

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Milica M. Marjanović

PORODICA U RIMSKOJ PROVINCIJI GORNJOJ MEZIJI
– IKONOGRAFIJA, EPIGRAFSKA I MATERIJALNA
SVEDOČANSTVA

doktorska disertacija

Beograd, 2025

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Milica M. Marjanović

FAMILY IN THE ROMAN PROVINCE OF UPPER
MOESIA - ICONOGRAPHY, EPIGRAPHIC AND
MATERIAL EVIDENCE

doctoral dissertation

Belgrade, 2025

Mentor:

dr Miroslav Vujović, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Marko Janković, vanredni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Jelena Cvijetić, docent, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane:

Zahvalnica

Izrada ove disertacije se odvijala tokom mog zaposlenja na Arheološkom institutu i rada na istraživanju lokaliteta Viminacijum. Ovom prilikom se zahvaljujem svojim kolegamicama i kolegama sa projekta, koji su mi razgovorima i savetima pomogli da razrešim brojne nedoumice i lakše prevaziđem izazove koje sa sobom nosi pisanje doktorske disertacije.

Veliku zahvalnost dugujem svom mentoru prof. dr Miroslavu Vujoviću, prvenstveno na podsticaju da upišem doktorske studije, a zatim i na korisnim savetima i konstruktivnim komentarima prilikom definisanja teme i izrade disertacije. Zahvalnost dugujem i dr Zorici Ivanović (Odeljenje za etnologiju antropologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu) na sugestijama i ustupljenoj literaturi o antropologiji porodice. Zahvaljujem se dr Mariji Ljuštini (Odeljenje za arheologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu) na savetima i preporučenoj literaturi o predrimskom periodu. Na pomoći oko pribavljanja neophodnih bibliografskih jedinica se zahvaljujem kolegama dr Zdravku Dimitrovu i dr Silvi Sabkovoju iz Nacionalnog instituta za arheologiju sa muzejem u Sofiji, kao i kolegici dr Exhlale Dobruna-Salihu iz Albanološkog instituta u Prištini. Na ustupljenom prevodu metričkih epitafa se zahvaljujem kolegici Kjari Čenati sa Katedre za antičku istoriju, papirologiju i epigrafiku, Univerziteta u Beču. Kolegi Iliji Danković sa Arheološkog instituta dugujem zahvalnost na podršci, konstruktivnim razgovorima i korisnim sugestijama vezanim za metodologiju i zaključke mog istraživanja. Zahvaljujem se i dragoj Sanji Nikić, bibliotekarki Arheološkog instituta, koja se uvek trudila da bude na raspolaganju i najbrže moguće pomogne u nabavljanju neophodne literature.

Dragim kolegamicama Mariji Jović i Ivani Kosanović se zahvaljujem na iskrenom prijateljstvu i podršci tokom pisanja teze, kao i na pomoći oko prikupljanja literature.

Najveću zahvalnost dugujem porodici i najbližim prijateljima, pre svega na pomoći u naporima da balansiram između nauke, posla i privatnog života. Na inspiraciji, ljubavi i bezrezervnoj podršci sam posebno zahvalna ćerki Teodori, suprugu Draganu, sestri Jeleni, mami Slađani i pokojnom tati Milanu.

Sažetak

Porodica u rimskoj provinciji Gornjoj Meziji – ikonografija, epigrafska i materijalna svedočanstva

Rimsko društvo je u svojoj osnovi bilo patrijarhalno i tradicionalno, pa je porodica kroz sve periode rimske istorije bila značajan element socijalne organizacije. U većini provincija su zabeleženi mnogi elementi porodice karakteristični za Rim, ali je velika heterogenost stanovništva i društvenih praksi rezultirala očuvanjem mnogih autohtonih tradicija.

Ova disertacija je bila usmerena na razumevanje porodice u rimskoj provinciji Gornjoj Meziji. Analizirane su tri grupe podataka: ikonografska, epigrafska i arheološka svedočanstva. Istraživanje je obuhvatilo 79 ikonografskih predstava, 440 epitafa, 4 vojničke dipome i 129 grupnih grobnica sa teritorije Gornje Mezije, to jest kasnoantičkih provincija koje su nastale na njenoj teritoriji. Materijal se datuje između I i IV veka, uz nekoliko izuzetaka koji se protežu u period IV–VI veka.

Cilj ove teze je bio da na osnovu dostupnog materijala utvrdi koji je bio najčešći oblik porodice, koje su njene osnovne karakteristike, način na koji su percipirani i vrednovani porodični odnosi, i najzad kako su se ovi elementi odražavali u materijalnoj kulturi. Sveobuhvatna analiza različitih vrsta podataka omogućila je celovitije sagledavanje porodice u Gornjoj Meziji i delimično prevazilaženje metodoloških ograničenja unutar različitih disciplina.

Rezultati analize sve tri grupe podataka nedvosmisleno ukazuju na značaj najužih porodičnih grupa, koje su ostavile najviše traga u materijalnoj kulturi. U svim regionima provincije i u svim periodima, nuklearna porodica se pokazala kao dominantan oblik socijalne organizacije. Primat su imale veze između supružnika, kao i veze roditelja i dece, dok su veze između braće i sestara verovatno slabile nakon odrastanja i osnivanja sekundarnih porodica. Stanovnici Gornje Mezije su koristili porodični motiv u ikonografiji i epigrafici, kako bi ostali zapamćeni kao tradicionalni porodični ljudi, rimski građani koji poseduju *conubium* i time imaju pravo na *matrimonium iustum* i legitimno potomstvo. Iako su članovi proširene porodice i osobe van kruga srodnika znatno slabije zastupljeni, ne treba zanemariti značaj koji su imali među gornjomezijskim stanovništvom. Širok spektar zabeleženih aktera i veza iz ove dve kategorije ilustruje složenu mrežu rodbinskih i društvenih odnosa. Rezultati analize ukazuju na prisustvo mnogih tipično rimskih tradicija u ovoj provinciji, ujedno otkrivajući i pojedine lokalne specifičnosti.

Ključne reči: rimski period, provincijalna arheologija, Gornja Mezija, porodica, funerarna ikonografija, epigrafika, sahranjivanje i komemoracija, porodične grobnice

Naučna oblast: arheologija

Uža naučna oblast: arheologija rimskog perioda

UDK:

Summary

The family in the Roman province of Upper Moesia – iconography, epigraphic and material evidence

Roman society was fundamentally patriarchal and traditional and family played a significant role in social organization throughout all periods of Roman history. Many characteristic Roman traits of family life were recorded in most provinces, but the great heterogeneity of the population and social practices led to the preservation of numerous indigenous traditions.

This dissertation was focused on understanding the family in the Roman province of Upper Moesia. Three groups of data were analyzed: iconographic, epigraphic, and archaeological evidence. The research covered 79 iconographic representations, 440 epitaphs, 4 military diplomas, and 129 group graves from the territory of Upper Moesia, as well as the late antique provinces that emerged in its territory. The material is dated between the 1st and 4th centuries, with a few exceptions extending into the 4th–6th centuries.

The goal of this dissertation was to determine the most common family structure, its key characteristics, the way that family relations were perceived and valued, and how these elements were reflected in material culture, based on the available material. A comprehensive analysis of different types of data allowed for a more holistic understanding of the family in Upper Moesia, partially overcoming methodological limitations within various disciplines.

All three groups of data analyzed in this dissertation unambiguously point to the importance of the nuclear family, which left the most significant traces in material culture. In all regions of the province and in all periods, the nuclear family emerged as the dominant form of social organization. The primary relationships were those between spouses and between parents and children, while sibling relationships likely weakened after adulthood and the establishment of secondary families. The inhabitants of Upper Moesia used family motifs in iconography and epigraphy to be remembered as traditional family people, Roman citizens who possessed *conubium*, and thus had the right to *matrimonium iustum* and legitimate offspring. Although members of the extended family and people outside the kinship circle were much less represented, their importance within the population of Upper Moesia should not be overlooked. The wide range of recorded individuals and relationships in these two categories illustrates the complex network of kinship and social ties. The results of the analysis indicate the presence of many typically Roman traditions in this province, while also revealing some local specificities.

Keywords: Roman period, provincial archaeology, Upper Moesia, family, funerary iconography, epigraphy, burial and commemoration, family tombs

Scientific field: Archaeology

Scientific subfield: Roman archaeology

UDC:

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
1.1. Pojam srodstva i porodice.....	2
1.2. Predmet i ciljevi istraživanja.....	3
1.3. Istorijat istraživanja.....	5
1.4. Metodologija istraživanja i materijali.....	8
2. Istorijski pregled i stanovništvo.....	13
3. Porodica u Rimskom carstvu.....	17
3.1. Srodstvo u antičkom Rimu.....	17
3.2. Rimski familia i značaj porodice u rimskoj tradiciji.....	20
3.2.1. Funkcije porodice u Rimu.....	21
3.2.2. Porodica i rimska država.....	22
3.2.3. Brak i supružnici.....	23
3.2.3.1. Veridba.....	26
3.2.3.2. Venčanje.....	26
3.2.3.3. Forme braka.....	28
3.2.3.4. Paterfamilias i patria potestas – uloga muškarca u porodici.....	29
3.2.3.5. Matrona, uxor, materfamilias – uloga žene u porodici.....	31
3.2.3.6. Nasleđivanje.....	37
3.2.3.7. Razvod.....	39
3.2.4. Filiifamilias - položaj i uloga dece u porodici.....	41
3.2.5. Odnos prema starima.....	44
3.2.6. Tradicionalne porodične vrednosti i poštovanje predaka.....	46
3.2.7. Porodični kultovi.....	49
3.2.8. Alternative porodici.....	53
3.2.9. Promene u kasnoj antici.....	54
4. Porodica u Gornjoj Meziji.....	57
4.1. Predrimsko stanovništvo.....	57
4.2. Ikonografska analiza.....	59
4.2.1. Porodična ikonografija u Rimskom Carstvu.....	59
4.2.2. Porodica u funerarnoj ikonografiji rimskog perioda.....	64
4.2.3. Specifičnosti u provincijama.....	66
4.2.4. Predstave porodica u Gornjoj Meziji.....	68
4.2.4.1. Nuklearna porodica.....	73
4.2.4.2. Proširena porodica.....	75
4.2.4.3. Nesrodničke relacije.....	76

4.2.4.4. Neopredeljeni.....	76
4.2.4.5. Odeća, atributi i gestovi.....	77
4.2.4.6. Hronološki pregled.....	79
4.3. Epigrafska analiza.....	80
4.3.1. Epitafi.....	82
4.3.1.1. Epitafi Gornje Mezije.....	83
4.3.1.2. Nuklearna porodica.....	87
4.3.1.3. Proširena porodica.....	92
4.3.1.4. Nesrodničke relacije.....	95
4.3.1.5. Hronološki pregled.....	96
4.3.1.6. Regionalne razlike.....	100
4.3.2. Epiteti.....	108
4.3.3. Vojničke diplome.....	118
4.4. Porodične grobnice.....	125
4.4.1. Grobnica kao druga kuća.....	126
4.4.2. Grupne sahrane i porodične grobnice u Rimskom Carstvu.....	128
4.4.3. Grupne sahrane u Gornjoj Meziji.....	132
4.4.3.1. Kolektivne sahrane osoba koje nisu deo iste porodične grupe.....	132
4.4.3.2. Porodične sahrane.....	135
4.4.3.3. Grobne parcele.....	139
5. Diskusija.....	147
5.1. Nuklearna porodica kao najzastupljenija društvena jedinica.....	147
5.2. Značaj proširene porodice u Gornjoj Meziji.....	150
5.3. Nesrodničke relacije – prijateljstvo, poslovni odnosi ili zamena za porodicu?.....	152
5.4. Specifični elementi porodice u Gornjoj Meziji.....	155
5.6. Vojničke porodice.....	157
5.7. Domaćinstvo i porodica u Rimu.....	159
6. Zaključak.....	161
7. Bibliografija.....	169
Prilozi.....	192
Katalog ikonografskih predstava.....	193
Katalog epitafa.....	215
Katalog porodičnih grobnica.....	276
Table.....	287

1. Uvod

U većini društava, u savremenom svetu ali i prošlosti, porodica je osnovni način grupisanja ljudi u zajednice. U porodičnom okruženju se usvajaju najranije navike i obrasci ponašanja, osećanja i mišljenja, samim tim razvijaju i prvi socijalni odnosi, pa je pre svega porodica zaslužna za formiranje individua i njihovo funkcionisanje u spoljnom svetu. Iako ova široko rasprostranjena društvena zajednica ima skoro identičnu funkciju u različitim sredinama, postoje brojne varijacije u obrascima porodičnog života i poimanju osnovnih elemenata porodice i braka. Ideje o tome kako su ljudi međusobno povezani, koji je idealan uzrast za stupanje u brak, kada je vreme za potomstvo, koji je optimalan broj dece itd, variraju u različitim društvima. Razlike u poimanju srodstva i porodice su uslovljene istorijsko-geografskim uslovima, kao i socio-ekonomskim i demografskim faktorima koji definišu određeno društvo.

Pretpostavlja se da su se ljudske zajednice u dalekoj prošlosti, mnogo pre postojanja zakona i prvih vidova političke organizacije, rukovodile principima plemenske/klanovske hijerarhije, to jest načelima grupacija koje su funkcionisale kao porodice. Može se pretpostaviti slična organizacija društva u antičkom Rimu, u kome je još od najranijih faza pisane istorije porodica posmatrana kao institucija čija se hijerarhija može preslikati na samu državu. Izuzetan značaj porodice i srodstva za pojedince i čitavu zajednicu primetan je i u mitovima o preurbanom periodu Rima. Razvoj države od kraljevine do dominata su pratile brojne društvene promene uslovljene ratovima, migracijama stanovništva, uplivom uticaja različitih religija i mnogim drugim faktorima. Burna istorija rimskog društva je neminovno uticala i promene pojedinih elemenata privatnog života, pre svega srodstvenih sistema, ali i strukture, osnovnih odlika i moralnih okvira porodice.

Rimska država je u novonastale provincije donosila novi oblik upravljanja i teritorijalnu organizaciju, a rimsko stanovništvo dolazilo u kontakt sa različitim kulturama i običajima. Rimsko društvo je u svojoj osnovi bilo patrijarhalno i tradicionalno, zbog čega je kroz sve periode istorije porodica bila izuzetno značajan element socijalne organizacije. Uprkos tome, ne može se očekivati da su svi elementi porodice karakteristični za Rim bez rezerve i u potpunosti prihvaćeni u svakoj od provincija. Ogroman prostor na kome se Rimsko carstvo prostiralo, kao i znatna heterogenost stanovništva i društvenih praksi, svakako su uticali na oblikovanje dominantnih formi porodičnog života. Brojna pitanja, od kojih mnoga još uvek čekaju odgovor, nameću se u istraživanju porodice u različitim krajevima Carstva. Koje odlike rimske porodice su prihvaćene u provincijama, čija su društva predstavljala amalgam lokalne i rimske kulture? Da li su tradicionalne institucije, kao što je *patria potestas*, našle put do lokalnog stanovništva? U kojoj meri su se lokalni običaji zadržali i kako ih možemo prepoznati? Na koji način je rimska vlast prihvatila drastično drugačije bračne prakse? Umesto pokušaja da se utvrdi jedan univerzalni tip rimske porodice, smislenije je istraživati ove i brojne druge fenomene u okvirima pojedinačnih provincija ili regiona Carstva, uzimajući u obzir lokalne tradicije.

Iz pisanih izvora saznajemo dosta o karakteristikama porodice u rimskom periodu. Ove informacije se odnose mahom na pripadnike italske elite, dok podaci o običajima stanovništva pojedinih provincija potpuno nedostaju. Jedna od takvih je i provincija Gornja Mezija, o kojoj se u pisanim izvorima pojavljuju samo oskudne informacije. Iako znamo koji prostor je obuhvatala, koji su gradovi nastali na njenoj teritoriji, kako su se zvala plemena koja su na tom prostoru živela pre dolaska Rimljana, ostajemo uskaćeni za detalje koji se tiču društvene slike ovog područja. Pošto antički autori nisu zabeležili ništa o porodici u Gornjoj Meziji, ostaje da osnovne odlike porodičnog života u ovoj provinciji rekonstruišemo preko arheološkog i epigrafskog materijala. Ovaj rad je pokušaj rasvetljavanja upravo tog malog, ali značajnog segmenta rimske prošlosti sveobuhvatnom analizom svih raspoloživih izvora sa teritorije Gornje Mezijske.

1.1. Pojam srodstva i porodice

Grupisanje ljudi u različite vrste zajednica u prošlosti je nasuprot životu u izolaciji nosilo mnoge prednosti i olakšice. Vremenom su iz širih zajednica nastajale društvene grupe koje se baziraju na sistemima srodstva i porekla, a potom i institucije poput porodice i braka. One postoje u većini savremenih, ali i društava u prošlosti, u kojima predstavljaju jedan od najvažnijih faktora socijalizacije i izgradnje identiteta pojedinaca i grupa.

Iako nije moguće precizirati u koje vreme su se određeni elementi socijalne organizacije pojavili u ljudskom društvu, pretpostavlja se da su formiranje zajednica i podela rada prethodili punom razvoju jezika i simbolizacije. Najverovatnije do konceptualizacije srodstva između pojedinaca i grupa dolazi sa razvojem lingvističkih i sistema simbola u periodu od pre 50.000 – 100.000 godina.¹ Pojam srodstva se često smatra bazičnim i uzima kao datost, bez potrebe za definisanjem i dodatnim pojašnjenjem. Međutim, ovaj pojam pokriva niz različitih međuljudskih odnosa u zavisnosti od zajednice na koju se odnosi, pa je samim tim teško naći univerzalnu definiciju za njegovo značenje.

U većini savremenih i prošlih društava srodstvo je jedan od osnovnih principa socijalne organizacije. Ono definiše mrežu odnosa između grupa i pojedinaca na osnovu bioloških, genealoških i društvenih veza između učesnika.² Sistemi srodstva služe da urede mrežu povezanosti i obaveza za određenu grupu ljudi. Svaka individua ima jedinstveni niz srodnika, unutar koga se definiše pozicija pojedinca u zajednici, njegov status i obaveze koje ima prema grupi.³ U plemenski organizovanim zajednicama, kako u prošlosti, tako i u sadašnjosti, rodovske i klanovske grupe povezane u saveze predstavljaju najviše forme pravno-političkog grupisanja.⁴ Smatra se da je u većini društava biološko srodstvo podjednako bitno kao i društveno, što znači da se veze na osnovu krvnog srodstva vrednuju isto kao i veze stvorene brakom.⁵

Socijalna antropologija se od svog nastanka bavi pojmovima srodstva i porodice, koji su i danas najzastupljenija tema istraživanja ove discipline. Rani teoretičari socijalne antropologije smatrali su da su porodice nastale iz grupa povezanih srodstvom i evoluirale od promiskuiteta do monogamije, vođene moralnim i progresivnim impulsima.⁶ Slične teorije su dugo preovladavale i uticale na interpretaciju srodstva u antici, pa se čak i u pojedinim savremenim radovima uočavaju nagoveštaji teorije da je društvo antičkog Rima sa uređenim sistemima srodstva nastalo evolucijom od plemenske zajednice sa visokom stopom promiskuiteta.

Porodica je osnovna komponenta većine savremenih i prošlih društava. Ovaj termin se veoma često koristi u antropoliškim diskusijama, ali je različito definisan i nema univerzalno značenje u svim kontekstima.⁷ Pojam *porodica* podrazumeva različite forme ljudskih zajednica, a njegovo definisanje zavisi od kulturno-istorijskih prilika, a najčešće podrazumeva grupu individua povezanih poreklom ili brakom. Najispravnije bi bilo reći da je porodica promenljiva društvena kategorija sa brojnim varijacijama shodno njenoj strukturi, obliku, funkciji i međusobnom odnosu njenih članova. U socijalnoj antropologiji različite zajednice srodnika svrstavaju se u specifične tipove porodica, a većina ovih odrednica porodicom podrazumeva grupu srodnika koji žive u istom domaćinstvu i zajedno učestvuju u privređivanju i potrošnji.⁸

Različite forme porodica u antropološkim podelama izdvojene su na osnovu kulturoloških specifičnosti, broja ljudi i generacija, kao i na osnovu autoriteta u određenoj jedinici. Najčešće posvedočeni vid porodične organizacije u većini savremenih i prošlih društava je *nuklearna*

¹ Keesing 1975, 5.

² Keesing 1975, 11, 13; Jackson 2015.

³ Keesing 1975, 14.

⁴ Milić 2007, 105.

⁵ Turner 1999, 232.

⁶ Turner 1999, 237; Pine 2002, 340.

⁷ Pine 2002, 340.

⁸ Pine 2002, 340; Milić 2007, 56.

porodica, koju čine dvoje partnera i njihovo potomstvo. *Proširena porodica* podrazumeva bar dve međusobno povezane nuklearne porodice (npr. više od dve generacije, bračni par sa bratom ili sestrom jednog od njih).⁹ Na osnovu sastava porodice izdvaja se još mnoštvo kategorija koje postoje u različitim društvima i podrazumevaju varijaciju prethodna dva tipa (*matična porodica*, „mešovita“ porodica, *višestruka porodica*, *složena porodica*, itd.). U zavisnosti od autoriteta i osoba koje donose odluke za porodicu, one se dele na *patrijarhalne*, *matrijarhalne* i *egalitarne*.¹⁰

Institucija porodice može imati različite funkcije, a jedna od osnovnih je društveno priznata veza dvoje ljudi i rađanje potomstva.¹¹ Porodica je specifičan socijalni medijum, kroz koji se regulišu brojna društvena ponašanja i aktivnosti. U okviru porodice deca kroz set društvenih pritisaka i ograničenja uče da se socijalizuju u skladu sa društvenim normama njihove zajednice. Na taj način se obezbeđuje određeni balans mladim individuama, jer porodica služi kao instrument njihovog prilagođavanja i pripreme za veće društvene strukture.¹² Pored toga, kroz porodicu se na potomstvo prenose običaji, religijska uverenja i kulturni impulsi.¹³ Prednosti života u porodici svakako predstavljaju materijalna i emocionalna sigurnost, uteha i stabilnost, koju njeni članovi pružaju jedni drugima, kao i podrazumevano staranje o deci i briga o starima.¹⁴ Funkcija porodice je takođe i ekonomska, u smislu da podrazumeva zajedničku proizvodnju, društvenu podelu rada i podelu imetka.¹⁵

1.2. Predmet i ciljevi istraživanja

Ovako kompleksnu tvorevinu, kao što je porodica, teško je posmatrati potpuno objektivno sa distance od nekoliko stotina ili hiljada godina. Posebnu poteškoću pri ovakvom istraživanju predstavljaju složenost porodice, kao i njene brojne varijacije i alternative u savremenom svetu. Istraživanje porodice u Rimskom carstvu prati još jedan otežavajući faktor, a to je heterogenost stanovništva. Postepeni proces razmene iskustava i običaja nakon uspostavljanja rimske političke dominacije u provincijama najčešće je označen terminima romanizacija¹⁶ i kreolizacija.¹⁷ Ovi procesi su doveli do formiranja novih regionalnih kultura i identiteta u provincijama, kroz mešanje rimskih i autohtonih elemenata. U mnogim provincijama su usvojeni brojni elementi rimskog načina života, posebno među predstavnicima vladajuće elite, ali postoje i one u kojima su lokalni običaji bili izraženiji u pojedinim aspektima života. Brojna savremena istraživanja pokušavaju da odgonetnu u kojoj meri su lokalne kulture u provincijama usvojile rimske norme koje se odnose na porodični život, ili na njih uticale zadržavajući svoje običaje, kao i kako se ovaj vid promene ispoljavao u različitim provincijalnim kulturama.

Osnovni predmet istraživanja ove disertacije jeste porodica na tlu rimske provincije Gornje Mezije. U ovom radu će pojam „porodica” biti tretiran u svom savremenom značenju, to jest kao grupa ljudi povezanih poreklom ili brakom. Istraživanje će biti sprovedeno na osnovu raspoloživog arheološkog i epigrafskog materijala sa prostora ove provincije. Shodno tome, osnovni cilj ove teze je da ustanovi koji je najčešći vid porodice, koje su njene osnovne odlike, na koji način su percipirani porodični odnosi, koje veze unutar porodičnih struktura su imale primat. Namera je da se ustanovi da li su se i kako ovi elementi manifestovali u materijalnoj kulturi provincijalnog društva,

⁹ Pine 2002, 340.

¹⁰ Pine 2002, 340; Jackson 2015.

¹¹ Turner 1999, 232.

¹² Goode 2014, 17, 19.

¹³ Turner 1999, 232.

¹⁴ Goode 2014, 23.

¹⁵ Turner 1999, 232; Goode 2014, 23.

¹⁶ Romanizacijom se najčešće definiše jednosmeran proces akulturacije autohtonih populacija od strane Rima, gde se podrazumeva superiornost rimske kulture u odnosu na nerimsko stanovništvo (Hingley 2000).

¹⁷ Kreolizacija se u ovom kontekstu definiše kao multikulturalno prilagođavanje, ili stapanje dveju kultura u novu, koja sadrži elemente obe od kojih je nastala. Ovaj izraz se najčešće koristi za jezike koji su nastali spajanjem dva različita jezika (Webster 2001, 217).

da li je moguće uočiti tragove tradicija autohtonog stanovništva, kao i da se uoče eventualne promene kroz periode. Hronološki okvir istraživanja je period od I veka,¹⁸ to jest od trenutka formiranja Gornje Mezije, do III veka i perioda kada administrativnim podelama ona nestaje i na njenoj teritoriji nastaju nove provincije. Rad će se osvrnuti i na dešavanja tokom kasnoantičkog perioda na istom prostoru, i istražiti da li su tokom ove epohe nastale promene u porodičnom diskursu, i kako su se one ispoljavale u materijalnoj kulturi i epigrafskom materijalu.

Ikonografske predstave porodice su čest motiv u rimskoj umetnosti carskog perioda. U Gornjoj Meziji se najčešće javljaju u funerarnoj umetnosti, pre svega u vidu reljefa na nadgrobnim spomenicima, dok su u ostalim kontekstima i na drugim predmetima retki. Iako su prikazi porodice u funerarnoj ikonografiji idealizovani i mahom standardizovani, primetne su određene regionalne razlike u stilu i načinu prikazivanja različitih članova porodice. Portreti oslikavaju specifične frizure, odeću i nakit, koji često mogu biti indikatori pripadnosti određenoj etničkoj ili društvenoj grupi, dok pojedini gestovi, scene, ili predmeti mogu imati simboličko značenje kojim je naglašavana očekivana društvena uloga pojedinca. Samo usvajanje porodične ikonografije rimskog perioda u provincijalnoj umetnosti ukazuje na prihvatanje rimskih običaja i simbolike prepoznatljive na prostoru čitavog Carstva. Jedan od ciljeva ove disertacije je i analiza porodične ikonografije kroz vreme, odnosno sistematizacija prikaza porodice na nadgrobnim spomenicima i drugim vizuelnim medijima u Gornjoj Meziji. Stilska analiza ovih specifičnih predstava omogućice definisanje željenog prikaza rimskih porodičnih vrlina i normi. Funerarna ikonografija nam omogućava da kombinacijom slike i teksta dobijemo više detalja, pa je uporednom analizom sa tekstom epitafa poželjno utvrditi da li su pripadnici različitih socijalnih kategorija ili etničkog porekla na isti način formirali sliku o idealnoj porodici, kao i da li ima lokalnih karakteristika u rimskoj ikonografiji.

Za razliku od pisanih izvora, koji su zabeleženi perom muških članova rimske elite i donose nam jednostrane opise, epigrafski spomenici pružaju intimniji uvid u život pripadnika različitih slojeva rimskog društva. Oni su posebno dragoceni u provincijama, o čijim stanovnicima i unutrašnjoj organizaciji se iz izvora zna veoma malo.¹⁹ Natpisi na nadgrobnim spomenicima, ili epitafi, su od izuzetnog značaja za istraživanje porodične strukture. Iako je njihova sadržina pretežno konvencionalna, oni ukazuju na odnos prema članovima porodice, robovima, oslobođenima. Personalizovane posvete i porodična terminologija su plodonosno tlo za analizu porodične strukture i rekonstrukciju hijerarhije porodičnih odnosa na tlu provincije. Takođe, epiteti koji se javljaju na natpisima osim hronologije, mogu ukazivati i na načela koje je rimsko stanovništvo smatralo bitnim, tradicionalne porodične vrednosti koje su vezivane za određene porodične odnose.²⁰ Jedan od ciljeva ovog rada je da se tekstualni uzorak iskoristi za prepoznavanje i prebrojavanje pojedinačnih porodičnih odnosa i kategorija, kako bi se utvrdilo koje grupe srodnika su najzastupljenije na posvetama, koje forme porodice su najčešće, ali i koji je procenat spomenika posvećen nesrodničkim relacijama. Nakon toga će se sve relacije posmatrati kroz vreme i regione provincije, kako bi se uočile eventualne hronološke ili regionalne razlike. Namera je da se u natpisima prepoznaju svi elementi rimske porodice i utvrde njene specifičnosti u ovoj provinciji (poput prosečnog uzrasta udaje/ženidbe).

Vojničke diplome, za razliku od nadgrobničkih spomenika, predstavljaju zvanična dokumenta. U smislu pomenute problematike značajne su zbog uvida u socijalno zaleđe i informacije o individualnim članovima vojničkih porodica.²¹ Ovaj segment posebno je zanimljivo istražiti u svetlu legalne zabrane braka vojnicima u toku službe, koja je doneta najverovatnije u vreme Avgusta, a poništena 197. godine u vreme Septimija Severa.²² Još jedan od ciljeva rada je obrada vojničkih diploma na kojima se pominju članovi porodice vojnika, kako bi se došlo do dodatnih podataka o ovoj kategoriji stanovništva.

¹⁸ Svi datumi navedeni u ovom radu odnose se na period nove ere, osim ako nije naznačeno drugačije - datumi pre nove ere su označeni skraćenicom *p. n. e.*

¹⁹ Keppie 1991, 9.

²⁰ Curchin 1982, 179.

²¹ Greene 2015, 125–126.

²² Phang 2001, 17–18.

U antičkom Rimu su se privrženost porodici, očuvanje tradicije i pripadnost zajednici ogledali i u običaju porodičnih sahrana. Na području Rimskog carstva su posvedočene grupne sahrane, koje su uglavnom porodične²³, ali i sahrane pripadnika određene društvene grupacije (npr. članovi istih *collegia*).²⁴ Na tlu Gornje Mezije posvedočeno je više primera grupnih, najverovatnije porodičnih sahrana, koje obuhvataju vremenski raspon od II do sredine V veka.²⁵ Zanimljivost predstavlja povećanje broja porodičnih sahrana sa više od 2 pokojnika u kasnoj antici, koje možda ima veze sa novom religijom. Ovo istraživanje ima za cilj da utvrdi karakteristike grupnih sahrana koje se mogu definisati kao porodične.

Uporedna analiza i kombinovanje svih dobijenih podataka upotpuniće dosadašnja saznanja o porodici u Gornjoj Meziji. Ova tema nije dovoljno zastupljena u arheološkim studijama, a izostavljena je u pisanim izvorima, pa je jedan od glavnih zadataka disertacije da se ta greška ispravi i da se sakupi što više podataka o ovom značajnom segmentu života provincijskog stanovništva.

1.3. Istorijat istraživanja

U istraživanju antičkog Rima uvek su dominirale teme vezane za vojsku, osvajачke pohode, monumentalnu arhitekturu, ili živote istaknutih vladara ili vojskovođa. Jedan od razloga za preokupaciju istraživača ovim temama bio je istorijski trenutak u kome se arheologija Rima formirala kao disciplina. Naime, kolonijalizam i politička dešavanja u periodu XVIII-XIX veka, posebno u ekonomski dominantnim zemljama zapadne Evrope, dosta su uticali na interpretacije tadašnjih antikvara i istraživača.²⁶ Mnoge od ovih zemalja su smatrale sebe pravim naslednicima grčke i rimske kulture, čak i u političkom smislu. Škole i muzeji iz ovih zemalja na teritorijama nekadašnjeg starog sveta su kao diplomatske institucije često bile politički povezane sa kolonijalističkim preduzećima, a njihovi istraživači su dominirali arheologijom Rima u začetku ove discipline i diktirali pravac njenog daljeg razvoja.²⁷ Prisvajanje rimske kulture bilo je pre svega političko pitanje, jer je Rim poslužio za teorijske modele kolonizacije i opravdanje evropskog kolonijalizma, oslanjajući se na razlike između „primitivnih“ društava i naprednih civilizacija koje su tu da edukuju i oplemene.²⁸

Drugi, podjednako bitan razlog koji je doprinio popularnosti navedenih tema jeste sklonost antičkih autora temama vezanim primarno za vojnopolitičku istoriju, ekonomska dešavanja i administrativno uređenje. Kako su pisani izvori bili polazna tačka mnogih studija, oni su na neki način trasirali pravac inicijalnih istraživanja istoričara i arheologa antičkog perioda.

Treba napomenuti da je monumentalnost i impresivnost očuvanih spomenika antike najuočljivija upravo u vojnoj arhitekturi i ostacima javnih građevina. Stambena arhitektura i pokretni nalazi nisu bili toliko upečatljivi u odnosu na ostatke monumentalne arhitekture i skulpture, pa nisu pobuđivali veću pažnju najranijih arheologa.

Svi navedeni faktori su itekako uticali na rane interpretacije istraživača, a posebno na posmatranje Rima pretežno kao osvajачke sile. U moru radova posvećenim rimskoj vojsci porodica je krajem XIX i veći deo XX veka bila samo povremeno i usputno obrađivana tema, sa skoro zanemarljivim dostignućima. U mnogima od njih je rimska porodica prikazivana kao stereotipna, sa mnogo primetnog tereta predrasuda i subjektivnih interpretacija, podstaknutih elitističkim težnjama u delima antičkih autora. Iako je centralitet ove institucije u antičkom Rimu prepoznat, porodica nije istraživana u širem smislu – njen uticaj na čitavo društvo, širi socijalni kontekst, struktura i običaji u različitim provincijama.

²³ Toynbee 1996, 113.

²⁴ Mouritsen 2011, 133.

²⁵ Korać, Golubović 2009; Дрча, Јеремић, Црноглавац 2014.

²⁶ Mattingly 1996, 50; Hingley 2000, 6–9; González-Ruibal 2010, 39.

²⁷ Hingley 2000, 4–5; González-Ruibal 2010, 40.

²⁸ Mattingly 1996, 50; Hingley 2000, 4–5.

Krajem XIX veka pojavilo se delo Pola Lakomba (Paul Lacombe) „*La famille dans la société romaine: étude de moralité comparée*“.²⁹ Na samom početku XX veka pojavilo se za ovu temu značajno delo, knjiga Harolda Džonstona (Harold Johnston) koja nosi naziv „*The private lives of Romans*“.³⁰ U ovoj knjizi se autor, doduše na deskriptivan način, dotiče mnogih aspekata porodičnog života, pa i tema poput braka, dece, školovanja, domaćinstava. Nažalost, ova dva značajna rada u to vreme nisu pobudila dalja interesovanja za porodične studije. Prvih decenija XX veka se pojavilo i par članaka koji se bave problematikom srodstva u Rimu, pre svega na osnovu pravnih dokumenata i iz perspektive istoričara.³¹ Ovi izuzeci nikada nisu privukli veću pažnju, niti su imali uticaj na ostale istraživače. U prvoj polovini XX veka porodica je bila obrađivana sa nedovoljno pažnje i uglavnom u okviru opštih dela o različitim aspektima svakodnevnog života, bez tretiranja njenih različitosti i varijacija koje su u Rimskom carstvu svakako postojale.

Tek od sredine XX veka porodica i demografija postaju sve popularnije polje proučavanja u mnogim disciplinama, posebno u sociologiji, antropologiji i psihologiji. Do prave ekspanzije porodičnih studija dolazi 60-tih godina, primarno u socijalnoj antropologiji, gde feministički pokret utiče na istraživanja tema koje su do tad bile manje popularne. Ovaj talas postepeno obuhvata i mnoge druge društveno-humanističke discipline. Istraživanje porodice u antici bilo je deo rastućeg interesa za porodičnu istoriju generalno, ali je primetno da se studije porodice u antičkoj arheologiji javljaju relativno kasno u odnosu na ostale nauke.

Tokom 60-tih godina se polako povećava broj radova koji se bave socijalnom istorijom i arheologijom rimskog perioda. Godine 1963. izašao je članak Panosa Bardisa³², u kome je autor u kratkim crtama izložio dotadašnja osnovna saznanja o porodici u Rimu, sa posebnim osvrtom na kuće i domaćinstva, pojedinačne članove porodice, bitne događaje u porodičnom životu. Kit Hopkins (Keith Hopkins) je 1965. godine objavio članak o uzrastu udaje rimskih devojaka,³³ čime je podstakao nekoliko sličnih analiza. Najveći pomak u istraživanju porodice u antici napravila je Beril Roson (Beryl Rawson), profesorka klasičnih nauka i istorije na Univerzitetu Kanbere u Australiji. Ona je sredinom 60-tih izdala prvi članak koji se bavi specifičnom kategorijom rimskih porodica.³⁴ U narednom periodu zabeležen je porast publikacija i članaka koji se bave sličnim temama, pre svega na polju istorije i socijalne arheologije.³⁵

B. Roson je inicirala prvu tematsku konferenciju koja se bavila različitim aspektima rimske porodice. Konferencija je održana 1981. godine u Kanberi, u Australiji, i to je bilo mesto na kome se po prvi put okupilo više istraživača različitih profila, koji su se fokusirali na istraživanje rimske porodice kao zasebne grane antičke društvene istorije. Ovaj naučni skup je rezultirao zbornikom „*The Family in Ancient Rome: New Perspectives*“,³⁶ u kome su se razmatrali dotadašnji radovi sa ovom tematikom, a posebna pažnja posvećena je ulozi žena i dece u rimskoj porodici. Nakon ove konferencije i zbornika radova tema porodice i demografije u antici postaje široko rasprostranjena. Istraživanjem koje su sprovedi Ričard Seler (Richard Saller) i Brent Šo (Brent Shaw) porodični odnosi su analizirani na osnovu epitafa iz Italije i zapadnih provincija. Rezultati ove analize objedinjeni su obimnim člankom,³⁷ nakon koga je usledilo još nekoliko povezanih radova o porodičnim odnosima na rimskom zapadu.³⁸ Ovih nekoliko značajnih publikacija izdatih tokom 80-tih godina imalo je veliki uticaj na istraživače u narednim decenijama.

²⁹ Lacombe 1889.

³⁰ Johnston 1903

³¹ Botsford 1907; Radin 1914.

³² Bardis 1963.

³³ Hopkins 1965.

³⁴ Rawson 1966.

³⁵ Rawson 1974; Campbell 1978; Kleiner 1987; Saller, 1986; Rawson 1989.

³⁶ Rawson (ed.) 1986.

³⁷ Saller, Shaw 1984.

³⁸ Shaw, Saller 1984; Saller 1984, 1987, 1994; Shaw 1984, 1987, 1991.

Usledile su još dve konferencije o porodici u antici, koje su održane u Kanberi, 1988. i 1994. godine, a rezultirale su tematskim zbornicima „*Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*“³⁹ i „*The Roman family in Italy: status, sentiment, space*“⁴⁰. Ove dve konferencije pokazale su korenite promene u porodičnim studijama i odstupanje od tradicionalnog metoda klasičnih nauka. To se pre svega ogleda u interdisciplinarnom pristupu u kome se prepliću društvena istorija, arheologija, antropologija i demografija. Četvrta međunarodna konferencija o rimskoj porodici rezultirala je zbornikom radova „*The Roman Family in the Empire. Rome, Italy, and Beyond*“⁴¹, u kome su istraživači ispitali temu porodice na tlu Italije, ali i van nje, fokusirajući se na određene regione Carstva. Ovi zbornici predstavljaju zbirke studija slučaja i radova koji na osnovu materijala iz Italije i provincija, obrađuju različite aspekte rimske porodice, kao što su brak, razvod, odnosi između članova porodice, i brojne druge teme. Peta međunarodna konferencija o porodici u antici održana je 2009. godine, nakon čega su publikovana dva tematska zbornika pod naslovom „*Families in the Greco-Roman World*“⁴² i „*Families in the Roman and Late Antique World*“⁴³. Njima je obuhvaćen širi hronološki raspon, koji obuhvata periode od antičke Grčke, preko helenističkog Mediterana i Rimskog carstva, do ranohrišćanske Evrope. Pored tradicionalnih demografskih i istorijskih analiza, primenjen je inovativni metodološki pristup u ikonografskim, arheološkim i osteoarheološkim istraživanjima. Još jedan zbornik radova čija je urednica Beril Rouson publikovan je 2011. godine, pod nazivom „*A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*“⁴⁴. Radovi objavljeni u ovom zborniku pokrivaju niz tema vezanih za porodice u grčko-rimskom svetu – brak, domaćinstva, odnos dece i roditelja, porodičnu religiju, komemoraciju.

Istraživanje različitih aspekata porodičnog života u antici beleži procvat u periodu od početka 90-tih godina do danas, što je rezultiralo izuzetnom raznolikošću obrađenih tema i velikim brojem publikacija, koje je skoro nemoguće nabrojati. Pored članaka koji se bave istorijatom istraživanja, kao i opštim karakteristikama porodice u antici,⁴⁵ mnogobrojni su radovi koji tretiraju različite modele porodica i istorijsko-društvene prilike koje su ih uslovile,⁴⁶ brak,⁴⁷ usvajanje,⁴⁸ detinjstvo,⁴⁹ odnos prema starijima,⁵⁰ porodične kultove,⁵¹ domaćinstva,⁵² sahrane i komemoraciju,⁵³ kao i studije slučaja u različitim geografskim oblastima Carstva.⁵⁴

Problematikom porodice u Gornjoj Meziji se bavilo nekoliko autora, pre svega na polju istorije i epigrafike⁵⁵ i pretežno u okviru studija o vojsci i socijalnoj strukturi stanovništva. Online baza podataka *Romans 1 by 1*⁵⁶ beleži informacije o svim pojedincima sa epigrafskih spomenika Dakijske, Gornje i Donje Mezije. Preko ove platforme su analizirani gornjomezijski spomenici, a filtriranjem i kombinovanjem različitih kategorija podataka su, između ostalog, izdvojene i neke

³⁹ Rawson (ed.) 1991.

⁴⁰ Rawson, Weaver (eds.) 1999.

⁴¹ George (ed.) 2005.

⁴² Laurence, Strömberg (eds.) 2012.

⁴³ Harlow, Larsson Lovén (eds.) 2012.

⁴⁴ Rawson (ed.) 2011.

⁴⁵ Bradley 1991; Dixon 1992; Saller 1994; Martin 1996; Lassen 1997; Gardner 1998; Curchin 2001; Osgood 2011; Huebner 2017a.

⁴⁶ Phang 2001; Scheidel 2005; Dyson 2011; Greene 2011.

⁴⁷ Treggiari 1991; Shaw 1992; Evans-Grubbs 1993; Hersch 2010; Dixon 2011; Scheidel 2011; Harper 2012; Juntunen 2018.

⁴⁸ Bellemore, Rawson 1990; Lindsay 2011.

⁴⁹ Harlow and Laurence 2002; Rawson 2003; Aparaschivei 2016.

⁵⁰ Parkin 1998; Cokayne 2003; Laes 2007; Harlow, Laurence 2011; Vuolanto 2017.

⁵¹ Kaufmann-Heinimann 2007; Bodel 2008; Hänninen 2013; Carlson 2014.

⁵² Allison 1995, 1999a, 1999b, 2004, 2007; George 1999; Huebner 2017b; Laes, Vuolanto 2017; Nevett 1999, 2010; Saller 1998, 1999; Wallace-Hadrill 1994, 1997, 2003, 2015.

⁵³ Wallace-Hadrill 2008; Mouritsen 2011; Borg 2018, 2019.

⁵⁴ *Britanija* - Allason-Jones 2003; *Španija* - Edmondson 2005; *severna Afrika* - Cherry 1997; Alston 2005; Corbier 2005; Huebner 2013; Curchin 2022; *Dalmacija* - Kurilić 1995; *Judeja* - Guijarro 1997; Williams 2005.

⁵⁵ Ферјанчић 2002, 2012; Душанић 2006; Зотовић 2006; Mirković 2007, 2008, 2015, 2018; Нинковић 2022a, 2022b.

⁵⁶ <http://romans1by1.com>

odlike porodične komemoracije u ovoj provinciji.⁵⁷ Treba istaći da su u poslednje dve decenije pojedina pitanja vezana za brak i porodicu u Rimu privukla pažnju nekolicine autora u oblasti pravnih nauka.⁵⁸ Nekoliko članaka i studija novijeg datuma iz oblasti arheologije i istorije umetnosti se bavilo određenim elementima porodice u rimskom periodu, pre svega položajem žena.⁵⁹ Pored navedenih radova, koji su svakako doprineli razumevanju porodičnog života u ovoj provinciji, porodica u Gornjoj Meziji do sada nije bila detaljnije obrađivana tema, pa će ovaj rad biti početak njenog što sveobuhvatnijeg istraživanja.

1.4. Metodologija istraživanja i materijali

Metodološki pristup korišćen u ovoj disertaciji podrazumeva kombinaciju različitih naučnih metoda u okvirima arheologije, istorije umetnosti i epigrafike. Primena metodologije arheologije i srodnih humanističkih disciplina je bila neophodna kako bi se prikupile sve dostupne informacije i dobila što kompletnija slika o porodici u Gornjoj Meziji. Ova tema je obrađena kroz analizu ikonografskih predstava, epigrafskog materijala i rezultata arheoloških istraživanja. Odlučeno je da se u analizu uključi i materijal datovan u kasnu antiku, kako bi se uočile eventualne promene na istom prostoru, nakon podele Gornje Mezije na nove provincije.

Ikonografskom analizom su obuhvaćene sve likovne predstave dve ili više individua sa teritorije Gornje Mezije, koje se na osnovu natpisa ili ikonografskih karakteristika mogu opredeliti kao porodične.⁶⁰ Među njima dominiraju reljefne predstave na epigrafskim i anepigrafskim nadgrobnim spomenicima, dok prikazi porodica na ostalim predmetima i materijalima predstavljaju retkost. U analizu su uključene predstave na spomenicima na kojima natpisi nedvosmisleno potvrđuju pripadnost nuklearnoj ili proširenoj porodici, kao i oni na kojima su zabeležene nesrodničke relacije (osobe u nekoj vrsti međuzavisnog odnosa – patroni, robovi, oslobođenici, itd.), kako bi se proverila njihova učestalost i eventualne razlike u prikazu u odnosu na prethodne dve kategorije. Za sve tri kategorije u radu će biti korišćeni termini poput „porodični spomenici“ i „porodične predstave“. U radu su takođe obrađeni anepigrafski spomenici i predstave, kao i oni sa neodgovarajućim natpisima, a koji se prema ikonografskoj šemi utvrđenoj na osnovu analize prikaza sa odgovarajućim natpisima mogu protumačiti kao porodični. Izdvojeno je 79 prikaza⁶¹, od kojih većinu čine nadgrobni spomenici (78 – 98,73%). Jedini izuzetak je jedan primerak „zlatnog stakla“ sa porodičnim portretom (1,27%). Svi analizirani podaci su obrađeni kataloški, prikazani u tabeli na kraju tekstualnog dela rada (*Katalog ikonografskih predstava*), uz navedeni tip i opis prikaza, broj, pol i uzrast predstavljenih individua, tip relacije, kao i datovanje. Datovanja su preuzeta iz publikacija u kojima su predstave objavljene, a provera i dopuna je vršena uz pomoć onlajn baza podataka *Epigraphic Database Heidelberg*⁶² (u daljem tekstu Hajdelberg baza) i *Ubi erat lupa*⁶³. Pored toga je naveden i broj prateće ilustracije sa tabli, kao i veza sa tabelom epitafa, u vidu broja odgovarajućeg spomenika u tom katalogu.

Nakon sistematizacije porodičnih predstava je izvršeno razvrstavanje i prebrojavanje prikazanih individua i odnosa (Tabele 1 – 4). Obrađene predstave su prema tipu relacije razvrstane u tri kategorije: nuklearna porodica (NP), proširena porodica (PP) i nesrodničke relacije (NR), a one

⁵⁷ Varga et al. 2018, 44, 46.

⁵⁸ Станимировић 2006, 2009; Ignjatović 2011; Станковић, Владетић 2018; Стефановић 2020; Stefanović, Zarubica 2020.

⁵⁹ Митић 2014; Данковић, Миловановић, Марјановић 2018; Anđelković Grašar 2020; Danković 2020; Вујовић 2021; Данковић, Марјановић 2022; Цвјетићанин 2022; Ратковић 2022.

⁶⁰ U ovom radu će prikazi carske porodice na novcu biti izostavljeni, jer, kao i javni spomenici, predstavljaju deo političke propagande.

⁶¹ U istraživanje su uključene sve publikovane porodične predstave Gornje Mezije poznate autorki do trenutka završetka disertacije. Najveći broj njih je preuzet iz publikacija IMS I–VI, Димитровъ 1942, Mirdita 1980 i Dobruna-Salih 1982.

⁶² <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/>

⁶³ <https://lupa.at/>

kod kojih odnos prikazanih individua nije potvrđen natpisom, ali se pretpostavlja na osnovu standardizovanog tipa predstave, obeležene su znakom pitanja. Zastupljenost ličnih odnosa je predstavljena u tabelama i grafikonima, a pored porodičnih struktura i opštih trendova u porodičnoj ikonografiji su izdvojene i pojedine regionalne specifičnosti, ilustrovane pojedinačnim primerima. U ovom segmentu rada je porodična ikonografija analizirana kombinacijom kvantitativnog i kvalitativnog pristupa, kako bi se stekla što sveobuhvatnija slika o porodici u Gornjoj Meziji i utvrdio standardni način prikazivanja porodice na tlu ove provincije.

Za *epigrafsku analizu* su odabrani nadgrobni spomenici sa natpisima koji sadrže pojmove porodične terminologije, ili pominju srodničke odnose. Odlučeno je da se epitafi, kao specifičan vid natpisa, izdvoje iz ostalog epigrafskog materijala, jer pružaju bolji uvid u porodične odnose. Informacije sa epitafa su korišćene za proučavanje porodičnih odnosa u više različitih oblasti Rimskog carstva. Već pomenuta analiza koju su izvršili Ričard Seler i Brent Šo⁶⁴ je do sada najkompletnija; njome su obuhvaćeni spomenici većeg dela Carstva – Italije, zapadnih provincija i Severne Afrike. Autori su pokušali da uoče pravilnosti u komemoraciji u okviru različitih društvenih kategorija, posmatrajući pojedinačne porodične veze navedene na spomenicima. Spomenici su grupisani u tri društvene kategorije – vojničke, civilne i servilne, a veze uočene na njima podeljene na relacije unutar porodice i van nje. U okviru nuklearne porodice izdvojene su četiri grupe - konjugalne, silazne (roditelji ka deci), uzlazne i lateralne veze (između braće i sestara), dok su relacije van porodice podeljene na proširenu porodicu, naslednike, prijatelje i patrone/robove/oslobođenike.⁶⁵ Ova metoda merenja učestalosti različitih porodičnih relacija se zasniva na njihovom razvrstavanju i prebrojavanju. Kao osnovni zaključak studije se ističe da je nuklearna porodica bila preovladavajući oblik porodične strukture u svim ispitanim oblastima, a da je brojna zastupljenost uočenih ličnih veza odraz emocija i osećanja porodične dužnosti, ali i obrazaca nasleđivanja. Najveći značaj ove studije je u tome što je osporila sada već zastarelo mišljenje da je nuklearna porodica u Rimu bila manje značajna od proširene. Iako je poslužila kao osnova ili inspiracija za mnoga istraživanja, ova analiza je zbog naglaska na nuklearnoj porodičnoj strukturi pretrpela nekoliko kritika, a u sličnim studijama usmerenim ka različitim krajevima Carstva upotrebljen je drugačiji ili delimično modifikovan metod. Džonatan Edmondson (Jonathan Edmondson) ukazuje na značaj ove studije, ali i na činjenicu da su rezultati istraživanja ovako velikih razmera previše uopšteni, i da na ovaj način dolazi do previda značajnih lokalnih razlika između oblasti unutar pojedinačnih provincija.⁶⁶ On je u svojoj analizi spomenika iz Luzitanije pokazao da se na mikronivou provincije javljaju znatne razlike, iako nema preteranog odstupanja od statističke analize koju su dobili Seler i Šo na nivou čitavog Pirinejskog poluostrva. Razlike su posebno uočljive ako se uporede urbani i ruralni krajevi provincije. Najoštriju kritiku izlaže Dejl Martin (Dale Martin),⁶⁷ koji pre svega zamera što su podaci sa spomenika razloženi na pojedinačne veze. On smatra da su takvim metodom proširene porodice predstavljene kao niz nuklearnih odnosa, što dovodi do pogrešnog zaključka da je nuklearna porodica neuporedivo češća nego što jeste. Sa druge strane, dolazi do previda realne brojnosti proširene porodice, jer se višegeneracijske strukture u ovakvom načinu preračunavanja ne raspoznaju jasno.⁶⁸ On je za analizu porodice u nekoliko gradova u Maloj Aziji koristio drugačiji metod, posmatrajući spomenike kao celine i deleći ih na one koji pominju samo članove nuklearne porodice i one na kojima su i članovi proširene porodice.⁶⁹ Na taj način je izbegnuto razlaganje na pojedinačne odnose i prebrojani su spomenici sa nuklearnom i proširenom porodicom, a dobijeni rezultati pokazuju znatno veću zastupljenost proširene porodice u Maloj Aziji nego što bi se dobilo metodom koju su koristili Seler i Šo. Pojedini istraživači dovode u pitanje da li su i koliko pouzdani zaključci o porodici dobijeni na osnovu epigrafskih analiza. Sabin Hjubner (Sabine Huebner) je istakla manjkavost metode Selera i Šoa i na

⁶⁴ Saller, Shaw 1984.

⁶⁵ Saller, Shaw 1984, 132.

⁶⁶ Edmondson 2005, 215.

⁶⁷ Martin 1996.

⁶⁸ Martin 1996, 45–46.

⁶⁹ Martin 1996, 42–43.

primeru Egipta pokazala da komemorativni obrasci ne pružaju uvek dovoljno informacija o sastavu domaćinstava.⁷⁰ Ona je uporedila raspoložive rezultate cenzusa i podatke sa epigrafskih spomenika rimskog perioda, i primetila značajnu razliku u zastupljenosti različitih porodičnih struktura. Na osnovu epigrafskog materijala se zaključuje da 72,8% uočenih porodičnih odnosa spada u nuklearnu porodicu, dok su ostalo veze unutar proširene porodice. Rezultati cenzusa pokazuju da ovaj procenat iznosi samo 54,8%,⁷¹ i potvrđuju da je veliki deo stanovništva živeo u proširenim i tzv. višestrukim porodicama – domaćinstvima koja se sastoje od više bračnih parova i njihovih potomaka.⁷² U analizi porodičnih odnosa iz Tingitanske Mauretanijske Lenard Čerčin (Leonard Curchin) ističe da epigrafika ne dokazuje nužno da je nuklearna porodica bila dominantna porodična konfiguracija, pošto je moguće da su dalji rođaci koji nisu zabeleženi na spomeniku, živeli u istom domaćinstvu. Iako je ovo suprotno zaključku Selera i Šoa, on se slaže da rezultati pokazuju da su veze među nuklearnom porodicom bile najjače.⁷³

Prema podacima Hajdelberg baze iz Gornje Mezije potiče 1476 natpisa, od kojih 722 epitafa. Ukupan broj je sigurno veći, jer nisu svi gronjomezijski natpisi uneti u ovu bazu; uočeno je da nedostaju mnogi koji su publikovani poslednjih nekoliko godina. Od svih raspoloživih epitafa⁷⁴ izdvojeno je njih 440 na kojima se mogu utvrditi elementi srodničke terminologije. Svi analizirani natpisi su prikazani u tabeli na kraju tekstualnog dela rada (*Katalog epitafa*); datovanja su preuzeta iz publikacija u kojima su natpisi objavljeni, a provera i dopuna je vršena uz pomoć Hajdelberg baze.

Analizom su obuhvaćene posvete između članova nuklearne (supružnici, roditelji, deca, braća i sestre) i proširene porodice (svi ostali rođaci u okviru krvnog i tazbinskog srodstva – babe, dede, unuci, snajka, zet, svekrva, svekar, ali i *alumni*). U analizu su takođe uključeni i spomenici sa zabeleženim nesrodničkim relacijama; u ovu kategoriju spadaju osobe u nekoj vrsti međuzavisnog odnosa – patroni, robovi, oslobođenici, dadilje, sluga. Imajući u vidu mogućnost da su ove relacije smatrane porodicom u rimskom periodu, ta kategorija odnosa je obrađena na isti način kao i ostale veze između dedikanta i pokojnika, sa ciljem da se proveri njihova učestalost i eventualni obrasci u komemoraciji na teritoriji Gornje Mezije. Zbog toga će se za sve tri kategorije spomenika u radu upotrebljavati termini poput „porodični epitafi“ i „srodnička terminologija“. Iz analize su isključeni spomenici sa dedikantima van ovih kategorija (saborci, prijatelji, sugrađani itd.), oni koji osobe u toku života podižu sebi, ili sebi i svojim (bez pominjanja preciznijih odnosa), natpisi bez navedenog dedikanta i oštećeni natpisi na kojima se ne može razaznati odnos između pokojnika i dedikanta. Izuzetak predstavlja nekoliko slučajeva gde su uprkos nedostatku odgovarajućih termina porodične veze utvrđene na osnovu onomastike i ikonografije, a ne isključivo na osnovu pomena konkretne veze u tekstu (npr. braća i sestre, očevi i deca).

Nakon izdvajanja porodičnih epitafa je izvršeno razvrstavanje spomenika i prebrojavanje posvedočenih odnosa. Spomenici su prema uočenim vezama razvrstani u tri kategorije: nuklearna porodica (NP), proširena porodica (PP) i nesrodničke relacije (NR); u nekim slučajevima su na istom spomeniku članovi nuklearne porodice, ali i osobe koje nisu ni u kakvom srodstvu sa pokojnikom, pa pojedini spomenici imaju oznaku NP/NR. Pored toga su sve veze koje se pominju na njima izdvojene i prebrojane. Svaki set odnosa na spomeniku zabeležen je pojedinačno, pa je tako npr. na spomeniku koji dvojica sinova zajedno posvećuju ocu dva puta zabeležena veza „sin-otac“. Ako neko pored navedenog odnosa sa pokojnikom označen dodatno kao oslobođenik ili naslednik, računata je samo primarna veza; to znači da će sa spomenika koji npr. muž posvećuje svojoj ženi, koja je i njegova oslobođenica, biti registrovana samo relacija „muž-žena“. Zastupljenost ličnih odnosa prebrojanih na ovaj način je zbog preglednosti izražena i u vidu tabela i

⁷⁰ Huebner 2013, 36.

⁷¹ Huebner 2011, 88.

⁷² Huebner 2013, 36.

⁷³ Curchin 2022, 205.

⁷⁴ U istraživanje su uključeni svi publikovani natpisi Gornje Mezije, poznati autorki do trenutka završetka disertacije. Najveći broj natpisa preuzet je iz publikacija IMS I–VI, AE, ILJ I–II, Димитровъ 1942, Mirdita 1980 i Dobruna-Salih 1982.

grafikona, a pored opštih trendova u porodičnoj komemoraciji su uočeni i izdvojeni pojedini elementi porodičnog života prepoznatljivi u rimskoj kulturi. Ove pojedinosti su naglašene u posebnim pasusima ili podnaslovima, a specifični elementi porodične strukture su ilustrovani pojedinačnim primerima. Ovakvim pristupom je izvršen pokušaj definisanja osnovnih odlika porodice u Gornjoj Meziji na osnovu epigrafskih svedočanstava.

Kao poseban segment je izdvojena analiza pohvalnih termina, tj. epiteta na epitafima, da bi se utvrdila eventualna pravilnost njihove upotrebe. Statistička analiza upotrebljenih epiteta je pokazala njihovu učestalost unutar određenih kategorija porodičnih odnosa.

U okviru epigrafske analize su obrađene i vojničke diplome na kojima se pominju članovi porodice vojnika. Iako je obrađeni uzorak izuzetno mali i samim tim nepodoban za bilo kakvu statističku analizu, rezultati nagoveštavaju određene karakteristike porodičnog života vojnika.

Arheološka analiza je obuhvatila grupne sahrane Gornje Mezije. Uz nekoliko izuzetaka koji su posebno izdvojeni, većinu grupnih sahrana u Gornjoj Meziji čine sahrane manjeg broja pokojnika u jednoj grobnoj konstrukciji ili na istoj grobnoj parceli, koje su mahom interpretirane kao porodične. U ovom segmentu istraživanja je pregledom i analizom objavljenih nekropola potvrđeno 129 takvih sahrana na teritoriji cele provincije. Analizirane grupne sahrane potiču pretežno sa većih i bolje istraženih nekropola – Singidunum, Viminacium, Jagodin Mala, Mala Kopašnica.⁷⁵ U obzir su uzete sve sahrane dvoje ili više pokojnika u okviru iste grobne konstrukcije ili iste grobne parcele. Sve analizirane celine su prikazane u tabeli na kraju tekstualnog dela rada (***Katalog grupnih grobnica***), uz navedeni način sahranjivanja, tip grobne konstrukcije, broj, pol i uzrast sahranjenih individua, kao i datovanje. Rezultati malobrojnih DNK analiza osteološkog materijala sa nekropola Gornje Mezije su još uvek neobjavljeni, ili su analize u toku, a za sada ne postoji ni epigrafska identifikacija individua sahranjenih u istoj grobnici ili parceli. Zbog toga nije bilo moguće utvrditi tačnu povezanost pokojnika i sastav sahranjene porodice. Uprkos tome što arheološki uzorak trenutno ima relativno ograničene mogućnosti za analizu, broj i struktura sahranjenih individua su dali značajne podatke koji u kombinaciji sa rezultatima ikonografske i epigrafske analize upotpunjuju sliku o porodici u ovoj rimskoj provinciji.

Pošto je detaljno istraživanje porodice analizom rimskih pisanih izvora preobimno za ovaj rad, i zahteva adekvatna znanja i stručnost istoričara ili klasičara, disertacija se samo delimično oslanja na rimsko pravo i literaturu. Zbog toga su *istorijski izvori* korišćeni za proveru i dopunu pojedinih podataka, poput uvreženog načina mišljenja i očekivanih porodičnih vrednosti u rimskom društvu.

Komparativna analiza svih podataka dobijenih ovom analizom omogućila je uočavanje regionalnih specifičnosti u porodičnoj organizaciji, funerarnoj komemoraciji i sahranjivanju unutar same provincije, ali i u odnosu na ostale delove Carstva.

Sav analizirani materijal je sortiran geografskim redosledom od zapadnog dela gornjomezijskog limesa (uključujući i njegovo zaleđe), ka njegovom istočnom kraju, i od severa ka jugu provincije. Provincija je podeljena na nekoliko regiona:

- *Singidunum* (obuhvata i okolinu, uključujući lokalitete na Kosmaju)
- *Viminacium* (obuhvata i okolinu, uključujući Smederevo i *Aureus Mons*)
- *limes* (odnosi se na ostatak gornjomezijskog limesa u Srbiji, tj. podes *Lederata-Aquae*)
- *Ratiaria* (obuhvata i okolinu, uključujući Vidin i Makreš)
- centralna Srbija (obuhvata *Horreum Margi*, Kragujevac)
- *Timacum Minus* (obuhvata i nalaze iz Gamzigrada i okoline)

⁷⁵ U istraživanje su uključene sve publikovane nekropole i pojedinačne grobnice Gornje Mezije, poznate autorki do trenutka završetka disertacije.

- južna Srbija (obuhvata pre svega oblast Naisa i Remezijane, ali i ostale lokalitete u južnoj Srbiji)
- Kosovo i Metohija (uključujući i Novi Pazar i Rašku, odakle potiču samo dva spomenika)
- *Scupi* (obuhvata i okolinu, kao i ostale delove severa Severne Makedonije, uključujući i oblast Kumanova).

Ovakva podela će biti korišćena u svim etapama analize, kao i u zaključnim poglavljima. Podela provincije na regione je bila neophodna zbog boljeg snalaženja u radu i lakšeg sagledavanja rezultata. Lokaliteti ili delovi provincije su grupisani i označeni imenom najvećeg lokaliteta ili geografske odrednice, kako bi se izbeglo bespotrebno dugo opisivanje pri svakom pomenu određenog dela provincije.

2. Istorijski pregled i stanovništvo

Etnička slika centralnobalkanskog prostora u periodu pre rimskih osvajanja nije potpuno precizno definisana, pre svega zbog neujednačenog stepena istraženosti lokaliteta mlađeg gvozdenog doba, ali i nedovoljno podataka iz pisanih izvora. Za sada arheološki, literarni i onomastički podaci sa sigurnošću potvrđuju veliku raznolikost društvenih zajednica koje su se na ovom prostoru međusobno prepletale. Čini se da su ove društvene grupacije najčešće bile organizovane kao plemena ili plemenski savezi. Nije sasvim jasno da li se radi o etničkim grupacijama, jezički srodnim zajednicama ili političkim savezima.⁷⁶ Period od V do I veka p.n.e. je burno razdoblje na prostoru centralnog Balkana, kada dolazi do prodora i naseljavanja keltskih plemena, sukoba sa grčkom, a kasnije i rimskom vojskom, kao i međuplemenskih ratova lokalnih zajednica, među kojima je najbrojnije bilo stanovništvo ilirskog i tračkog porekla.⁷⁷

Poznato je da su u predrimskom periodu prostor centralnog Balkana naseljavali Autarijati (i ilirska plemena nastala nakon njihovog raspada), Skordisci, Mezi, Tribali i Dardanci. Moguće je da su ove populacije delile pojedine jezičke elemente, što dodatno otežava povlačenje preciznih granica između njihovih teritorija.⁷⁸ Autarijati su bili pleme ilirskog porekla, a naseljavali su zapadne delove centralnog Balkana, najverovatnije prostor oko reka Tare i Lima, do Zapadne Morave na istoku.⁷⁹ Ovo pleme je još pre početka rimskih osvajanja razbijeno na više manjih plemena pod različitim nazivima.⁸⁰ Skordisci su keltsko pleme, koje je nakon velike invazije 279. godine i poraza kod Delfa, stacionirano u Podunavlju, primarno oko ušća Save i Dunava. Pretpostavlja se da je u to vreme formirana i „država“ Skordiska, koja je pokorila mnoga starosedelačka plemena.⁸¹ Krajem II veka Skordisci šire svoju teritoriju i naseljavaju Pomoravlje i delove istočne i južne Srbije.⁸² Mezi su nastanjivali Podunavlje, skoro do ušća Dunava, kao i prostor do planine Balkan na jugu.⁸³ Ovo tračko pleme pripadalo je starijem balkanskom stanovništvu frigijsko-mizijske jezičke grupe, a moguće je i da su bili bliski Getima.⁸⁴ Tribali su naseljavali prostor između Morave i Iskera, a njihova teritorija se krajem I veka p.n.e. sužava ka zapadu.⁸⁵ Najverovatnije su bili tračko pleme, mada ima indicija da su imali ilirske elemente, ili bili zaseban narod.⁸⁶ Dardanci su naseljavali prostor između doline Ibra, Šar planine, oblasti Velesa, Niša i Novog Pazara, a na severu moguće čak i do Zapadne Morave.⁸⁷ Etnička pripadnost Dardanaca nije precizno određena, a o njoj postoji nekoliko teorija. Najzastupljenije je mišljenje da su bili autohtono pleme, ali im se ponekad pripisuje ilirsko ili tračko poreklo.⁸⁸ Vezuju se i za maloazijske Dardance, pa se u nekim tumačenjima pominju kao njihovi potomci, a u drugim kao njihovi preci, predstavnici preindoevropskog stanovništva.⁸⁹

Rimska osvajanja na centralnom i severnom Balkanu započeta su vojnim akcijama u I veku p. n. e. Za osnivanje provincije Mezije su najznačajnije bile kampanje Gaja Skribonija Kuriona (75–72. godine p. n. e.) i Marka Licinija Krasa (29-28. godine p. n. e.), tokom kojih je rimska vojska stigla do Dunava i delimično pokorila lokalno stanovništvo.⁹⁰ Krajem I veka p. n. e. su pojedine vojne jedinice prebačene ka dolinama Vardara i Južne Morave. Moguće je da su prvi vojni logori

⁷⁶ Benac 1987, 739.

⁷⁷ Tasić 1992, 75.

⁷⁸ Papazoglu 1969, 6; Benac 1987, 743.

⁷⁹ Papazoglu 1969, 83.

⁸⁰ Papazoglu 1969, 96–97.

⁸¹ Papazoglu 1969, 214–215; Tasić 1992, 82.

⁸² Papazoglu 1969, 221.

⁸³ Papazoglu 1969, 330–331.

⁸⁴ Papazoglu 1969, 310–311.

⁸⁵ Mirković 1968, 16; Papazoglu 1969, 11, 47–53.

⁸⁶ Papazoglu 1969, 54–64.

⁸⁷ Papazoglu 1969, 146–156.

⁸⁸ Papazoglu 1969, 161.

⁸⁹ Papazoglu 1969, 101–104.

⁹⁰ Mócsy 1974, 17, 23; Ферјанчић 2013, 16.

formirani na teritoriji budućih gradova *Naissus* ili *Scupi*.⁹¹ Početkom I veka započinje ojačavanje dunavskog limesa, povereno Gneju Korneliju Lentulu. Ovaj general je na desnoj obali Dunava podigao niz utvrđenja i osmatračnica (takozvani Lentulovi prezidijumi), sa ciljem kontrole i odbrane leve obale Dunava. Već u vreme Tiberijeve vladavine su legije *IV Scythica* i *V Macedonica* premeštene u Meziju, pre svega zbog opasnosti koju su na severu predstavljali Dačani.⁹² Uprkos oprečnim podacima u pisanim izvorima, prevladava mišljenje da je provincija Mezija osnovana 14. ili 15. godine.⁹³ Prema Pliniju Starijem ona se graniči sa Panonijom, počinje na ušću Save u Dunav i pruža se uz tok Dunava do Crnog mora.⁹⁴ Mezijom je upravljao namesnik Ahaje i Makedonije do 45. godine, kada upravu nad ovom provincijom dobija carski legat konzularnog ranga.⁹⁵

Legija *IV Scythica* je tokom 60-tih godina I veka prebačena na istok Carstva, a na mezijski limes je iz Dalmacije prebačena legija *VII Claudia*. Do nemira u Meziji dolazi oko 69. godine, kada su tokom građanskih ratova mezijske trupe podržale Vespazijana. U tom periodu dolazi i do učestalih napada Dačana i Sarmata.⁹⁶ Nakon građanskog rata dolazi do zatišja u provinciji Meziji. U vreme Flavijevaca počinje intenzivnija izgradnja infrastrukture u oblasti mezijskog limesa i njegovog zaleđa. Tada su podignuta brojna nova utvrđenja uz Dunav, postojeća su ojačana kamenim bedemima, a nastavljena je izgradnja složene putne mreže.⁹⁷ Pod Flavijevcima počinje i urbanizacija ove provincije, a osnivaju se prvi veći gradovi i naselja. Već u vreme vladavine jednog od imperatora ove dinastije osnovana je prva kolonija u provinciji – *Scupi*, koja je nosila naziv *colonia Flavia Felix Dardanorum* ili *Colonia Flavia Scupinorum*.⁹⁸

Tokom vladavine Domicijana mezijski limes je ponovo bio ugrožen dačkim napadima, pa je 86. godine legija *IV Flavia* prebačena iz Dalmacije na Dunav. Iste godine je Mezija podeljena na dve provincije – Gornju (*Moesia Superior*) (Karta 1) i Donju Meziju (*Moesia Inferior*). Gornja Mezija je obuhvatila centralne delove današnje Srbije, severozapadni deo Bugarske i severne delove Severne Makedonije. Domicijan je nekoliko godina vodio ratove sa Dačanima, a primirje je sklopljeno tek 89. godine.⁹⁹ Ubrzo su nemiri nastavljeni na severu provincije, pa je Trajan pokrenuo pripreme za novi rat protiv Dačana. Nakon konačne pobede nad Decebalom 106. godine i osnivanja provincije Dakije nastupa period mira i ekonomskog razvoja u Gornjoj Meziji, koji traje nekoliko narednih decenija.¹⁰⁰

Na prostoru Gornje Mezije u trenutku formiranja provincije nije postojala jedinstvena politička tvorevina, a najbrojnije su bile plemenske zajednice Tribala, Meza, Dardanaca i Skordiska.¹⁰¹ Tokom procesa urbanizacije u novoosvojene krajeve uvođeni su rimski oblici upravljanja i brojne administrativne promene. Postepeno se razvija infrastruktura i nastaju urbana gradska jezgra u kojima cvetaju trgovina, zanatstvo i industrija. Starija naselja su u nekim slučajevima postajala rimski gradovi, a lokalno stanovništvo bez građanskog prava je već tokom I veka bilo organizovano u *civitates peregrinae*. Na teritoriji Gornje Mezije su poznati *civitates* Dardanaca, Tribala, Timaka, Meza, Trihornjana (Trihornzena), Pikenza, Dačana.¹⁰² Moguće je da je postojala i peregrina zajednica Skordiska (*Civitas Scordischorum*), koja se prostirala u Sremu i delimično zahvatala severozapadne krajeve Gornje Mezije. Nije jasan status ove zajednice jer se čini da su na njenoj teritoriji posvedočena i druga plemena.¹⁰³ Trihornzenzi (Trihornjani) i Pikenzi se pominju tek u izvorima II veka, a pretpostavlja se da su dobili naziv prema naseljima koja su

⁹¹ Ферјанчић 2013, 18.

⁹² Mócsy 1974, 36; Ферјанчић 2013, 18.

⁹³ Ферјанчић 2013, 16, 18.

⁹⁴ *Plin. Nat.* 3.29.

⁹⁵ Ферјанчић 2013, 18.

⁹⁶ Mirković 1986, 36; Ферјанчић 2013, 18.

⁹⁷ Mócsy 1974, 42; Ферјанчић 2013, 19.

⁹⁸ Ферјанчић 2013, 19.

⁹⁹ Mócsy 1974, 42; Ферјанчић 2013, 19.

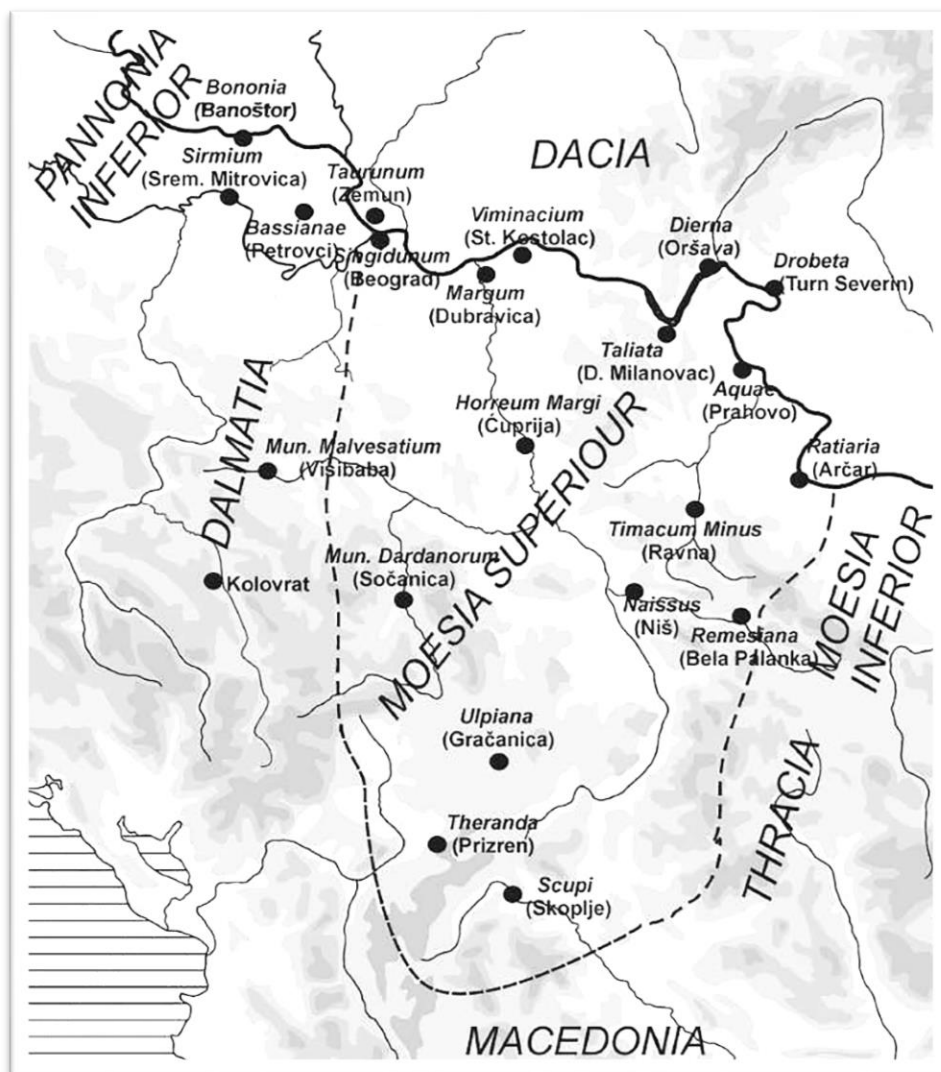
¹⁰⁰ Ферјанчић 2013, 20.

¹⁰¹ Mócsy 1974, 66, 68; Tasić 1992, 82.

¹⁰² Mócsy 1974, 66, 68; Грбић 2014, 42.

¹⁰³ Papazoglu 1969, 264–265.

nastanjivali – Trihornijum i Pinkum. Zbog toga je veća verovatnoća da se radi o političkim a ne etničkim zajednicama.¹⁰⁴ Plemenske teritorije bile su podeljene na manje teritorijalne jedinice, kao što su *vici*, *pagi*, *castella*, *territoria*.¹⁰⁵

Karta 1 – Gornja Mezija i okolne provincije (prema: Golubović 2008, 11, Karta 1)

Urbanizacija se nastavlja i tokom dinastije Antonina, kada je osnovana nova kolonija (*Ratiaria*) i nekoliko municipijuma (*Singidunum*, *Viminacium*, *Margum*, *Horreum Margi*, *Ulpiana*, *Municipium Dardanorum*, *Naissus*)¹⁰⁶.¹⁰⁷ Urbanizaciju i ekonomski napredak je ubrzao priliv rimskih građana iz raznih krajeva Carstva, pre svega legionara i trgovaca. U legijama *IV Flavia* i *VII Claudia* služili su vojnici iz balkanskih (Panonija, Dalmacija, Dakija, Trakija, Makedonija) i maloazijskih provincija (Galatija, Kilikija, Azija, Bitinija, Pont).¹⁰⁸ Veliki deo stanovništva većih gradskih centara činili su imigranti i njihovi naslednici, o čemu svedoče epigrafski spomenici. Pored vojske, zabeleženi su i civili iz Italije i zapadnih provincija, kao i grčko i maloazijsko stanovništvo.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Грбић 2014, 43.

¹⁰⁵ Грбић 2014, 45.

¹⁰⁶ Pretpostavlja se da je *Naissus* stekao municipalni status u drugoj polovini II veka, nije poznato tačno u vreme čije vladavine (Petrović 1979, 50).

¹⁰⁷ Ферјанчић 2013, 21.

¹⁰⁸ Mirković 1986, 57; Ферјанчић 2013, 22.

¹⁰⁹ Mirković 1986, 57.

Period stabilnosti se završava u doba Marka Aurelija, kada mnogobrojna varvarska plemena ugrožavaju severne granice Carstva. Kriza je kulminirala nakon propasti dinastije Severa, kada počinje takozvani period vojničkih careva. Ovu epohu odlikuje smena brojnih careva koji su kratko vladali, kao i napadi varvarskih plemena. Najveću opasnost predstavljali su Goti, koji su bili stacionirani na gornjem Dunavu. Iako je ovaj krizni period uticao i na provinciju Gornju Meziju, u III veku, za vreme vladavine Gordijana III su Singidunum i Viminacium uzdignuti na rang kolonije, a u Viminacijumu je otvorena kovnica novca.¹¹⁰ U vreme vladavine imperatora Aurelijana, oko 271, godine, dolazi do napuštanja Dakije i reorganizacije balkanskih provincija na srednjem i donjem Dunavu.¹¹¹

Tek u vreme Dioklecijana i tetrarhije dolazi do zatišja na ovom prostoru. Tada dolazi do brojnih administrativnih i vojnih reformi, pa i do drugačije podele provincija. Od tog vremena je prostor Gornje Mezije u okvirima četiri nove provincije – *Dacia Ripensis*, *Dacia Mediterranea*, *Dardania* i *Moesia Prima*.¹¹² Car Konstantin nastavlja sprovođenje Dioklecijanove politike i reformi. Za vreme vladavine ova dva imperatora limes je restauriran, a brojna utvrđenja u provinciji su obnovljena i izgrađena.¹¹³

Sredina IV veka obeležena je stalnim napadima varvarskih plemena na pogranične krajeve Rimskog Carstva i smenama vladara. Provincije na tlu Srbije su bile delimično pošteđene tokom ovih događaja.¹¹⁴ Napadi gotske vojske postaju sve učestaliji posle smrti careva Valentinijana I i Valensa. U periodu neposredno posle bitke kod Hadrijanopolja 378. godine u više navrata napadaju utvrđenja na Đerdapu. Početkom V veka Goti su na pohodu za Italiju prešli preko Gornje Mezije i Panonije, nakon čega su ove dve provincije bile skoro potpuno uništene.¹¹⁵ Kolaps rimske vlasti u balkanskim provincijama nastupa u prvoj polovini V veka, sa naletima Huna, a do kratkotrajne obnove dolazi u VI veku, za vreme vladavine cara Justinijana I (527–565. godina).

¹¹⁰ Ферјанчић 2013, 23–24.

¹¹¹ Ферјанчић 2013, 25.

¹¹² Ферјанчић 2013а, 26–28.

¹¹³ Ферјанчић 2013а, 29.

¹¹⁴ Ферјанчић 2013а, 32.

¹¹⁵ Mirković 1981, 95–97.

3. Porodica u Rimskom carstvu

3.1. Srodstvo u antičkom Rimu

Iako se o društvenoj strukturi u periodima prošlosti pre pisanih izvora ne može govoriti sa sigurnošću, sistemi srodstva i vlasti se delimično mogu naslutiti iz kolektivnog sećanja utisnutog u mitove i legende. U antičkoj tradiciji su domaćinstva bila prve organizovane zajednice, gde se vlast u porodici može protumačiti kao najstarija.¹¹⁶ Legende koje govore o periodu rimske Kraljevine se verovatno vezuju za neodređeno razdoblje u mnogo daljoj prošlosti, a porodični modeli i strukture srodstva koje se u njima mogu prepoznati karakteristični su za čitav mediteranski krug.¹¹⁷ U pričama koje se odnose na mitske začetke rimske države nema elemenata patrilinearnog nasleđivanja, a izvori ne pominju očeve vladara sve do početka Republike. Iako žene nisu bile dominantne u ekonomskoj sferi, one su za čitavo društvo ovog perioda igrale bitnu ulogu, jer su na svet donosile legitimnog naslednika. U preurbanom periodu Rima kult gensa majke je bio izraženiji, a ima i naznaka da su srodstvo i nasleđivanje utvrđivani po ženskoj liniji. Iako društveno uređenje nije bilo matrijarhalno, moguće je da je obrazac naseljavanja bio matrilokalni.¹¹⁸ Za socijalnu strukturu indoevropskog društva se vezuje monogamna patrijarhalna i patrilinearna porodica, čiju osnovu čini roditeljski par sa potomstvom. Ovakvi elementi porodice i srodstva u Rimu najverovatnije postaju dominantni tek u istorijskom periodu, u doba Republike.¹¹⁹

Republikanski rimski nobilet je koristio srodstvo za uređenje hijerarhije unutar svojih redova. U tom sistemu sklapanje braka je bilo vid integracije novih članova, dok je njegovo odbijanje bilo sredstvo udaljavanja nepoželjnih pojedinaca. Srodstvo je na taj način pomagalo uspostavljanju aristokratije i izdvajanju ove grupe kao privilegovane društvene strukture; pripadnost određenoj srodničkoj grupi je omogućavala individui da se povoljnije pozicionira u društvu.¹²⁰ Pojam *gens*¹²¹ (rod, klan) je bio veoma značajan u antičkom Rimu, posebno u periodu rane Republike, kada je imao daleko veći društveni i politički značaj nego u imperijalnom periodu.¹²² Pretpostavlja se da se koncept gensa formirao još u etrurskom društvu VIII-VII veka p. n. e, kao instrument očuvanja i napredovanja istaknutih porodica različitih društvenih klasa. U arhajskom periodu je u mnogim kulturama na Apeninskom poluostrvu *gens* bio značajan za društveno uređenje, to jest klanovsku strukturu. Na ovu pretpostavku ukazuju dvočlana imena, gde je jedno ime lično, a drugo gentilno. Takav sistem imenovanja se u Rimu zadržao i u periodu Republike i Carstva.¹²³ *Gens* je u rimskom društvu označavao grupu ljudi koji su verovali da imaju zajedničko poreklo, skup porodica čiji su se članovi smatrali naslednicima zajedničkog muškog pretka. Taj daleki predak, *princeps gentis*, bio je fiktivna ličnost, pa je pretpostavljeno srodstvo sa njim bilo nemoguće dokazati.¹²⁴ Članovi istog gensa, gentili¹²⁵, nosili su isto gentilno ime (*nomen*). Oni su bili povezani osećajem solidarnosti, a često i zajedničkim kultom, ritualima, mestom stanovanja ili zajedničkom grobnicom. Pripadnici istog gensa su imali i specifične običaje (*mores*) vezane za

¹¹⁶ Mirković 2008, 7.

¹¹⁷ Mirković 2008, 16.

¹¹⁸ Mirković 2008, 8, 11; Terrenato 2019, 53, 55.

¹¹⁹ Mirković 2008, 19.

¹²⁰ Harders 2013, 19.

¹²¹ Reč *gens* je indoevropskog porekla, verovatno je u vezi sa korenom starogrčkog izraza *gigno-* (*γίγνομαι*), sa opštim značenjem društvene grupe zasnovane na zajedničkom poreklu (Smith 2006, 13).

¹²² Drummond 2012, 610.

¹²³ Cornell 1995, 84–85; Smith 2006, 20; Drummond 2012, 610.

¹²⁴ Drummond 2012, 610; Lentano 2018, 174.

¹²⁵ Prema definiciji Kvinta Mucija Scevole, konzula, pravnika i Ciceronovog učitelja, koju nam prenosi sam Ciceron, da bi neko pripadao grupaciji gentila (*gentiles*) morao je da ispunjava nekoliko kriterijuma. Gentili su oni koji imaju isto ime; oni su potomci slobodnih građana; niko od njihovih predaka nije bio rob, niti je doživeo degradaciju statusa na bilo koji način (Cic. *Top.* 29).

način imenovanja, odevanja, nošenja nakita, itd. Gentili su imali primat pri raspodeli nasledstva ili određivanju starateljstva, u slučaju da pokojnik nije ostavio testament, a da među bližim rođacima nije bilo odgovarajućih naslednika.¹²⁶ Sklapanje brakova između gentila je bilo zabranjeno, jer je gens bio egzogamna struktura.¹²⁷ Gens pri kraju Republike nije imao toliko značaj kao u daljoj prošlosti, posebno ne pri podeli imovine, jer je sve više ljudi za sobom ostavljalo pisani testament.¹²⁸

U pojedinim pisanim izvorima se kao sinonim za gens pojavljuje i pojam *stirps*, koji označava grupu ljudi sa zajedničkim poreklom.¹²⁹ Nije utvrđeno tačno tehničko objašnjenje pojma *stirps*, ali je to najverovatnije bila podkategorija gensa koja je imala opštije značenje u smislu ogranak, loza ili prosto rodbinska veza.¹³⁰ U prošlosti su pojedini istraživači smatrali da su samo patriciji imali klanove/gens, a da plebejci nisu, ili da se *stirpes* mogu povezati samo za plebejce, dok su *gentes* bili rezervisani za patricije. Osim sporadičnih pomena u pojedinim pisanim izvorima nema naučnih dokaza za ovu tvrdnju, pa je takvo mišljenje vrlo rano opovrgnuto.¹³¹ Tit Livije je govoreći o patricijima naveo da su oni jedini koji imaju gens, uz insinuaciju da njihovi preci imaju božanske karakteristike.¹³² Profesorka Miroslava Mirković je analizirajući pojam srodstva u dalekoj prošlosti Rima (preurbanom periodu) pretpostavila da su u ranom rimskom društvu *gens* oca imali samo patriciji, što bi ukazivalo na patrilinearni poredak. Ona navodi i mogućnost da su plebejci računali srodstvo matrilinearno, pa je ovo mogla biti još jedna razlika dva pravno, socijano i politički podeljena sloja rimskog društva.¹³³ Međutim, ove razlike u istorijskom periodu postepeno blede, a već u II veku p. n. e. su plebejski rodovi bili prihvaćeni.¹³⁴

Granica priznatog srodstva u Rimu je bio šesti stepen u generacijskom nizu, koji otpočinje figurom u antropologiji označenom kao *ego*. U latinskoj srodničkoj terminologiji su u uzlaznoj liniji pokoljenja poznati *pater*, *avus*, *proavus*, *abavus*, *atavus* i *tritavus*, nakon čega sledi generična grupa predaka *maiores*, u koju spadaju svi stariji preci za koje ne postoje specifični termini. Analogni niz opadajućih stepena, to jest niz naslednika, beleži sledeće kategorije: *filius*, *nepos*, *pronepos*, *abnepos*, *adnepos* i *trinepos*, nakon čega svi naslednici potpadaju u opštu kategoriju pod nazivom *minores* ili *posteriores*.¹³⁵

U doba Republike i Carstva su društveni odnosi zasnovani na poreklu i bračnim vezama činili mrežu srodnika, koja se granala po vertikalnoj i horizontalnoj osi. U rimskoj kulturi su se razlikovale dve osnovne srodničke grupe – agnati i kognati.¹³⁶

Agnati su bili grupa rođaka definisana isključivo preko muške linije srodstva – oni su, uslovno rečeno, smatrani „bližom rodbinom“. Agnatsko srodstvo se nije računalo isključivo biološkim vezama, iako je bilo određeno pre svega patrilinearanim nasleđivanjem. Status agnata je bio i rezultat primene pravnih pojmova *paterfamilias* i *patria potestas*, pa su tako u agnate spadali svi koji bi potpadali pod *potestas* oca porodice.¹³⁷ Dve osobe su bile u istoj agnatskoj grupi ako su bile pod autoritetom istog oca (*quae sunt sub unius potestate*), bilo prirodnim tokovima (rođenje u okviru bračne zajednice) ili zakonski (sklapanje braka, usvajanje).¹³⁸ Ovu grupu „bližih“ rođaka su povezivali brojni običaji, ali i obaveze. Agnati su nosili isto gentilno ime, koje je po muškoj liniji prenošeno sa generacije na generaciju. Učestvovali su u zajedničkim ritualnim radnjama u okviru porodičnog kulta, u izvođenju porodičnih obreda (*sacra familiae*), pa su i u religijskom smislu činili

¹²⁶ Drummond 2012, 610; Lentano 2018, 174.

¹²⁷ Smith 2006, 30–31.

¹²⁸ Drummond 2012, 610; Lentano 2018, 174.

¹²⁹ Smith 2006, 14; Bucchieri 2016, 162.

¹³⁰ Radin 1914; Smith 2006, 54.

¹³¹ Cornell 1995, 84; Smith 2006, 53; 87.

¹³² Liv. 10 8.9–10.

¹³³ Mirković 2008, 83.

¹³⁴ Drummond 2012, 610.

¹³⁵ Bucchieri 2016, 155; Lentano 2018, 176.

¹³⁶ Bucchieri 2016, 153; Harders 2013, 22; Lentano 2018, 175

¹³⁷ Bucchieri 2016, 147, 153; Harders 2013, 20–21.

¹³⁸ Amunátegui 2005, 121.

jedinstvenu grupu. Agnati su bili prvi u redu za starateljstvo nad maloletnom decom (*tutela impuberum*) ili ženama (*tutela mulieris*)¹³⁹, u slučaju smrti oca porodice.¹⁴⁰

Agnatio je mreža odnosa koja se smatrala jezgrom i podtipom veće grupe srodnika, *cognatio*. Dok je pojam *cognatio* označavao „prirodne“ veze, nastale rađanjem i prokreacijom, *agnatio* je definisan kao *cognatio legitima/cognatio civilis*.¹⁴¹ Kognati su označavali širu grupu srodnika, međusobno povezanu zajedničkim poreklom, preko muške ili ženske linije. Nasuprot agnatima, status kognata je bio određen bilateralno, i na osnovu krvnog srodstva, ali i na osnovu veza nastalih sklapanjem braka. *Cognatio* je izraz koji je korišćen kao univerzalni naziv za rodbinu, pojam kojim se uopšteno označavalo srodstvo.¹⁴² Rimski zakon o nasleđivanju¹⁴³ davao je prednost agnatima u odnosu na kognate. Tek na kraju Republike su kognati od pretora dobili pravo nasleđstva (*bonorum possessio*), ali samo u slučaju da među naslednicima nema agnata.¹⁴⁴ Različiti termini za rodbinu sa majčine i očeve strane su dodatni dokaz da je rimska kultura razdvajala dve tipologije srodstva.¹⁴⁵

Agnatski princip je stvarao manje celine – nuklearne porodice, i unutar njih uređivao pravila za prenos imovine, imena i porodičnog kulta. Uprkos tome, i kognati su imali bitnu ulogu u društvenom životu. Značaj kognata se ogledao i na primeru pojedinih porodičnih religijskih festivala,¹⁴⁶ u kojima su i oni učestvovali u ritualu. Pored toga, kognatska mreža je podrazumevala saradnju između porodica, ali i određene obrasce ponašanja koje je od njih očekivalo društvo.¹⁴⁷

Sklapanje brakova unutar grupa agnata i kognata je bilo izričito zabranjeno tokom većeg dela rimske istorije.¹⁴⁸ Može se pretpostaviti da je ova zabrana usledila iz pravila da gentili ne sklapaju brakove između sebe.¹⁴⁹ Granica zabrane je bila šesti stepen srodstva, a u II veku p. n. e. se povlači do četvrtog stepena, moguće zbog početaka dezintegracije rimske elite. Uprkos pokušajima aristokratskih porodica da spreče uvođenje novih elemenata u agnatske i kognatske grupe i na taj način zaustave razvodnjavanje imovine i bogatstva, brak između rođaka nikada nije zaživeo u Rimu. Za razliku od grčke tradicije da se endogamnim brakovima imetak zadrži unutar porodice, Rimsko društvo je bilo egzogamna struktura.¹⁵⁰ Egzogamija je takođe bila diplomatsko sredstvo, jedna od dominantnih strategija za stvaranje razgranatih porodičnih i društvenih mreža, koje bi trajale bar jednu generaciju. Na taj način su stvarani trajni savezi između različitih grupa aristokrata.¹⁵¹

Rimski koncept srodstva je prepoznavao još jednu kategoriju, *adfinitas*, koja se odnosila na veze stvorene brakom (tzv. tazbinsko srodstvo). Ova kategorija je međusobno spajala članove porodica muža i žene, ali i označavala vezu između npr. očuha ili maćehe sa pastorcima. Širenje porodičnih veza na porodice supružnika je bilo poželjno zbog širenja uticaja. Pripadnici ove kategorije srodstva su bili dodirna tačka dve odvojene srodničke strukture.¹⁵²

U antičkom Rimu se mislilo da oba roditelja prenose detetu svoju krv (*sanguis*), a preko nje i određene osobine (i fizičke i moralne). Te osobine su metaforički bile predstavljene materijom, a njihovim prenosom u narednu generaciju je prenošen i identitet grupe.¹⁵³ Termin *consanguineus* i

¹³⁹ O starateljstvu nad ženama i maloletnom decom će biti više reči u daljem tekstu.

¹⁴⁰ Harders 2013, 22–23; Lentano 2018, 175.

¹⁴¹ Buccheri 2016, 153; Harders 2013, 20.

¹⁴² Buccheri 2016, 147, 153; Harders 2013, 20; Lentano 2018, 175.

¹⁴³ O nasleđivanju i prenosu imovine će biti više reči u daljem tekstu.

¹⁴⁴ Harders 2013, 23; Lentano 2018, 175.

¹⁴⁵ Izrazi kao što su *frater* (rođeni brat) i *soror* (rođena sestra), korišćeni su bez dodatnih odrednica. Već sledeći stepen (brat ili sestra jednog od roditelja) podrazumevao je različite nazive. Stric je bio *patruus*, dok je ujak bio *avunculus*; različiti su bili i nazivi za tetke sa očeve (*amita*) i majčine (*matertera*) strane (Lentano 2018, 175).

¹⁴⁶ Na primer *Matralia* i *Cara cognatio*. O porodičnim festivalima će biti više reči u daljem tekstu.

¹⁴⁷ Harders 2013, 22–24; 26; Lentano 2018, 175.

¹⁴⁸ Harders 2013, 25–26; Lentano 2018, 177.

¹⁴⁹ Smith 2006, 30–31.

¹⁵⁰ Harders 2013, 25–26; Lentano 2018, 177.

¹⁵¹ Terrenato 2019, 53.

¹⁵² Buccheri 2016, 153; Lentano 2018, 175.

¹⁵³ Harders 2013, 27–28; Moreau 2013, 40–41.

consanguinitas su korišćeni da označe krvno srodstvo, u svakodnevnom govoru, ali i u rečniku pravnika. U rimskom načinu razmišljanja krvna veza jeste bila bitna (posebno između braće i sestara), ali krvno srodstvo nije imalo primat u društvenim odnosima. Krvno srodstvo nije bilo presudno ni u pravnim odrednicama; sve povlastice, ali i obaveze i zabrane, prevazilazile su okvire krvnog srodstva i podrazumevale se i u slučajevima usvajanja ili spajanja dveju individua/porodica brakom.¹⁵⁴

Srodstvo u rimskom načinu razmišljanja nije posmatrano samo kao skup bioloških veza između ljudi, već kao mreža odnosa nastalih komplikovanim društvenim procesima. Značaj srodstva u Rimu ima istaknuto mesto i u delima antičkih autora, a iznad svih društvenih odnosa ističu se porodične veze. Ova činjenica nije neobična, s obzirom da se formiranje rimske države vezuje za uspostavljanje vlasti pojedinih istaknutih rodova, a zatim i porodica, pa je samim tim snaga i harmonija porodice simbolično označavala uspeh države.

3.2. Rimska *familia* i značaj porodice u rimskoj tradiciji

Navedeni pojmovi, klasifikacije i podgrupe u okviru koncepta srodstva ukazuju na sofisticirani sistem srodničkih odnosa i kompleksnu mrežu veza između ljudi, običaja i svojine. Iako su postojale brojne grane srodstvenih sistema, nuklearna porodica je bila najznačajnija društvena jedinica. Na raznolikost društvenih praksi i formiranje porodice su uticali brojni faktori - društveni status, ekonomska osnova domaćinstva, solventnost, demografski uslovi, itd. Zbog toga se ne može govoriti o jednom univerzalnom obliku ove tvorevine na teritoriji čitavog Carstva – raznolikost formi uočavana je čak i unutar manjih regija.¹⁵⁵ O definiciji, funkciji i obimu porodice u rimskom periodu se vode brojne rasprave već nekoliko decenija. Oprečnih mišljenja i neslaganja na ovu temu ima mnogo, kako među savremenim istraživačima, tako i među antičkim autorima.

U latinskom jeziku ne postoji specifičan termin kojim se uža porodica izdvajala iz većih srodničkih grupa kao što su agnati i kognati. U delima rimskih autora nije postojala jedinstvena definicija porodice, ali se u današnjem značenju ove reči najčešće javlja izraz *familia*. Ovaj termin se javlja u nizu različitih konteksta, te nije uvek najjasnije da li se odnosi na čitavo domaćinstvo, nuklearnu porodicu, agnate, pretke, ili možda na grupu robova. Pojam *familia* je u rimskoj kulturi imao dvojni karakter, pa je mogao da se odnosi na ekonomski aspekt, ili da nosi drugo značenje, vezano za srodstvo.¹⁵⁶

Najznačajnije definicije pojma *familia* daje rimski pravnik Ulpijan, koji nabroja više značenja ove reči.¹⁵⁷ On navodi da je *familia* još u Zakonima dvanaest tablica opisana kao skup najbližih agnata. Po njemu su u strogo pravnom smislu članovi iste *familiae* bili svi koji potpadaju pod *potestas* jednog oca porodice – žena, rođena i usvojena deca, unuci, robovi. *Familia* je takođe i grupa agnata koji žive pod istim krovom, ali i ljudi koji imaju zajedničke pretke.¹⁵⁸ Kao sinonim ovom pojmu u rimskoj literaturi se često javlja i termin *domus*. Iako je najčešće označavala fizičku građevinu, reč *domus* se koristila i u smislu domaćinstva, to jest svih njegovih članova koji su u srodstvu u okviru šire srodničke grupe.¹⁵⁹ *Domus* kao kuća je bio pokazatelj blagostanja porodice i oličenje ugleda njenih članova. *Paterfamilias* je svoje kvalitete dokazivao sposobnošću da uveća i zaštiti imovinu, a raskoš njegovog doma doprinosila bi njegovoj reputaciji u očima zajednice.¹⁶⁰ Većini Rimljana *domus* je bio asocijacija na užu porodicu, dok je za predstavnike aristokratije imao i dodatni značaj. Za njih je *domus* simbolično bio podsetnik na znamenite pretke, sa vidljivim i

¹⁵⁴ Harders 2013, 32–33; Moreau 2013, 43.

¹⁵⁵ Rawson 1986, 7; Dixon 1992, 2–5; Hänninen 2013, 39; Huebner 2017a, 12.

¹⁵⁶ Saller 1984, 341, 343; Amunátegui 2005, 117–119.

¹⁵⁷ Ulp. *Dig.* 50.16.195.1–4.

¹⁵⁸ Saller 1984, 338–339; Osgood 2011, 70; Harders 2013, 20.

¹⁵⁹ Saller 1984, 342–343.

¹⁶⁰ Saller 1984, 349–350, 353.

opipljivim dokazima porodične tradicije. Genealogija i niz generacija jedne porodice su na različite načine bili istaknuti u određenim delovima domusa (voštane maske, *imagines clipeatae*, porodično stablo itd.).¹⁶¹

Iako je izraz *familia* upotrebljavan u različitim kontekstima, najčešće je označavao slobodne članove nuklearne porodice (majka, otac, deca), a zatim i šire članove domaćinstva, koji su potpadali pod vlast *paterfamilias-a*, kao što su robovi i oslobođenici. Često se *familia* odnosila i na ekonomski aspekt porodičnog života – samo domaćinstvo, imovinu jedne porodice ili porodični posao.¹⁶² Porodica je u pravnom, ekonomskom i religijskom smislu bila osnovna društvena jedinica, samim tim značajna za mnoge aspekte života. Za Rimljane su tradicionalne porodične vrednosti uspostavljene još u periodu Republike bile veoma važan instrument za konstruisanje različitih nivoa identiteta, a brak i porodica su imali centralno mesto u svakodnevnom životu.

Veličina i sastav porodice su zavisili od brojnih faktora i nisu bili univerzalni u svim delovima Carstva. Uprkos tome, očigledno je da je nuklearna porodica (otac, majka i deca) bila najčešća forma, koja je činila srž društvenih odnosa u rimskoj državi u svim etapama njenog postojanja. U većini rimskih domaćinstava živele su dve generacije; nuklearna porodica se sastojala od okvirno petoro ljudi u krvnom i tazbinskom srodstvu. U istom domaćinstvu, ili njegovom neposrednom okruženju, moglo je da bude još ljudi koji nisu u srodstvu sa članovima porodice.¹⁶³ U svom delu „*De officiis*“ Ciceron diskutuje o hijerarhiji međuljudskih odnosa i značaju srodstva za rimsko društvo. Po njegovom mišljenju je na prvom mestu po važnosti veza između muža i žene, a zatim između roditelja i dece. Sledeća po značaju je veza unutar jednog domaćinstva, uključujući i zajedničku imovinu.¹⁶⁴ Da je nuklearna porodica bila glavni fokus društvenih veza pored Cicerona svedoče i brojni drugi autori, ali i raznovrsni likovni prikazi i epigrafski spomenici. Trijada otac-majka-dete/deca je dominantna u ikonografiji i na natpisima, dok su višegeneracijske i višečlane porodice ređe prikazane.¹⁶⁵

3.2.1. Funkcije porodice u Rimu

Tradicija je bila veoma značajna u rimskom društvu, a porodične vrednosti i dela istaknutih predaka imali su za cilj da podstaknu osećaj ponosa, ali i pripadnosti, kako određenoj porodici, tako i čitavom rimskom narodu.¹⁶⁶ Na značaj tradicije ukazuje i sistem imenovanja, kao i težina koju je porodično ime nosilo, posebno među pripadnicima viših staleža. *Tria nomina* je bio karakterističan rimski način davanja imena, koji je podrazumevao tri osnovna segmenta – *praenomen*, *nomen* i *cognomen*, i ukazivao na status slobodnih rimskih građana. Srednje ime, *nomen/nomen gentilicium* (gentilno ili porodično ime), označavalo je poreklo i pripadnost određenoj porodici, a u daljoj prošlosti verovatno gensu. Prenosjenje gentilnog imena je bilo od posebnog značaja za tradicionalni produžetak porodice; legitimna deca su pripadala očevoj porodici i nosila njegovo ime, dok nepriznata deca nisu imala to pravo. Često su u nedostatku odgovarajućih legitimnih naslednika usvojenici ili robovi preuzimali i nastavljali porodično ime.¹⁶⁷ U pravne svrhe rimska imena su se prenosila po očevoj liniji, ali se u mnogim slučajevima navodi poreklo s obe strane porodice – posebno ako se majčina strana ističe u društvu, ili ima slavnu istoriju.¹⁶⁸

Rimljani, a posebno pripadnici viših staleža, imali su moralnu i društvenu obavezu da održavaju sećanje na svoje poreklo, pretke i porodično ime, kako sa očeve, tako i sa majčine strane. Od osoba koje potiču iz plemićkih redova se očekivalo da dobro poznaju porodičnu istoriju, pre svega *cognomen* i *cursus honorum* istaknutih članova porodice koji su vršili neku javnu funkciju.¹⁶⁹

¹⁶¹ Saller 1984, 351; Flower 1996, 4; Corbier 2007, 74–75; Baroin 2010, 23.

¹⁶² Dixon 1992, 2; Harders 2013, 20; Edmondson 2015, 559.

¹⁶³ Dickmann 2011, 56.

¹⁶⁴ Cic. *De* 1.53–55.

¹⁶⁵ Saller, Shaw 1984, 124, 137.

¹⁶⁶ Rawson 1986, 41.

¹⁶⁷ Rawson 1986, 8, 42; Salway 1994, 124, 127.

¹⁶⁸ Dixon 1988, 15.

¹⁶⁹ Baroin 2010, 19–20.

Porodica je zbog svega navedenog bila presudna u formiranju različitih nivoa identiteta njenih članova. Ona je pružala osećaj etničke, društvene/građanske i religijske pripadnosti, tako što je u krugu porodice mladima prenošen specifičan set kulturnih praksi koje su uticale na formiranje njihovih individualnih identiteta. Članovi porodice su uticali jedni na druge nametanjem ekonomskih uloga i modela afektivnih veza, odabirom partnera, podelom rada i zaduženja pri svakodnevnim i religijskim aktivnostima.¹⁷⁰ Porodica je pružala sigurnost i emocionalnu podršku svojim članovima, posebno u slučajevima kada nisu bili u stanju da brinu sami o sebi. Bilo je očekivano da se briga o deci organizuje u porodici, ali takođe i da porodica bude oslonac starima. Socijalne obaveze dece prema roditeljima bile su duboko ukorenjene u rimskom mentalitetu.¹⁷¹ Roditelji su očekivali da se njihova deca postaraju za pogrebne obrede i održavanje porodičnog kulta. Čak i u nižim društvenim slojevima se osim takoreći „uzvraćene usluge“, očekivalo da deca u najboljem svetlu predstave porodicu iz koje su potekla. Roditelji su se nadali da će sinovi koji su stekli formalno obrazovanje biti uspešni i na taj način doneti slavu porodici. Od ćerki se očekivalo da iskoriste svoje obrazovanje i veštine stečene u roditeljskom domu i da udajom za partnera iz dobre porodice, a potom i rađanjem i odgajanjem dece, poboljšaju status svoje matične porodice.¹⁷²

Porodica je u Rimu, kao i u mnogim drugim istorijskim periodima, bila glavni mehanizam socijalizacije. Deca su od najranijeg detinjstva učena poslušnosti, poštovanju starijih, nesebičnosti i navikavana na uloge koje ih očekuju kada odrastu. Najranije obrazovanje u Rimu se bavilo primarno pitanjima socijalizacije i moralnog vaspitanja, a obično je bilo organizovano u porodici, gde su deca najviše učila od majke, oca ili dadilja. Od svojih ukućana usvajala su način govora, oblačenja, izražavanja emocija, ali i običaje i obrasce ponašanja.¹⁷³ Tek u starijem uzrastu je sledilo formalno obrazovanje, koje su deca dobijala u školama, ili od privatnog tutora. Tada bi se upoznivali sa društvenim normama i obavezama sa kojima će se susretati kao odrasli. Uporedo sa formalnim obrazovanjem u periodu adolescencije je i dalje tekla socijalizacija mladih, koji su u krugu porodice pripremani za svoje mesto u socijalnoj hijerarhiji rimskog društva i rodne uloge koje ih očekuju kad odrastu.¹⁷⁴

Porodica je bila glavna jedinica proizvodnje i potrošnje u rimskom društvu, a prenosom imovine kroz generacije uvećavan je porodični kapital. Većina proizvodnje u rimskoj ekonomiji je organizovana upravo u okviru porodice, na porodičnim imanjima i u urbanim radionicama. Same porodice su donosile odluke o raspoređivanju obaveza i podeli rada među njenim članovima.¹⁷⁵ Čest je bio slučaj da se deca bave istim zanimanjima kao njihovi roditelji, da bi jednog dana preuzeli porodični posao. Ideja da deca treba da podražavaju ekonomske uloge svojih roditelja bila je posebno zastupljena među pripadnicima višeg staleža.¹⁷⁶

3.2.2. Porodica i rimska država

Tokom IV veka p. n. e. u grčkoj filozofiji se pojavila ideja o porodici kao primarnoj zajednici ljudi, pa se razmatrala veza između začetaka gradova i porodica. Ovaj način razmišljanja je ostavio traga na filozofiju i viši stalež u rimskom društvu. Grad Rim se mogao definisati kao skup porodica koje su ga činile; *potestas* oca porodice u okvirima domaćinstva se izjednačavala sa onom koju je on potencijalno sprovodio u građanskom okruženju. Porodica je posmatrana kao idealni oblik ljudske zajednice, osnovni i najvažniji politički entitet. U rimskoj političkoj misli kasne Republike veza između koncepta grada i porodice je bila opšteprihvaćena.¹⁷⁷ Ciceron navodi da su veze unutar domaćinstava zapravo temelj civilne vlasti i osnova za stvaranje države.¹⁷⁸ Koncept

¹⁷⁰ Osgood 2011, 77.

¹⁷¹ George 2005, 39; Hänninen 2013, 39; Larsson Lovén 2020, 159.

¹⁷² Dixon 1988, 24.

¹⁷³ Layne 2008, 49–50; Osgood 2011, 69, 75; Krause 2011, 628.

¹⁷⁴ Rawson 1986, 38–39; Layne 2008, 49–50; Osgood 2011, 69, 75, 78.

¹⁷⁵ George 2005, 39; Osgood 2011, 74; Saller 2011, 116.

¹⁷⁶ Osgood 2011, 75; Saller 2011, 127.

¹⁷⁷ Akar 2016, 470.

¹⁷⁸ Cic. *De* 1.53–55.

cognatio kod njega predstavlja integraciju manjih jedinica (*familia* i *domus*) u veću celinu, pa zaključuje da procesom povezivanja izolovanih domaćinstava kroz brak nastaje *res publica*.¹⁷⁹

U rimskom načinu razmišljanja snaga porodice je oslikavala stabilnost države, pa je porodica posmatrana kao država u malom.¹⁸⁰ Rimsko carstvo je trebalo da predstavlja veliko domaćinstvo ili proširenu porodicu na čijem čelu je bio imperator. Avgust je kao prvi rimski imperator pokušao da napravi sponu između sebe, svoje porodice i naroda. Javni kult Veste postepeno je počeo da se prepliće sa Avgustovim porodičnim kultom, a u okviru rekonstrukcije kompitalnog kulta inkorporiran je i kult Augustovog Genija i carskih lara. Predstavljajući svoju porodicu kao oličenje ideala rimske države, Avgust je učvrstio sliku o sebi kao državnom vođi i ocu nacije.¹⁸¹ Počevši od Avgusta, imperator i njegova žena su često nazivani *pater patriae* i *mater patriae*, to jest „otac i majka otadžbine“. Naziv *mater patriae* korišćen je za žene vladajućih imperatora i majke budućih naslednika, pa su žene iz carske porodice time dodatno naglašavale dinastički kontinuitet. *Pater patriae* je postao nezaobilazni deo zvaničnih počasti koje se dodeljuju princepsu, dok ženski ekvivalent, *mater patriae*, nikad nije ozvaničen. Njih dvoje su zapravo bili glava proširene porodice Rimskog carstva, sa svim građanima Rima kao klijentima.¹⁸² Faustina Mlađa, žena imperatora Marka Aurelija, bila je prva kojoj je dodeljena titula *mater castrorum* (majka logora, tj. vojske). Time je odavana počast carici koja je dosta vremena provela u vojnim logorima duž granice, bez luksuza na koji su žene iz carskih porodica inače navikle. Ova titula je početkom III veka postala uobičajena, nakon čega je zabeležena kod mnogih žena iz dinastije Severa. Titulatura žena iz carskih porodica se, počevši od Julije Domne, znatno proširila, pa se tokom III veka javlja niz počasnih naziva koji se odnose na javne zasluge žena, a u sebi sadrže elemente srodničke terminologije: *mater caesaris*, *mater augusti et caesaris*, *mater castrorum et senatus et patriae*, *coniux augusti et mater caesaris*, *mater senatus*, *avia augusti*. Ovi nazivi ukazuju na poštovanje, majčinsku brigu i zaštitu, ali ne samo u okvirima nuklearne porodice, već u širem kontekstu.¹⁸³ Metafore porodice su imale veliki značaj u Rimu, a mogu se naći u religijskoj, društvenoj i političkoj sferi.¹⁸⁴ Pozivanjem na koncept srodstva i porodice vlast i političari su pokušavali da se približe građanima. Upotrebom srodničke terminologije je evociran koncept porodice, pa se na taj način vlast lakše integrisala u građanski život.¹⁸⁵

U svakodnevnom životu su porodični odnosi bili iznad ostalih, dok su politici i u religijskim aktivnostima često oslikavani forma i hijerarhija porodice. Društveni odnosi unutar porodice su prenošeni i na vlast i odnos političara i države. Kao što je navedeno, prvom organizovanom vlašću se smatra vlast u porodici. Ona se još u doba Republike povezivala sa vlašću u lokalnu, a zatim i u celoj državi. Tokom Carstva je ovo preinačeno u ideju da su imperator i njegova žena *pater* i *materfamilias* čitavog Carstva, a da državu treba posmatrati kao jednu veliku porodicu svih Rimljana.

3.2.3. Brak i supružnici

Brak i porodica su imali ključnu ulogu u formiranju identiteta Rimljana i centralno mesto u svakodnevnom životu u periodima Republike i Carstva. Osnovne karakteristike braka u Rimu, koje su se zadržale do kraja kasne antike bile su monogamija, egzogamija, tradicionalna moć oca porodice (*patria potestas*) i lakoća razvoda. Prokreacija (rađanje legitimnih naslednika) je smatrana glavnom svrhom braka.¹⁸⁶

Mnogi politički režimi tokom rimske istorije su razvijali sisteme nagrada i kazni u cilju očuvanja braka i podsticanja rađanja. Među njima su najpoznatije Avgustove mere i zakoni *lex Iulia*

¹⁷⁹ Harders 2013, 34.

¹⁸⁰ George 2005, 39.

¹⁸¹ Lassen 1997, 113.

¹⁸² Dixon 1988, 97; Burns 2007, 1–2; Harders 2020.

¹⁸³ Hemelrijk 2012, 2–3; Вождова 2013, 27–28.

¹⁸⁴ Lassen 1997, 110.

¹⁸⁵ Harders 2020.

¹⁸⁶ Treggiari 1991, 8; Osgood 2011, 77.

de maritandis ordinibus i *lex Papia Poppea*, koji nisu očuvani u celosti, ali se često u kasnijim izvorima nazivaju kadukarnim zakonima i navode zajedno kao *lex Iulia et Papia*. Ovi zakoni su imali za cilj očuvanje tradicionalnih porodičnih vrednosti i povećanje nataliteta, i služili kao instrument za „moralnu regeneraciju“ koju je Avgust planirao. Njima su davane posebne pogodnosti roditeljima sa decom, dok su nametana politička i finansijska ograničenjima parovima bez dece, kao i mladim neudatim/neoženjenim ljudima.¹⁸⁷ Kao direktan rezultat primene ovih zakona nastao je *ius liberorum* (ili *ius trium liberorum*), pravo koje bi sticali slobodnorodeni građani sa troje ili oslobođenici sa četvoro dece. Ovo pravo je podrazumevalo privilegije za očeve koji se kandiduju za bilo koju javnu službu i finansijsku autonomiju za majke.¹⁸⁸ *Ius liberorum* je bilo posebno značajno za poboljšanje položaja žene, koja bi nakon toga imala prava da samostalno raspolaze finansijama, pa čak i nasleđstvom svoje dece, dok oni ne odrastu, ili u slučaju njihove smrti.¹⁸⁹

Pokušaji vlasti da podstakne povećanje nataliteta su nastavljani i tokom II veka. Imperator Trajan je osmislio program za stvaranje fondacija (*alimenta*), čiji bi se prihodi koristili najviše za podršku siromašnim i seoskim porodicama. Ovaj carski program je podrazumevao pomoć u vidu džeparca za decu, pokrivanja troškova obrazovanja i obezbeđivanje miraza devojkama sa sela. Pored toga, Trajan je omogućio svoj deci koja su rođena u Rimu upisivanje na listu punopravnih građana.¹⁹⁰ Antonin Pije je nakon smrti svoje žene Faustine Starije organizovao neku vrstu fonda namenjenog za miraz siromašnim devojkama, i u njenu čast ga nazvao *puellae Faustinae*. Njegov naslednik Marko Aurelije je osnovao novi program pomoći siromašnima povodom venčanja njegove ćerke Lucile i Lucija Vera, a nakon smrti svoje žene Faustine Mlađe obogatio već postojeći fond, nazivajući ga *novae puellae Faustinae*.¹⁹¹

Sama činjenica da su tokom prva dva veka Carstva vladari pokušavali da pospeše natalitet na različite načine, može biti pokazatelj da su porodice bile relativno male i često ostajale bez potomaka. Pored nabrojanih fondova, vlast je i kroz ikonografiju (Slika 1) promovisala ideju bračne sloge i ideale majčinstva, a podsticala na dobročinstvo i pomoć deci i siromašnima. Članovi carske porodice su služili kao model bračnog i roditeljskog ponašanja, i težili da budu ideali svojim savremenikima.¹⁹² Bračna harmonija unutar carske porodice korišćena je kao metafora za političku harmoniju u Carstvu.

Brojne društvene prakse poznate u ostalim kulturama Mediterana su bile zabranjene ili nepriznate u Rimu. Poligamija, koja je praktikovana u mnogim istovremenim društvima, nije postojala, to jest ovakve zajednice nisu bile legalno prihvaćene.¹⁹³ Leviratski brak nije bio zvanično priznat u rigoroznom rimskom društvu; moguće je da je praktikovan u pojedinim provincijama Carstva (Bliski Istok i severna Afrika), ali se na ovu formu gledalo sa neodobravanjem. Endogamija i incest su takođe bili neprihvatljivi, jer je za razliku od Grčke, rimsko ustrojstvo bilo egzogamno. Ipak, brakovi između braće i sestara ili ostalih bliskih rođaka registrovani su u pojedinim delovima Carstva, posebno u afričkim provincijama.¹⁹⁴

¹⁸⁷ Rawson 1986, 9; Treggiari 1991, 60–80; Станковић, Владетић 2018, 357–358.

¹⁸⁸ Rawson 1986, 19; Dixon 1988, 72, 74.

¹⁸⁹ Pomeroy 1975, 151–152; Dixon 1988, 88, 97.

¹⁹⁰ Rawson 1986, 10; Dyson 2011, 439; Krause 2011, 625.

¹⁹¹ Pomeroy 1975, 204; Rawson 1986, 10; Dixon 1988, 87.

¹⁹² Rawson 1986, 10; Dixon 1988, 75.

¹⁹³ Osgood 2011, 76–77.

¹⁹⁴ Goody 1990, 401; Corbier 2005, 269, 271.

Slika 1 – Predstava bračne harmonije na novcu, dve generacije carske porodice; revers bronzanog sestercija Antonina Pija (140-144) (Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, online katalog - <https://ikmk.smb.museum/object?lang=en&id=18200260&view=rs>)

U rimskom pravu postoji nekoliko definicija braka, od kojih je najkompletnija Modestinova:¹⁹⁵

„Brak je spajanje muškarca i žene, zajednica svih oblika života, deljenje u božanskom i ljudskom zakonu.“¹⁹⁶

Sličan smisao nosi definicija u Justinijanovim Institucijama¹⁹⁷:

„Brak je veza muža i žene, ustanovljena radi trajne životne zajednice“¹⁹⁸

Najčešći naziv za brak bio je *matrimonium*, ali se za bračnu uniju koristio i izraz *coniugium* – otud imenica *coniunx*, koja je označavala muža ili ženu.¹⁹⁹ U rimskom zakonitom braku (*matrimonium iustum*, *iustae nuptiae*) mogli su da budu samo slobodni rimski građani koji poseduju *conubium*. *Conubium* ili *ius conubii* je predstavljao pravnu sposobnost dvoje ljudi da stupe u zvanično priznat brak; ovo pravo su imali rimski građani koji imaju dovoljno godina, a mogli su da stupe u brak samo ako nisu u bližem srodstvu.²⁰⁰ Pored toga je bilo dovoljno da mladenci daju svoj pristanak ako su pravno nezavisni (*sui iuris*), ili pristanak oca (*paterfamilias*), ako su još uvek pod njegovom *potestas*; moguće je da je taj pristanak bio u vidu pisanog ili usmenog dogovora, ili se prećutno podrazumevao. Ovaj obostrani pristanak, to jest obostrana želja za bračnom zajednicom nazivana je *affectio maritalis*.²⁰¹ Slobodni građani mogli su da stupe u brak sa strancima (*peregrines*) samo ako im je *conubium* posebno odobren. Pored zvaničnih, postojale su i neformalne unije, koje su se nazivale *iniusta matrimonia* i nisu bile zakonski prihvaćene. Pod tim su se podrazumevale veze robova, mešoviti brakovi u kojima jedan od partnera nije imao status rimskog građanina, ili neformalni brakovi aktivnih vojnika koji su imali zabranu ženidbe tokom aktivne vojne službe.²⁰² Brojni izvori sugerišu da su ljudi koji nisu imali *conubium* ipak slavili venčanje ceremonijom, smatrali se mužem i ženom i bili prihvaćeni kao bračni par od strane svoje zajednice,

¹⁹⁵ Treggiari 1991, 9; Stefanović, Zarubica 2020, 36.

¹⁹⁶ *Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio* (Mod. Dig. 23.2.1).

¹⁹⁷ Treggiari 1991, 9; Stefanović, Zarubica 2020, 36.

¹⁹⁸ *Nuptiae autem sive matrimonium est viri et mulieris coniunctio, individuum vitae consuetudinem continens* (Jus. Inst. 1, 9.1).

¹⁹⁹ Treggiari 1991, 5–6.

²⁰⁰ Treggiari 1991, 43, 49; Phang 2001, 9; Hersch 2010, 20.

²⁰¹ Treggiari 1991, 52; Hersch 2010, 22, 53.

²⁰² Treggiari 1991, 45–49; Phang 2001, 9.

iako ih zakon nije pepoznavao kao takve.²⁰³ Forme kvazibračnih zajednica sklopljenih između ljudi koji nemaju *conubium* bile su *concubinatus* i *contubernium*. U rimskom konkubinatu nedostajao je *affectio maritalis*, to jest u njemu su živeli ljudi koji ne žele da se venčaju. Ako bi se to promenilo u nekom trenutku, veza bi prerasla u *matrimonium*, u slučaju da nema pravnih prepreka. Sa druge strane, kontubernijum je bio veza dvoje ljudi koji žele da uđu u brak, ali nemaju pravnu sposobnost za to – npr. jedan ili oba partnera nemaju *conubium*.²⁰⁴

Legalni minimum za stupanje u brak je bio 12 godina za devojčice i 14 za dečake, ali je veridba ponekad organizovana za decu mlađeg uzrasta (čak oko šeste – sedme godine). Bogatiji parovi istog statusa su se venčavali i sklapali veridbu veoma rano, dok se među siromašnijim stanovništvom ponekad brak odlagao dok se ne skupi dovoljno novca za miraz.²⁰⁵ Prosečan uzrast u kome je većina rimskih mladića prvi put stupala u brak je bio između 25 i 30 godina, dok su se devojke udavale najčešće u kasnom tinejdžerskom periodu, ili u ranim dvadesetim godinama. Za bogatije stanovništvo su bili karakteristični brakovi u nižim uzrastima – 12-15 godina za devojčice i 23-24 godine za muškarce. Ove procene su izvršene na osnovu analiza epigrafskog materijala iz većine zapadnoevropskih, podunavskih i afričkih provincija Carstva.²⁰⁶

3.2.3.1. Veridba

Braku je uglavnom prethodila veridba, koja nije predviđala precizno određeni ritual. To je najčešće bio usmeni dogovor između mladoženje i mladinog oca/staratelja, ili očeva/staratelja, u slučaju da su budući mladenci još uvek deca. Iako za proslavu veridbe - *sponsalium* (lat. *spondere*-obećati) nije bila neophodna specifična ceremonija, ima indicija da je to bio javni događaj koji su pratili određeni rituali. Da bi se veridba smatrala legalno obavezujućom, bio je dovoljan obostrani pristanak budućih supružnika, uz izgovaranje usmene formule (*Spondesne? Spondeo*). Veridba bi se ponekad označavala darivanjem vereničkog prstena (*anulus pronubus*), koji bi budući mladoženja davao svojoj verenici, kao znak ljubavi i prisnosti.²⁰⁷ U toku prosidbe, ili u periodu pre venčanja, ugovaran je miraz (*dos*), najčešće u okviru sporazuma (*pacta dotalia*), koji bi ponekad bio u formi pisanog dokumenta sa potpisima svedoka (*tabulae nuptiales*, *instrumentum nuptiale*, *instrumentum dotale*). Ova dokumenta nisu predstavljala dokaz venčanja, već su regulisala visinu, sastav i uslove eventualnog povraćaja miraza. Ponekad su ovi ugovori potpisivani tokom veridbe, a čitani pred prisutnima u toku ceremonije venčanja.²⁰⁸ Dva primerka su očuvana na egipatskim papirusima; oba dokumenta sadrže dogovor o visini miraza, potpise prisutnih i pun spisak nevestinog nakita, dok jedan sadrži i spisak odeće.²⁰⁹ *Tabulae nuptiales* su bile u upotrebi još od početka principata, možda i ranije, što je zaključeno prema podacima iz pisanih izvora i pojedinim likovnim prikazima. U kasnoantičkom periodu raste značaj ovih ugovora, i oni se sve češće pominju u izvorima, u skladu sa uvećavanjem bračne legislative.²¹⁰ U ranijim periodima je bilo moguće tužiti drugu stranu zbog raskida veridbe i nepoštovanja ugovora, a od IV veka veridba postaje apsolutno obavezujuća.²¹¹

3.2.3.2. Venčanje

Pored obostranog pristanka i ispunjavanja legalnih uslova, kohabitacija muža i žene je bila dovoljna da se brak smatra validnim. Pravno registrovanje braka i ceremonija venčanja nisu bili neophodni, a svečanost i sklapanje ugovora o mirazu su opciono organizovani.²¹² Za venčanje se u izvorima koriste pojmovi *iungere* (spojiti se) ili *nubere* (venčati), dok se ceremonija venčanja

²⁰³ Hersch 2010, 28.

²⁰⁴ Treggiari 1991, 51–52; Hersch 2010, 27–28.

²⁰⁵ Rawson 1986, 21–22; Goody 1990, 417; Dixon 2011, 247.

²⁰⁶ Saller 1987, 34; Goody 1990, 425; Treggiari 2007, 20.

²⁰⁷ Goody 1990, 417; Hersch 2010, 39–41, 51.

²⁰⁸ Crook 1986, 68; Goody 1990, 415; Sánchez-Moreno Ellart, 2013: 6509.

²⁰⁹ Goody 1990, 415.

²¹⁰ Sánchez-Moreno Ellart 2013, 6509.

²¹¹ Goody 1990, 417.

²¹² Treggiari 1991, 56–57; Dixon 1992, 61; Phang 2001, 9.

označava pojmom *nuptiae*.²¹³ Iako ceremonija nije bila neophodna da bi brak započeo, u praksi je bilo uobičajeno da se ona organizuje, uz niz rituala. Osnovna oprema za ceremoniju venčanja nije podrazumevala skup mobilijar, već je bila dostupna svim slojevima stanovništva, pa čak i robovima.²¹⁴

Venčanje u Rimu je bilo javni spektakl, prožet elementima zakona, tradicije i religije. Najvažnije odlike rimskog venčanja bili su njegov javni karakter i istaknuta uloga neveste. U osnovi čitavog čina venčanja bila je zapravo procesija device, tj. prikazivanje mlade koja svojim ponašanjem i pojavom pred svima predstavlja svoje najveće vrline – čestitost i nevinost. Svrha ceremonije venčanja je pored paradižiranja nevestinih vrlina bio i simbolični transfer imovine iz jedne porodice u drugu.²¹⁵

Procesija koja je vodila nevestu do mladoženjine kuće (*deductio in domum mariti, pompa*) bila je najupečatljiviji deo ceremonije. Svaki element ove svečanosti nosio je određenu simboliku, počevši od samih učesnika, nevestine odore i ritualnih predmeta, preko različitih obreda tokom procesije i na pragu mladoženjine kuće. Isticane su primarno vrline neveste - njeno devičanstvo, čednost i vernost, ali i simboli plodnosti, bračne sreće i blagodeti koje očekuju mladence u zajedničkom životu. Stabilnost njihovog budućeg braka je u prenesenom značenju trebalo da označava snagu i stabilnost čitavog rimskog naroda.²¹⁶ Po dolasku u mladoženjinu kuću najverovatnije je vršeno nekoliko ritualnih radnji. Nevesta je darivala Lare svog novog doma, kako bi dobila njihovu naklonost ukazujući im počast.²¹⁷ Iako nije bilo neophodne usmene formule, preko Plutarha nam je poznata ritualna fraza „*Ubi tu Gaius, ego Gaia*“²¹⁸ (gde si gospodar, ja sam gospodarica), koja bi upućivala na zajedničko raspolaganje domaćinstvom u budućem životu. Ovu frazu upućenu mladoženji je izgovarala nevesta, a imena Gaius i Gaia su najverovatnije uzeta sa opštim značenjem naziva za ženu i muškarca.²¹⁹ Ritual *aquae et ignis communicatio*, deljenje vatre i vode, takođe je bio deo ceremonije venčanja, ali je zbog oprečnih informacija u izvorima nedovoljno razjašnjen. Jasno je samo da je bio duboko ukorenjen u rimskoj ideologiji o zajedničkom domu, a simbolizovao deljenje ovozemaljskih blaga, to jest deljenje svega između supružnika.²²⁰ *Dextrarum iunctio*, ili rukovanje desnom rukom dugo se smatralo za bitan trenutak u rimskom venčanju. Zbog toga se ovaj motiv često javlja na vereničkom prstenju (Slika 2), ali i drugim kontekstima u rimskoj umetnosti. Čest je kao simbol venčanja, legitimnog braka i bračnog zaveta na rimskim nadgrobnim spomenicima, a od II veka često na novcu postaje popularan kao oznaka bračne harmonije, koja je promovisana u okviru imperijalne propagande.²²¹ Nakon toga bi se u mladoženjinoj kući, koja je bila ukrašena zelenilom, cvećem i girlandama, uz gozbu proslavljalo venčanje. Skupoceno opremljen krevet za mladence, *lectus genialis*, bio je ukrašavan u čast genijima. Najverovatnije je taj bračni krevet bio smešten u atrijumu, gde bi mladenci sedeli sa gostima u toku proslave, nakon koje bi bio prenet u njihovu spavaću sobu.²²² Dan posle venčanja u mladoženjinoj kući bi ponekad bila organizovana još jedna proslava sa puno pića, koja se nazivala *repositia*. Tog dana bi nevesta formalno preuzela upravljanje svojim novim domom, pa bi u okviru te proslave vršila određene religijske rituale, pre svega prinošenje žrtvi kućnim božanstvima svoje nove porodice.²²³

²¹³ Hersch 2010, 15–16.

²¹⁴ Hersch 2010, 18, 51–52; Dixon 2011, 247.

²¹⁵ Goody 1990, 400; Mirković 2008, 102; Hersch 2010, 11, 229.

²¹⁶ Treggiari 1991, 166; Hersch 2010, 56, 223–226.

²¹⁷ Hersch 2010, 223.

²¹⁸ Plut. *Quaes. Rom.* 30.

²¹⁹ Treggiari 1991, 168; Hersch 2010, 187.

²²⁰ Treggiari 1991, 168; Hersch 2010, 182–185.

²²¹ Davies 1985, 633, 640; Hersch 2010, 49, 200.

²²² Treggiari 1991, 168–169; Hersch 2010, 212, 216.

²²³ Treggiari 1991, 169; Hersch 2010, 221.

Slika 2 – Verenički prsten iz Viminacijuma sa prikazom *dextrarum iunctio* (foto: G. Stojić)

3.2.3.3. *Forme braka*

Forme braka u doba rane Republike i starijim periodima ne možemo precizno definisati zbog nedostatka izvora. Postoje podaci iz Zakona dvanaest tablica (451-450 p. n. e.), ali njih ne možemo smatrati potpuno pouzdanim. Pretpostavlja se da su u tom najranijem periodu postojale bar dve forme braka, koje se često u literaturi nazivaju – *cum manu* i *sine manu*²²⁴ (brak sa manusom i brak bez manusa). Ova dva oblika braka su uporedo postojala do Neronove vladavine, kada se brak sa manusom polako gubi. Osnovna razlika između njih je bio položaj žene i njenog imetka u odnosu na osobu pod čijim je autoritetom. Ona bi u zavisnosti od forme braka ostajala formalno u agnatskoj grupi svog oca, ili bi prelazila u porodicu budućeg muža.²²⁵

Brak sa manusom (*cum manu*) nisu mogli da sklope pripadnici različitih staleža, već samo rimski građani.²²⁶ U braku sa manusom nevesta bi iz očeve prelazila u *potestas* supruga ili svekra, i na taj način postajala deo nove porodične mreže. Nевesta je u ovom obliku braka bila takoreći predata „u ruke“ muža (otud i izraz *manus* u ovom kontekstu), a u pravnom smislu bi zauzimala poziciju njegove ćerke (*filiae loco*). Sav imetak koji bi žena unela u brak ili stekla tokom njega pripadao bi mužu, i ona ne bi imala pravo da njime raspolaže.²²⁷ U ovom obliku braka žena je od svoje porodice dobijala najčešće samo miraz, kojim bi takođe upravljao njen muž, a koji je ona lično mogla da iskoristi u slučaju razvoda ili smrti muža. Nевesta je u novu kuću nosila svoje lične stvari, među kojima je bila njena odeća, kao i toaletni pribor, nakit i drago kamenje. Brak sa manusom je mužu davao više prava i veću kontrolu nad čitavom imovinom; jedna od retkih prednosti za žene u ovoj formi braka bilo je to što su, kao legitimni naslednik (*sui heredes*), nasleđivale deo muževljeve imovine u slučaju razvoda ili smrti.²²⁸

Brak sa manusom (*conventio in manum*) je mogao započeti na tri načina – kroz obrede *confarreatio*, *coemptio* ili *usus*.

Confarreatio je bio pre svega religijski obred, koji je podrazumevao simbolične rituale i ceremoniju uz prisustvo visokih sveštenika (flamena dijalisa, ili čak vrhovnog pontifika). Osnovni element ovog rituala bila je vrsta spelte (*far*), od koje je pravljen obredni kolač – *farraeus*. Mlada i mladoženja su taj kolač prinosili kao žrtvu Jupiteru Fareusu, izgovarajući usmenu formulu, uz obavezno prisustvo deset svedoka.²²⁹ Pojedini autori smatraju da je ovaj arhaični obred bio

²²⁴ Ove fraze nisu bile korišćene u antici, već predstavljaju kovanice koje se koriste u savremenoj nauci (Treggiari 1991, 17).

²²⁵ Goody 1990, 398, 410; Станимировић 2006, 462; Dixon 2011, 251.

²²⁶ Goody 1990, 400.

²²⁷ Treggiari 1991, 17; Станимировић 2006, 462.

²²⁸ Goody 1990, 400, 406, 408; Treggiari 1991, 29.

²²⁹ Goody 1990, 398; Treggiari 1991, 21-22; Станимировић 2006, 462.

rezervisan samo za pripadnike patricijskih porodica, a moguće je da je bio ograničen na grad Rim i njegovu neposrednu okolinu. Najverovatnije se gubi početkom imperijalnog perioda; već u vreme Avgusta i Tiberija ova vrsta sklapanja braka je bila neophodna samo pojedincima iz viših staleža, koji su planirali da zauzmu svešteničku funkciju.²³⁰

Coemptio je predstavljao neku vrstu fiktivne kupovine mlade. Ritual je podrazumevao mancipaciju, formalizovani postupak transakcije kojim se prenosila svojina. Pored osobe koja je držala kantar i komad bronz, mereći iznos novca, bilo je neophodno prisustvo bar pet svedoka, koji su morali da budu odrasli muškarci i punopravni rimski građani. Uz izgovaranje niza usmenih formula, slično procesu mancipacije robova, bila bi izvršena kupovina mlade.²³¹ Najraniji očuvani podaci iz perioda Republike svedoče o tome da je čak i tada prodaja bila samo fiktivna. Mladenci su ovaj ritual mogli da izvrše u bilo kom trenutku u braku, nije bilo neophodno da se to odigra u toku venčanja.²³²

Treći način ulaska u brak sa manusom, *usus*, označavao je kohabitaciju muža i žene godinu dana bez prekida (*anno continua nupta*). U slučaju da žena ne želi promenu statusa i prelazak iz jedne u drugu grupu agnata, mogla bi da se vrati u kuću svog oca na tri noći (*trinoctium*), i tako prekine kontinuitet zajedničkog života. Ako, sa druge strane, žena može da dokaže da se nije vraćala očevoj kući na period od tri noći u nizu, brak bi se smatrao validnim.²³³

Brak bez manusa (*sine manu*), koji se naziva i „slobodnim brakom“, je bio mnogo češći u periodu kasne Republike i Carstva. U ovoj formi braka zajednica nije počinjala nikakvim državnim obredom, niti ceremonijom, osim opciono proslavom venčanja. Brak bez manusa je podrazumevao da je miraz na raspolaganju mužu, ali to obično nije bilo sve što će udata ćerka naslediti.²³⁴ U ovom obliku braka žena bi ostajala u vlasti svog oca ili dede po ocu, jer je zadržavala zakonito članstvo u porodici u kojoj je rođena. Bilo koja imovina koju bi nasledila nakon njihove smrti bila je strogo odvojena od suprugove, jer bi kao *sui heredes* imala pravo na to nasleđstvo.²³⁵

3.2.3.4. *Paterfamilias i patria potestas – uloga muškarca u porodici*

Kao što je već navedeno, nuklearna bračna jedinica je u rimskom periodu bila jezgro društvene organizacije, a odnos muža i žene bio je primaran.²³⁶ Srž tradicionalne rimske porodice činili su otac (*pater/paterfamilias*), majka (*mater/materfamilias/matrona*) i deca (*filiifamilias*).

Paterfamilias je bio najstariji muškarac u porodici, koji je bio *sui iuris*, to jest bio je pravno nezavistan - nije potpadao ni pod čiji autoritet. Često se opisuje kao strogi patrijarh skoro tiranskih crta vlasti, ali su sve češći dokazi da se stvarnost dosta razlikovala od tih prikaza. Ugledan *paterfamilias* je primarno bio dobar domaćin, koji se starao o svojoj porodici i imovini, bio pobožan i održavao harmoniju u svom domu.²³⁷ Treba naglasiti da je *paterfamilias* bio pravni status, i da nije isključivo vezan za biološko očinstvo. Ovaj status su mogli imati i muškarci bez potomstva, pa čak i dečaci ili njihovi staratelji – u zavisnosti od toga ko bi preuzeo upravljanje domaćinstvom nakon smrti najstarijeg muškarca u porodici.²³⁸

U antičkom Rimu *pater/paterfamilias* se javlja kao centralna figura socijalne strukture tek u doba Republike, a pretpostavlja se da su tako nazivane samo individue određenog porekla. U daljoj prošlosti je *pater* na čelu porodice ustanovljen najverovatnije samo u jednom delu rimskog društva, pa se čini da je tradicija autoritarnog i strogog oca uglavnom bila vezana za senatorske i patricijske

²³⁰ Goody 1990, 398; Treggiari 1991, 22-23; Hersch 2010, 24-26.

²³¹ Goody 1990, 399; Treggiari 1991, 25.

²³² Goody 1990, 399; Treggiari 1991, 27.

²³³ Goody 1990, 399; Treggiari 1991, 18.

²³⁴ Goody 1990, 398; Станимировић 2006, 462.

²³⁵ Treggiari 1991, 32.

²³⁶ Goody 1990, 420.

²³⁷ Saller 1999, 182-184, 192; Hänninen 2013, 39.

²³⁸ Harders 2013, 21.

porodice.²³⁹ Istaknutu ulogu *paterfamilias*-a je omogućavala *patria potestas*, moć koju je imao kao najstariji muški član domaćinstva. Taj koncept je bio prepoznatljiva karakteristika rimske porodice, koja je postojala do kraja kasnoantičkog perioda. Prema rimskoj tradiciji u preurbanom periodu su samo kraljevi imali *patria potestas*. Zbog tiranije je vlast kraljeva završena, a nasledili su je *patres*, koji su na smenu obavljali dužnosti magistrata. U ranoj rimskoj državi, *patres* su bili organizovani kao upravljačko telo i činili su članove Senata. Oni su bili uključeni u institucije koje su preslikavale moć oca u pojedinačnoj porodici, grupi kognata ili gensu.²⁴⁰ *Patria potestas* je predstavljala organizovanu vlast u porodici, to jest vlast pojedinca koja se dopunjavala aktivnostima istaknutih muških članova zajednice kroz rad državnih institucija.²⁴¹

Patria potestas podrazumeva dominantan položaj oca porodice u odnosu na ostale članove domaćinstva. Ovo je bila jedinstvena karakteristika rimskog društva, čega su i sami Rimljani bili svesni.²⁴² Bila je definisana kao moć koju je *paterfamilias* imao nad agnatskim potomcima koji nisu emancipovani, u koje ulaze i usvojena deca i supruga (u slučaju da su u braku sa manusom). *Patria potestas* je, u svim antičkim izvorima išla vertikalnom linijom, nikada nije širena horizontalno - *paterfamilias* ovaj autoritet nije imao nad svojom braćom.²⁴³ Jedinstvenost ovog koncepta je bila u njegovom trajanju - *paterfamilias* je, za razliku od glave porodice u antičkoj Grčkoj, imao *potestas* do kraja života, a ona se prenosila na sinove tek posle njegove smrti.²⁴⁴ *Patria potestas* je mogla da se oslabi kroz proces emancipacije (*emancipatio*), nakon čega bi deca bila oslobođena autoriteta svog oca i postajala pravno nezavisna (*sui iuris*). Ovo nije bila regularna praksa, a svakako je i dalje zavisila od oca. To pravilo se promenilo u kasnoj antici, kada je emancipacija postala uobičajena i podrazumevana, čak i kod dece manjeg uzrasta.²⁴⁵

Patria potestas je podrazumevala nekoliko segmenta autoriteta koji je imao *paterfamilias* - sakralno poglavarstvo u porodici, pravo da raspolaže sudbinama ljudi koji su potpadali pod njegov autoritet, i apsolutno pravo na imovinu.²⁴⁶

Porodica je bila i sakralna jedinica, u kojoj porodični kult i sećanje na pretke imaju veoma bitnu ulogu. Porodični kult je prenošen sa jedne generacije na drugu patrilinealnim nasleđivanjem, a u izvođenju određenih rituala i porodičnih obreda (*sacra familiae*), *paterfamilias* je imao vodeću ulogu u prinošenju žrtvi. Još jedan oblik učvršćivanja očeve *potestas* bilo je slavljenje njegovog genija, koji se smatrao snagom prokreacije. *Genius patri* je slavila cela porodica na očev rođendan, uključujući i robove i oslobođenike.²⁴⁷

Takozvano pravo života i smrti (*ius vitae ac necis*) je bilo gotovo neograničeno, a sa njim je *paterfamilias* tehnički imao pravo da ubija svoje robove i decu, i prođe nekažnjeno. Ovo pravo se nije odnosilo samo na novorođenčad, već i na punoletnu decu.²⁴⁸ Uprkos tome, *ius vitae ac necis* ipak ne treba tumačiti bukvalno, posebno ne kada se radi o periodu Carstva; svi primeri ubistva dece u delima rimskih autora datiraju iz vremena Rimske Republike.²⁴⁹ U antičkoj literaturi ne postoji primer oca koji je olako, nekažnjeno ili uz odobravanje zajednice ubio odraslog sina.²⁵⁰ U svim primerima iz izvora otac koji je ubio/proгнаo/kaznio sina je javna ličnost, vrlo često na visokom položaju, pa mu *imperium* daje pravo da bilo kog građanina, uključujući i svog sina, osudi na smrt.²⁵¹ U izvorima postoje primeri ubistva odraslog sina, koji su prema rimskoj tradiciji bili

²³⁹ Mirković 2008, 81; Mirković 2015, 13.

²⁴⁰ Lacey 1986, 130, 132; Mirković 2008, 81; Mirković 2015, 13.

²⁴¹ Lacey 1986, 132; Mirković 2008, 81.

²⁴² Saller 1986, 7; Arjava 1998, 147; Harders 2013, 23.

²⁴³ Crook 1967, 113, 116.

²⁴⁴ Arjava 1998, 148; Harders 2013, 23.

²⁴⁵ Arjava 1998, 148; Krause 2011, 630.

²⁴⁶ Crook 1967, 113; Saller 1999, 184; Mirković 2015, 5.

²⁴⁷ Crook 1967, 116; Harders 2013, 22.

²⁴⁸ Krause 2011, 629.

²⁴⁹ Mirković 2015, 5.

²⁵⁰ Mirković 2008, 87.

²⁵¹ Mirković 2008, 95.

opravdani (*iusta causa*). Najčešće je to bio slučaj kada sin na neki način osramoti porodicu (dezerterstvo, podmićivanje, kukavičluk itd.).²⁵²

Treba naglasiti da se *ius vitae ac necis* vezivalo i za običaj da neposredno nakon rođenja deteta otac donosi odluku da li će priznati dete, ili ne. U slučaju da je dete prihvaćeno, *paterfamilias* bi ga podigao uvis, u okviru rituala „*tolere liberos*“, čime bi ga simbolično priznao. U suprotnom, najčešće u siromašnijim porodicama, postojao je običaj „izlaganja“ ili napuštanja dece (*expositio*), to jest ostavljanja novorođenčadi na mestu predviđenom za to.²⁵³ Ta deca su bila prepuštena okolnostima, a mogla su biti usvojena, ili odgajana da budu radna snaga, robovi, gladijatori, prostitutke ili prosjaci. Običaj izlaganja dece se nije izjednačavao sa ubistvom i bio je društveno prihvatljiv.²⁵⁴ Pravo života i smrti se odnosilo i na kontrolu ponašanja i moralnih načela ostalih članova, što se objašnjavalo potrebom za održavanjem ugleda porodice. Ovaj aspekt očeve moći je podrazumevao da *paterfamilias* odobrava ili zabranjuje brakove i razvode svoje dece, bira njihove životne saputnike i na taj način upravlja odnosima unutar porodice, odobravajući ulazak i izlazak iz grupe srodnika.²⁵⁵

Pravo raspolaganja porodičnom imovinom je bilo jedna od glavnih načina kontrole članova porodice. Smatralo se da su deca i žene skloni ishitrenim odlukama, pa je uvek *paterfamilias* bio taj koji odlučuje. Pravo oca da raspolaže imovinom čak i kada je sin punoletan trajalo je do kasne antike.²⁵⁶ *Paterfamilias* je mogao da testamentom prenese nasledstvo osobi van svoje porodice i na taj način liši nasledstva svoju decu. Ovaj običaj se održao i u periodu V-VI veka, a zabeležen je u Justinijanovom kodeksu, uz spisak opravdanih razloga.²⁵⁷ Žene i deca koji su potpadali pod *patria potestas* ipak su mogli da imaju pravo raspolaganja izvesnom količinom novca ili imovinom. *Peculium* je smatran nekom vrstom džeparca, to je bio kapital koji je dodeljivan unapred kao deo nasledstva; taj poklon je i dalje bio u vlasništvu oca, ali na raspolaganju ženi i deci.²⁵⁸ U periodu Carstva jedina kategorija stanovništva koje je još uvek *in potestate*, a kojima je dozvoljeno da samostalno raspolažu ovim imetkom, bili su vojnici. Oni su svoju zaradu, *peculium castrense*, mogli da koriste slobodno, čak i u slučaju da još uvek nisu *sui iuris*.²⁵⁹

U rimskoj tradiciji je postojao običaj da *paterfamilias*, pre donošenja bilo kakve važne odluke koja se odnosi na njegovu porodicu ili imovinu, sazove porodični skup – *consilium privatum*. Ovo porodično veće se sastojalo starijih rođaka i prijatelja, obično najcenjenijih savetnika porodice. Ipak, *paterfamilias* nije bio u obavezi da ih posluša pri donošenju odluke, a njegova *potestas* nad porodicom je i dalje bila apsolutna.²⁶⁰

Patria potestas je bila jedna od osnovnih karakteristika rimskog društva, u kojoj su bile oličene duboko ukorenjene androcentrične tendencije. Ova moć je imala za cilj da *paterfamilias* očuva svoj položaj u kontroli dobara, kao i apsolutno pravo nad imovinom. Osim ekonomske kontrole, *patria potestas* je ocu obezbeđivala prvenstvo u vođenju porodičnih kultova, ali mu je pružala i pravo kontrole nad životnim odlukama i ponašanjem članova porodice.

3.2.3.5. *Matrona, uxor, materfamilias – uloga žene u porodici*

Brojni primeri iz rimske mitologije, kao i priče o osnivanju države, svedoče o tome da su žene bile značajan faktor u rimskom društvu. Vestalka Rea Silvija, ćerka kralja Numitora, rodila je božanske blizance Romula i Rema, buduće osnivače rimske države. Nakon što su bačeni u Tibar,

²⁵² Mirković 2015, 7.

²⁵³ Obično su to bila određena prometna mesta, kao što su raskrsnice ili stepenište hramova. U doba Republike je *columna lactaria* bilo mesto u gradu Rimu na kome su deca ostavljana, dok se u legendi o blizancima kao takvo mesto pominje određeno drvo smokve (Mirković 2008, 87; Krause 2011, 626).

²⁵⁴ Harlow, Laurence 2002, 39; Mirković 2008, 85, 87; Krause 2011, 626.

²⁵⁵ Crook 1967, 113; Saller 1986, 8; Amunátegui 2005, 121.

²⁵⁶ Mirković 2015, 5.

²⁵⁷ Saller 1986, 8; Arjava 1998, 154.

²⁵⁸ Arjava 1998, 152; Krause 2011, 630.

²⁵⁹ Lacey 1986, 133, 135; Arjava 1998, 149, 152.

²⁶⁰ Lacey 1986, 137; Cornell 1995, 247–248.

blizanci su spašeni, a odgajale su ih dve figure – vučica, koja ih je spasila i podojila, i Aka Larentija, žena pastira Faustula koji ih je nakon toga pronašao. U ovoj mitskoj priči je uočljiva uloga ženske osobe od koje život počinje i od koje zavisi, kao i prva predstava žene kao majke ili supruge rimskih vladara.²⁶¹ Ne treba zanemariti činjenicu da u priči o osnivanju rimske Republike ključnu ulogu ima Lukrecija, smerna i hrabra Rimljanka, koja je predstavljala oličenje ženske vrline. Opčinjen njenom lepotom i smernošću, etrurski princ, sin kralja Tarkvinija Oholog, učenio je, a zatim i silovao Lukreciju. Nakon ovog nemilog događaja ona se žrtvovala zarad svoje čestitosti - zavetovala je oca i brata da je osvete i izvršila samoubistvo. Ovaj prelomni momenat predstavljen je kao okidač za ustanak protiv tiranije etrurskih vladara, koji je doveo do kraja perioda kraljeva i osnivanja Republike.²⁶²

Žene u rimskom društvu su uglavnom bile u podređenom položaju. Iz pisanih izvora zaključujemo da se smatralo da sve žene imaju urođene „slabosti“, što se odnosilo i na intelektualne sposobnosti, kontrolu emocija i moć rasuđivanja. Iako su imale prava na posjedovanje imovine, upravljanje njome im je bilo ograničeno, jer su uvek bile pod nekim oblikom muške kontrole.²⁶³ Naime, u većini rimskih porodica žene su uvek bile *in potestate* ili pod kontrolom tutora. U slučaju da su bile u braku sa manusom, one bi bile pod vlašću muža ili njegovog oca, a u braku bez manusa bi bile pod vlašću svog oca. U slučaju smrti muža ili oca postajale su pravno nezavisne (*sui iuris*), ali bi im svakako bio dodeljen tutor koji je kontrolisao krupnije odluke, poput prodaje imovine. Zbog toga žene u Rimu nisu imale potpunu samostalnost niti punu pravnu sposobnost.²⁶⁴

Žene u antičkom Rimu su u toku svog života imale nekoliko društvenih uloga, koje su uvek konstruisane shodno njihovoj relaciji sa muškim osobama u porodici. Prema rimskoj tradiciji žene su mogle biti ćerka, sestra, supruga/udovica i majka, pri čemu bi se od njih očekivalo poštovanje i predanost ocu, bratu, mužu i deci. Njihove primarne obaveze su bile ispunjavanje dužnosti unutar porodice i poštovanje određenih obrazaca ponašanja, a tek nakon toga su isticane bitne osobine, poput intelektualne sposobnosti.²⁶⁵

Od rođenja su ženska deca imala manje šanse da prežive nego dečaci. Kao što je pomenuto, izlaganju novorođenčadi se pribegavalo zbog nemogućnosti odgajanja dece, siromaštva ili straha od rasipanja imetka, čak i kada su deca bila potpuno zdrava.²⁶⁶ Smatra se da su devojčice češće napuštane od dečaka – ženska deca su u rimskom periodu bila nepoželjnija, jer se porodična loza nastavljala preko sinova.²⁶⁷ Odrastanje i socijalizacija dece u najranijem detinjstvu su proticali istovetno za oba pola, što se već menjalo u školskom uzrastu. Iako su u školama dečaci bili znatno brojniji, mnoge devojčice iz srednjih i nižih slojeva, čak i plebejke, pohađale su javne osnovne škole, u kojima su učile čitanje, pisanje i aritmetiku. Bogatije devojčice su imale i privatne učitelje (*paedagogus*, kasnije i *grammaticus*), isto kao i dečaci.²⁶⁸ Iako je mali broj devojaka pohađao više obrazovanje, ipak je bilo i onih koje su nastavljale školovanje i izučavale književnost, istoriju i mitologiju, učile i recitovanje, muziciranje, pevanje i ples. Shodno tome, neke žene su bile dobro obrazovane, što se izuzetno cenilo u višim društvenim slojevima.²⁶⁹

Iako je više obrazovanje bilo dostupno pripadnicima oba pola, devojke najčešće nisu težile nekom profesionalnom napretku ili karijeri. U uzrastu u kome su dečaci pohađali srednje i više obrazovanje, obučavali se za javne nastupe i funkcije, njihove vršnjakinje su najčešće pripremane za svoj prvi brak, ili su već bile udate.²⁷⁰ Devojke su najčešće ulazile u svoj prvi brak u kasnom

²⁶¹ Mirković 2008, 21–22; Богуновић 2012, 542–543.

²⁶² Liv. 1, 57–59; Богуновић 2012, 544.

²⁶³ Dixon 1988, 44; Lentano 2018, 181.

²⁶⁴ Dixon 1988, 44; Szabó 2009, 59, 63; Богуновић 2012, 540.

²⁶⁵ Богуновић 2012, 544, 547; Mantzilas 2017, 305–306.

²⁶⁶ Više o tome na stranama 33–34.

²⁶⁷ Clark 1981, 194; Krause 2011, 626.

²⁶⁸ Pomeroy 1975, 170; Clark 1981, 199–200; Treggiari 2007, 19.

²⁶⁹ Pomeroy 1975, 171–172; Clark 1981, 199–200; Watts 2005, 126.

²⁷⁰ Clark 1981, 199–200; Watts 2005, 127.

tinejdžerskom periodu, eventualno u ranim 20-tim godinama, dosta ranije nego mladići.²⁷¹ Od muškaraca se očekivalo da isprobaju sva zadovoljstva mladalačkog života i steknu iskustvo pre svog prvog braka, pa im se u tom uzrastu nedostatak kontrole i promiskuitet nisu uzimali za zlo. Idealni mladoženja je trebalo da bude iskusan, za razliku od neveste.²⁷² Legitimitet naslednika je bio imperativ i osnovna svrha braka, pa su Rimljani očekivali da devojka pri ulasku u svoj prvi brak bude nevina. Od izuzetne važnosti je bilo očuvati nevinost, jer je to smatrano njenim najvećim imetkom, koji je trebalo da obezbedi prikladnog partnera i uspešan brak.²⁷³ Kontrola devojaka je zbog toga u pubertetu bila još stroža, pa su one najveći deo vremena provodile u krugu porodice, dok bi van domaćinstva imale pratnju i bile pod strogim nadzorom. Smatralo se da je najefikasniji način na koji se mogu obuzdati „nekontrolisani“ porivi mladih devojaka bilo stupanje u brak u ranom uzrastu.²⁷⁴

Obred prelaza koji bi označio odrastanje devojaka praktično nije postojao u rimskom periodu. Mnogo je značajnije dostignuće bilo sklapanje braka, a za većinu žena je upravo venčanje bilo najbitniji događaj u životu.²⁷⁵ O značaju braka u rimskom društvu posredno svedoči i izuzetno retko pominjanje neudatih žena u rimskim izvorima. Poznato je da se Vestalke nisu udavale, ali su čak i one na kraju mandata mogle da sklope brak, iako se to retko dešavalo. Pored njih, neudate su bile uglavnom samo mlade devojke koje još uvek nisu stupile u brak, i one su nazivane terminom *innupta*. U latinskom jeziku ne postoji adekvatan naziv za starije žene koje se nikada nisu udavale. Povremeno se u tom kontekstu javlja upotreba termina *vidua*, mada se njime češće označavaju udovice.²⁷⁶

Može se reći da se *cursus honorum* žena sastojao u udaji, a zatim i rađanju dece - nakon braka se društveni status žene menjao, a njen ugled rastao. Brak i majčinstvo su bili očekivani životni stupnjevi i osnovne težnje većine Rimljanki. Pored toga što bi time žene ispunile očekivanja zajednice, one su preko svojih muževa, a kasnije i sinova, mogle da steknu bogatstvo i pravo na upravljanje imovinom, a prvenstveno da ojačaju svoj društveni i politički uticaj.²⁷⁷

Dok je žena nakon venčanja postajala *matrona* (udata žena u zakonitom braku), muškarci ulaskom u brak nisu menjali svoj status – za njih ne postoji ekvivalent tom pojmu. Iako izraz *matrona* ponekad ima sinonime *uxor* ili *materfamilias*, značenje ovih termina se donekle razlikovalo. *Uxor* i *matrona* su bile sve udate žene u zakonitom braku, dok *matresfamilias* spadaju u podgrupu udatih žena. *Materfamilias* je bila ugledna udata žena, koja je u braku *cum manu* i čiji suprug ima status *paterfamilias*. Od svake ugledne žene se očekivalo da postane *matrona*, a zatim i *materfamilias*, koja je ujedno i gazdarica domaćinstva.²⁷⁸ *Femina univira*, ili *matrona univira* je bila žena koja je imala samo jednog muža, ona koja se nije razvodila, niti ponovo udavala posle eventualne smrti supruga. Ideja o večitom braku je bila tipična za rimsko društvo, što se vidi po velikom uvažavanju ove kategorije žena u epitafima i pisanim izvorima - idealna žena je bila ona koja ima samo jednog muža.²⁷⁹ Društveni status žene u višim slojevima rimskog društva bio bi dodatno poboljšan u slučaju smrti supruga – udovice koje ostanu *univirae* su bile posebno cenjene. Poštovanje koje su one uživale u rimskom društvu je počivalo na više faktora: odgovornost i obavljanje teškog posla kao jedinog preostalog roditelja, položaj nezavisnog ekonomskog agenta koji upravlja imovinom i koji će potencijalno obezbediti bogatstvo deci u budućnosti, ali i uticaj koji su im donosile godine i iskustvo u društvenom životu.²⁸⁰

²⁷¹ Saller 1987, 34; Harlow, Laurence 2002, 56.

²⁷² Harlow, Laurence 2002, 56; Hersch 2010, 135.

²⁷³ Harlow, Laurence, 2002, 57.

²⁷⁴ Harlow, Laurence 2002, 56–57; Lentano 2018, 181; Danković 2020, 72.

²⁷⁵ Pomeroy 1975, 164; Hersch 2010, 295.

²⁷⁶ Pomeroy 1975, 164; Clark 1981, 195.

²⁷⁷ Dixon 1988, 6; Hersch 2010, 296; Богуневич 2012, 547.

²⁷⁸ Saller 1999, 193; Harders 2013a, 4353–4354; Hallett 2013, 4345–4346.

²⁷⁹ Pomeroy 1975, 161; Corbier 2005, 263; Stănescu 2006, 618.

²⁸⁰ Dixon 1988, 6.

Majčinstvo je dodatno poboljšavalo status žene u rimskom društvu, s obzirom na to da su prokreacija i nastavak porodičnog imena bili od izuzetnog značaja, a plodnost bila povezana sa opštim dobrom. Sami izrazi *matrona* i *materfamilias*, koji označavaju čestitu udatu ženu, izvedeni su iz pojma *mater* pa se može pretpostaviti da se majčinstvo za većinu žena podrazumevalo.²⁸¹ Jedan od najvažnijih zadataka žene je bio odgoj dece tokom njihovog ranog detinjstva - majke su bile odgovorne za obrazovanje i socijalizaciju male dece. Iako se smatralo da su popustljivije nego očeви, očekivalo se da se u vaspitanju oslanjaju na strogu disciplinu i moralne obrasce rimskog društva, ali i da deci u ranom uzrastu usade etičke i jezičke standarde.²⁸² Iako je za decu majka bila najvažniji kontakt u nuklearnoj porodici, u višim, možda i srednjim slojevima rimskog društva, su u odgajanju i obrazovanju dece učestvovali različiti akteri van uže porodice – dojlje, dadilje, posluga, robovi, vaspitači, kasnije i učitelji. S obzirom na to da najsiromašniji socijalni slojevi nisu imali ovakvu vrstu pomoći, pretpostavlja se da su u tim porodicama tokom ranog detinjstva i odrastanja deca bila usmerena uglavnom na majku.²⁸³

Veze majke sa decom bile su značajne i tokom njihovog odrastanja i daljeg školovanja, kao i u periodu pripreme za brak. Moć majke je bila konvencionalna, a ne institucionalna, kakva je bila *patria potestas*. Iako majke nisu imale zakonsko pokriće za sprovođenje ovlašćenja nad svojom decom, one su imale znatan uticaj na njihov život, posebno pri ugovaranju brakova i razvoda, ili pri usmeravanju njihovog obrazovanja i izboru karijere (npr. podržavanje političke kandidature sina ili donošenje poslovnih odluka).²⁸⁴ Iako su zabeleženi pojedini slučajevi konflikata i žalbi odrasle dece na odluke majki, pa čak i obraćanja sudu, brojni izvori i epitafi potvrđuju poštovanje i zahvalnost koje su odrasli ljudi osećali prema majkama. Postojala je svest o značaju njihove uloge u odgajanju budućih rimskih građana.²⁸⁵ Kontinuirani autoritet majke nakon odrastanja dece mogao je da bude povezan sa njenim poreklom. Ugledna majčina porodična linija obično je bila značajan faktor pri ugovaranju brakova, kao i sticanju bogatstva i položaja u politici i društvu.²⁸⁶ Ovaj odnos je bio recipročan, pa bi se dostignuća dece odražavala na majku na isti način isto kao što su se njen ugled i nasleđeni status prenosili na decu.²⁸⁷ Kao što je već pomenuto, udovice su bile izuzetno cenjene, jer bi na taj način moć majke kao jedinog roditelja i najbitnije odrasle osobe u domaćinstvu rasla. Konačna odgovornost i zasluge za obrazovanje i dostignuća dece bi tada bile na majci. Pri veličanju poznatih samohranih majki kroz rimsku istoriju najčešće se ističe njihova snaga i moralna čvrstina, moć da neguju i usmeravaju interesovanja svoje dece i obuzdaju njihove ekscese.²⁸⁸

Deca su bila vezana za majku čak i nakon odrastanja i osnivanja sopstvenih porodica. U slučaju fizičkog razdvajanja usled ponovne udaje nakon smrti muža ili razvoda, majke su imale pravo na redovne kontakte sa decom.²⁸⁹ Čini se da je odnos majke i dece bio blizak tokom čitavog života, a da je zaštitnički karakter majčinskog odnosa ipak bio jači prema ćerkama nego prema sinovima.²⁹⁰ Od majki se očekivalo da se posebno posvete vaspitavanju ćerki i da ih na svom primeru upoznaju sa dužnostima koje će imati kad postanu matrone. Ovo vaspitanje je podrazumevalo moralno obrazovanje i pripremu za obaveze koje će se očekivati od devojaka kada stupe u brak, ali i specifične zanatske veštine i upravljanje domaćinstvom.²⁹¹ Nakon udaje ćerke i njene selidbe u novu kuću, osim u slučajevima veće fizičke udaljenosti, majke i ćerke su obično i dalje održavale bliske kontakte. Međusobne posete bi se najčešće intenzivirale kada udata ćerka dobije decu.²⁹²

²⁸¹ Dixon 1988, 71.

²⁸² Manson 1983, 149; Dixon 1988, 121; Krause 2011, 634.

²⁸³ Dixon 1988, 133; Harlow, Laurence 2002, 41; Krause 2011, 634.

²⁸⁴ Dixon 1988, 5–6.

²⁸⁵ Clark 1981, 210; Dixon 1988, 5–6.

²⁸⁶ Dixon 1988, 174.

²⁸⁷ Dixon 1988, 6.

²⁸⁸ Dixon 1988, 88, 172.

²⁸⁹ Dixon 1988, 169.

²⁹⁰ Dixon 1988, 228.

²⁹¹ Rawson 1986, 30; Dixon 1988, 210.

²⁹² Dixon 1988, 217.

Stereotipi vezani za žene u rimskom periodu zastupljeni u širokom spektru književnih i umetničkih žanrova antike, delili su žene na dobre i loše moralne arhetipove.²⁹³ Sa jedne strane je bila *matrona* – uzorna supruga, odana i posvećena mužu i porodici, dok je nasuprot njoj bila *meretrix* – pohlepna, sebična i promiskuitetna žena usredsređena na sopstvene interese.²⁹⁴ Iako se termin *meretrix* prvobitno koristio samo za žene koje se bave prostitucijom, vremenom je postao uvreda korišćena za moralnu osudu žena koje bi na bilo koji način kršile društvene norme i remetile ustrojstvo rimskog društva. U književnosti je bio čest motiv „dobre“ žene, koja je zbog nedoličnog ponašanja - promiskuiteta, buntovništva ili prekoračenja političkih aktivnosti, skliznula u kategoriju „loših“, i bila sankcionisana. Ove priče su verovatno imale funkciju pouke mladim Rimljankama ili upozorenja uglednim matronima.²⁹⁵

Rimsko društvo je od uglednih Rimljanki, koje su spadale u kategoriju „dobrih žena“ očekivalo da se uklape u određeni obrazac ponašanja i ispune poželjne društvene norme. Pored bračnog statusa i majčinstva, za termine *matrona* i *materfamilias* su se vezivale i moralne odlike, pa se od žena očekivalo da budu uzorne supruge koje vode računa o domaćinstvu i nadgledaju kućne poslove (*domestica negotia*).²⁹⁶ Osnovne vrline koje su cenjene kod uzornih matrona su bile *pudicitia* ili *pudor*, što se primarno odnosilo na njihovu čestitost, čednost i neporočnost. Dobra Rimljanka je trebalo da bude *nota*, poznata zajednici i javno priznata zbog pristojnog ponašanja i svoje lojalnosti porodici. Od matrona se očekivalo da budu smerne, ljubazne i iznad svega skromne.²⁹⁷ Nedostatak skromnosti bi potencijalno osramotio njene roditelje, muža i decu, jer bi doveo u pitanje njeno ponašanje, a samim tim legitimitet njene porodice i prirodu vaspitanja njene dece.²⁹⁸ Matrone su morale da budu uzorne supruge i domaćice, poželjno dobro obrazovane, kako bi odgajale svoju decu da postanu poštenu građani korisni rimskoj državi. Ostale poželjne osobine koje pripadaju matronskom moralu, a koje su se odnosile na upravljanje domaćinstvom jesu konzervativnost, štedljivost i odanost porodici. Vekovima su Rimljani hvalili supruge i ćerke koje imaju sklonost da borave kod kuće, u zatvorenom prostoru i da se bave obradom vune: dobra žena je *domiseda* i *lanifica*.²⁹⁹

Kada bi napuštala kuću, žena je trebalo da bude u pratnji, da ne privlači pažnju na sebe i da izbegava ozloglašena mesta.³⁰⁰ Dobri maniri, ljubaznost i uzorno ponašanje u javnosti su bile poželjne osobine, a pored toga su se cenili pristojan izgled i gracioznost.³⁰¹ Smatralo se da fizički izgled matrona treba da odražava status i bogatstvo porodice, ali i da odgovara idealu ženske vrline. Da bi izbegle nepoželjnu pažnju i uvrede u javnosti, bilo je poželjno da van domaćinstva budu u pratnji. Matrone su morale da u svakom trenutku budu otmene i elegantne, ali i skromno odevene. U Republici i Carstvu je odeća oslikavala i štitila *pudor* matrone, a svaki element njenog kostima nosio je određenu simboliku.³⁰² Osnovni odevni predmeti matrone su bili tunika i vunena duga haljina koja je nošena preko nje – *stolla*. Stola je označavala bračni i društveni status žene, a u daljoj prošlosti su na njih imale pravo samo matrone patricijskog ranga; već krajem III veka p. n. e. su i oslobođenice udate za rimske građane stekle pravo na nošenje ovih haljina.³⁰³ *Palla*, dugačak ogrtač koji je korišćen za pokrivanje glave kada je matrona izlazila u javnost, trebalo je da prikaže muževljev autoritet simbolično, ali i da zaštiti ženu od „urokljivog oka“, tj. nepoželjnih pogleda u javnosti.³⁰⁴ Još jedan simbol matrone bila je vunena traka za kosu, *vitta*, koja je pridržavala njenu frizuru. Vunene trake su se koristile i pri posveti predmeta i životinja bogovima, ukazujući na

²⁹³ Strong 2016, 1.

²⁹⁴ Harders 2013a, 4353–4354; Strong 2016, 2.

²⁹⁵ Strong 2016, 2–4, 6.

²⁹⁶ Saller 1999, 194; Treggiari 2007, 16; Harders 2013a, 4353.

²⁹⁷ George 2005, 41; Strong 2016, 7.

²⁹⁸ Treggiari 2007, 17.

²⁹⁹ Treggiari 2007, 16; Mantzilas 2017, 317.

³⁰⁰ Treggiari 2007, 16.

³⁰¹ Treggiari 2007, 19; Mantzilas 2017, 317.

³⁰² Saller 1999, 196; Hersch 2010, 95; Данковић, Миловановић, Марјановић 2018, 78.

³⁰³ Sebesta 2001, 48–49; Hersch 2010, 84, 88.

³⁰⁴ Sebesta 2001, 48; Hersch 2010, 95.

njihovu čistotu, a sličnu simboliku su imale i u okviru kostima matrone, gde im je namena bila da je zaštite i ukažu na njenu posvećenost.³⁰⁵ Stola i vita su bili najistaknutiji elementi kostima matrone, toliko karakteristični da su pored funkcionalnosti ukazivali na bračni status žene koja ih nosi. Ovi odevni predmeti su spadali u znake čestitosti (*insignes pudoris*) i bili sinonim ugleda koji je bračna zajednica obezbeđivala ženama.³⁰⁶

U očima rimskog društva je svakodnevno obavljanje ili nadgledanje poslova u domaćinstvu bila prvenstveno odgovornost supruge, ali i deo vrlina ugledne matrone. Veći deo svakodnevne rutine u bogatijim domaćinstvima obavljali su robovi ili posluga, a nadzirali robovi ili oslobođenici višeg ranga; matrona bi izdavala naredena i kontrolisala obavljene poslove. Obrade vune (predenje i tkanje) je smatrana tradicionalno ženskim poslom, a od žena se u starijim periodima očekivalo da obezbede odeću za svoju porodicu.³⁰⁷ Ovi poslovi su simbolično zadržani kao zaduženje matrona i jedan od retkih poslova koje su one same obavljale i u bogatijim porodicama. Vrline dobrih Rimljanki bi kulminirale upravo veštinom u obradi vune, što je simbolizovalo odanost porodici i uspešno vođenje domaćinstva. Ovaj motiv je često prisutan i na nadgrobnim spomenicima posvećenim ženama, kao natpis (formula *lanam fecit*) ili kao simbol (pribor za predenje vune - preslica i vreteno).³⁰⁸

Žene u Rimu su tradicionalno bile usmerene ka domaćinstvu i porodici i povezivane sa kućnim poslovima. Ipak, one nisu bile smatrane samo domaćicama, jer su često pratile muževe na svečanostima i večernjim banketima, i prisustvovala pojedinim društvenim okupljanjima koja su smatrana prikladnim za žene njihovog staleža – večere, pojedini religijski obredi, festivali, javni događaji. Bez muževa su mogle da posećuju prijateljice, idu u kupovinu i da nadgledaju i usmeravaju obrazovanje dece.³⁰⁹

Iako je većina žena bila usmerena ka porodici i nije imala poslovne ambicije, nepoznato je u kojoj meri je sve navedeno važno za žene iz nižih slojeva ili ruralnih područja. Te žene su svakako bile mnogobrojnije, ali nisu bile zanimljiva tema antičkim autorima, pa ostajemo uskraćeni za dosta informacija o njihovoj svakodnevici. Pored kućnih poslova, mnoge žene u rimskom periodu su učestvovala u raznovrsnim segmentima proizvodnje i trgovine. Mogle su se baviti manjim brojem zanimanja u odnosu na muškarce, ali je ipak to bio određen varijetet van kućnih poslova.³¹⁰ Žene koje se bave trgovinom morale su svakodnevno da budu na javnim mestima i sigurno su privlačile pažnju na sebe prilikom prodaje robe i u komunikaciji sa brojnim mušterijama.³¹¹ Može se samo pretpostaviti da one nisu imale iste pogodnosti, ali ni ograničenja kao matrone iz viših društvenih slojeva.

Žene u Rimu nisu mogle da zauzimaju političke i javne funkcije, izuzev pojedinih svešteničkih, pa su svoje pretenzije u toj sferi realizovale uglavnom posredno. Iako nisu imale pravne instrumente koji bi im omogućili političku karijeru, pojedine Rimljanke su preko svojih muževa ili sinova vršile jak uticaj na donošenje političkih odluka, pa čak i na dolazak vladara na presto ili njihovo smenjivanje.³¹² Žene su kroz rimsku istoriju (posebno u ranijim periodima) često nastupale zajedno, javno zastupajući određene ideje, pa se u brojnim prelomnim momentima delovanje grupe žena predstavlja kao rešenje određenog problema. Uprkos tome, njihovo učešće u političkom životu uvek je izazivalo negodovanje.³¹³ Mnoge žene su direktno ili posredno imale pristup novcu i moći, samim tim i određeni uticaj, pa se njihov uspeh povezivao sa uspehom čitave porodice, pa i države. One su bile uključene u kulturu i uticale na društvo na više načina – poznati

³⁰⁵ Sebesta 2001, 49; Hersch 2010, 84, 88.

³⁰⁶ Sebesta 2001, 48; Harders 2013a, 4353–4354.

³⁰⁷ Pomeroy 1975, 169; Treggiari 2007, 33.

³⁰⁸ Pomeroy 1975, 199; Mantzilas 2017, 316–317; Danković 2020, 159–163.

³⁰⁹ Pomeroy 1975, 169–170; Treggiari 2007, 19.

³¹⁰ Pomeroy 1975, 190–192; Becker 2016, 927.

³¹¹ Treggiari 2007, 16.

³¹² Богуновић 2012, 541–542.

³¹³ Pomeroy 1975, 176; Becker 2016, 927.

su čisto ženski religijski festivali i okupljanja, kao i finansiranje određenih proslava od strane viđenijih pripadnica zajednice.³¹⁴

Tokom imperijalnog perioda, žene iz carske porodice su često bile u žiži javnosti. Supruge i majke princepsa su svojim uzornim ponašanjem i vrlinom pružale primer ostalim matronama iz svih slojeva društva. Livija, supruga prvog rimskog cara, je svojim ponašanjem i izgledom predstavljala otelotvorenje ženske vrline, ideal kome svaka uzorna Rimljanka treba da teži.³¹⁵ Kao što je pomenuto, žene iz carske porodice su često slavljene titulama koje se odnose na njihove javne zasluge, a koje ukazuju na majčinski odnos prema vojsci, senatu i otadžbini generalno.³¹⁶ Svrha ovih titula je bila da se proslave kao majke, žene ili sestre careva, i da se njihovi kvaliteti naglase u tom kontekstu. Epiteti sa natpisa na novcu naglašavaju privrženost porodici, čime se majka ili supruga cara predstavljaju kao uzorna i idealna žena.³¹⁷

Iako se često čini da su žene bile na marginama dešavanja u rimskom periodu, one su nesumnjivo aktivno učestvovala u formiranju društva i uticale na određena politička dešavanja. Rimsko društvo sa duboko ukorenjenim patrijarhalnim ustrojem je bilo mizogino, pa su žene bile uglavnom u podređenom položaju, iako su imale mnogo više slobode u odnosu na npr. žene antičke Grčke. Samo u određenim slučajevima su Rimljanke imale apsolutnu finansijsku nezavisnost i pravnu sposobnost, poput muškaraca. Pošto im javne funkcije nisu bile namenjene, žene su bile usmerene pretežno na domaćinstvo i porodične poslove. One su uticale na društvene tokove prvenstveno u sferi domaćinstva i porodice, a zatim i šire, najčešće posredstvom muškaraca iz svoje okoline. Sa druge strane, upravo zbog toga im se i priznavao veliki značaj za razvoj rimskog društva, pre svega zbog rađanja i vaspitanja dece, koji će biti uzorni rimski građani. I sami Rimljani su prepoznali ovo svojstvo porodice, kao i ulogu koju je žena u njoj imala, što se može se videti i po Ulpijanovoj izreci „Žena je i početak i kraj svoje *familiae*“.³¹⁸

3.2.3.6. Nasleđivanje

U preurbanom periodu Rima nasleđivanje je najverovatnije sprovedeno po običajnom pravu. Na osnovu Zakona XII tablica, a kasnije i prema civilnom zakonu koji se na njemu zasnivao, nasleđivanje bez testamenta bi se odvijalo kroz tri kategorije naslednika.³¹⁹

Automatski naslednici su bili najbliži potomci - *sui heredes*, svi oni koji potpadaju pod *potestas* oca, a koji bi nakon njegove smrti postali pravno nezavisni (*sui iuris*). U ovom slučaju bi iz nasleđstva bili isključeni emancipovani ili usvojeni sinovi, kao i ćerke koje su bile u braku *cum manu*. Svi naslednici u ovoj kategoriji su imali podjednak udeo u nasleđstvu, bez obzira na pol, pa su sinovi i ćerke u tom pogledu bili ravnopravni. U slučaju da su deca bila maloletna, iz redova agnata je birana osoba (*tutela impuberum*), koja bi do njihovog punoletstva upravljala nasleđstvom i imovinom.³²⁰ Žena bi, samo u slučaju da je u braku *cum manu*, samim tim pod autoritetom muža, bila pravno tretirana kao njegova ćerka (*filiae loco*) i dobijala podjednak deo nasleđstva kao i deca.³²¹

U slučaju da nema direktnih naslednika, imovina se delila pripadnicima sledeće kategorije – agnatima. Nasleđstvo bi pripalo prvom rođaku po muškoj liniji, najbližem agnatu (*proximus agnatus*), najčešće bratu ili sestri preminulog.³²² Ako bi neko od agnata odbio nasleđstvo, ili nije bilo naslednika u prve dve kategorije, imovina bi se delila pripadnicima istog gensa.³²³

³¹⁴ Pomeroy 1975 176, 189; Becker 2016, 927.

³¹⁵ Clark 1981, 210; Бугуновић 2012, 545–547.

³¹⁶ Pomeroy 1975, 183; Clark 1981, 210; Војвода 2013, 27–28.

³¹⁷ Pomeroy 1975, 183–185.

³¹⁸ *Mulier autem familiae suae et caput et finis est* (Ulp. Dig. 50.16.195.5).

³¹⁹ Lindsay 2011, 357; Harders 2013, 22–23; Moreau 2013, 44.

³²⁰ Lindsay 2011, 357; Harders 2013, 22–23; Moreau 2013, 44.

³²¹ Pomeroy 1975, 162.

³²² Crook 1986, 60; Dixon 1988, 16; Harders 2013, 22–23.

³²³ Crook 1986, 61; Harders 2013, 22–23.

Zakon XII tablica je dozvoljavao pismeno zaveštanje, koje je u kasnoj Republici bilo sve češća pojava, a tokom imperijalnog perioda preovladao i postalo norma, iako običajno pravo nije u potpunosti zanemareno. Testamentom su rešavana eventualna odstupanja od zakona o nasleđivanju, mada je u većini slučajeva nasledstvo ostavljano najbližim potomcima.³²⁴ Osnovna funkcija testamenta u Rimu bila je identifikacija naslednika i preciziranje pojedinosti koje nisu bile pokrivene opštim zakonom o nasleđivanju (detaljna podela imovine, oslobađanje robova, planiranje sahrane, itd.). Da bi testament bio važeći morao je da bude napisan u fiksnim formulama, da obuhvati svu imovinu pokojnika i da označi barem jednog naslednika. Često se dešavalo da zbog tehničkih detalja testament bude opovrnut, nakon čega bi se pristupilo podeli imovine prema zakonu o nasleđivanju.³²⁵

Žene koje su potpadale pod *potesas* oca ili muža nakon njihove smrti bi zvanično postajale pravno nezavisne (*sui iuris*), a u slučajevima podele imovine bez testamenta su imale pravo da budu automatske naslednice (*sui heredes*). Iako bi na taj način dobile deo ili čak čitavo nasledstvo, žene su u Rimu skoro uvek imale određena ograničenja u upravljanju svojim imetkom, kao rezultat institucije tutorstva.³²⁶ *Tutela mulierum*, ili tutorstvo nad odraslim ženama, bilo je određeno još Zakonima XII tablica, i podrazumevalo da svaka žena koja postane *sui iuris* mora imati staratelja (*tutor*). Otac ili muž su obično testamentom određivali tutora ćerki/ženi, ili joj ostavljali slobodu izbora; bez testamenta bi najbliži agnat automatski postajao tutor. Ovaj sistem je prvobitno osmišljen kao sredstvo za čuvanje porodične imovine, a u figuri tutora je simbolično bila predstavljena *auctoritas* muškog predstavnika porodice.³²⁷ Tutor je imao ovlašćenje da upravlja finansijama i imovinom svoje štićenice, koja je, iako formalno bila vlasnica, imala ograničenja u imovinskim poslovima. Žene su samostalno mogle da pozajmljuju novac, poklanjaju i otuđuju sve što je potpadalo pod kategoriju *res nec Mancipi*, dok je za određene transakcije, kao što je prodaja zemlje, oslobađanje robova ili davanje miraza, bila neophodna dozvola staratelja (*auctoritas tutoris*).³²⁸ Vremenom je jačanje finansijske i ekonomske nezavisnosti bogatih žena uticalo na opadanje značaja ove institucije. Brojne žene su već tokom Principata izvršavale pravne i ostale transakcije bez saglasnosti tutora, pa se pretpostavlja da su ovlašćenja tutora već tad bila simbolična, a ova institucija nastavlja da postoji kao reliktni nekog prošlog vremena. Tokom imperijalnog perioda je zbog promena u socijalnoj praksi funkcija tutora postepeno svedena na nivo formalnosti, iako se zakonodavstvo po tom pitanju nije menjalo do kasne antike.³²⁹ Institucija *tutela mulierum* je zvanično ukinuta tek početkom IV veka, Konstantinovim zakonodavstvom. Iako je bila na snazi vekovima, nestala je tek kada je zbog prepoznatih zahteva društvenih promena i zvanično napuštena simbolična moć muškog predstavnika porodice, što je i bila osnovna ideja tutorstva.³³⁰

Žene tokom Republike i početkom principata nisu imale pravo na zaveštanje imovine testamentom. Tek u vreme Hadrijanove vladavine dolazi do promena u testamentarnoj proceduri, kada su žene koje imaju *ius liberorum* (i samim tim su bez tutora), dobile pravo da za sobom ostave pisani testament.³³¹

Iako su često nakon smrti muža sticale određenu nezavisnost, žene nisu imale pravo na *potestas* nad svojom decom, niti su mogle da im budu tutori do njihovog punoletstva. Tek oko 390. godine je donet zakon da se *tutela impuberum* odobri udovicama koje bi dale reč da se neće ponovo udavati. Nakon smrti žene njeno nasledstvo se u slučaju da je bila u braku *sine manu* delilo najbližim agnatima – bratu, sestri, ili njihovoj deci, a u slučaju da je bila u braku *cum manu*, njena deca bi postajala automatski naslednici.³³² Vremenom se socijalna praksa menja i prepoznato je da

³²⁴ Crook 1967, 118; Saller 1994, 163; Lentano 2018, 174.

³²⁵ Saller 1994, 164; Lindsay 2011, 357.

³²⁶ Szabó 2009, 59; Lindsay 2011, 350.

³²⁷ Dixon 1988, 46; Szabó 2009, 59, 63.

³²⁸ Dixon 1988, 46; Treggiari 2007, 15; Szabó 2009, 64, 75–76.

³²⁹ Szabó 2009, 68–69, 71; Богунović 2012, 548

³³⁰ Szabó 2009, 78.

³³¹ Pomeroy 1975, 151–152; Dixon 1988, 88, 97.

³³² Crook 1986, 61; Rawson 1986, 36; Dixon 1988, 45, 65.

su „prirodni“ nasljednici žene njena deca, pa nezavisno od vrste braka u kome je ona bila, njena deca postaju direktni nasljednici.³³³ Ponekad je ženi testamentom bila prepisana sva imovina, što bi joj omogućilo doživotno korišćenje nasljedstva. Od žena se očekivalo da zadrže nasleđeni kapital i upravljaju njime do prenosa sledećoj generaciji, najčešće u obliku miraza ili nasljedstva nakon smrti.³³⁴

3.2.3.7. Razvod

U antičkom Rimu zakoniti brak se mogao završiti na više načina. Do prekida braka je moglo doći automatski, ako bi neko od supružnika izgubio prethodni status (*capitis deminutio*). To se događalo u slučaju gubitka prava na brak - *conubium* (npr. kada muškarci postanu senatori, a oženjeni su ženom iz nižeg staleža, ili kada oženjeni muškarci postanu vojnici) ili gubitka građanskog statusa - *civitas* (porobljavanjem, ili kao rezultat kazne za određena krivična dela). Ipak, brakovi su se najčešće završavali razvodom (*divortium*, *repudium*), koji je podrazumevao malo komplikovaniju proceduru i zahtevao određena pravila.³³⁵

Brak je u arhajskom periodu Rima započinjao kao privatni dogovor između porodica i bio smatran doživotnim aranžmanom. Čini se da je u tom periodu razvod bio retkost i da su ga verovatno pratile određene sankcije, koje je snosila osoba koja bi ga prouzrokovala. Žene koje bi suprug napustio zbog nemoralnog ponašanja ostajale su bez miraza, dok su muškarci koji zahtevaju razvod bez opravdanog razloga mogli da izgube deo ili čak čitav svoj imetak.³³⁶ Prema Romulovom zakonu razvod je mogao da inicira samo suprug, dok su se „opravdani“ razlozi odnosili na nedolične postupke žene: preljuba, ispijanje vina, krađa ili zamena ključeva, kao i „trovanje dece“. Navedeni razlozi ukazuju na zabrinutost za sigurnost imovine, ponašanje žene i legitimnost nasljednika. Ispijanje vina smatralo se neprimerenim za ugledne matrone, jer je moglo da dovede do neprihvatljivog ponašanja ili čak preljube. Krađa ili zamena ključeva bi ukazivali na moguće malverzacije sa imovinom i ugrožavanje bezbednosti u domaćinstvu. „Trovanje dece“ se verovatno odnosilo na abortus bez pristanka muža, što bi izazivalo sumnju u legitimnost nasljednika; pored toga, ovu odluku je morao da donese otac, koji je kao *paterfamilias* imao *auctoritas* nad svim ukućanima, pa i nad nerođenom decom.³³⁷ Ako bi muž zatražio razvod iz bilo kog drugog razloga, imovina bi mu bila konfiskovana i dodeljena bivšoj ženi, dok bi jedan deo bio posvećen boginji Cereri. Kasniji rimski autori su ovakve zakonske odredbe tumačili kao osnovni razlog za mali broj razvoda, stabilnost porodice i uzorno ponašanje žena u dalekoj prošlosti Rima.³³⁸

Krajem IV veka p. n. e. (307/306. godine) je zabeležen prvi slučaj razvoda u kome je kao razlog navedena neplodnost žene, zbog čega je pokretač razvoda - jedan od senatora, sankcionisan izbacivanjem iz Senata, ali ne i novčanom kaznom.³³⁹ Prekretnicu u dotadašnjem pravu predstavlja i razvod koji je inicirao konzul Spurije Karvilije Ruga 230. p. n. e. Ovaj slučaj, koji se u kasnijim antičkim izvorima, ali povremeno i u savremenoj literaturi navodi i kao „prvi rimski razvod“, specifičan je po tome što je konzul inicirao prekid braka bez opravdanog razloga – zbog navodne neplodnosti žene. Iako se na ovaj postupak gledalo sa neodobravanjem, konzul nije snosio posledice u vidu osude, plaćanja kazne ili konfiskacije imovine.³⁴⁰ Nakon ovih presedana bilo je očigledno da brakovi nisu bili doživotni aranžmani. Od tada se kao sve češći razlog razvoda navodi brak bez dece, jer se podrazumevalo da je uzrok tome nemogućnost žene da rađa, pa bi želja supruge da prekine brak bila opravdana.³⁴¹ Poznato je da je suprug oduvek imao prava da zahteva razvod, ali se ne zna kada je to dozvoljeno ženama. U tim slučajevima se očekivalo da žena navede opravdan i

³³³ Dixon 1988, 46.

³³⁴ Dixon 1988, 31, 50.

³³⁵ Gardner 1986, 87; Treggiari 1991, 436.

³³⁶ Saller 1994, 207; Dixon 2011, 248.

³³⁷ Gardner 1986, 83; Dixon 1988, 94-95; Treggiari 1991, 441.

³³⁸ Gardner 1986, 83; Treggiari 1991, 441; Saller 1994, 207.

³³⁹ Treggiari 1991, 441-442.

³⁴⁰ Goody 1990, 404; Treggiari 1991, 462; Saller 1994, 207.

³⁴¹ Pomeroy 1975, 158; Treggiari 1991, 442, 462.

razuman razlog za razvod, a najčešće je to bila preljuba. Pretpostavlja se da su već u kasnoj Republici žene koje nisu u braku sa manusom mogle legalno da pokrenu razvod sa podjednakom lakoćom kao i muškarci. Iako se ne zna tačan momenat kada su žene stekle zakonsko pravo na razvod, očigledno je da je u imperijalnom periodu ova praksa bila široko rasprostranjena.³⁴²

Razvod je bio privatni aranžman i kao takav nije bio zakonski određen tokom većeg dela rimske istorije. Neujednačenost u pravničkoj terminologiji vezanoj za razvod, kao i sporadično pominjanje ove problematike u izvorima, ukazuju na neformalnu prirodu razvoda u Rimu, što je bila i njegova osnovna karakteristika.³⁴³ U doba kasne Republike i Carstva nije bilo potrebno navesti poseban razlog za razvod, niti je on nosio bilo kakve sankcije. Bilo ko od supružnika je mogao pokrenuti razvod, pa je bilo moguće prekinuti brak i jednostrano i obostrano – sporazumno, dok intervencija javnih ustanova i države nije bila potrebna. Jedini slučaj uplitanja zakona u problematiku razvoda bile su pojedine odredbe Avgustovog zakonodavstva, kojima je nalogano muževima da se razvedu od žena u slučaju preljube, a oslobođenicama koje su udate za bivšeg vlasnika zabranjivano da iniciraju razvod.³⁴⁴ Jedino što je moglo da spreči razvod bila je *patria potestas*; ako su supružnici još uvek bili *in potestate*, *paterfamilias* bi u tom slučaju morao da odobri pokretanje razvoda. On je takođe imao prava da raskine brak svog deteta ako želi, što se promenilo tek zakonom koji je doneo Antonin Pije.³⁴⁵ Razvodi su najverovatnije bili veoma česti u kasnoj Republici i ranom Carstvu, a često su bili izazvani političkim, finansijskim i socijalnim razlozima. Primeri razvoda navedeni u delima antičkih pisaca ukazivali su na težnje za novim, podobnijim bračnim alijansama u visokom društvu i političkim krugovima, što se vidi i po brojnim slučajevima u okviru carskih porodica.³⁴⁶ Za niže društvene slojeve nedostaju podaci, ali se može pretpostaviti da su razvodi, kao i sklapanje brakova bili podjednako česti i sprovedeni bez poteškoća.³⁴⁷

Razvod u rimskom periodu nije podrazumevao propisanu fiksnu proceduru, niti je za to bila neophodna dozvola državnih organa. Ima naznaka da je prilikom razvoda korišćena određena formula, sačuvana u nekoliko varijanti. Ona je glasila „*Tuas res tibi habeto/tuas res tibi agito*“, sa značenjem „uzmi svoje stvari/ponesi svoje stvari sa sobom“. Ovakva formula, koja je verovatno bila deo arhaične tradicije, nije bila obavezna ni suštinska za proceduru razvoda. Ima indicija da je izgovaranje formule pratilo predavanje ključeva i ženin odlazak iz kuće.³⁴⁸ Moguće je da je u određenim slučajevima razvod braka sa manusom zahtevao formalni raskid manusa, to jest remanicpaciju žene. Poznati su i slučajevi u kojima je za razvod bilo neophodno prisustvo sedam svedoka, odraslih rimskih građana, koji bi po potrebi mogli da potpišu izjavu. Ipak, ovo nije bilo pravilo, a ti uslovi su verovatno važili samo za određene oblike braka.³⁴⁹ Pretpostavlja se da su već u vreme kasne Republike ovi običaji mahom bili prevaziđeni. Čini se da je u tom periodu za raskid braka bilo potrebno samo izraziti nameru i o njoj izvestiti partnera, možda i navesti razlog. To se najčešće odvijalo preko glasnika, direktnim usmenim ili pismenim obaveštenjem, koje bi stranka koja inicira razvod poslala supružniku. Za važeći razvod nije bilo neophodno da druga strana prihvati poslatu izjavu.³⁵⁰ Obostrani, sporazumni razvod – *bona gratia*, bio je najčešći i najneformalniji. U tom slučaju nije bila neophodna izjava, niti obaveštenje, bilo je dovoljno da se oba supružnika slažu da prekinu brak, i da su njihovi bliski rođaci ili prijatelji upoznati sa tom namerom.³⁵¹ Povraćaj miraza ženi zavisio je od vrste braka i uslova razvoda, tj. od odgovornosti osobe koja je prouzrokovala razvod. U braku *cum manu* muž je imao kontrolu nad mirazom dok je brak trajao, a ako bi se brak okončao razvodom ili muževom smrću, miraz bi bio vraćen ženi (ili ženinom ocu). Najčešće je i u slučajevima *sine manu* brakova razvod podrazumevao vraćanje

³⁴² Treggiari 1991, 436, 443, 462.

³⁴³ Gardner 1986, 82; Treggiari 1991, 439.

³⁴⁴ Gardner 1986, 82, 89; Treggiari 1991, 461.

³⁴⁵ Gardner 1986, 86; Treggiari 1991, 459–460.

³⁴⁶ Pomeroy 1975, 158; Gardner 1986, 82; Treggiari 1991, 479.

³⁴⁷ Treggiari 1991, 461, 482.

³⁴⁸ Gardner 1986, 84–85; Treggiari 1991, 446–447; Hersch 2010, 51.

³⁴⁹ Gardner 1986, 84, 85; Treggiari 1991, 455.

³⁵⁰ Gardner 1986, 86; Rawson 1986, 32; Treggiari 1991, 451.

³⁵¹ Treggiari 1991, 453.

miraza porodici supruge.³⁵² Nakon razvoda deca su najčešće ostajala u domaćinstvu oca, jer su pripadala njegovoj porodici i očekivalo se da on u potpunosti preuzme na sebe njihovo izdržavanje. U slučaju novorođenčadi ili male dece, ona bi nakon razvoda ponekad ostajala sa majkom.³⁵³

3.2.4. Filiifamilias - položaj i uloga dece u porodici

U rimskom periodu je stopa smrtnost novorođenčadi i male dece bila visoka – približno 30-40 % tokom prve godine života. Od rimske dece koja prežive rođenje i prvu godinu, oko 50% bi umrlo pre desete godine života.³⁵⁴ Na to su uticali nepogodni uslovi života, pre svega loša higijena, siromaštvo i neuhranjenost.³⁵⁵ Smrt dece je bila uobičajena i očekivana u Rimu, a prema pojedinim procenama su svi roditelji iskusili gubitak bar jednog deteta.³⁵⁶ Nadgrobni spomenici dece, kao i same dečje sahrane, malobrojni su i u velikoj nesrazmeri sa ovako visokom stopom mortaliteta. Takođe, novorođenčad su često bila nepropisno sahranjena.³⁵⁷ Ovi podaci, uz navode o ograničenjima, čak i zabrani oplakivanja malog deteta i tradicijama rimskog društva kao što su *patria potestas*, praksa napuštanja i izlaganja dece, povijanje (koje je moglo ograničiti njihov fizički razvoj), davanje dece dojiljama, itd, u prošlosti su naveli pojedine istraživače na zaključke o zapostavljanju dece i ravnodušnosti njihovih roditelji i staratelja.³⁵⁸ Međutim, poznato je da u mnogim društvima sa visokom stopom smrtnosti dece roditelji više brinu o potrebama dece i pružaju im puno pažnje i nege.³⁵⁹ Poslednjih par decenija se u nauci mnogo više pažnje posvećuje temi dece u rimskom društvu, pa je teorija o izuzetno lošem tretmanu opovrgnuta.

Oplakivanje smrti male dece je u rimskom periodu bilo protiv društvenih konvencija. Gubitak deteta je trebalo podneti mirno, dok zbog smrti novorođenčeta ne bi trebalo tugovati uopšte – čak ima indicija da je Numa Pompilije zabranio tugovanje za decom ispod 3 godine.³⁶⁰ Izuzetno mala deca najverovatnije nisu javno oplakivana, ali je njihova smrt bila veliki gubitak za porodicu, pa bi se tugovanje nastavljalo ritualima u domusu. Smrt dece je bila gubitak za roditelje, ali i širu zajednicu, jer bi ta deca tek kao odrasli građani Rima iskoristili svoj puni potencijal i doprineli društvu.³⁶¹ Moguće je da su nametnuta ograničenja oplakivanja nakon smrti male dece imala za cilj da pomognu ožalošćenima da se nose sa gubitkom.³⁶² Pored toga, poznato je da su sahrane dece održavane noću, kako bi gubitak porodice privukao što manju pažnju javnosti. Iako je tačno da je dečjih sahrana na nekropolama nesrazmerno malo u odnosu na njihovu smrtnost, arheologija svedoči o brojnim dečjim sahranama koje su izvršene podjednako brižljivo kao sahrane odraslih.³⁶³ Na nadgrobnim spomenicima su deca predstavljena kao predmet ljubavi i ponosa roditelja, a njihova smrt kao izvor neizmerne patnje.³⁶⁴ Iako su epitafi posvećeni deci imali standardizovan društveno prihvaćen format, a epiteti bili uslovljeni običajima i trendom, ne znači da su emocije komemoratora bile neiskrene. Mada se njihova pojedinačna osećanja ne mogu dokučiti, na većini dečjih spomenika su teskoba i osećaj gubitka nedvosmisleni.³⁶⁵

Kao i u većini društava, deca su u rimskom svetu smatrana nedovoljno formiranim – mentalno, emocionalno i fizički, pa je bilo uvreženo mišljenje da ih treba socijalizovati da bi bili

³⁵² Treggiari 1991, 463; Szabó 2009, 61; Dyson 2011, 436.

³⁵³ Rawson 1986, 36; Treggiari 1991, 467.

³⁵⁴ Golden 1988, 155; Shaw 1991; Harlow, Laurence 2002, 43.

³⁵⁵ Rawson 1986, 11; Scarfo 2012, 15.

³⁵⁶ Harlow, Laurence 2002, 133.

³⁵⁷ Shaw 1991; Harlow, Laurence 2002, 138.

³⁵⁸ Harlow, Laurence 2002, 35.

³⁵⁹ Golden 1988, 155.

³⁶⁰ Scarfo 2012, 17–19.

³⁶¹ Harlow, Laurence 2002, 140, 143.

³⁶² Golden 1988, 156; McWilliam 2001, 78.

³⁶³ Harlow, Laurence 2002, 138.

³⁶⁴ Rawson 2003, 20.

³⁶⁵ King 2000, 150–151; Golden 2011, 267; Larsson Lovén 2020, 160.

spremni za odraslo doba. Smatrana su nevinim i naivnim, samim tim i nesposobnim za samostalno donošenje odluka koje se odnose na imovinu ili posao. Zbog toga su deca bila zavisna od oca do kraja njegovog života, ili do svoje emancipacije. U slučaju smrti oca, deca bi dobijala staratelja koji je upravljao njihovim poslovima i imovinom.³⁶⁶ Deca koja prerastu najranije detinjstvo su smatrana donekle odgovornim za svoje postupke. Sedma godina je smatrana za intelektualnu prekretnicu, pa su nakon tog doba deca bila odgovorna za manje prestupe poput krađe i vandalizma.³⁶⁷ Kako je dete odrastalo, bilo bi mu dozvoljeno da preuzima odgovornost u fazama: nakon sedme godine deca bi imala određenu ulogu u procesu donošenja odluka, a kasnije, nakon četrnaeste godine čak i ulogu u upravljanju imovinom i poslovnim transakcijama. Pubertet je bio smatran za prelomni period, nakon kojeg se očekivalo da mladi imaju punu odgovornost za svoje postupke.³⁶⁸ Za dečake je prelaz u odraslo doba označavan odlaganjem *toge praetexte* i oblačenjem *toge virilis*, u periodu od najčešće 14-17 godina. Devojke nisu imale pandan tom obredu prelaza, već su za njih prekretnice ka svetu odraslih bile veridba i udaja. One su tek noć pre venčanja stvari iz detinjstva – odeću i lutke, posvećivale određenim božanstvima.³⁶⁹

Mala deca se javljaju u delima javne i privatne umetnosti tek krajem Republike i početkom Carstva, a prvi prikazi dece su upravo u okviru porodičnih grupa.³⁷⁰ Sa Principatom carska porodica poprima poseban politički značaj, pa su deca često korišćena kao motiv u okviru imperijalne propagande. Deca i porodica su bili u fokusu Avgustovog programa obnove tradicionalnih porodičnih vrednosti.³⁷¹ Motiv dece je tokom Principata bio veoma čest u literaturi, delima carske umetnosti, a posebno na novcu. Deca i nakon Avgustove vladavine ostaju bitan deo političke propagande, manifestovane kroz različite umetničke žanrove. Ubrzo postaju popularan motiv među svim slojevima stanovništva.³⁷² Prikazivana su kao simbol budućnosti Italije, ne samo kao budući vojnici i građani koji će obavljati visoke funkcije, već i kao individue koje će jednog dana doprineti produktivnoj radnoj snazi, naseljavati italske gradove i obrađivati zemlju.³⁷³ U privatnoj umetnosti su najbrojniji prikazi dece na nadgrobni spomenicima, gde se javljaju u nizu različitih scena.³⁷⁴ Obično su prikazivani kao uspešni, voljeni i cenjeni članovi porodice, a često je prikazivanje dece kao nada, ljubavi i ponosa roditelja. Primetna su velika očekivanja koje je dete moglo da ispuni i kojima je moglo da poboljša ugled svoje porodice, da ga nije zadesila prerana smrt.³⁷⁵ Jedan od primera je pogrebni oltar jedanaestogodišnjeg dečaka Kvinta Sulpicija Maksima, koji je prikazan kao mladić u togi, sa svitkom u ruci (Slika 3); natpis otkriva da su roditelji polagali velike nade u njega i da ga je očekivala blistava karijera pesnika ili retora.³⁷⁶

Deca su u rimskom pravu predstavljana kao ranjiva kategorija, kojoj je potrebna zaštita, ali i nega. Bile su prepoznate različite potrebe deteta, pa se pominju finansijski, emocionalni, obrazovni i interes za održavanje određenog društvenog položaja. U zakonu su deca predstavljena kao neko ko zaslužuje brigu roditelja, ali i ko je dužan da im istom merom uzvрати kad ostare.³⁷⁷

³⁶⁶ Harlow, Laurence 2002, 34, 36; Rawson 2003, 71, 85.

³⁶⁷ Rawson 1997, 89.

³⁶⁸ Harlow, Laurence 2002, 36.

³⁶⁹ Harlow, Laurence 2002, 61, 64; Krause 2011, 629.

³⁷⁰ Manson 1983, 159; Rawson 1997, 92.

³⁷¹ Rawson 1997, 92; Rawson 1999, 213.

³⁷² Rawson 1999, 207.

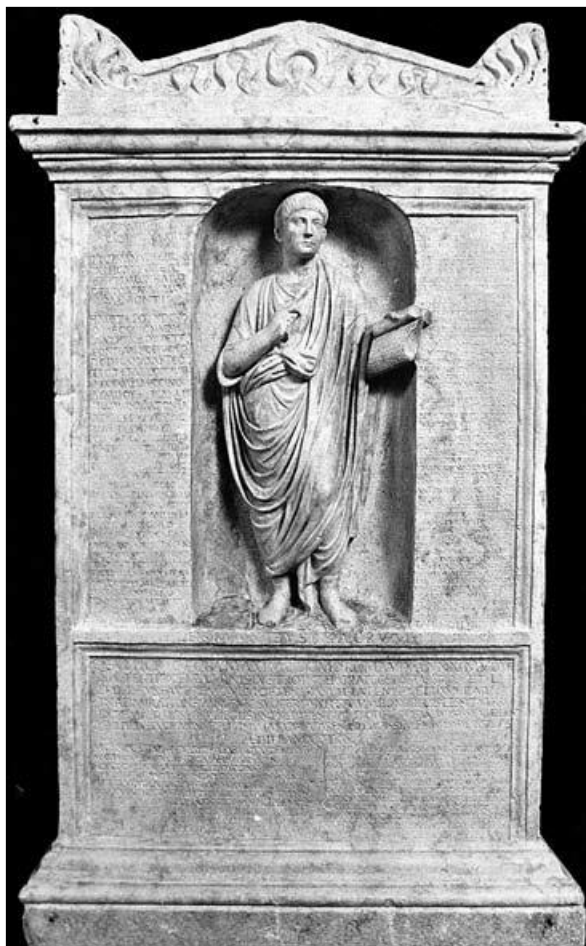
³⁷³ Rawson 2003, 61.

³⁷⁴ Larsson Lovén 2013, 304.

³⁷⁵ Rawson 2003, 20.

³⁷⁶ Larsson Lovén 2013, 311–312.

³⁷⁷ Rawson 2003, 70, 73.

Slika 3 – Pogrebni oltar Kvinta Sulpicija Maksima (prema: Larsson Lovén, 2013: 312, figure 15.6)

Zbog osiguranja kontrole i prenosa porodične imovine, ali i socijalne i ekonomske podrške osnovni cilj rimskog braka je bilo rađanje zakonitog potomstva.³⁷⁸ Socijalne obaveze dece prema roditeljima bile su duboko ukorenjene u rimskom mentalitetu. Očekivalo se da deca tokom odrastanja prema roditeljima pokažu poštovanje i poslušnost, a kada odrastu da brinu o ostarelim roditeljima i obezbede im propisnu sahranu i nadgrobni spomenik kada za to dođe vreme.³⁷⁹ Sinovi su imali zadatak da održe ili poboljšaju socijalni status porodice. Zbog toga su mladići često učili nove veštine koje su ih pripremale za ulazak u javni život, poput političkog znanja i govornišтва. Od devojaka se očekivalo da se udaju za čoveka uglednog društvenog statusa, čime bi poboljšale položaj svoje matične porodice i pomogle napredovanju njenih muških članova.³⁸⁰

Deca su takođe bila i aktivni činioci društva kroz svoj rad; zabeleženo je više različitih poslova koje su deca obavljala unutar kuće i izvan nje. U rimskom pravu se robovskoj deci pripisuje ekonomska produktivnost već u uzrastu od pet godina.³⁸¹ U siromašnijim porodicama se detinjstvo obično završavalo ranije, jer se od dece, posebno od dečaka, očekivalo da od malih nogu doprinesu porodici. U poljoprivredi su deca korišćena za poslove koji ne zahtevaju preteranu snagu, poput čuvanja stada malih životinja. Pojedina deca su već u uzrastu od 12-13 godina bila pripravnici i pripremali se za određene zanate ili rad u trgovini.³⁸² Ugovori o šegrtovanju iz Egipta, koji pokrivaju period od kraja I veka p. n. e. do III veka svedoče o brojnim zanimanjima kojima su se bavila deca, među kojima su i sviranje flaute, tkanje, stenografija.³⁸³

³⁷⁸ Treggiari 1991, 8; Scarfo 2012, 5.

³⁷⁹ Scarfo 2012, 10; Larsson Lovén 2020, 159.

³⁸⁰ Scarfo 2012, 11.

³⁸¹ Golden 2011, 268.

³⁸² Krause 2011, 629.

³⁸³ Rawson 1997, 85.

Deca iz legalnih brakova (*iusti filii, filii familias*) su bila zakonski priznata deca koja potpadaju pod *potestas* oca porodice i legitimni naslednici svojih roditelja.³⁸⁴ Nezakonita ili nelegitimna deca koja su rođena u okviru nepriznatih brakova nazivana su *spurii* ili *liberi naturales*.³⁸⁵ Ova kategorija dece nije bila retkost u Rimu, usled različitog statusa roditelja i visoke društvene mobilnosti. Oni nisu bili odbačeni, niti se na njih gledalo sa neodobravanjem.³⁸⁶ Zbog nepriznatog oblika braka svojih roditelja, *spurii* su mogli da imaju problema pri raspodeli imovine svog oca. U očima zakona to su bila deca bez očeva, a smatralo se da pripadaju porodici majke i prema majci se određivao njihov status.³⁸⁷ *Alumni* su najverovatnije bili usvojena deca i nahočad – napuštena i pronađena deca, koju su othranile osobe koje nisu njihovi roditelji. Ovaj pojam se pominje u različitim kontekstima – nekada su to osobe slobodnog statusa, nekad robovi, ali su to uvek deca ili mlade osobe u kvazi porodičnoj zajednici sa nekim odraslim.³⁸⁸ *Vernae*, ili „kućni robovi“ su bila deca robova rođena u domaćinstvu koje pripada vlasniku njihove majke. Često su imali poseban status i bolji položaj od običnih robova. Ponekad bi bili odgajani sa decom svog vlasnika, ili bili njegovi naslednici u nedostatku potomstva.³⁸⁹

Roditelji su u rimskom periodu brinuli o deci kao i danas – ne samo o njihovoj bezbednosti i osnovnim potrebama, već su imali sluha za njihove zahteve i želeli da u njihovo vaspitanje i odgoj ulože trud, vreme i novac. U toku života su im roditelji sigurno posvećivali nežnost i pažnju, a te emocije se naziru i na materijalu koji ostaje posle smrti - nadgrobni spomenicima i sahranama dece. Pored podrazumevanih emocija i ljubavi, kao i straha od preranog gubitka deteta, u rimskom periodu su deca bila veoma značajna za tradicionalni kontinuitet porodice, jer su predstavljala njenu budućnost. Od dece je zavisio nastavak tradicije, očuvanje imena, kapitala i ugleda porodice, a očekivalo se i da se brinu o ostarelim roditeljima, i time im se oduže za brigu tokom odrastanja.

3.2.5. Odnos prema starima

Reč *senex* nije bila striktno definisana u smislu broja godina, već su za percepciju starosti u antičkom Rimu bile presudne promene u fizičkom izgledu i ponašanju. Postojala je razvijena svest o činjenici da u zavisnosti od životnih okolnosti ljudi istog uzrasta mogu izgledati i osećati se veoma različito.³⁹⁰ Upravo zbog toga se starost odnosila na veliki raspon godina, a njena definicija je varirala i zavisila od konteksta u kome se pominje u pisanim izvorima. Kao početak starosti ponegde se navodi već 46 godina.³⁹¹ Vojnici su u tim godinama spadali u kategoriju starijih, jer se smatralo da polako počinju da gube snagu, a da već sa 50 godina nisu sposobni za aktivnu vojnu službu (osim u slučaju krize ili nedostatka drugih jedinica).³⁹² Ipak se najčešće kao prag starosti pominje vreme između 60 i 65 godina, a smatralo se da od 68. godine već nastupa duboka starost.³⁹³ Posle 60 ili 65 godina starosti muški pripadnici elite mogli su da izbegnu određene dažbine (*munera*, javni banketi, igre, dobrotvorni prilozima itd.) i da budu oslobođeni određenih zakonskih i javnih obaveza – kao što su porota i obavezno prisustvo u senatu.³⁹⁴ Granica od 60 godina je obično označavala i postepeno povlačenje iz javnog života i napuštanje posla, pa se može pretpostaviti da se u to vreme očekivala fizička slabost.³⁹⁵ Starost je za žene bila drugačije percipirana i određena pre svega njihovim fertilitetom. Naime, smatralo se da žena stari već između 40 i 50 godina, što se

³⁸⁴ Phang 2001, 9.

³⁸⁵ Rawson 1989, 14.

³⁸⁶ Rawson 1986a, 178.

³⁸⁷ Rawson 1989, 10–11.

³⁸⁸ Rawson 1986a, 173; Evans Grubbs 2011, 380.

³⁸⁹ Rawson 1986a, 186.

³⁹⁰ Parkin 1998, 21.

³⁹¹ Parkin 1998, 21; Cokayne 2003, 1.

³⁹² Cokayne 2003, 1.

³⁹³ Cokayne 2003, 1; Harlow, Laurence 2011, 4.

³⁹⁴ Cokayne 2003, 1; Harlow, Laurence 2011, 8.

³⁹⁵ Harlow, Laurence 2011, 8.

podudaralo sa početkom menopauze.³⁹⁶ Zbog razlike u godinama između muškaraca i žena pri stupanju u prvi brak, ženina menopauza se obično javljala u vreme kada bi njen muž prelazio prag starosti i povlačio se sa dužnosti.³⁹⁷

Postojala je svest o promenama koje starost nosi, pa se smatralo da u ovom životnom stadijumu usporavaju funkcije tela i duha, to jest da dolazi do prirodnog opadanja kada ljudi postaju slabi, istrošeni, obeshrabreni, a često i mrzovoljni.³⁹⁸ Promene u fizičkom izgledu - pojava bora, seda kosa, gubitak zuba, bol u ekstremitetima i slabost, bili su vidljivi znaci starosti i obično se poklapali sa vremenom kada su ljudi prestajali da rade.³⁹⁹ Pored fizičkih promena koje su bile očigledne, Rimljani su bili svesni i senilnosti, koja je često pratila starost. Izreka da je staro doba drugo detinjstvo odnosila se i na intelektualno opadanje.⁴⁰⁰

Predstavljanje starosti u literaturi i umetnosti zavisilo je od žanra i efekta koji je autor hteo da postigne; u zavisnosti od toga stari bi bili predstavljani ili pozitivno kao mudraci ili negativno kao senilni i naporni.⁴⁰¹ Ove dve krajnosti su prikazivale starije kao pojedince koji imaju određenu ulogu i doprinose društvu, ili kao nepoželjan teret koji u najboljem slučaju treba tolerisati. Realan status osobe više je zavisio od njenog držanja i uloge u društvu, nego od same činjenice da je stara.⁴⁰² Nastavne i savetodavne obaveze su smatrane prikladnim za starije osobe, jer nisu bile fizički zahtevne, a godine su sa sobom nosile iskustvo i znanje koje se cenilo. Zbog toga nije bila retkost da starije osobe i dalje imaju uticaja u javnom životu u Rimu.⁴⁰³ Prekid aktivnosti i napuštanje radnog odnosa nisu bili zakonski nametnuti, a ta odluka je bila lična i nije zavisila toliko od godina, već više od fizičke i intelektualne sposobnosti pojedinca.⁴⁰⁴

U antičkom Rimu nije postojao institucionalizovani sistem penzionisanja, niti bilo koja vrsta javnih ustanova za brigu o starima.⁴⁰⁵ Izuzetak predstavlja vojska, gde je poznato dodeljivanje otpremnina i zemlje veteranima.⁴⁰⁶ Siromašnije stanovništvo je moglo da ima određenu sigurnost kroz različita udruženja – *collegia*.⁴⁰⁷ Takva su bila npr. pogrebna udruženja (*collegia funeraticia*), čiji su članovi plaćali redovne pretplate kako bi se jednog dana neko pobrinuo da im organizuje propisnu sahranu. Povremeno bi ovakva i slična udruženja delila hranu ili novac, ali to ipak nije bilo redovno niti rezervisano samo za starije.⁴⁰⁸

Zbog toga je osnovni oslonac starima bila porodica. Iako briga o roditeljima nije bila regulisana zakonom, ona je predstavljala moralnu obavezu i bila oličena kroz vrlinu *pietas*.⁴⁰⁹ Ova recipročna obaveza je podrazumevala da roditelji brinu o svojoj deci, a da im se ta briga vrati pod stare dane. Tako bi ljudi sa potomstvom imali zagaranovanu sigurnost u starosti u okviru svoje porodice - hranu, smeštaj i kada za to dođe vreme propisnu sahranu i nadgrobni spomenik. Pomenute obaveze nisu bile regulisane zakonom.⁴¹⁰ Razlog tome može biti veoma mali procenat starih ljudi u Rimu, usled različitih demografskih uslova koji su uticali na kraći životni vek. Po nekim procenama stanovništvo starije od 60 godina činilo je svega 5-10 procenata ukupne populacije u Rimu.⁴¹¹ Pored toga, rimski zakon se ne bavi previše ovom problematikom verovatno i zato što je tradicionalna moć oca porodice - *patria potestas* regulisala status najstarijih članova

³⁹⁶ Harlow, Laurence 2011, 5.

³⁹⁷ Harlow, Laurence 2011, 23.

³⁹⁸ Harlow, Laurence 2011, 4.

³⁹⁹ Cokayne 2003, 1–2; Harlow, Laurence 2011, 11.

⁴⁰⁰ Parkin 1997, 142.

⁴⁰¹ Parkin 1998, 22; Harlow, Laurence 2011, 12.

⁴⁰² Parkin 1998, 34; Cokayne 2003, 179–180.

⁴⁰³ Cokayne 2003, 175–176.

⁴⁰⁴ Finley 1981, 160; Parkin 1998, 38.

⁴⁰⁵ Parkin 1998, 37.

⁴⁰⁶ Finley 1981, 156.

⁴⁰⁷ Parkin 1997, 135.

⁴⁰⁸ Cokayne 2003, 168–169.

⁴⁰⁹ Parkin 1998, 37; Cokayne 2003, 168–169.

⁴¹⁰ Parkin 1997, 124.

⁴¹¹ Parkin 1997, 137; Cokayne 2003, 3

društva. Najstariji muškarac bi do kraja života zadržavao *potestas* nad ostalim članovima porodice i samim tim imao kontrolu nad finansijama. Svi članovi domaćinstva su onda bili u obavezi da vode računa o njemu, i iskazuju mu poslušnost i poštovanje.⁴¹² *Patria potestas* je retko bila razlog svađe i neslaganja između očeva i odraslih sinova. To je pre svega uslovljeno demografskim stanjem – u najboljem slučaju je samo 20% 40-godišnjaka imalo živog oca, a verovatnije samo 10 %. Moguće je da u praksi odrasli sinovi nisu bili toliko zavisni od očeva.⁴¹³ Ovakva vrsta doživotne porodične obaveze mogla je da predstavlja teret ostarelim očevima, koji su u praksi delegirali sinove da pokriju deo svakodnevnih obaveza, ali bi odgovornost za upravljanje imanjem i donošenje krupnijih odluka ostajala njima.⁴¹⁴ U slučaju demencije ili senilnosti *paterfamilias-a* mogao je da se od države zahteva sudom dodeljen staratelj, koji bi najčešće bio njegov sin.⁴¹⁵ Majke su uživale poštovanje i poslušnost svoje dece, iako nisu imale legalnu moć kao očevi.⁴¹⁶ Starije matrone su takođe bile cenjene zbog svog iskustva, kao i kontinuirane brige o potomstvu u ulozi majke ili čak bake.⁴¹⁷

U porodicama niže klase nije bilo neobično da tri generacije žive u istom domaćinstvu, makar kratkoročno. Popisi stanovništva iz rimskog Egipta ovo potvrđuju, a registrovane bake i deke su starosti od 50 do 75 godina.⁴¹⁸ Nije bilo neuobičajeno da su bake i deke u odsustvu roditelja, ili u slučaju njihove smrti, vodili računa o svojim unucima, pa bi im se oni odužili brigom u dubokoj starosti.⁴¹⁹

Među bogatom elitom, starim roditeljima obično ne bi bila potrebna materijalna pomoć dece, ali bi u starosti tražili emocionalnu i fizičku podršku. Ostareli roditelji bi se oslanjali na svoju decu i unuke za zaštitu, utehu i za obavljanje pogrebnih obreda.⁴²⁰ U slučaju da su bez potomstva, bogatiji slojevi stanovništva su mogli da računaju na podršku iz okoline – od komšija i prijatelja koji su se nadali udelu u nasledstvu, dok bi siromašni bili prepušteni sami sebi.⁴²¹ Oni su najčešće smatrani teretom i posmatrani sa prezirom ukoliko nisu radili. Očekivalo se da sposobni stariji članovi društva rade i sami sebe izdržavaju. Oni koji bi bili primorani da prose, mogli su da budu prijavljeni i odvedeni sa ulice u ropstvo, pod uslovom da nisu imali znake nekog fizičkog invaliditeta.⁴²² One koji nisu bili radno sposobni, a koji nisu imali porodičnu podršku, čekala je tužna sudbina.

3.2.6. Tradicionalne porodične vrednosti i poštovanje predaka

Koncept vrlina je bio veoma važan u rimskoj političkoj i filozofskoj misli, ali je takođe imao značajnu ulogu u međuljudskim odnosima, formiranju kolektivnog identiteta, rodnih i društvenih uloga.⁴²³ Često je u literarnim delima prisutan motiv reminiscencije na „stara dobra vremena“ i priželjkivanja povratka perioda kada su vrline nešto značile, i kada se živelo skromno i jednostavno.⁴²⁴ Iako se ne može sa sigurnošću utvrditi da li su se, u kojoj meri i koji slojevi rimskog društva pridržavali ovih moralnih načela, bitno je osvrnuti se na njih kada se govori o porodici.

Skup tih moralnih načela i tradicionalnih modela ponašanja koje bi trebalo slediti podvodio se pod oznaku *mos maiorum* (običaji predaka). Tokom II veka p. n. e. je deo pravila i postupaka koji

⁴¹² Parkin 1997, 131.

⁴¹³ Cokayne 2003, 154.

⁴¹⁴ Cokayne 2003, 159.

⁴¹⁵ Parkin 1997, 146.

⁴¹⁶ Cokayne 2003, 160.

⁴¹⁷ Cokayne 2003, 179–180.

⁴¹⁸ Parkin 2011, 285.

⁴¹⁹ Cokayne 2003, 166.

⁴²⁰ Cokayne 2003, 164.

⁴²¹ Parkin 1997, 135.

⁴²² Cokayne 2003, 170.

⁴²³ González Anaya 2016, 1–2.

⁴²⁴ Hänninen 2013, 44–45.

su bili regulisani ovim običajnim pravom postepeno transformisan u zakonske odluke.⁴²⁵ Tako su tradicionalne vrednosti arhajskog Rima našle mesto u legislativi kasnijih perioda. *Mos* je karakterisao je visok stepen fluidnosti i raznolikosti, pa je teško definisati šta se sve pod njim podrazumevalo.⁴²⁶ Ovaj pojam se u rimskoj literaturi definiše kao sećanje na tradiciju prenošeno sa kolena na koleno, običaj koji postepeno prelazi u naviku, ili konsenzus naroda koji vremenom postaje nepisano pravilo.⁴²⁷ *Mos maiorum* je bio isključivo oralna tradicija – ne postoji u pisanoj formi i nije definisan eksplicitnom formulom kao pisani zakon.⁴²⁸

Odrednica *maiorum* ukazuje na poreklo ovih opšte prihvaćenih običaja. U rimskom poimanju kolektivnih običaja, grupa koja ima moć odlučivanja objedinjena je nazivom *maiores/maiores nostri* (preci, naši stari).⁴²⁹ Ovi priznati autoriteti su mogli biti članovi istaknutih porodica iz ranijih vremena, koji su u prošlosti formulisali *boni mores* – dobre običaje oko kojih je formiran konsenzus zajednice.⁴³⁰ Pozivanje na ovu kategoriju predaka ukazuje na značaj tradicije i porodice u rimskom društvu.

Na poštovanje predaka i značaj tradicije ukazuje još jedan običaj karakterističan za rimsku kulturu. U pitanju su *imagines*, realistične voštane maske službenih lica, koje su nastajale tokom života osoba koje su predstavljali (Slika 4). *Imagines* su bile isključivo sekularnog i civilnog karaktera, a korišćene su najverovatnije od III veka p. n. e. do VI veka.⁴³¹ Pravo korišćenja *imagines* je bilo ograničeno na članove vodećih porodica u Rimu. Samo su pripadnici elite koji su obavljali neku javnu funkciju mogli da svoj *imago* zaveštaju potomcima.⁴³² Nakon njihove smrti voštane maske sa njihovim likom su izlagane u kredencima sa dva krila (*armaria*) u atrijumu kuće. Prilikom raznih praznika i ceremonija porodica je podsećala na svoju genealogiju i pretke otvaranjem ovih kredenaca.⁴³³ Prisustvo u ovom najjavnijem delu kuće omogućavalo je precima da učestvuju u dočekivanju posetilaca i životu čitave porodice.⁴³⁴ Uz njih su izlagani i *tituli*, spisak zvanja koje su pokojnik i ostali članovi porodice dostigli tokom službe. Ove uspomene bile su smeštene blizu oslikanih porodičnih portreta (*imagines pictae*) spojenih u vidu porodičnog stabla - *stemma*.⁴³⁵ Na taj način su porodica i njeni uspesi bili konstantno veličani i izloženi u atrijumu kuće. Osim u kući, *imagines* su korišćeni i na sahranama elitnih članova zajednice.

U pogrebnoj procesiji (*pompa funebris*), svojevrsnom spektaklu koji je veličao i pokojnika i njegove pretke, samim tim i čitavu porodicu, glumci koji su glumili pretke i pokojnika nosili su upravo ove voštane maske.⁴³⁶ Na taj način su predstavljani dotadašnji uspesi članova porodice, a pokojnik se simbolično pridruživao ostalim precima i ovim činom bio uzdignut u rang samih *maiores*.⁴³⁷

Pošto je porodica bila osnovna jedinica rimskog društva, brojni istoričari, filozofi i pisci su obrađivali teme porodičnih vrednosti i poželjnih vrlina kojima je svaki brak i porodica trebalo da se rukovode. Ideal porodice koji karakteriše odnose između njenih članova je bio oličen u nekoliko osnovnih moralnih načela.

Pietas je bila jedna od osnovnih rimskih porodičnih vrlina. Iako sama reč može da se prevede kao pobožnost, kao vrlina se odnosila na uzajamnu privrženost i poštovanje koje je postojalo u porodici.⁴³⁸ Ova moralna obaveza je podrazumevala obostrani osećaj odgovornosti

⁴²⁵ Arena 2014, 217–218.

⁴²⁶ Arena 2014, 220.

⁴²⁷ Bettini 2011, 97.

⁴²⁸ Bettini 2011, 114, 117.

⁴²⁹ Bettini 2011, 103; Arena 2014, 223.

⁴³⁰ Arena 2014, 223.

⁴³¹ Flower 1996, 2; Webb 2017, 144.

⁴³² Webb 2017, 142.

⁴³³ Corbier 2007, 74; Webb 2017, 143.

⁴³⁴ Flower 1996, 4.

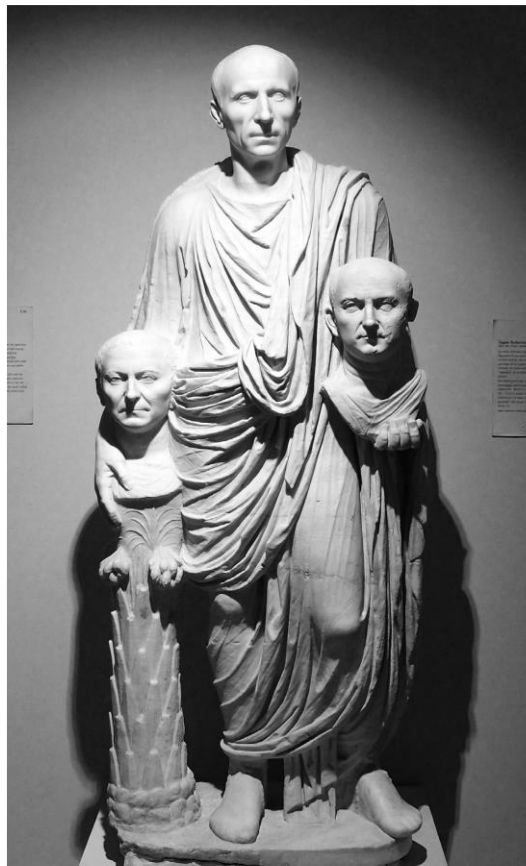
⁴³⁵ Corbier 2007, 75; Webb 2017, 143.

⁴³⁶ Flower 1996, 59; Webb 2017, 143.

⁴³⁷ Webb 2017, 144.

⁴³⁸ Evans Grubbs 2011, 377; George 2005, 41.

između članova porodice, koji je trebalo da obezbedi sigurnost svakom njenom članu.⁴³⁹ Pod okriljem vrline *pietas* je bio skup osobina i odnosa koji su doprinosili održanju bračne i porodične harmonije. To je bilo i međusobno poštovanje supružnika, poštovanje odraslih prema deci i obrnuto, poštovanje predaka, ali i žrtvovanje porodičnim Larima i Manima.⁴⁴⁰

Slika 4 – *Togatus Barberini*, rimski građanin sa maskama svojih predaka, skulptura, I vek p. n. e. (prema: Beacham, Denard 2023, 171, Figure 70)

Concordia se odnosila na bračnu harmoniju, koja je trebalo da rezultira jednakim trudom oba partnera. Smatralo se da blisko i harmonično partnerstvo počiva na ljubavi i saradnji.⁴⁴¹ Budući da je porodica doživljavana kao politički entitet, a značaj pojma *concordia* u političkom životu poslednja dva veka Republike bio enorman, moguće je da je tako prešao i na oličenje slaganja između bračnih partnera, ali i između *paterfamilias*-a i ostalih članova porodice. *Concordia* je trebalo uopšteno da simbolizuje porodičnu slogu.⁴⁴²

Fides (vera/poverenje) je često povezivana sa vernošću partneru, uzajamnom lojalnošću na koju se supružnici zavetuju. Recipročna lojalnost i poverenje bili su duboko uvreženi u rimskom životu i svesti.⁴⁴³ Na moralnoj obavezi poštovanja i poverenju su se zasnivali i odnosi pokrovitelja i klijenta, kao i neformalni bračni ugovori. Ta vrsta vernosti je npr. obavezivala muža da ostane sa ženom koja ne može da ima decu, jer se smatralo da je bračna vernost iznad želje za potomstvom.⁴⁴⁴

Comis/comitas je vrsta ljubaznosti, poslušnosti i privrženosti; ova vrsta uljudnosti je takođe zahtevala međusobno poštovanje i poverenje partnera.⁴⁴⁵

⁴³⁹ Evans Grubbs 2011, 377.

⁴⁴⁰ Stănescu 2006, 616.

⁴⁴¹ Treggiari 1991, 251–252.

⁴⁴² Akar 2016, 471.

⁴⁴³ Treggiari 1991, 237; George 2005, 44.

⁴⁴⁴ Treggiari 1991, 237.

⁴⁴⁵ Treggiari 1991, 241; George 2005, 44.

3.2.7. Porodični kultovi

Jedna od osnovnih obaveza svih Rimljana je bila da učestvuju u religiji; verski rituali su učvršćivali osećaj pripadnosti zajednici i jačali veze unutar rodova i porodica. Rimska porodica je funkcionisala kao religijska jedinica privatno, ali i u javnom prostoru, prilikom državnih praznika i kroz sveštenečke funkcije njenih članova.⁴⁴⁶

Za razliku od javnih kultova koje je sponzorisala država i koji su proslavljani zvaničnim ceremonijama, privatni, to jest porodični kultovi, nisu bili formalizovani. Njih je karakterisalo mešanje božanstava i individualizovano religijsko izražavanje, pa kućni panteon nije bio identičan u svakoj rimskoj porodici.⁴⁴⁷ U osnovi porodične religije u Rimu je bilo obožavanje grupe božanstava koja su smatrana odgovornim za zaštitu i blagostanje porodice i porodične imovine.⁴⁴⁸ Kao što je država trebalo da održava *pax deorum*, tako je svaka porodica morala da poštuje i umiri božanstva pod čijim je pokroviteljstvom.⁴⁴⁹ Pošto je tradicija bila veoma bitna, poštovanje kulta predaka je takođe bilo neizostavni deo porodičnog kulta. Preminuli članovi porodice su prelazili u opštu kategoriju predaka (*maiores*), i bili poistovećeni sa htonskim bogovima Manima. Smatralo se da Mani predstavljaju duše preminulih predaka, a da od poštovanja njihovog kulta kroz obrede zavisi da li će biti osvetoljubivi ili dobroćudni.⁴⁵⁰

Porodični religijski obredi (*ritus/sacra familiae, sacra privata*) su bili od velike važnosti za porodični identitet, jer su se prenosili se s generacije na generaciju.⁴⁵¹ Simbolički je porodični kontinuitet održavan kroz žrtvovanje istim božanstvima, u istom svetom prostoru i sa istom verskom opremom.⁴⁵² Kućno bogoslužje je u svakom domu fizički bilo skoncentrisano oko ognjišta i malog svetilišta. Ova mala kućna svetilišta ili *lararia*, bila su smeštena u različitim delovima domusa, a najčešće su se nalazila blizu ognjišta ili u atrijumu. Lararijumi (Slika 5) su mogli biti u formi zidnih niša ili malih edikula, a obično su sadržala prikaze kućnih božanstava, najčešće oslikane na zidu, a ređe u vidu figura od bronz, terakote ili drveta.⁴⁵³ *Paterfamilias* je bio vodeća figura u ritualima domaćeg kulta i imao funkciju vrhovnog sveštenika u svom domusu. U ovim ritualima su verovatno svi članovi domaćinstva imali svoju ulogu. U većim domaćinstvima su i robovi učestvovali u kućnim ritualima, posebno na selu.⁴⁵⁴ Pored toga što je domus bio administrativno sedište *paterfamilias*-a, mesto sa koga je upravljao svojim poslovima, on je imao i versku dimenziju. Rimski građani su svoj dom smatrali svetim, jer je na neki način predstavljao hram kućnih božanstava.⁴⁵⁵ Svaki važan deo kuće je imao svog duha zaštitnika (*numen*) ili božanstvo – Vesta je obitavala u ognjištu, ulazna vrata je štitio bog Janus, ostava je bila pod nadzorom Penata, a čitav domus je bio pod okriljem Lara.⁴⁵⁶ Upravo su kultovi ovih domaćih božanstava bili najznačajniji za rimsku porodicu, uz poštovanje Genija oca porodice i njegovog ženskog pandana - Junone.

Lari (*Lares*) su bili blagonaklona božanstva ili *numina* zadužena pre svega za zaštitu određene porodice. Oni su tumačeni dvostruko, kao čuvari pojedinih mesta (raskrsnica, polja, kuća), a u kasnijim periodima rimske istorije i kao duhovi preminulih članova porodice.⁴⁵⁷ Moguće je da su Lari prvobitno bili poljoprivredna božanstva, a da su tek kasnije uvedeni u domaćinstva.⁴⁵⁸

⁴⁴⁶ Hänninen 2013, 39–40.

⁴⁴⁷ Orr 1978, 1559; Bodel 2008, 255.

⁴⁴⁸ Tschen-Emmons 2014, 215.

⁴⁴⁹ Tschen-Emmons 2014, 218.

⁴⁵⁰ Scullard 1981, 18.

⁴⁵¹ Dolansky 2011, 488.

⁴⁵² Durand, Van Andringa 2021, 86–87.

⁴⁵³ Bodel 2008, 255; Tschen-Emmons 2014, 215.

⁴⁵⁴ Hänninen 2013, 42, 44.

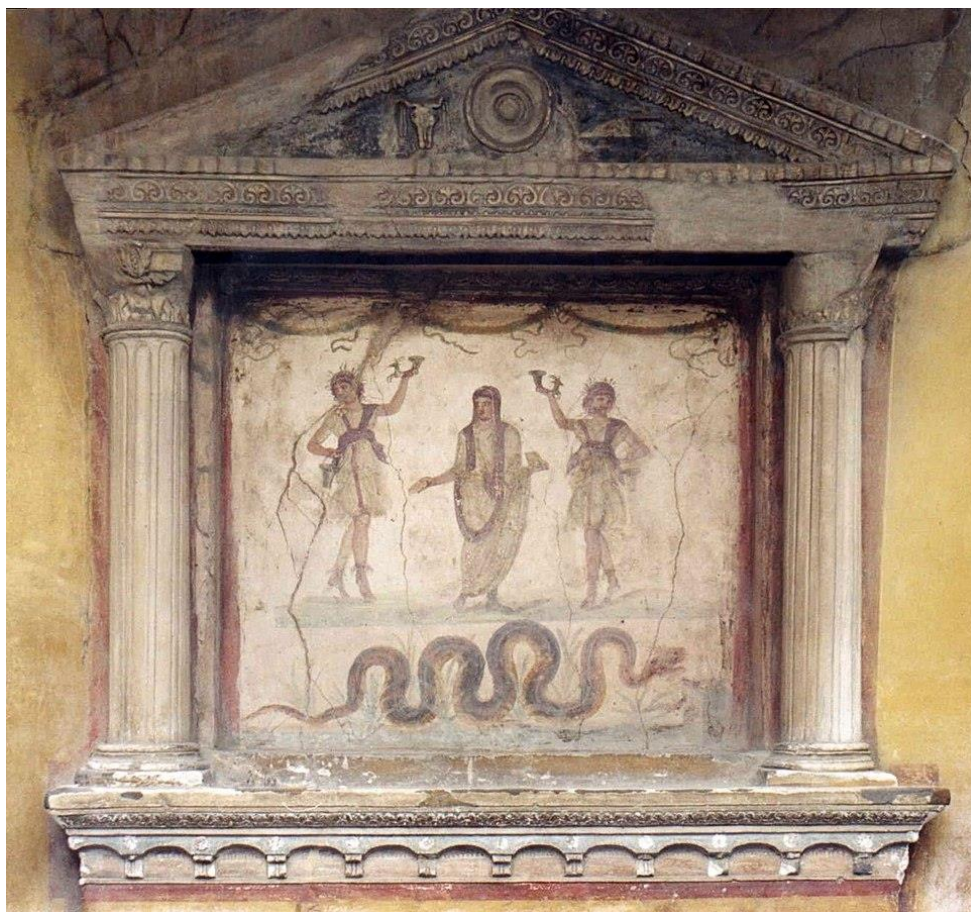
⁴⁵⁵ Hänninen 2013, 39; Durand, Van Andringa 2021, 86–87.

⁴⁵⁶ Scullard 1981, 17.

⁴⁵⁷ Scullard 1981, 17; Hänninen 2013, 40.

⁴⁵⁸ Scullard 1981, 17; Tschen-Emmons 2014, 216.

Verovalo se da Lari štite raskrsnice (*compita*), to jest granice između farmi, polja i ostalih poseda. Vremenom se domen Lara proširio iz sela u gradove i iz privatnih domova u širu zajednicu. Postepeno su pod okrilje Lara potpali gradovi, putevi i putnici.⁴⁵⁹ Epiteti koji se navode uz Lare bliže određuju polje njihovog delovanja. Postojale su dve osnovne vrste Lara – porodični Lar (*Lar Familiaris/ Domesticus*) i Lar raskrsnica (*Lar Compitalis*).⁴⁶⁰

Slika 5 - Lararijum iz Kuće Vetija u Pompejima, I vek (preuzeto sa: Wikimedia, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Casa_dei_Vettii_-_Larario.jpg pristupljeno: 22.06.2022.).

Lar Familiaris je bio kućno božanstvo ili *numen* koji je čuvao sve članove porodice. On je štitio svog gospodara i van kuće, na putovanjima.⁴⁶¹ Lari su takođe pratili *paterfamilias*-a kad god bi se preselio – prisustvo Lara značilo bi da je kuću zauzeo *paterfamilias* ili član njegove porodice.⁴⁶² U lararijumima su se obično nalazile oslikane predstave Lara u paru, sa figurom Genija i prikazom *paterfamilias*-a koji prinosi žrtvu.⁴⁶³ Karakterističan prikaz Lara je mladić kovrdžave kose, u kratkoj tunici i sandalama, često u plesnom stavu, sa ritonom, rogom izobilja ili paterom u rukama.⁴⁶⁴ Larima su u kućnim svetilištima prinošene žrtve u vidu grožđa, žita, kolača, saća, vina, venčića od cveća. Oni su u domusu poštovani svakodnevno, a posebna pažnja im se posvećivala na određene praznike i prilikom bitnih događaja za porodicu (rođenje, punoletstvo, venčanje, smrt, sahrana).⁴⁶⁵

⁴⁵⁹ Tschen-Emmons 2014, 216.

⁴⁶⁰ Orr 1978, 1564; Pollini 2008, 392.

⁴⁶¹ Orr 1978, 1565.

⁴⁶² Durand, Van Andringa 2021, 90.

⁴⁶³ Bodel 2008, 255–256.

⁴⁶⁴ Orr 1978, 1568; Tschen-Emmons 2014, 215.

⁴⁶⁵ Orr 1978, 1567.

Penati (*Di Penates*) su bili druga najbitnija grupa kućnih božanstava, čija je osnovna funkcija bila da osiguravaju obilje hrane.⁴⁶⁶ Verovalo se da obitavaju u kućnoj ostavi (*penus*), skladištu koje se obično nalazilo u zadnjem delu atrijuma, iza ognjišta. Čuvajući zalihe hrane, Penati su simbolično osiguravali sredstva za život domaćinstva.⁴⁶⁷ Ova apstraktna *numina* bila su prikazivana u vidu blizanaca Dioskura ili kao anikonični predmeti (gvozdeni i bronzani štapovi, glineni lonac).⁴⁶⁸

Centralno mesto u domaćem kultu je takođe pripadalo **Vesti**, boginji ognjišta. Iako je njen kult u začetku bio poštovan privatno, vremenom je prerastao u državni, pa je postalo neuobičajeno da se obeležava u pojedinačnim domaćinstvima.⁴⁶⁹ Vesta je bila vezana za vatru u kućnom ognjištu, ali je tumačena i kao večna vatra grada Rima u prenesenom značenju. Domaće ognjište je bilo glavno središte kućnog kulta i mesto okupljanja porodice.⁴⁷⁰ Bilo je neophodno održavati Vestin plamen, a za vreme glavnog obroka svaki dan se u vatru bacalo parče slanog kolača iz male žrtvene posude.⁴⁷¹ Najverovatnije su žena ili ćerke *paterfamilias*-a bile odgovorne za rituale Vestinog kulta.⁴⁷²

Veoma bitan deo kuće koji je i simbolično i fizički obezbeđivao sigurnost ukućana bila su ulazna vrata (*ianua*), u kojima je obitavao bog **Janus**. Njegova uloga je bila da štiti kućni prag od ulaska zlih sila i povratka neumirenih pokojnika.⁴⁷³ Razumljiva je njegova uloga u domaćem kultu, posebno kao *numen* ulaznih vrata, jer se verovalo da je bio odgovoran između ostalog i za granice, posebno one između privatnih i javnih poseda.⁴⁷⁴

Svaki *paterfamilias* je posedovao svog duha – **genija**, koji je tumačen kao reproduktivna sila glave porodice, a samim tim i garant njenog očuvanja.⁴⁷⁵ Genije je simbolizovao plodnost i bdenje nad čitavom porodicom i obezbeđivao prenošenje porodičnog imena sa generacije na generaciju; svojim prisustvom je čuvao objekat ili posed.⁴⁷⁶ Njemu se odavala počast na rođendan *paterfamilias*-a i na dan njegovog venčanja.⁴⁷⁷ Pretpostavlja se da je u ikonografiji kućnih svetilišta Genije bio prikazan kao zmija.⁴⁷⁸ Genije je imao ženski pandan oličen u **Junoni** – svaki *paterfamilias* je imao svog genija, a svaka *materfamilias* svoju Junonu, koja je u predstavljanju reproduktivne sile nosila koncept mladosti.⁴⁷⁹

Mnogi državni kultovi i festivali u Rimu bili su u svojoj osnovi porodični, kućni, koji su vremenom prerastali u javne. U osnovi svih njih je bilo udovoljavanje različitim božanstvima ili duhovima predaka, da bi se obezbedilo blagostanje domaćinstva (kasnije i države) i zaštita od mogućih pretnji natprirodnim silama.⁴⁸⁰

Glavni festival povezan sa Larima bio je **Compitalia** (proslavljan najčešće 3-5 januara), nazvan prema mestima ukrštanja puteva između farmi (*compitum*, množina *compita* -raskrsnica).⁴⁸¹ U rimskom načinu razmišljanja su granice, posebno mesta spajanja četiri linije (putevi, imanja), smatrane veoma nestabilnim i opasnim područjima.⁴⁸² Verovalo se da su raskršća pod zaštitom Lara koji su nazivani *Lares Compitales*, pa su zbog toga na raskrsnicama podizana manja svetilišta sa četiri oltara. U tim svetilištima su zemljoradnici čije su se njive na tom mestu ukrštale prinosili žrtve

⁴⁶⁶ Bodel 2008, 258; Hänninen 2013, 40.

⁴⁶⁷ Orr 1978, 1563.

⁴⁶⁸ Bodel 2008.

⁴⁶⁹ Tschen-Emmons 2014, 216.

⁴⁷⁰ Orr 1978, 1560.

⁴⁷¹ Scullard 1981, 17.

⁴⁷² Orr 1978, 1561.

⁴⁷³ Scullard 1981, 17.

⁴⁷⁴ Orr 1978, 1562.

⁴⁷⁵ Hänninen 2013, 39; Tschen-Emmons 2014, 219.

⁴⁷⁶ Orr 1978, 1570.

⁴⁷⁷ Orr 1978, 1571.

⁴⁷⁸ Orr 1978, 1572, 1575.

⁴⁷⁹ Orr 1978, 1570.

⁴⁸⁰ Scullard 1981, 17.

⁴⁸¹ Scullard 1981, 58; Tschen-Emmons 2014, 216.

⁴⁸² Orr 1978, 1565.

na kraju poljoprivredne sezone; žrtvovane su svinje, a svaka porodica je donosila medenjake koje su pravili robovi. Veće pre prinošenja žrtve na tom mestu bi *paterfamilias* okačio vunenu lutku za svakog slobodnog člana svog domaćinstva, a vunenu loptu za svakog roba.⁴⁸³ U to vreme bi se susedna domaćinstva okupljala i družila. Vremenom su sela prerasla u veća naselja i gradove, a praznik je nastavio da se obeležava na raskrsnicama.⁴⁸⁴ Ovaj praznik je bio značajan za slogu u čitavoj zajednici, stabilizaciju odnosa između suseda, ali i za zajedništvo čitavih domaćinstava, uključujući i robove.

Sredina meseca februara je u Rimu bila rezervisana za tri blisko povezana festivala – *Parentalia*, *Feralia* i *Caristia* (ili *Cara Cognatio*). Ovaj period za umirenje mrtvih (*placandis Manibus*) počinjao je 13. februara i trajao je do 21. (Feralija) ili 22. (Caristia ili *Cara Cognatio*). Tokom praznika ***Parentalia*** odavana je pošta pokojnicima, kako bi se obezbedio njihov mir. Ljudi su u grupama posećivali svoje porodične grobnice, ostavljali na njima cveće i priloge i vršili svoja *sacra privata*. Komemoracija je prvenstveno bila pomen umrlim rođacima, a posebno roditeljima.⁴⁸⁵ Ovaj festival kulminirao je praznikom ***Feralia*** 21. februara, kada su članovi porodice svojim preminulim precima prinosili ponude na grob i žrtvovali ovcu. Običaji pojedinih porodica su podrazumevali i različite magijske rituale.⁴⁸⁶ ***Cara Cognatio*** ili ***Caristia*** je praznik održavan narednog dana, kada je posle odavanja počasti umrlima dolazilo na red da se živi članovi proširene porodice međusobno pomire i prevaziđu postojeće sukobe. Održavan je porodični ručak, a rođaci su odavali poštu porodičnim božanstvima ostavljajući raznovrsne priloge.⁴⁸⁷ Ova tri blisko povezana praznika su imala za cilj pomirenje i izgladivanje odnosa između rođaka, da smire duše umrlih i odaju im poštu, ali i da ojačaju veze između živih.

Prvog marta je proslavljan praznik ***Matronalia***, centriran oko obožavanja kulta Junone Lucine.⁴⁸⁸ Ovaj datum je bio i rođendan hrama Junone Lucine na Eskvilinu; epitet Lucina, verovatno izveden od svetlosti (*lux*), ukazuje na njenu posvećenost ženama i ulogu u porođaju, donošenju beba na svet (svetlost dana).⁴⁸⁹ Tokom ovog praznika bio je običaj da se muževi mole za zdravlje svojih žena i daju im poklone, dok su žene gostile svoje robove i one njima služile hranu. Festival su žene slavile u hramu Junone Lucine ili kod kuće, u svečanoj odeći, a kroz grad je prolazila i svečana procesija plesača.⁴⁹⁰

Matralia, ili festival majki, održavan je u junu, u čast staroitalske boginje mater Matuta, koja je pretežno brinula o deci i rađanju.⁴⁹¹ Prilikom ovog praznika su joj prinošeni sveti kolači, a zanimljivost je da su se žene molile za zdravlje dece svojih sestara.⁴⁹² Ovaj praznik ukazuje na važnost veza u okviru proširene porodice i značaj koji su u odgoju dece imale tetke sa majčine strane.

Saturnalia je bio najpopularniji rimski praznik, koji je proslavljan 17. decembra, a proslava je često trajala duže, i do sedam dana.⁴⁹³ Javna proslava je podrazumevala svečanost u Saturnovom hramu uz ceremoniju prinošenja žrtvi, ukrašavanje njegove statue i gozbu. Privatno je ovaj praznik proslavljan banketom, uz neformalnu atmosferu i razmenu poklona.⁴⁹⁴

Glavni događaj proslave Saturnalija bila je zajednička gozba, na kojoj su robovi i njihovi gospodari menjali uloge, pa su tako gospodari služili robove. Verovatno su u njoj učestvovali svi članovi domaćinstva: gospodari i robovi, žene i deca, kao i gosti – klijenti, poznanici, oslobođenici i verovatno članovi proširene porodice.⁴⁹⁵ Nakon gozbe je sledilo veselje uz piće, igru, muziku i

⁴⁸³ Scullard 1981, 58; Hänninen 2013, 47.

⁴⁸⁴ Scullard 1981, 59; Hänninen 2013, 47.

⁴⁸⁵ Scullard 1981, 74.

⁴⁸⁶ Scullard 1981, 75.

⁴⁸⁷ Scullard 1981, 75-76.

⁴⁸⁸ Scullard 1981, 85.

⁴⁸⁹ Scullard 1981, 86.

⁴⁹⁰ Scullard 1981, 87.

⁴⁹¹ Scullard 1981, 150.

⁴⁹² Scullard 1981, 151.

⁴⁹³ Scullard 1981, 205.

⁴⁹⁴ Scullard 1981, 206–207; Dolansky 2011, 489, 492.

⁴⁹⁵ Dolansky 2011, 491.

kocku. Običaj da gospodari i robovi zajedno jedu je bio najstariji – beleži se još iz doba Republike.⁴⁹⁶ Festival Saturnalija je primarno služio za regulisanje odnosa između gospodara i robova i smanjenje postojećih tenzija, ali je imao ključnu ulogu u tekućem procesu socijalizacije, pomažući da se svi članovi domaćinstva naviknu na svoje mesto u porodičnoj hijerarhiji i podsete na svoje uloge u dinamici domaćinstva.⁴⁹⁷

Domaći kult u ovom obliku bio je učvršćen u vreme Avgusta, i izuzetno popularan postao tokom I veka. Značaj kućnih božanstava je zadržan i u narednim vekovima Carstva, o čemu posredno govori i podatak da je car Teodosije svojim ediktom iz 392. godine izričito zabranio tajno poštovanje Lara, Penata i Genija.⁴⁹⁸

3.2.8. Alternative porodici

Kao što je već pokazano, porodica je u Rimu bila ključna institucija na kojoj su počivali društvo i država, a porodični život je većini stanovnika predstavljao ideal. Iako je to bila norma, određeni procenat stanovnika Carstva se nije uklapao u ovaj obrazac. Osim porodica, u kojima su ljudi međusobno povezani krvnim srodstvom, brakom ili usvajanjem, u rimskom društvu su postojale i slične tvorevine u kojima su ljudi bili povezani osećajem pripadnosti na sličan način.

Iako van uobičajenog organizacionog spektra, ove grupe ljudi bi odgovarale definiciji proširene porodice, u delimično izmenjenom netradicionalnom smislu. Radi se o različitim grupama stanovništva koje su živele na istom prostoru i imale određene obaveze i osećaj odgovornosti prema svojim članovima.⁴⁹⁹

Zajednice **robova** većih domaćinstava su funkcionisale poput proširene porodice, mada nisu bile zakonski priznate. Oni su jedni drugima obezbeđivali moralnu podršku, starali se o deci i organizovali pogrebe i komemoracije kad za to dođe vreme.⁵⁰⁰ Ovaj osećaj pripadnosti nije bio samo puka zamena za pravo srodstvo. Ponekad bi čak gospodari uključili robove svog domaćinstva u porodičnu grobnu parcelu.⁵⁰¹ Robovi koji su živeli u istom domaćinstvu bi često i nakon manumisije ostajali u istom domaćinstvu, ili bi se držali zajedno i funkcionisali kao zasebna porodica. U epigrafici je primećeno da je termin *collibertus* često korišćen kao srodnički pojam.⁵⁰²

Oslobodjenici su težili da grade porodične grobnice kada su mogli, tj. kada bi uspeali da stvore sopstvenu porodicu. Oni koji su bili sahranjeni u grupama verovatno nisu imali svoje porodice, već su funkcionisali kao zajednica, pa bi ih sahranjivali njihovi *colliberti*. U takvim grobnicama su obično isticani zajednički identitet i rimskost, a ne pojedinačno poreklo; često bi se isticalo i zanimanje, pre nego mesto porekla.⁵⁰³ To ukazuje na značaj zajedništva, želju za kolektivnim identitetom i pripadnosti grupi.

Posebno treba istaći robove na carskom dvoru, koji su živeli kao zajednica individua u specifičnom društveno – prostornom kontekstu.⁵⁰⁴ Jedna od njih bili su i učitelji koji su sačinjavali *paedagogium* na Palatinu; pripadnici ove grupe zabeleženi su u raznim izvorima kao *pueri* ili *paedagogiani*. U ovoj instituciji su se robovi i sluge obučavali za određene veštine, i na taj način je stvaran kadar za posluhu carske porodice.⁵⁰⁵ Ova institucija je obuhvatala muškarce različitih

⁴⁹⁶ Dolansky 2011, 492.

⁴⁹⁷ Dolansky 2011, 501.

⁴⁹⁸ Kaufmann-Heinimann 2007, 201.

⁴⁹⁹ Keegan 2017, 118.

⁵⁰⁰ Keegan 2017, 96.

⁵⁰¹ Dixon 1988, 20.

⁵⁰² Dixon 1988, 19.

⁵⁰³ Noy 2011, 153.

⁵⁰⁴ Keegan 2017, 109.

⁵⁰⁵ Keegan 2017, 110-111.

generacija koje žive na istom prostoru, dele zaduženja, socijalizuju mlađe članove i pripremaju se za konačno zaposlenje kroz trening i službu.⁵⁰⁶

Vatrogasci i pripadnici sličnih udruženja takođe su funkcionisali kao srodnici. Živeli su i radili pod istim krovom, a mogli su se definisati sličnim parametrima kao proširena porodica.⁵⁰⁷ Priroda zajednice vigila (vatrogasaca) iz Ostije može opredeliti ovu grupu kao specijalnu kategoriju porodice. Organizacija ovog velikog domaćinstva bila je slična vojničkoj; na čelu ovog kvazi-vojničkog domaćinstva vigila bio je imperator – on je bio njihov *paterfamilias*.⁵⁰⁸

Profesionalni zabavljači su u rimskoj Italiji obično bili ljudi nižeg statusa: robovi, oslobođenici ili strano stanovništvo. Oni su verovatno vodili živote koji nisu pogodovali formiranju porodica: gladijatori u kasarnama, kočijaši u štali, glumci u pokretnim trupama. Poput robova i vojnika, tamo gde nisu imali porodice često su ih na spomenicima obeležavali saradnici, kao što su pripadnici iste gladijatorske jedinice. Za razliku od robova i oslobođenika, za gladijatore i kočijaše je bilo posebno važno da zabeleže mesto porekla.⁵⁰⁹ Naravno, i u tim slučajevima je nuklearna porodica imala primat, ali je često nisu imali, pa bi tada njihovi saradnici preuzimali obaveze oko komemoracije.⁵¹⁰

Vojnici su često jedni drugima posvećivali spomenike, pa se čini da su u nedostatku porodice tokom službe jedni drugima bili najveća podrška. To se posebno odnosi na vojne jedinice koje su služile u provincijama, daleko od mesta rođenja.

U nedostatku porodice su stvarane kvazi porodične veze u kojima je princip podrške funkcionisao kao među srodnicima. Čini se da su ljudi posezali za formiranjem ovakvih i sličnih veza kako bi obezbedili makar nekakvu sigurnost i osećaj pripadnosti. Iako su navedene grupacije uglavnom bile karakteristične za urbanu sredinu, a posvedočene na teritoriji Italije, ne treba izuzeti mogućnost da su slične tvorevine, koje su mogle da predstavljaju alternative porodici, postojale i na prostoru provincija.

3.2.9. Promene u kasnoj antici

Burni istorijski događaji tokom kasne antike su izazvali brojne promene u rimskom društvu. Pored ratova, političkih previranja, administrativnih, vojnih i zakonodavnih reformi, migracija stanovništva, veliku ideološku promenu donosi hrišćanstvo, koje se postepeno širi, postajući zvanična religija Carstva i značajan društveni činilac. Sa svim tim promenama dolazi do promena u porodičnom diskursu i zakonodavstvu. Iako se zbog heterogenosti stanovništva i neujednačenom polju delovanja svih ovih promena i dalje ne može govoriti o jednom univerzalnom obliku porodice, primetne su izmene u porodičnom zakonodavstvu, kao i promene pojedinih opštih odlika porodice i porodičnih tradicija.

Rimski porodični zakon pokrивao je pre svega pitanja reprodukcije i prenosa imovine; njime su bila određena pravila veridbe, braka, razvoda, nasledstva i starateljstva. Ovaj zakon je pretrpeo delimične promene u kasnoj antici.⁵¹¹ U kasnoj antici, posebno od vremena Konstantina, veridba postaje donekle formalizovana. Muškarci počinju da uplaćuju verenici određeni iznos ili je daruju mirazom, koji će biti deo konjugalnog fonda nakon venčanja.⁵¹² Od IV veka veridba postaje legalno obavezujuća; tada postaje moguće tužiti drugu stranu zbog raskida veridbe.⁵¹³ Zakonom iz kasnijeg

⁵⁰⁶ Keegan 2017, 116.

⁵⁰⁷ Keegan 2017, 100.

⁵⁰⁸ Keegan 2017, 102.

⁵⁰⁹ Noy 2011, 155.

⁵¹⁰ Noy 2011, 156.

⁵¹¹ Harper 2012, 672–673.

⁵¹² Harper 2012, 674.

⁵¹³ Goody 1990, 417.

IV veka (oko 380. godine) je bila određena visina obaveznog priloga koji verenik uplaćuje verenici, a predviđeno je da pri raskidu veridbe inicijator ove promene isplati četiri puta veći iznos.⁵¹⁴

U kasnoj antici su zadržane mnoge karakteristike rimskog braka, pre svega one koje su se uklapale u hrišćansku doktrinu.⁵¹⁵ Hrišćanska crkva postaje glavni nosilac osnovnih principa rimske porodične tradicije.⁵¹⁶ U novi trend hrišćanskog morala su se uklapale vrednosti koje su zagovarane u rimskom braku, a začetak se može naći u II veku, u vreme Antonina.⁵¹⁷ Jedna od osnovnih odlika zadržana u kasnoj antici je promocija ljubavi i sloge među supružnicima; ideja o zajedništvu i u dobru i u zlu nije striktno vezana za hrišćanski brak, to je univerzalni princip koji je i ranije postojao.⁵¹⁸ Zadržan je princip monogamnih unija sa ciljem legitimnih naslednika, patrijarhalno ustrojstvo, poštovanje bračne sloge i ideala doživotnog partnerstva.⁵¹⁹

Osnovna razlika je bila što se u hrišćanstvu forsirala neraskidivost braka, pa je crkva nametala i verovanje da porodična unija postoji i posle smrti.⁵²⁰ Još jedna bitna razlika u hrišćanskoj ideologiji je bio spiritualizovani pristup braku, koji je zahtevao ekskluzivnost od oba partnera.⁵²¹ Celibat je postepeno postajao ideal, posebno za pripadnike određenih sektora elite. U pojedinim krugovima, pa čak i na selima, tradicionalne rimske porodične vrednosti su bile zamenjene novim svetim vrednostima hrišćanske zajednice, uključujući celibat.⁵²²

Lakoća razvoda i jednostavna procedura ovog postupka, koji su bili karakteristični za rimsko društvo, postepeno se menjaju u kasnoantičkom i ranovizantijskom periodu. U ranohrišćanskom društvu su religijski faktori uticali na poimanje braka kao svete institucije i pojačanu grižu savesti zbog eventualnog rasturanja porodice. Ovaj stav je oslikan i u zakonodavstvu hrišćanskih careva, kojim se uvode određene sankcije vezane za razvod.⁵²³ Za vreme cara Konstantina donet je zakon koji je predviđao stroge kazne za jednostrani razvod. Žene bi ostajale bez miraza ili imovine, a mogle su da budu i prognane, dok bi muškarci ostajali bez ženinog miraza i bilo im je zabranjeno ponovno sklapanje braka. Razvod je bio dozvoljen samo u određenim slučajevima – opravdani razlozi za prekid braka su bili preljuba, ubistvo, upotreba crne magije i uništavanje grobova.⁵²⁴ Ove uredbe su bile na snazi do Julijanovih reformi, kada su privremeno ukinute. U drugoj polovini IV i početkom V veka najverovatnije nije bilo većih zakonskih prepreka za razvode. Početkom V veka se vraćaju na snagu određene sankcije za jednostrano pokrenute razvode, koji su ubrzo i u potpunosti zabranjeni, osim u ekstremnim situacijama. Od tada je bio dozvoljen samo sporazumni razvod, tj. prekid braka obostranim pristankom.⁵²⁵ Oko 449. godine (u vreme careva Teodosija II i Valentinijana III) je donet zakon po kome je neophodno da se pored obostanog pristanka partnera razvod označi i formalno. Početkom Justinijanove vladavine uvedene su novčane kazne, čak i u slučajevima sporazumnog razvoda. Godine 534. godine dolazi do još oštrijih promena zakona – zabranjen je sporazumni razvod bez opravdanog razloga, razvedeni ljudi nisu mogli ponovo da stupe u brak, a kazne su uvedene za ljude koji su još uvek *in potestate*, a koji bez odobrenja svojih roditelja prekinu brak.⁵²⁶ Ove promene u kasnoantičkom porodičnom zakonu su bile više institucionalne nego sociološke ili ideološke. Nova pravila su menjala način na koji se dogovaraju uslovi razvoda, i njihova suština je bila pre da obeshrabre parove koji bi želeli da se razvedu, nego da zabrane razvod u potpunosti.⁵²⁷

⁵¹⁴ Harper 2012, 675.

⁵¹⁵ Harper 2012, 667.

⁵¹⁶ Harper 2012, 668.

⁵¹⁷ Goody 1990, 423.

⁵¹⁸ Goody 1990, 424.

⁵¹⁹ Harper 2012, 680.

⁵²⁰ Harper 2012, 680.

⁵²¹ Harper 2012, 693.

⁵²² Dyson 2011, 443.

⁵²³ Rawson 1986, 25; Treggiari 1991, 453, 461, 482.

⁵²⁴ Arjava 1988, 8; Dixon 2011, 259; Harper 2012, 676.

⁵²⁵ Arjava 1988, 13-14.

⁵²⁶ Rawson 1986, 25; Arjava 1988, 14; Treggiari 1991, 453, 461, 482; Harper 2012, 677.

⁵²⁷ Harper 2012, 678-679.

U kasnoj antici je *patria potestas* i dalje bila kamen temeljac rimskog porodičnog prava, a takođe i suštinski princip raspodele imovine i nasledstva u slučaju nedostatka testamenta. Iako je njen značaj delimično oslabio, *patria potestas* ostaje jedan od načina ekonomske kontrole.⁵²⁸ Glavno poboljšanje u odnosu prema deci je bila zabrana običaja izlaganja novorođenčadi.⁵²⁹

Dolazak hrišćanstva nije potpuno promenio porodični diskurs antičkog Rima. Čak i ako je hrišćanstvo sa sobom donelo uvažavanje celibata, porodični život je ostao očekivana težnja i muškaraca i žena. *Pietas* je i dalje bilo pitanje obaveze i emocionalnog ulaganja.⁵³⁰ Jedna od razlika je da se u kasnoj antici vrlo retko u izvorima pominju članovi proširene porodice u istom domaćinstvu. Zbog toga se pretpostavlja da je nuklearna porodica i dalje bila primarni oblik zajednice.⁵³¹

Hrišćanske zajednice su se pozivale na porodične koncepte i koristile familijarnu terminologiju u grupacijama vernika. Članovi ranohrišćanske zajednice su se episkopima obraćali sa *patres*, dok su se jedni drugima obraćali sa *fratres/adelphoi* – videli su sebe kao „braću i sestre u Hristu“, dok je Bog bio njihov Otac.⁵³² U kasnoj antici je metafora o očinskoj figuri Boga koji je pun ljubavi, ali i prekora, deo evoluirajuće hrišćanske tradicije koja daje novo značenje starim modelima očinstva, uključujući i model strogog *pater familias*.⁵³³ Ovo međusobno doživljavanje vernika kao braće i sestara pomoglo je da se izbrišu razlike u socijalnom statusu, polu i starosti, dok su se istovremeno promovisale norme poput solidarnosti i naklonosti između hrišćana, kao i asketskog načina života - zbog tabua incesta između braće i sestara.⁵³⁴ Porodičnom terminologijom i udovoljavanjem normama rimskog društva, hrišćanska zajednica se više približila Rimljanima i manje osećala socijalne sankcije.⁵³⁵ Ranohrišćanske zajednice su funkcionisale na neki način kao proširene porodice, a ljudi koji nisu u srodstvu su imali odnose koji odgovaraju biološkim vezama. Stariji su poštovani kao roditelji, a oni su usmeravali mlađe i vodili računa o njima kao da su im potomci.⁵³⁶

⁵²⁸ Arjava 1998, 164.

⁵²⁹ Golden 2011, 271.

⁵³⁰ Laes, Vuolanto 2017, 277–278.

⁵³¹ Laes, Vuolanto 2017, 278.

⁵³² Osgood 2011, 80; Harders 2020.

⁵³³ Southon 2012.

⁵³⁴ Harders 2020.

⁵³⁵ Lassen 1997, 115; LaFosse 2017, 205.

⁵³⁶ LaFosse 2017, 205.

4. Porodica u Gornjoj Meziji

Saznanja o porodici u Rimskom carstvu su znatno obogaćena istraživanjima u proteklih par decenija, što se posebno odnosi na teritoriju Italije i zapadnih provincija. Kroz pojedine regionalne studije i detaljnu analizu pisanih izvora, potvrđeno je da nije postojao univerzalni porodični model na čitavoj teritoriji Carstva. Različite istorijske prilike i geografski uslovi, raznolike tradicije lokalnog stanovništva, drugačiji način i stepen prihvatanja rimskih običaja su usloveli su brojne varijacije porodičnih modela. Dokazano je da su razlike u načinima na koji je porodica koncipirana postojale ne samo u različitim regionima Rimskog carstva, već da u mnogim slučajevima porodična struktura nije bila ista čak ni unutar manjih celina, npr. pojedinačnih provincija.⁵³⁷

Prisustvo rimskih građana i njihovih običaja je na mnogo različitih načina uticalo na lokalno stanovništvo provincija. Dolazak Rimljana nije značio samo drugačije državno i administrativno uređenje, već i nove običaje i društvene promene. Uprkos tome, određene društvene prakse autohtonog stanovništva su u manjoj ili većoj meri opstajale, a njihovi tragovi se ponekad mogu prepoznati u arheološkom i epigrafskom materijalu. Rimski model porodice se sa svim svojim osnovnim odlikama javlja u većini provincija, kao rezultat migracija italiskog stanovništva ili sličnim tradicijama. Može se pretpostaviti da je rimska tradicija uticala i na porodične modele autohtonih zajednica, ali je pitanje na koji način i u kojoj meri. Da li je na provincijsko društvo preslikana struktura italiske porodice? Koliko su lokalni običaji ostali aktuelni nakon romanizacije? Da li su karakteristike kao što su *patria potestas*, obrasci nasleđivanja i uloga majke u socijalizaciji dece prihvaćene i u provincijama? Da li su razvijeni neki novi ili alternativni oblici društvene organizacije? Koji su se autohtoni elementi porodice zadržali pod rimskom vlašću? Čak iako uspemo da nađemo odgovore na neka od ovih pitanja, oni svakako nisu univerzalni za sve oblasti Carstva. Analiza podataka iz zasebnih provincija je neophodna kako bi se uočile lokalne osobenosti porodice, samim tim i zajednice u celini.

U ovom radu su obrađene tri primarne grupe podataka, sa ciljem da se makar delimično rasvetli data problematika u provinciji Gornjoj Meziji.

4.1. Predrimsko stanovništvo

Bez upuštanja u diskusiju o etničkoj pripadnosti i podeli lokalnog stanovništva na saveze, treba se osvrnuti na raspoložive podatke o predrimskom periodu na ovim prostorima, kako bi se utvrdile eventualne promene u porodičnoj organizaciji nakon dolaska Rimljana.

O autohtonom stanovništvu teritorije koju će kasnije obuhvatiti provincija Gornja Mezija zna se veoma malo. Stanovnici ovog prostora nisu poznavali sistem pisanja pre dolaska Rimljana, a u rimskim izvorima postoje samo šturi podaci koji se odnose na granice teritorija ili generalne odlike određenih plemena i saveza. Saznanja o društvenoj organizaciji su ograničena skoro isključivo na arheološke podatke. Nedovoljna istraženost lokaliteta mlađeg gvozdenog doba na teritoriji Gornje Mezije znatno otežava uvid u život lokalnog stanovništva pre dolaska Rimljana. Iako se odnos Rimljana prema Keltima može nazreti i kroz pisane izvore, nije poznat njihov stav prema stanovništvu tračkog, ilirskog, ili dardanskog porekla, sa kojim su došli u kontakt osvajanjem Gornje Mezije. Iako društvena struktura i običaji praistorijskih zajednica sa tla Gornje Mezije i njene bliže okoline ostaju pretežno nepoznati, posredno se mogu doneti pretpostavke o pojedinim karakteristikama porodičnog života.

Analiza grobnih formi i priloga na pojedinim praistorijskim nekropolama sa tla Rumunije pokazala je moguće bračne saveze između keltske zajednice iz Karpatskog basena i zajednice Geta

⁵³⁷ Edmondson 2005; Curchin 2022, 196.

južno od njega. Na sličan način su utvrđeni bračni savez između starosedelačkih zajednica južno od Dunava i Keltske zajednice iz Banata. Ovo mešanje stanovništva je uslovalo razmenu ne samo dobara, već i nekih specifičnih praksi, verovanja i ideja.⁵³⁸ Na osnovu navedenih podataka može se zaključiti da su pojedine praistorijske zajednice sa šireg područja centralnog Balkana praktikovale endogamiju. Moguće je da su brakovi sklapani kako bi se učvrstili politički savezi.

Tragovi porodičnih odnosa i neke karakteristike porodice u predrimskom periodu mogu se naslutiti iz pojedinih epitafa iz rimskog perioda. Profesorka Miroslava Mirković je u onomastičkoj analizi grupe spomenika ispitivala porodične odnose autohtonog stanovništva Dardanije, polazeći od pretpostavke da je lokalno stanovništvo na Balkanu očuvalo svoje običaje i u rimskom periodu, između ostalog i porodičnu strukturu.⁵³⁹ Ona smatra da su stanovnici centralnog Balkana pre dolaska Rimljana bili organizovani pretežno u male nuklearne jedinice. U Dardaniji su porodice najčešće obuhvatale tri generacije – babe i dede, roditelje i decu. Kao i u indoevropskom modelu porodice, dalje srodstvo je računato i prema bočnim ograncima – majčinoj i očevoj sestri i njihovoj deci.⁵⁴⁰ Ova onomastička analiza je pokazala da su pripadnici različitih etničkih grupa neromanizovanih starosedelaca sklapali bračne parove između sebe, pa se zaključuje da je egzogamija bila uobičajen način formiranja porodica.⁵⁴¹ Ipak, pojedini spomenici na kojima su identična prezimena muža i žene ukazuju na njihovu pripadnost istoj grupi ili klanu. Praksa endogamije je na ovaj način potvrđena na pojedinim spomenicima neromanizovanih starosedelaca ilirskog porekla.⁵⁴² Još jedna moguća osobenost porodičnog života autohtonog stanovništva Dardanije koju izdvaja profesorka Mirković jeste matrilinearni poredak, koji se može naslutiti na osnovu dvostrukog nadgrobnog natpisa iz Niša.⁵⁴³ Srodstvo i imenovanje koje prati žensku liniju primećeno je kao fenomen u susednoj oblasti, Makedoniji, pa bi se moglo postaviti pitanje da li je matrilinearni poredak možda poštovan i u predrimskoj Dardaniji.⁵⁴⁴

⁵³⁸ Rustoiu 2022, 54.

⁵³⁹ Mirković 2018, 86.

⁵⁴⁰ Mirković 2018, 80.

⁵⁴¹ Mirković 2018, 83.

⁵⁴² Mirković 2018, 84.

⁵⁴³ Mirković 2018, 85; IMS IV, 042; natpis br. 247 u *Katalogu epitafa* u ovom radu.

⁵⁴⁴ Mirković 2018, 86.

4.2. Ikonografska analiza⁵⁴⁵

Vizuelna kultura je bila veoma značajna u rimskom društvu, u kome je pismenost bila ograničena pretežno na pripadnike viših slojeva. Umetnost je bila prisutna u svakodnevnom životu većine Rimljana, pa su vizuelni simboli bili najefikasnije sredstvo komunikacije za širu populaciju – bili su razumljivi skoro svim stanovnicima Carstva, bez obzira na stepen pismenosti ili poznavanje latinskog jezika. Bogat i raznolik spektar motiva predstavljenih kroz različite medije često je korišćen za prenošenje političkih, kulturnih, religijskih i društvenih poruka u javnom i privatnom prostoru. Kroz umetnost su iskazivane i tradicionalne vrednosti rimskog društva, iako su bili prisutni uticaji drugih kultura.

4.2.1. Porodična ikonografija u Rimskom Carstvu

Predstave porodičnih grupa se u rimskoj umetnosti pojavljuju od vremena pozne Republike. Najčešće su na javnim spomenicima i građevinama, privatnim nadgrobnim spomenicima, ali se javljaju i u okviru dekoracija kuća, na freskama, mozaicima, kao i na predmetima primenjene umetnosti.⁵⁴⁶ Ubedljivo najbrojniji i najraznovrsniji prikazi porodica u rimskoj umetnosti potiču sa nadgrobničkih spomenika. Porodični reljefi se početkom I veka p. n. e. pojavljuju u Rimu, a zatim i širom Italije. Na ovom području su najbrojniji u periodu od pozne Republike do prvih godina Avgustove vladavine. Najbrojnije su predstave bračnih parova i roditelja sa decom, a u slučaju prikazivanja većeg broja individua izvan nuklearne porodice grupni identitet je izražavan natpisom, gestovima ili sličnostima u portretu. U Rimu i okolini su porodični reljefi obično bili izloženi na spoljnom licu grobnica, dok su u provincijama bili češći na stelama.⁵⁴⁷ Čini se da je motiv porodice posebno bio popularan među oslobođenima, među slobodnorodenim neelitnim stanovništvom, kao i pripadnicima lokalnih elita. Navedene društvene grupe su u porodičnom motivu videle efektan način da prikažu svoj društveni uspon i pripadnost rimskom društvu, uprkos određenim praktičnim i kulturnim ograničenjima.⁵⁴⁸ Identitet rimskog građanina nagoveštavan je odećom, gestovima i atributima, a punopravno rimsko državljanstvo sa pravom na *conubium* predstavama bračnog para. Najjasniji znak novog statusa – pravno priznate porodice, bila su slobodnorodena deca, koja se prepoznaju po togi sa purpurnom bordurom (*toga praetexta*) i buli/lunuli oko vrata (Slika 6).⁵⁴⁹

Sa formiranjem Carstva otpočinje i upotreba porodične ikonografije u svrhe političke propagande, pa tokom Avgustovog programa „regeneracije“ tradicionalnih porodičnih vrednosti⁵⁵⁰ dolazi do procvata ovog motiva u umetnosti. Predstavama složne carske porodice na različitim medijima vlast je prenosila moć, status, kontinuitet i stabilnost dinastije, evocirala vrednosti koje podstiču stabilnost društva kao celine i simbolično predstavljala svu dobrobit koju nosi *pax romana*.⁵⁵¹ Prikazi carske porodice su bili najčešći na reljefima javnih spomenika (najbolji primer predstavlja *Ara Pacis*) (Slika 7), grupama statua, novcu, ali i predmetima primenjene umetnosti, poput kameja.

⁵⁴⁵ Numeracija u ovom potpoglavlju se odnosi na brojeve iz *Kataloga ikonografskih predstava*, osim ako je naznačeno drugačije (npr. *Katalog porodičnih grobnica*, br. xy).

⁵⁴⁶ Huskinson 2011, 521.

⁵⁴⁷ George 2005, 37.

⁵⁴⁸ George 2005, 37–38.

⁵⁴⁹ Weber-Dellacrose 2015, 86.

⁵⁵⁰ Videti stranu 23.

⁵⁵¹ Huskinson 2011, 525–526.

Slika 6 – Porodični nadgrobni spomenik Vetija, kraj I veka p. n. e. (prema: George 2005, 47, Fig. 2.3)

Ubrzo su ikonografske predstave porodica preuzete u svim slojevima stanovništva, i na teritoriji Italije i u provincijama. Centralno mesto porodice i značaj koji je imala u kolektivnoj svesti Rimljana svakako su uticali na popularnost ovog motiva u umetnosti, a uticajna carska porodica je postala značajan model za sve ostale. Pripadnost zajednici, stremljenje sistemu vrednosti koje dele svi stanovnici Carstva, značaj naslednika, kontinuitet porodice i legitimitet društvenog položaja su bile samo neke od značajnih poruka koje su nosile porodične predstave „običnog stanovništva“.⁵⁵²

Slika 7 – Friz sa prikazom procesije članova carske porodice na Oltaru Avgustovog mira (fotografija: M. Marjanović)

Ostali vladari iz dinastije Julijevaca Klaudijevaca su takođe koristili ikonografiju za promociju carske porodice, sa posebnim ciljem da se opravda i istakne veza Avgusta i Livije sa njihovim naslednicima.⁵⁵³ Dinastički kontinuitet je u ovom periodu obeležavan i staklenim

⁵⁵² George 2005, 39; Huskinson 2011, 526.

⁵⁵³ Kampen 2008, 124.

falerama, koje su dodeljivane istaknutim vojnicima i oficirima kao odlikovanja. Ovi predmeti obično prikazuju portret jedne odrasle osobe iz carske porodice i poprsja nekoliko dece, najčešće troje, uzrasta od oko godinu dana, ili nešto starija (Slika 8). Falere sa prikazima carske porodice su najbrojnije na području Nemačke, Austrije, Dalmacije i Britanije.⁵⁵⁴

Svečane kameje sa prikazima imperatora i njegove porodice su imale posebno mesto u imperijalnoj propagandi ranocarskog perioda. Za razliku od falera, kameje su imale ograničen krug primaoca - razmenjivane su pretežno između članova carske porodice, dvorske pratnje ili pripadnika pojedinih aristokratskih porodica. Imale su za cilj promociju imperatora, njegove porodice, politike i Carstva, a pored prikaza odraslih članova carske porodice su često predstavljana i deca.⁵⁵⁵ Jedna od najpoznatijih je *Gemma Augustea*, izrađena od dvoslojnog sardoniksa. Ona u gornjem registru prikazuje Avgusta kao Jupitera i oko njega raspoređene članove carske porodice, dok su u donjem registru poraženi varvari i pobednici Rimljani koji podižu tropeum.⁵⁵⁶ Ceremonijalne kameje sa predstavama carske porodice opet postaju popularne u kasnoj antici, posebno u vreme Konstantina.⁵⁵⁷

Slika 8 – Falera od plavog stakla sa prikazom mladog pripadnika carske porodice sa potomstvom (prema: Carroll 2018, 125, Fig. 5.5)

Do novog procvata porodičnih predstava, posebno na novcu, dolazi u drugoj polovini II veka, za vreme dinastije Antonina.⁵⁵⁸ Prokreacija i produžetak dinastije su bili osnovna tema serije novca Marka Aurelija posvećene njegovoj ženi Faustini Mlađoj. Ova carica je obično na reversu prikazivana sa decom, kao *Fecunditas*, Venera Genetiks ili Junona Lucina (Slika 9). Lucila, žena Lucija Vera, je na reversnim predstavama takođe prikazivana sa decom, kao *Fecunditas* ili Junona Lucina.⁵⁵⁹ Tokom II veka dolazi do procvata porodičnih prikaza na području evropskih provincija, posebno u funerarnoj umetnosti, a ostaju popularan motiv i tokom prve polovine III veka.

⁵⁵⁴ Carroll 2018, 124.

⁵⁵⁵ Fejfer 2008, 171–172, 348, Fig. 266; Weber-Dellacroce 2015, 75–82; Carroll 2018, 124.

⁵⁵⁶ Weber-Dellacroce 2015, 76.

⁵⁵⁷ Weber-Dellacroce 2015, 80–82.

⁵⁵⁸ Kampen 2008, 124.

⁵⁵⁹ Carroll 2018, 123–124.

Slika 9 – Reversna predstava carice Faustine Mlađe sa decom (prema: Carroll 2018, 123, Fig. 5.4)

Porodična ikonografija je i u vreme Septimija Severa korišćena za potvrđivanje stabilnosti režima i isticanje kontinuiteta vladarske kuće.⁵⁶⁰ Pored brojnih i raznolikih predstava na novcu, motiv porodice se javlja i na drugim medijima. Oslikavanje portreta na predmetima od drveta bilo je uobičajena praksa u Egiptu, ali i drugim krajevima Carstva. Kružni drveni paneli manjih dimenzija su često bili oslikani porodičnim predstavama, a najverovatnije su bili u privatnom vlasništvu običnih građana, korišćeni za poštovanje imperijalnog kulta u domaćinstvima. Ovi predmeti su bili lakši za transport i znatno jeftiniji od portreta u kamenu, slonovači ili na poludragom kamenu.⁵⁶¹ Najpoznatiji je takozvani Berlinski tondo (Slika 10), koji potiče iz Egipta. Kontekst nalaza nije u potpunosti jasan; postoji mogućnost da je iz manjeg privatnog objekta, ili iz neke javne administrativne građevine. Na njemu su oslikani rimski car Septimije Sever, njegova supruga Julija Domna i deca Karakala i Geta (njegovo lice je izbrisano kao rezultat prakse *damnatio memoriae*).⁵⁶²

⁵⁶⁰ Kampen 2008, 124.

⁵⁶¹ Fejfer 2008, 153, 346; Weber-Dellacroce 2015, 115.

⁵⁶² Fejfer 2008, 153, 346; Weber-Dellacroce 2015, 208.

Slika 10 – Berlinski tondo sa prikazom porodice Septimija Severa (prema: Fejfer 2008, 346, Plate 39a)

U periodu vojničkih careva dolazi do opadanja broja porodičnih predstava, kako u zvaničnoj, tako i u privatnoj umetnosti. Predstave očeva sa sinovima su i dalje prisutne, dok su majke i supruge obično izostavljene na prikazima carske porodice. Umetnost tetrarhije takođe karakterišu prikazi muških članova porodice, a tek se u vreme Konstantina na novčićima i kamejama opet pojavljuju žene i grupe roditelja sa decom.⁵⁶³ Broj rimskih nadgrobničkih spomenika, posebno onih sa reljefnom dekoracijom, znatno opada tokom kasne antike. Porodični reljefi, koji su bili dominantan motiv u funerarnoj ikonografiji II i prve polovine III veka, tokom IV veka se javljaju samo sporadično.⁵⁶⁴

Jedini značajniji korpus kasnoantičkih predmeta sa porodičnim predstavama jesu tzv. „zlatna dna“ ili „zlatna stakla“ (Slika 11). Ovi luksuzni predmeti su mogli da budu u formi medaljona, nošeni samostalno ili kao deo nakita, ili u formi dna staklenih posuda. Predstave, između ostalog i prikazi porodice, su gravirani na zlatnoj foliji, koja je postavljana između dva tanka staklena diska.⁵⁶⁵ U kasnoj antici se gubi običaj postavljanja počasnih statua i predstavljanja portreta na nadgrobničkim spomenicima, pa je moguće da su ovi luksuzni portreti manjih dimenzija preuzeli funkciju očuvanja sećanja na članove porodice, ili njihovog obeležavanja na samom grobnom mestu.⁵⁶⁶ Moguće je da su pripadnici određene društvene grupe ili sloja ovaj medij koristili za samoprezentaciju i preko njega iskazivali socijalni status (realni ili željeni) ili pripadnost novoj religiji – hrišćanstvu.⁵⁶⁷

⁵⁶³ Kampen 2008, 124.

⁵⁶⁴ Kampen 2008, 125, 127.

⁵⁶⁵ Fejfer 2008, 172.

⁵⁶⁶ Fejfer 2008, 172; Kampen 2008, 131.

⁵⁶⁷ Kampen 2008, 135.

Slika 11 – Medaljon iz Breše, porodični portret, III vek (prema: Patt, 2024, 227, Fig. 5)

Evidentno je da se tokom kasne antike vladarska porodica sve manje prikazuje kao model u javnoj umetnosti. Istovremeno jenjava i upotreba porodične ikonografije na nadgrobnim spomenicima svih slojeva stanovništva.⁵⁶⁸ Skoro potpuno odsustvo porodičnih prikaza na ostalim predmetima može sugerisati da porodična ikonografija u kasnoj antici više nije bila značajan medij za samopromociju i izražavanje različitih aspekata identiteta.

Većina porodičnih predstava u rimskoj umetnosti je bila komemorativnog karaktera. Reljefi na javnim i privatnim spomenicima su bili predviđeni za širu publiku – osobe koje nisu nužno bile bliske dotičnoj porodici, dok je samo mali broj porodičnih portreta, poput onih na kamejama ili falerama, bio namenjen uskom krugu ljudi.⁵⁶⁹ Bez obzira na to za koga i na kom predmetu su izrađeni, porodični portreti rimskog perioda ilustruju značaj porodice u društvu i naglašavaju njene aspekte koji su smatrani dovoljno bitnim da se predstave u materijalnoj kulturi. Porodični portreti su pratili ustaljenu ikonografsku šemu, pa su samim tim u izvesnoj meri bili standardizovani. Uprkos tome, na njima su primetne individualne karakteristike prikazanih osoba i specifičnosti u pogledu nošnje, gestova, atributa, itd. Analizom vizuelnih predstava porodica dobijamo značajan uvid u mnoge aspekte porodice u rimskom periodu, a regionalne studije otkrivaju raznolikost društvenih odnosa i varijacije u odnosu na matično područje.

4.2.2. Porodica u funerarnoj ikonografiji rimskog perioda

Za rimsku pogrebnu komemoraciju je bilo karakteristično podizanje nadzemnih nadgrobnih obeležja, koja su, u zavisnosti od perioda, regiona ili ličnog izbora naručioca, mogla imati različite oblike. Najveći broj očuvanih nadgrobnih obeležja predstavljaju kameni nadgrobni spomenici sa uklesanim natpisima i reljefnom dekoracijom. Nekropole su najčešće bile pozicionirane duž glavnih saobraćajnica na izlazu iz gradova i naselja. Pošto su stajali na prometnom mestu u javnom

⁵⁶⁸ Kampen 2008, 134.

⁵⁶⁹ Huskinson 2011, 522.

prostoru, nadgrobni spomenici su mnogim Rimljanima služili kao prikladan medij za obraćanje široj zajednici.⁵⁷⁰ Poruke su prenošene kroz oblik, stil, ikonografiju i natpis spomenika. Cilj nadgrobnih reljefa nije bio da što vernije prikažu lik pokojnika, već da prenesu njihov društveni položaj i identitet u okviru šireg kulturnog konteksta.⁵⁷¹ Nadgrobni spomenici otkrivaju korisne informacije o statusu, običajima, zanimanjima, poreklu, rodbinskim i poslovnim vezama „običnih“ ljudi – grupa stanovništva koje su slabo zastupljene ili potpuno zanemarene u istorijskim izvorima i „nevidljive“ u arheološkom zapisu, samim tim vrlo često nedovoljno istražene u nauci.

Kao što je već pomenuto, najbrojniji i najraznovrsniji prikazi porodica u rimskoj umetnosti potiču sa nadgrobnih spomenika. Analiza porodičnih spomenika pruža uvid u brojna pitanja vezana za porodicu, počevši od njenog mesta u rimskom društvu, strukture, međusobnog odnosa članova, do emotivne reakcije na lični gubitak i tugu. Brojne varijacije zavisno od perioda i regiona obuhvataju tip i dekoraciju spomenika, članove porodice koji su prikazani i aspekte porodičnog života ili identiteta pokojnika koji su naglašeni.⁵⁷²

Prikazi porodice na nadgrobnim spomenicima u Rimu se javljaju početkom I veka p. n. e, a procvat ovog motiva je zabeležen krajem Republike i za vreme Avgustove vladavine. Najčešće je to bio niz bista u arhitektonskom okviru, na ploči ili kamenom bloku, postavljen na spoljnim zidovima nadzemnih grobnica. Među porodičnim nadgrobnim spomenicima su najzastupljeniji oni sa prikazima članova nuklearne porodice.⁵⁷³

Najbrojniji su prikazi žene i muškarca koji predstavljaju bračni par. Iako samo na osnovu predstave nije moguće sa sigurnošću zaključiti da li dotični par ima *conubium* ili ne, ikonografija obično ukazuje na to da su predstavljene osobe zapravo muž i žena, venčani par sa pravom na zakoniti brak. Isticanjem prava na legitiman brak je javno potvrđivana pripadnost rimskom društvu, kao i stremljenje moralnim vrednostima koje ono deli.⁵⁷⁴ Veza između supružnika dodatno je isticana pojedinim gestovima, kakav je npr. *dextrarum iunctio*.⁵⁷⁵ Rukovanje supružnika, koje je bilo deo ceremonije venčanja, svakako bi se moglo protumačiti kao potvrda priznatog braka. Takođe je moglo da simbolizuje i vrline kojima je, tradicionalno, svaki par trebalo da teži u zajedničkom životu – bračnu harmoniju (*concordia*), vernost (*fides*), učtivost (*comitas*).⁵⁷⁶ Svitak (*rotulus*) je bio složeni atribut, koji je imao višestruko značenje. Simbolizovao je obrazovanje, status, građansko pravo, administrativnu delatnost, časni otpust, testament, pa čak i sudbinu pokojnika. Na pojedinim spomenicima bračnih parova se tumači i kao bračni ugovor (*tabula nuptialis*) koji simbolizuje čin venčanja, posebno ako se na istom spomeniku nalazi i scena *dextrarum iunctio*.⁵⁷⁷ Pored manje ili više jasne poruke da se radi o bračnom paru, ideali koje se očekuje da prikazane individue ispune su naglašavani odećom, nakitom, kao i različitim simbolima i atributima. Na taj način su i kroz funerarnu ikonografiju naglašavane različite društvene uloge koje su očekivane od muškaraca i žena.⁵⁷⁸ Muškarci su predstavljani sa frizurama koja odgovara modi tog vremena, najčešće obučeni u tuniku ili togu. Uz njih su obično predstavljeni amblemi zanimanja ili svitak kao simbol građanstva ili obavljanja neke administrativne funkcije.⁵⁷⁹ Žene su takođe frizurama pratile savremene trendove, a njihov stav i odeća su simbolizovali ideal čestite matrone. Obično su preko tunike imale dugu haljinu (*stolla*), a neretko i dugačak ogrtač (*palla*), koji je prekrivao glavu ili bio nošen preko ramena. Pojedini reljefi prikazuju matrone koje rukom pridržavaju palu kao da će njome prekriti lice. Ovim potezom, poznatim kao *pudicitia* gest, posebno je naglašavana čistota matrone, koja se na taj način simbolično štitila od nepoželjnih pogleda. Često je bila naglašena i vunena traka za kosu, *vitta*, koja je sa stolom spadala u *insignes pudoris*, znake

⁵⁷⁰ Carroll 2013, 560.

⁵⁷¹ Sokołowski 2017, 18–19.

⁵⁷² Huskinson 2011, 524.

⁵⁷³ George 2005, 37.

⁵⁷⁴ Larsson Lovén 2003, 65.

⁵⁷⁵ Videti stranu 27.

⁵⁷⁶ George 2005, 44; Huskinson 2011, 524.

⁵⁷⁷ Пилиповић 2019, 170–171.

⁵⁷⁸ Larsson Lovén 2003, 65, 67.

⁵⁷⁹ Larsson Lovén 2003, 65, 67; George 2005, 43.

čestitosti, i bila sinonim ugleda koji je bračna zajednica obezbeđivala ženama.⁵⁸⁰ Atributi koji se na porodičnim reljefima javljaju uz žene obično simbolizuju vrlinu matrone i njenu brigu o domaćinstvu (poput vretena i preslice), ali se javljaju i jabuka, grozd, korpa sa voćem, cvet, a ređe svitak.⁵⁸¹

Pored bračnih parova, brojni su bili i prikazi roditelja sa decom, najčešće jedno ili dvoje, retko više. Deca su pozicionirana ispred ili između bračnog para, simbolizujući sponu između supružnika, ali i nadu za budućnost porodice. Predstavljana su sa podjednakom formalnošću i ozbiljnošću kao i odrasli; često su im izraz lica i frizure bili modelovani tako da podsećaju na svoje roditelje.⁵⁸² Uprkos tome, njihova lica su imala tipičnu fizionomiju malog deteta, odavajući opšti utisak mladosti, iako je tačan uzrast bilo teško odrediti. Deca su obično predstavljana ljupko, sa bucmastim obrazima, okruglim očima, malim nosom i ustima, duguljastim ušima.⁵⁸³ Prikazivana su najčešće u togi sa purpurnom bordurom (*toga praetexta*), na kojoj su ponekad bile naznačene dekorativne pruge – *clavus*-i. Purpurna bordura je štitila nosioce, a na dečjoj odeći je posebno simbolizovala čistotu i nevinost. Deca su često predstavljana sa amajlijama oko vrata – bule i lunule su služile kao zaštita, ali i naglašavale realni ili željeni status dece.⁵⁸⁴

U rimskoj umetnosti je nuklearna porodica uglavnom prikazivana na stereotipan način, korišćenjem standardizovanih vizuelnih simbola. Tipska predstava roditelja sa decom je bila prepoznatljiva široj zajednici bez obzira na stepen pismenosti.⁵⁸⁵ Iako su prikazi porodica na rimskim nadgrobnim spomenicima bili romantizovana slika stvarnosti, u njima su bili oličeni ideali porodičnih vrednosti koje je ovo društvo delilo. Muškarci, žene i deca su prikazivalni u skladu sa tradicionalnim poimanjem društvenih uloga koje se očekivalo da ispune. Posebno je primetna težnja da se naglasi *pietas*, međusobno poštovanje koje je doprinosilo održanju bračne i porodične harmonije.⁵⁸⁶ Brak je bio početak svake porodice i preduslov za legitimno potomstvo, a harmonija (*concordia*) je bila ključna za uspešan i dugotrajan brak. Standardizovani motiv bračnog para sa decom je zapravo trebalo da predstavlja „idealne građane“ koji su ispunili primarna očekivanja zajednice – supružnike koji žive u harmoničnom zakonitom braku i koji su kroz legitimno potomstvo obezbedili budućnost svoje porodice.⁵⁸⁷

4.2.3. Specifičnosti u provincijama

Autohtono stanovništvo provincija je mahom prihvatilo komemoraciju podizanjem kamenih spomenika sa natpisom i reljefnom dekoracijom, kakva je praktikovana u Rimu. Poruke i simboli su lokalnom interpretacijom opšte poznatih ikonografskih motiva prilagođavani specifičnoj publici.⁵⁸⁸ Carski provincijski *koine* je na međuregionalnom nivou bio delimično homogen, a u okvirima manjih oblasti promenljiv i složen. Provincijske radionice su objedinjavale imperijalne i regionalne uticaje, a dodavale elemente lokalnih umetničkih tradicija.⁵⁸⁹ Od kraja I veka p. n. e. porodični portreti se javljaju i u provincijskoj umetnosti, pretežno u funerarnom kontekstu i najčešće na stelama.⁵⁹⁰ Uz manje ili veće razlike (autohtona nošnja, stil, atributi) osnovna ikonografija na spomenicima je ostala ista. Do sada sprovedene ikonografske analize porodičnih spomenika iz određenih provincija ili oblasti Carstva otkrivaju lokalne osobenosti porodičnih prikaza, ali i regionalne razlike u konfiguraciji porodice.

⁵⁸⁰ Sebesta 2001, 48; George 2005, 44.

⁵⁸¹ von Hesberg 2008, 267; Facsädý 2014, 197.

⁵⁸² George 2005, 43; Weber-Dellacroce 2015, 87.

⁵⁸³ Scarfo 2012, 51; Weber-Dellacroce 2015, 144.

⁵⁸⁴ George 2005, 43; Scarfo 2012, 52–53, 102.

⁵⁸⁵ Weber-Dellacroce 2015, 190–191.

⁵⁸⁶ George 2005, 41.

⁵⁸⁷ Weber-Dellacroce 2015, 139, 190–191; Larsson Lovén 2010, 216.

⁵⁸⁸ Sokołowski 2017, 19–20.

⁵⁸⁹ Sokołowski 2017, 28.

⁵⁹⁰ George 2005, 37–38.

U Cisalpinskoj Galiji su u I veku bili popularni vertikalni prikazi porodice na nadgrobnim spomenicima. Individue su bile raspoređene u poljima odozgo nadole prema hijerarhiji i uzrastu (roditelji iznad dece, slobodnorodeni iznad oslobođenika itd.). Time se nije samo demonstrirao status članova domaćinstva, već je vizualno naglašavan uspeh porodice kroz više generacija. Vertikalni raspored panela sa bistama predstavlja odsečnu distinkciju od prakse na spomenicima Rima.⁵⁹¹ Reljefi na nadgrobnim spomenicima ove oblasti dosta se razlikuju od italčkih i u pogledu gestova i odeće, ali i po grubljoj obradi detalja.⁵⁹²

Na pojedinim spomenicima iz oblasti Kelna, Majнца i Gorsijuma pokojnice su prikazane u lokalnoj nošnji sa specifičnim nakitom, ali sa atributima i stavom rimske matrone, simbolizujući ono što je društvo percipiralo kao odgovarajuće ponašanje za uglednu ženu. Mnoge od njih su prikazane sa preslicom u ruci, čime je naglašavana njena ženstvenost i vrlina supruge. Muškarci su predstavljani kao rimski građani, u togi, ili u tunici sa sagumom, čime je označavano njihovo učešće u civilnim ili vojnim aktivnostima.⁵⁹³

Na srednjem Dunavu, posebno u Panoniji, česti su prikazi velikih porodica sa puno dece, koji su karakteristični za kraj II veka. Posebno su brojne predstave majki sa decom, većeg broja dece, čak i povijenih beba (samih ili u majčinom naručju). Popularnost motiva porodice među lokalnom populacijom ovih krajeva objašnjava se željom za naglašavanjem tradicije i veličanjem legalnog braka nakon prekida formalne zabrane braka vojnicima 197. godine. Ovim prikazima na spomenicima odavana je pošta preminulim ženama i deci, ali je, ujedno, i naglašen značaj braka i porodice u pograničnim oblastima Carstva. Primetno je da su pored članova nuklearne zastupljeni i pojedini članovi proširene porodice – tetke, ujne, unuci, itd.⁵⁹⁴

Analizom nadgrobnih spomenika iz Akvinkuma su kao porodični spomenici opredeljeni oni sa dve ili više individua; ovakvih spomenika je izdvojeno ukupno 58.⁵⁹⁵ Najbrojnije su predstave roditelja sa detetom, zatim bračnih parova, kao i jednog od roditelja sa detetom. Na spomenicima I i II veka su najčešće dve ili tri figure, a tek od III veka se pojavljuju roditelji sa dvoje i više dece, ili više prikazanih individua, što je posebno svojstveno za period Severa.⁵⁹⁶ Hijerarhija je naglašavana pozicijom na reljefu, pa su deca obično prikazana u donjem redu, ispred bisti roditelja, ili ispred starije braće i sestara. Muškarci su do III veka prikazivani sa penulom, a od tada sa sagumom, nevezano za status,⁵⁹⁷ a žene su često prikazane u autohtonoj nošnji. Ruke i šake su obično naglašene, pa su i gestovi i prikazi fizičkog kontakta bili relativno česti (ruka preko grudi, *pudicitia* gest, *benedictio latina*, zagrljaj – ruka na ramenu, *dextrarum iunctio*), posebno na spomenicima iz doba Antonina i Severa. Od ženskih atributa su najčešći jabuka, grožđe, korpa sa voćem (pripisuje se orijentalnim uticajima), preslica i vreteno. Muškarci obično drže svitak, a ređe simbole zanimanja. Atributi koji se vezuju za decu su ptica, svitak, jabuka i cvet.⁵⁹⁸

U jugoistočnom delu provincije Donje Panonije pokojnici su obično predstavljeni u zabatu nadgrobnih stela, kao poprsje ili cela figura. Muškarci (i vojnici i civili) su prikazivani u tradicionalnoj rimskoj odeći, najčešće tunici dugih rukava i togi, sa sagumom ili ogrtačem. Žene su prikazivane u lokalnoj nošnji; najčešća je kombinacija duge donje i kraće i šire gornje haljine bez rukava, sa fibulama. Često su nosile i ogrtač prebačen preko ramena i ruke, a na glavi kape ili tkaninu oblikovanu u turban.⁵⁹⁹

U istočnim krajevima provincije *Dalmacije* na nadgrobnim spomenicima se najčešće prikazuju biste pokojnika, u rimskom maniru, ali sa elementima lokalne nošnje. Muškarci su prikazani u tunici, sa sagumom i fibulom na desnom ramenu; u rukama drže svitak, kao simbol

⁵⁹¹ George 2005, 56–57.

⁵⁹² George 2005, 63

⁵⁹³ Carroll 2013, 571, 573.

⁵⁹⁴ Carroll 2015, 505–507.

⁵⁹⁵ Facsády 2014, 194.

⁵⁹⁶ Facsády 2014, 195.

⁵⁹⁷ Facsády 2014, 196.

⁵⁹⁸ Facsády 2014, 197–198.

⁵⁹⁹ Dautova-Ruševljan 1983, 51–52.

građanstva ili obavljanja neke važne gradske funkcije. Žene su prikazivane u autohtonoj nošnji, obično u haljini dugih rukava preko koje je gornja haljina bez rukava, zakopčana fibulama na ramenima.⁶⁰⁰ Još jedna varijanta ženske nošnje je bila duga i široka haljina koja je ponekad imala dve trake na prednjem delu. Pokojnice su često prikazivane sa maramom ili kapom na glavi, a ponekad i sa ogrtačem.⁶⁰¹

4.2.4. Predstave porodica u Gornjoj Meziji

Predstave porodice u Gornjoj Meziji se uklapaju u širu rimsku ikonografsku šemu – iako ponekad imaju elemente portreta, nisu imale za cilj da prikažu realan izgled članova porodice ili njihovu brojnost, već da predstave grupni identitet i prenesu poruku da je ispunjena dužnost koja se očekivala od svakog savesnog stanovnika Carstva. Kao što je već utvrđeno, porodični motiv je veoma čest na nadgrobnim spomenicima Gornje Mezije. Najveći broj porodičnih reljefa potiče sa nadgrobni stela (72), dok se na ostalim tipovima spomenika javljaju veoma retko – na nadgrobni medaljonima (4), sarkofagu (1) i spomeniku neodređenog tipa (1). Jedini prikaz porodice na drugoj vrsti predmeta osim spomenika jeste primerak „zlatnog dna“ iz okoline Prahova. Sve za sada raspoložive porodične predstave sa teritorije Gornje Mezije potiču iz funerarnih konteksta.

Na teritoriji centralnog Balkana pre rimskih osvajanja nije postojao običaj podizanja kamenih nadgrobni spomenika sa natpisima i reljefnom dekoracijom. Ovaj vid komemoracije se javlja sa dolaskom rimske vojske, sa kojom su najverovatnije došli i majstori-klesari. Najranija pojava nadgrobni spomenika u Gornjoj Meziji zabeležena je u južnom delu provincije i poklapa se sa prvim dedukcijama veterana u Skupima krajem I veka. Najstariji primerci nadgrobni spomenika pokazuju raznolikost u materijalu izrade, oblicima, dekoraciji i zastupljenim motivima, pa nije isključeno da neke od njih predstavljaju import.⁶⁰² Pretpostavlja se da su prve klesarske radionice nastale paralelno sa formiranjem stalnih legijskih logora i pratećih civilnih naselja. Prve spomenike za legionare legija IV *Scythicae* i V *Macedonicae* verovatno su isklesali legionarski *fabri*.⁶⁰³ Ubrzo se nadgrobni spomenici javljaju i u ostalim delovima provincije, a ovaj običaj postepeno prihvata i lokalno stanovništvo. Krajem I i početkom II veka povećava se broj vojnika i italiskog stanovništva, pa je veća i potreba za izradom spomenika.⁶⁰⁴ Veći urbani centri u Gornjoj Meziji dobijaju svoje radionice verovatno u II veku; pretpostavlja se postojanje radionica u Singidunumu, Viminacijumu, Raciariji, Naisu, Ulpijani i Skupima. Ove radionice potvrđene su nalazima alata za obradu kamena, a prepoznaju se i po vrsti kamena, kao i prema karakterističnim ikonografskim odlikama spomenika; u blizini nekih od tih centara su posvedočeni i kamenolomi.⁶⁰⁵ U tom periodu zabeležen je i povećan broj spomenika u velikim gradskim centrima. Tokom druge polovine II veka moguć je razvoj radionica i u manjim centrima, kao što je Timakum Minus.⁶⁰⁶ Krajem II i početkom III veka se intenzivira produkcija natpisa na kamenu u severnim i severoistočnim oblastima Gornje Mezije. U to vreme su posebno brojni spomenici u Singidunumu, Viminacijumu, Timakum Minusu, Naisu i Raciariji.⁶⁰⁷ U kasnoj antici broj nadgrobni spomenika na prostoru nekadašnje Gornje Mezije znatno opada.

Najbrojniju kategoriju nadgrobni spomenika u Gornjoj Meziji čine spomenici izrađivani od krečnjaka, koji je bio dugotrajan i pogodan za obradu, a pristupačniji od mermera. Za izradu spomenika je korišćen i pešćar, ali su zbog njegove poroznosti ti spomenici obično jednostavniji, sa svedenijim reljefima i manje detalja.⁶⁰⁸ Većina gornjomezijskih spomenika je oštećena usled dugog

⁶⁰⁰ Зотовић 1995, 63.

⁶⁰¹ Зотовић 1995, 64.

⁶⁰² Петровић 1975, 122.

⁶⁰³ Томовић 1993, 28.

⁶⁰⁴ Петровић 1975, 122.

⁶⁰⁵ Томовић 1993, 29.

⁶⁰⁶ Петровић 1975, 123.

⁶⁰⁷ Петровић 1975, 124.

⁶⁰⁸ Петровић 1975, 49–50.

boravka u zemlji i izloženosti atmosferskim prilikama. Zbog toga su često portreti na njima izlizani i sa nejasnim detaljima lica, nakita i odeće, a u nekim slučajevima se naziru samo konture, bez mogućnosti da se odredi čak i pol prikazane osobe.⁶⁰⁹

Najzastupljeniji oblik nadgrobnih spomenika, znatno brojniji od svih ostalih zajedno, jeste nadgrobna stela. Stele su ujedno i najraniji oblik nadgrobnih spomenika u provincijama, a javljaju se u nekoliko osnovnih varijanti.⁶¹⁰ Na tlu Gornje Mezije se najčešće sreću pravougaone stele sa trougaonim ili lučnim zabatom, profilisanim natpisnim poljem i soklom. U zabatu je smešten glavni reljef flankiran stubovima ili žrtvenicima; najčešće su predstavljani porodični ili individualni portreti, a ređe mitološke ili druge kompleksnije scene. Ukrasni friz se često javlja između zabata i natpisnog polja, a ponekad i ispod natpisnog polja. Ugaona polja izvan zabata su obično ukrašena palmetama, delfinima, hipokampima, dok je na soklu najčešće prikazan kantaros iz koga izvire bršljanova ili vinova loza, koja ponekad uokviruje i natpisno polje. Nešto ređe su stele sa arhitektonskim zabatom sa akroterijama u vidu polu-palmeta i pinijom na vrhu. Ovaj tip stela se javlja na području čitavog Carstva, a na prostoru Gornje Panonije i Norika je karakterističan za period sredine I – kraja II veka.⁶¹¹ Na gornjomezijskim stelama su porodični portreti znatno brojniji u odnosu na sve ostale ikonografske predstave.

Nadgrobni medaljoni su spomenici kružne forme, ređe u obliku školjke, sa bazom ili usadnikom na dnu, preko čega su bili pričvršćeni za oltare ili pogrebne stubove. Reljef je smešten u centralnom delu, u udubljenoj niši, a biste pokojnika su često prikazane u dva reda.⁶¹² Ovaj oblik spomenika je nastao po uzoru na *imagines clipeatae*, poprsja u medaljonima, tj. okruglim štitovima, koji se vezuju za slične prikaze helenističke tradicije. Prikazom biste na štitu, samim tim i u medaljonu, označavana je heroizacija i isticana *virtus* predaka.⁶¹³ Nadgrobni medaljoni su najbrojniji u periodu II – III veka, a karakteristični su za prostor severne Italije, Norikuma, Dakije i severne Grčke.⁶¹⁴ Ovi spomenici su takođe bili prihvaćeni oblik komemoracije u Gornjoj Meziji, posebno u njenom severnom i severoistočnom delu. Najverovatnije su bili u posedu bogatih, romanizovanih stanovnika provincije. Primetni su umetnički uticaji pretežno iz severne Italije, Norika i južne Panonije.⁶¹⁵ Reljefi sa prikazom porodice se javljaju na četiri nadgrobna medaljona – jedan sa Kosmaja, dva iz Smedereva i jedan iz Timakum Minusa. Jedna od specifičnosti gornjomezijskih nadgrobnih medaljona je da na njima dominiraju prikazi višečlanih porodica.⁶¹⁶ To je u suprotnosti sa praksom u ostalim provincijama, u kojima su najčešće prikazani bračni parovi ili individualni portreti, dok su prikazi roditelja sa decom retki.⁶¹⁷

Običaj sahranjivanja pokojnika u kamenim sarkofazima se u Rimskom carstvu ustalio u prvoj polovini II veka. Najbrojniji su u periodu druge polovine II i III veka, kada inhumacija postepeno postaje dominantan način sahranjivanja.⁶¹⁸ Na teritoriji Gornje Mezije su najraniji sarkofazi datovani u sredinu II veka.⁶¹⁹ a u većem broju se javljaju u gradskim centrima poput Singidunuma,⁶²⁰ Viminacijuma⁶²¹ i Raciarije.⁶²² Verovatno su pripadali lokalnoj aristokratiji ili

⁶⁰⁹ Kondić 1965, 120.

⁶¹⁰ Dautova-Ruševljan 1983, 39.

⁶¹¹ Dautova-Ruševljan 1983, 40, tip II.

⁶¹² Dautova-Ruševljan 1983, 64–65; Pilipović 2012, 107.

⁶¹³ Walde 2005, 132, 136.

⁶¹⁴ Dautova-Ruševljan 1983, 64–65; Walde 2005, 131.

⁶¹⁵ Pilipović 2012, 115.

⁶¹⁶ Prema S. Pilipović (2012) iz Gornje Mezije potiče sedam primeraka medaljona, od kojih samo jedan prikazuje jednu individuu, dok ostali prikazuju barem tri. Medaljon pod rednim brojem 1 (Pilipović 2012, 103, kat. br. 1) prikazuje tročlanu porodicu, ali nije obuhvaćen ovom analizom, jer je mesto nalaza nepoznato. Medaljon iz Peći, pod rednim brojem 7 (Pilipović 2012, 107, kat. br. 7) nije uključen u analizu jer je očuvan fragmentarni prikaz samo jedne individue, ali sudeći prema veličini čitavog spomenika moglo bi se očekivati da je na njemu višečlana porodica.

⁶¹⁷ Walde 2005, 131; Weber-Dellacroce 2015, 111.

⁶¹⁸ Dautova-Ruševljan 1983, 95; Нинковић 2015, 160.

⁶¹⁹ Нинковић 2015, 160; Dimitrov 2019.

⁶²⁰ Нинковић 2015.

⁶²¹ Pilipović 2022, 22.

⁶²² Dimitrov 2019.

bogatim pojedincima. Pored jednostavnih neukrašenih varijanti, česti su i bogato ukrašeni primerci na kojima su ponekad i složene scene. Raskošna dekoracija pojedinih primeraka ukazuje na moć lokalne elite, ali i miks različitih umetničkih tradicija.⁶²³ Sa do sada otkrivenih gornjomezijskih sarkofaga potiče samo jedan primer porodične predstave. U pitanju je sarkofag iz Viminacijuma (br. 16), na kome su na jednom kraju bočne strane prikazane stojeće figure muškarca i žene.

Kao što je već pomenuto, za kasnu antiku su bile karakteristične predstave izgravirane na zlatnoj foliji postavljenoj između dva sloja stakla (tzv. tehnika *fondi d'oro*, „zlatno dno“ ili „zlatno staklo“). Najraniji primerci su datovani u I vek, ali se u većem broju javljaju tek u kasnom III i IV veku.⁶²⁴ Ovi luksuzni predmeti manjih dimenzija su se javljali u formi kružnih medaljona ili dna staklenih posuda, a nalaze se pretežno u funerarnom kontekstu. Najveći broj primeraka potiče iz katakombi u Rimu, a ima indicija da su kao oznake pokojnika, neka vrsta pomena ili poklona, postavljani direktno u malter spoljašnjih zidova kubikuluma i lokulusa.⁶²⁵ Medaljoni su mogli biti nošeni i kao deo nakita ili zaseban predmet, verovatno kao uspomena na pretke ili istaknute članove porodice - slično bistama i portretima koji su izlagani u atrijumima domusa i u grobnicama tokom ranijih perioda rimske istorije.⁶²⁶ Na „zlatnom staklu“ su često bile prikazane scene i ličnosti iz antičke mitologije, pojedinačne portretne biste i porodične grupe, scene iz svakodnevnog života, dok u IV veku preovlađuju hrišćanski motivi.⁶²⁷ Porodične predstave na njima su raznovrsne, a dominiraju bračni parovi sa jednim ili dvoje dece. Prikazivani su kao biste ili figura od pojasa na gore, dok su deca najčešće znatno manja od roditelja.⁶²⁸ Od III veka nadalje figuralne predstave obično prati i natpis, na latinskom ili grčkom. Ponekad su to imena prikazanih individua uz pohvalne atribute (DULCIS) ili kraće natpise (PIE, BIBE, GAUDEAS); javljaju se i aklamacije VIVAS/VIVATIS, dok u IV veku natpisi obično upućuju na hrišćanstvo (VIVAS IN DEO, alfa i omega).⁶²⁹ Na teritoriji Prahova je pronađen primerak „zlatnog stakla“, za sada jedinstven na teritoriji čitave Srbije. U pitanju je dno staklene posude, najverovatnije tanjira, na kome je graviranjem zlatne folije predstavljen bračni par sa sinom. Bio je deo inventara groba u kome je, između ostalog, pronađena i krstasta fibula.⁶³⁰ Ovaj primerak je prema ikonografskim karakteristikama datovan u sredinu IV veka. Aklamacija VIVAS ukazuje na želju za dobrim životom, dok VIVAS IN DEO ima izrazito hrišćansko obeležje, pa svakako označava versku pripadnost vlasnika.⁶³¹

Regionalna rasprostranjenost porodičnih predstava Gornje Mezije ukazuje na donekle neobičan obrazac; njihova najveća koncentracija je u pojedinim slabije urbanizovanim oblastima provincije, dok su primerci iz velikih urbanih centara nesrazmerno malobrojniji (Tabela 1). Najveći broj porodičnih predstava potiče sa Kosova i Metohije (17). Posebno veliki broj spomenika sa porodičnim reljefima potiče iz područja Peći, u čijoj okolini je na osnovama velikog dardanskog naselja nastalo antičko, koje je možda dostiglo status municipijuma.⁶³² Spomenici Timakum Minusa takođe obiluju porodičnim predstavama (13), koje su česte i u okolini Viminacijuma (12), koloniji Skupi (11) i oblasti Singidunuma (10). Ipak, može se reći da su, shodno stepenu istraženosti i ukupnom broju otkrivenih spomenika, porodični prikazi relativno retki na prostoru ove tri kolonije i njihove okoline. Porodični portreti se ređe sreću u regionu južne Srbije (8), Raciarije (6) i ostatka limesa (2), dok u centralnoj Srbiji nije pronađen ni jedan predmet sa porodičnim motivom. Ovakav rezultat može biti uslovljen različitim stepenom istraženosti određenih delova provincije, posledica

⁶²³ Dimitrov 2019, 125; Pilipović 2022, 22.

⁶²⁴ Fejfer 2008, 172.

⁶²⁵ Kampen 2008, 131.

⁶²⁶ Fejfer 2008, 172.

⁶²⁷ Ранков 1983, 85–86; Fejfer 2008, 171–172.

⁶²⁸ Kampen 2008, 132.

⁶²⁹ Ранков 1983, 86; Patt 2024, 235, Table 1.

⁶³⁰ Ранков 1983, 85; Anđelković Grašar 2020, 61.

⁶³¹ Ранков 1983, 87; Anđelković Grašar 2020, 62.

⁶³² Ferri 1984, 213–214.

prihvatanja/neprihvatanja običaja komemoracije nadgrobnim spomenicima od strane lokalne zajednice, kao i popularnosti porodičnog motiva kao načina samoprezentacije.

Tabela 1 – Regionalna rasprostranjenost porodičnih prikaza na teritoriji Gornje Mezije

Oblast	broj porodičnih predstava	procenat od ukupnog broja porodičnih predstava
<i>Singidunum</i>	10	12,66 %
<i>Viminacium</i>	12	15,19 %
limes	2	2,53 %
<i>Ratiaria</i>	6	7,59 %
<i>Timacum Minus</i>	13	16,46 %
južna Srbija	8	10,13 %
Kosovo i Metohija	17	21,52 %
<i>Scupi</i>	11	13,92 %
Gornja Mezija - ukupno	79	100%

Porodični portreti Gornje Mezije prikazuju između dve i devet osoba (Tabela 2). Pregledom brojne zastupljenosti prikazanih individua je zaključeno da su najbrojnije predstave dve (29) ili tri (25) individue, koje obično prikazuju supružnike i roditelje sa detetom. Prikazi četiri (10), šest (6) i sedam (5) osoba su znatno ređi, dok su petočlane porodice izuzetno retko oslikane (3). Jedinstveni slučaj sa devet prikazanih individua zabeležen je na jednoj nadgrobnoj steli iz Ulpijane (br. 66).

Tabela 2 – Broj individua prikazanih na gornjomezijskim porodičnim predstavama

broj prikazanih individua	ukupan broj prikaza
2	29
3	25
4	10
5	3
6	6
7	5
9	1

Od ukupno 79 prikaza koji su opredeljeni kao porodični, u 48 slučajeva natpis u potpunosti razjašnjava odnose prikazanih individua. Na osnovu ovako potvrđenog ustaljenog ikonografskog obrasca se sa velikom sigurnošću može opredeliti još 19 predstava, iako je u tim slučajevima prateći natpis neadekvatan za utvrđivanje međusobnog odnosa prikazanih figura, ili u potpunosti nedostaje. Ukupno 12 porodičnih prikaza nema prateći natpis koji bi mogao da potvrdi vezu između prikazanih individua, niti se njihov odnos može nedvosmisleno zaključiti samo na osnovu ikonografske šeme. Ovi mahom anepigrafski spomenici prikazuju veći broj odraslih individua, najčešće sa troje ili više

dece ili mladih. Može se samo pretpostaviti da deo njih svakako predstavlja roditelje sa malom i odraslom decom, ali se ne mogu identifikovati sve prikazane figure.

Tabela 3 – Zastupljenost tipa relacija na gornjomezijskim predstavama

tip relacije	broj prikaza potvrđenih epitafom	broj pretpostavljenih prikaza	ukupno	procenat
NP	43	19	62	92,54%
PP	4	/	4	5,97%
NR	1	/	1	1,49%
ukupno	48	19	67	100%

Nuklearna porodica je natpisima potvrđena na 43 od 79 obrađenih predstava, a sa velikom sigurnošću se pretpostavlja na još 19 (ukupno 62). Ukupna zastupljenost nuklearne porodice na porodičnim predstavama je najveća i iznosi čak 92,54%, dok je kategorija proširene porodice znatno slabije zastupljena, sa ukupno 4 prikaza. Većina ikonografskih prikaza dve ili više individua predstavlja osobe povezane krvnim ili tazbinskim srodstvom, ili brakom, dok samo jedan predstavlja osobe koje nisu u srodstvu (Tabela 3). U pitanju je nadgrobni spomenik iz Singidunuma (br. 5), na kome natpis potvrđuje da prikazane žene nisu u srodstvu, ni međusobno ni sa svojim dedikantima.

Tabela 4 – Zastupljenost različitih kategorija odnosa na porodičnim predstavama sa teritorije Gornje Mezeje

odnos prikazanih individua	broj prikaza sa relacijama potvrđenim u tekstu epitafa	broj prikaza sa pretpostavljenim relacijama	ukupno
<i>nuklearna porodica</i>			
supružnici	16	5	21
oba roditelja sa detetom/decom	16	11	27
majka sa detetom/decom	7	1	8
otac sa detetom/decom	4	2	6
ukupno	43	19	62
<i>proširena porodica</i>			
stric sa dvoje nećaka	1	/	1
supružnici i ženin brat	1	/	1

čovjek sa ćerkom i unukom	1	/	1
žena sa sinovima i zetom	1	/	1
<i>ukupno</i>	4	/	4
<i>nesrodničke relacije</i>			
dve žene koje nisu u srodstvu	1	/	1
<i>ukupno</i>	48	19	67

4.2.4.1. Nuklearna porodica

Na porodičnim predstavama Gornje Mezije dominiraju prikazi nuklearne porodice (Tabela 4). Od 62 uočene nuklearne jedinice najbrojnije su predstave oba roditelja sa detetom/decom (27) i bračnog para – supružnika (21). Prikazi jednog od roditelja sa potomstvom su znatno ređi; majke sa decom su zabeležene 8, a očevi sa decom 6 puta. Lateralne porodične veze nisu zabeležene ni na jednom prikazu; iako su brojni spomenici na kojima je predstavljeno više dece iz iste porodice, ne postoji ni jedna samostalna predstava braće i sestara. Jedini prikaz brata i sestre bez starijeg člana porodice je na spomeniku iz Timakum Minusa (br. 35), na kome je prikazan bračni par sa bratom supruge.

Na teritoriji Gornje Mezije je zabeležena 21 predstava osnovne nuklearne jedinice – bračnog para. Na osnovu 16 spomenika na kojima postoji epigrafska potvrda veze prikazanog para ustanovljeno je da u 100% slučajeva prikaz odrasle žene i muškarca predstavlja **supružnike**. Žena i muškarac se u ovakvoj standardnoj kompoziciji pojavljuju još 5 puta na predstavama bez (adekvatnog) pratećeg natpisa, ali se na osnovu prethodno ustanovljene ikonografske šeme sa sigurnošću mogu opredeliti kao predstave supružnika.

Supružnici su predstavljeni jedno pored drugog, u istoj ravni u ograničenom reljefnom polju. Prikazivani su skoro isključivo u vidu bisti ili gornje polovine tela. Žene su najčešće predstavljene levo, a muškarci desno i obično su neznatno veći od žena. Hijerarhija je ponekad naglašena delimičnim preklapanjem figura, pa su na pojedinim stelama muškarci u prvom planu, ispred supruge (br. 2, 18, 24, 35, 77), a supruge ređe ispred svojih muževa (br. 55, 59). Uprkos brojnim oštećenjima spomenika i malobrojnim kompletno sačuvanim portretima, jasno je da su prikazi bračnih parova u Gornjoj Meziji bili standardizovani u skladu sa rimskom tradicijom uočenom na širem prostoru Carstva.

Zabeležena su samo dva atipična prikaza supružnika koji odudaraju od standardne ikonografske šeme. Na bočnoj strani sarkofaga iz Viminacijuma (br. 16) su u jednom reljefnom panelu prikazane stojeće figure muškarca i žene u punoj veličini, dok su na drugom Amor i Psiha. Ovo je jedini primer prikaza supružnika u vidu stojećih figura, a ujedno i jedini porodični spomenik na kome su sve individue prikazane u punoj figuri. Susret Amora i Psihe predstavlja metaforu susreta duše sa telom, ali izraz ljubavi i sjedinjenja dvoje supružnika;⁶³³ u ovom slučaju bi naglašavao ljubav supružnika, ovozemaljskog para koji je kao pandan prikazan u drugom panelu. Postoji i tumačenje da u prvom panelu nisu prikazani supružnici navedeni na epitafu, već još jedan mitološki par – Tezej i Arijadna.⁶³⁴ Drugi primer atipičnog prikaza supružnika je zabeležen na

⁶³³ IMS II, 163; Пилиповић 2007, 68–69.

⁶³⁴ Пилиповић 2007, 71–74.

kasnoantičkoj steli iz Makreša (br. 21). Žena je prikazana sa desne strane, u vidu biste, dok je muškarac prikazan u punoj figuri kao konjanik. Ovakav prikaz bračnog para odudara od uobičajenog, ali je u skladu sa ikonografijom grupe kasnoantičkih spomenika iz oblasti Raciarije i Timakum Minusa. Ovi spomenici prikazuju mahom veći broj figura, od kojih su pojedine prikazane kao konjanici; prikaz konjanika u ovom kontekstu se tumači vojnom službom ili heroizacijom pokojnika.⁶³⁵

Na gornjomezijskim porodičnim portretima je uz supružnike, tj. odraslu ženu i muškarca, često prikazano jedno ili više dece/adolescenata. Ovaj prepoznatljivi motiv predstavlja **roditelje sa decom** i ujedno je najbrojnija grupa porodičnih predstava u Gornjoj Meziji (27). Šesnaest spomenika sa odgovarajućim epitafom je dokaz da je ovaj standardizovani motiv zapravo predstava roditelja sa potomstvom. Još 11 predstava bez odgovarajućeg natpisa se na osnovu utvrđene ikonografije bez sumnje može svrstati u ovu kategoriju. Na porodičnim predstavama Gornje Mezije je predstavljeno između jednog i sedmoro dece; najbrojniji su prikazi roditelja sa jednim detetom (22), zatim dvoje (12) ili troje (8) dece, dok su prikazi porodica sa četiri (4), pet (1) ili sedmoro (1) dece veoma retki. Zabeleženo je ukupno 28 dečaka/mladića i 21 devojčica/devojaka, dok se izvesnom broju dečjih figura ne može odrediti pol zbog oštećenja prikaza. Roditelji su prikazani kao veće figure u gornjem, dok su deca obično u donjem redu, ispred njih. Znatno ređe su dečje figure između roditelja, ili u istoj ravni sa njima (br. 19, 46, 47, 49, 61, 78). U slučaju da su supružnici prikazani sa odraslim potomstvom svi su prikazivani u istoj ravni (br. 13, 66, 69) ili slične veličine (br. 68). Mala deca su uvek znatno manjih dimenzija od svojih roditelja, ali i od starije dece i adolescenata, koji su veći i sličniji roditeljima; na taj način je naglašavana razlika u godinama između potomaka različite starosti. Neobična stela iz Ulpijane (br. 66) predstavlja devetoro osoba, troje odraslih i šestoro dece. U gornjem redu su roditelji i najstariji sin, mladić od 14 godina, prikazani kao figure približno iste veličine, u donjem redu je četvoro dečjih figura malo manjih dimenzija, a dve minijature biste u reljefnom polju verovatno predstavljaju dva najmlađa sina. Treba napomenuti da tekst epitafa nabraja samo sinove, dok dve prikazane devojčice nisu navedene, pa je moguće da su još uvek bile žive u trenutku podizanja spomenika.

Deca nisu uvek prikazivana u skladu sa svojim uzrastom. Bebe stare jednu ili dve godine su prikazivane kao mala deca od približno 4-7 godina (br. 1, 37). Na spomeniku iz Smedereva (br. 13) je desetogodišnji sin predstavljen kao odrastao muškarac, a na steli iz Gnjilana (br. 69) devojčica od 12 godina kao mlada žena. Za razliku od njih, adolescenti od 20 i 16 godina su na steli iz Gramade u Bugarskoj (br. 26) predstavljeni umanjeno, ispred roditelja, kao mala deca na standardnim porodičnim prikazima. Mladić od 18 godina je na steli iz Rutevca (br. 44) prikazan kao dete. Na steli iz Pećana kod Suve Reke (br. 67) devojka od 15 godina prikazana ispred majčine biste, kao minijaturno dete. Uprkos dečjem uzrastu, koji je naglašen veličinom figure, oblim i sitnim crtama lica, deca su obično predstavljana kao umanjena verzija svojih roditelja. Neretko imaju istu garderobu, frizuru i atribute kao roditelji, a ponekad je sličnost između njih dodatno naglašavana identičnim stavom i izrazom lica. Nije zabeleženo naglašavanje statusa slobodnorodene dece kroz prikaz bule ili *togae praetextae*. Takođe nije zabeleženo prikazivanje male dece bez odraslih; najčešće su prikazivani sa oba roditelja, a znatno ređe samo sa jednim. Motiv roditelja sa decom je primarno imao za cilj da predstavi stabilnu porodicu savesnih rimskih građana, koji su ispunili osnovno očekivanje zajednice – rađanje legitimnog potomstva.

Prikaz **majke sa decom** je epitafom potvrđen na sedam, a pretpostavljen na još jednom spomeniku. Majka sa jednim detetom je predstavljena četiri puta, a zabeleženi su i prikazi majke sa dvoje i troje dece. Majka sa odraslom ćerkom je predstavljena na stelama iz Kline (br. 60) i Skupa (br. 73); sličnost je naglašena nošnjom i fizionomijom lica. Na steli iz Pećana kod Suve Reke (br. 67) je prikazana majka sa petnaestogodišnjom ćerkom; majka zauzima celo reljefno polje, dok je pokojna ćerka, iako adolescentkinja, prikazana minijaturizovano ispred majčinih grudi. Kasnoantička stela iz Bononije (br. 25) prikazuje dečaka i mladu ženu; epitaf nedostaje, pa se može

⁶³⁵ Petković, Ilijić 2013, 59–60.

samo pretpostaviti da se radi o majci i sinu. Na steli iz Sopota (br. 7) je prikazana majka sa dvoje male dece; ona je u sredini, između sina i ćerke, i grli ih obema rukama. Dve stele prikazuju majku sa troje dece; stela iz Gostivara (br. 68) prikazuje majku sa troje odrasle dece, dok stela iz Skupa (br. 76) prikazuje majku sa troje dece različitog uzrasta. U oba slučaja su figure raspoređene nestandardno – majka je prikazana na vrhu reljefnog polja, dvoje dece je prikazano levo i desno od nje, u malo nižem nivou, dok je u dnu prikaza najmanja figura – verovatno najmlađe dete.

Predstava **oca sa detetom** se u Gornjoj Meziji sreće na šest spomenika; ovaj porodični odnos je epigrafski potvrđen u četiri slučaja, dok se u dva pretpostavlja. Otac je sa jednim detetom predstavljen tri puta, i još tri puta sa dvoje dece. Očevi su češće prikazivani sa sinovima, dok samostalni prikaz oca i ćerke za sada nije zabeležen u Gornjoj Meziji. Na kasnoantičkoj steli iz Makreša (br. 29) su otac i sin prikazani kao konjanici u punoj figuri, simetrično postavljeni u odnosu na bistu koja se nalazi između njih, a koja možda predstavlja nekog pretka ili porodičnog genija. Stele iz Timakum Minusa (br. 36) i Novopazarske Banje (br. 52) prikazuju biste oca i odraslog sina u istoj ravni, jednu pored druge. Na prvoj je razlika u godinama naglašena borama na čelu oca i neznatnoj razlici u dimenzijama figura, dok je na drugoj otac malo puniji, sa visokim čelom i proćelav. Otac je sa dvojicom odraslih sinova predstavljen na steli iz Singidunuma (br. 9); prikazani su skoro identično, sa istom odećom, bradom, frizurom i stavom. Na steli iz Đakovice (br. 62) su prikazani otac i sin uz još jednu neidentifikovanu figuru; s obzirom da su sva trojica muškaraca prikazana skoro identično, može se pretpostaviti da je treća osoba još jedan sin koji nije naveden na epitafu. Fragmentovana stela iz lapidarijuma u Nišu (br. 48) predstavlja muškarca, pored koga su u istoj ravni dečak i devojčica; ovo može biti predstava oca sa dvoje dece. To tumačenje ipak treba uzeti sa rezervom, jer sudeći prema spomeniku iz Singidunuma (br. 1), koji najverovatnije prikazuje strica sa nećacima, nije izvesno da je u gornjomezijskoj ikonografiji ovakva predstava isključivo prikaz oca sa decom.

4.2.4.2. *Proširena porodica*

Vizuelne predstave proširene porodice predstavljaju retkost na teritoriji Gornje Mezije; zabeleženo ih je samo četiri, a svaka od njih predstavlja različiti set relacija. Sve su datovane u III vek, osim stele iz Singidunuma (br. 1) koja se može datovati nešto ranije, od kraja II veka.

Na pomenutoj steli iz Singidunuma (br. 1) je prikazan muškarac koji grli dečaka i devojčicu. Figura muškarca je u sredini, dok su ispred njega figure manjih dimenzija, koje predstavljaju dvoje dece. Na osnovu natpisa i onomastike se može pretpostaviti da su na ovom spomeniku predstavljeni **stric i nećaci**. Spomenik posvećuju roditelji deci, ali natpis otkriva da je i brat oca prikazane dece pokojan, na osnovu čega se zaključuje da je on prikazan sa preminulom decom. Ne treba u potpunosti isključiti ni mogućnost da se tekst epitafa ne poklapa u potpunosti sa ikonografskom predstavom, pa da je ovde zapravo prikazan otac sa dvoje dece. Na ovakvu interpretaciju upućuje predstava fizičkog kontakta – odrasli čovek obema rukama grli decu; ruka je obično prikazana na ramenu pokojnika, a fizički kontakt isključivo između članova nuklearne porodice.⁶³⁶

Na steli iz Timakum Minusa (br. 35) su prikazani **supružnici sa bratom supruge**. Ovaj spomenik posvećuje žena suprugu i bratu koji su služili u istoj kohorti. Sve tri biste su predstavljene u istoj ravni i približno su iste veličine; muške figure, koje predstavljaju pokojnike, su u prvom planu i delimično preklapaju žensku figuru koja je u sredini. Osim što ih je spajala veza sa dotičnom ženom, obojica pokojnika su služili u istoj vojnoj jedinici, pa se može pretpostaviti da su bili bliski i tokom života, što je razlog zajedničke sahrane. Ovo je ujedno i jedini spomenik koji prikazuje brata i sestru bez roditelja.

Stela iz Peći (br. 58) je jedini slučaj prikaza višegeneracijske porodice u Gornjoj Meziji. Na njoj je prikazan **čovek sa ćerkom i unukom**, a spomenik im posvećuje njihova žena/majka/baka. Biste oca i ćerke su prikazane u istoj ravni, ali je istaknuta razlika u godinama; otac ima naglašene bore na čelu, a njegova figura je malo veća od ćerkine. Ispred njih je u sredini predstavljena

⁶³⁶ Videti stranu 78.

minijatura bista nagog mladića naglašene muskulature, za koga se pretpostavlja da je sin mlade žene, to jest unuk starijeg muškarca. Ova predstava je nekonvencionalna za ikonografiju u Gornjoj Meziji. Pošto je jedinstveni slučaj prikaza tri generacije na istom spomeniku, može se samo pretpostaviti da je umetnik-klesar starosnu razliku pokušao da predstavi i različitim dimenzijama figura, to jest potpunom minijaturizacijom najmlađe osobe – unuka.

Na steli iz Skoplja (br. 70) je predstavljena **žena sa dvojicom sinova i zetom**. Sve četiri biste su približno iste veličine i predstavljene su u istom redu; figure se delimično preklapaju verovatno zbog ograničenog prostora na reljefnom polju. Obojica braće i zet imaju kratku kosu i bradu, ali su različito odeveni – braća koja su vojna lica imaju ogrtač pričvršćen fibulom, dok je zet, koji je avgustal, odeven u togu. Lica su delimično oštećena, pa je nemoguće utvrditi da li je starosna razlika naglašena borama na čelu majke.

4.2.4.3. Nesrodničke relacije

Jedini prikaz osoba koje nisu u srodstvu zabeležen je na steli iz Singidunuma (br. 5).⁶³⁷ U reljefnoj niši su u jednom redu prikazane biste **dve odrasle ženske osobe**. One su približno istih dimenzija, ali imaju različite nošnje, nakit, frizure i atribute u rukama. Osim toga što obe drže svitak u levoj ruci, ni jednim elementom prikaza nije predstavljena bilo kakava sličnost između njih, a distinkcija je naglašena i podelom natpisnog polja na dva vertikalna dela. Epitaf i onomastika potvrđuju da nisu u srodstvu ni međusobno, ni sa svojim dedikantima. Ove dve osobe su, iako verovatno bliske u toku života, nakon smrti predstavljene sa jasnom namerom da se razlikuju.

4.2.4.4. Neopredeljeni

Ukupno 12 porodičnih predstava sa nadgrobnih spomenika se ne može svrstati ni u jednu kategoriju porodičnih odnosa; većina njih je anepigrafska, a ikonografski atipična. Ovi spomenici (nadgrobnji medaljoni i stele) uglavnom predstavljaju veći broj individua, između 5 i 7 odraslih i dece. Može se samo pretpostaviti da su u pitanju roditelji sa decom različitog uzrasta, ali se odnos svih prikazanih individua ne može sa sigurnošću utvrditi. Ne treba u potpunosti isključiti mogućnost da je na ovim spomenicima predstavljen i neki dalji rođak, ali je ovakva interpretacija manje verovatna, sudeći prema spomenicima sa više individua na kojima postoji adekvatan natpis.

Pored ovih predstava treba pomenuti i jedan spomenik na kome je pored epigrafski potvrđenih članova nuklearne porodice prisutna i jedna ženska osoba koja se ne može direktno vezati za njih. Stela iz Peći (br. 57) prikazuje muškarca i dve žene; natpis potvrđuje da se radi o supružnicima, ali uloga druge ženske osobe ostaje nejasna. Ni onomastika ni tekst natpisa ne razjašnjavaju u kakvoj je vezi Ania Dasi sa prikazanim parom. Možda je njihova usvojena ćerka, majčina ćerka iz prethodnog braka, nova supruga Valensa (u slučaju da je spomenik podignut nakon smrti supruge), dalja rođaka, ili osoba koja sa njima nije u srodstvu. Činjenica da su sve tri figure u istoj ravni i približno istih dimenzija može sugerisati da se radi o bliskoj osobi koja je imala podjednako važan status u porodici kao i supružnici, mada ne treba isključiti opciju da je prikazana osoba koja ne pripada nuklearnoj zajednici.

Na teritoriji Gornje Mezije je zabeleženo više slučajeva u kojima se tekst epitafa ne podudara sa portretima pokojnika u pogledu njihovog uzrasta i broja prikazanih individua (br. 4, 7, 8, 32, 37, 39, 62, 72, 76). To se obično dešavalo kada je već gotov spomenik uzet iz zaliha i iskorišćen, iako prikazuje osobe različitog uzrasta i pola od navedenog. Na stelama iz Timakum Minusa (br. 32 i 37), Ulpijane (br. 66) i Skupa (br. 76) je prikazan veći broj dece od navedenog; na tim reljefima su verovatno prikazani svi članovi porodice, a u epitafu navedena samo preminula deca i roditelji koji im posvećuju spomenik.

⁶³⁷ Više o natpisu na ovom neuobičajenom spomeniku videti u okviru epigrafske analize, strana 96.

4.2.4.5. Odeća, atributi i gestovi

Na prostoru Gornje Mezije pre dolaska Rimljana nije postojala tradicija umetničkog prikazivanja ljudske figure, pa samim tim nema ni prikaza porodičnih grupa iz predrimskog perioda. Iz tog razloga su u ovoj provinciji primenjivani osnovni principi rimske umetnosti pri tretmanu ljudske figure i predstavljanju porodice. Frontalni prikaz figura, odabir prikazanih individua, kao i njihov raspored na prikazu, karakteristični su za portrete na čitavoj teritoriji Carstva. Analizu gornjomezijskih porodičnih portreta delimično otežava loš kvalitet kamena od koga su spomenici izrađivani, usled čega su mnogi detalji izgubljeni. Pored toga, mnogi spomenici su jako šematizovani, a odeća je predstavljena u vidu draperije – osim naborane tkanine se ne prepoznaje konkretan odevni predmet. Ovakav način stilizacije spomenika ukazuje na to da su umetnici više pokušavali da prenesu samu ideju oblačenja, nego da prikažu određeni odevni predmet.⁶³⁸ Većina portreta je predstavljena u vidu bisti ili gornje polovine tela, pa se ruke i šake najčešće ne prikazuju. Možda su iz tog razloga atributi i gestovi relativno retki na gornjomezijskim prikazima porodica.

Muškarci su predstavljeni kao rimski građani, najčešće u tunici i sagumu koji je pričvršćen diskoidnom fibulom na ramenu, a ređe u togi ili sa ogrtačem prebačenim preko jednog ramena i ruke. Iako se sagum primarno vezivao za prikaze vojnih lica, od kraja II–početka III veka postaje tipičan odevni predmet na predstavama civila. Za sada nije zabeležen skoro ni jedan prikaz muškarca u autohtonoj nošnji. Jedini izuzetak bi mogla da bude stela iz Đakovice (br. 62), koja prikazuje tri muškarca sa kalotastim kapama; odeća na ovom loše očuvanom spomeniku je neprepoznatljiva. Frizure variraju u zavisnosti od perioda u kome je spomenik nastao, a obično imaju kratku kosu začešljanu ka čelu ili kratku kovrdžavu kosu; na spomenicima II i III veka muškarci obično imaju i bradu. Najčešće prikazan atribut koji se vezuje za muškarce jeste svitak, obično u levoj ruci pokojnika (br. 2, 4, 6, 18, 31, 52), a izuzetno retko pehar (br. 52) ili amblem zanimanja (br. 75). Na pojedinim prikazima muškarci drže u ruci nejasni kružni predmet ili voće (br. 9).

Žene su predstavljane u maniru rimskih matrona, ali često u autohtonoj nošnji, ili sa specifičnim nakitom. Na nadgrobnom medaljonu iz Smedereva (br. 14) i nekolicini kasnoantičkih stela iz Raciarije (br. 27, 28, 30) prikazane ženske osobe preko tunike dugih rukava imaju dve ukrštene platnene trake preko grudi. Na steli iz Viminacijuma (br. 18) supruga je prikazana u rimskoj odeći, sa krinom u ruci; njen nakit, torkves i narukvica omega tipa, ukazuju na keltsko poreklo. U oblasti Naisusa je na pojedinim stelama (br. 45–49, 51) prikazana autohtona ženska nošnja – haljina sa naglašenim visokim pojasom i ukrasima koji vise sa ramena, najverovatnije pričvršćeni diskoidnim fibulama; kosa je najčešće u potpunosti prekrivena maramom. Nažalost jedini raspoloživi epitaf vezan za ovu grupu stela je fragmentaran i nedovoljan da bi se zaključilo sa sigurnošću kojoj etničkoj grupi je pripadala ova nošnja; može se samo nagađati da su u pitanju pripadnice dardanskog ili tračkog stanovništva. Za oblast Kosova i Metohije je karakterističan prikaz žene sa maramom na glavi, preko koje je veo ili ogrtač koji pada na ramena ili iza leđa (br. 54, 57, 59–61, 63, 64, 66). Još jedna karakteristika autohtone ženske nošnje sa ovih prostora je masivna ogrlica sa tri medaljona, ili ogrlica sa jednim masivnim medaljonom, sa diskoidnim fibulama koje drže ogrtač na ramenima (br. 54, 56, 59–61, 69). Ovi elementi nošnje su zabeleženi i na bisti žene otkrivenoj u selu Klokot, a vezuju se za dardansko-ilirsku tradiciju.⁶³⁹ Atributi prikazani u rukama žena obično nisu prepoznatljivi (br. 5, 16); ponekad su kružne forme (br. 4, 43), pa se tumače kao neodređeni plod ili voće. Na steli iz Singidunuma (br. 5) obe žene drže svitak, koji u ovom slučaju najverovatnije simbolizuje građansko pravo. Na mermernim stelama iz Viminacijuma (br. 18) i Akva (br. 24) prikazane žene drže cvet u ruci, najverovatnije krin. U južnim delovima provincije atributi nisu prikazivani u rukama pokojnica, već u reljefnom polju oko njihove figure. Na jednoj steli iz Skupa su prikazani češalj i ogledalo (br. 72), a na drugoj sandale i češalj (br. 75). Ovi predmeti spadaju u *mundus muliebris* i u ovom kontekstu simbolizuju žensku vrlinu i

⁶³⁸ Живић 2015, 257.

⁶³⁹ Čerškov 1958.

čestitost matrona.⁶⁴⁰ Na gornjomezijskim prikazima nedostaju određene vizuelne ilustracije ženske vrline karakteristične za predstave matrona u rimskoj umetnosti. Ni jednom nisu zabeleženi *pudicitia* gest, kojim bi se sugerisala čednost matrone, kao ni pribor za pređenje, koji je simbolizovao brigu o porodici i posvećenost supruga i majki. *Insignes pudoris* u vidu stole i vite jasno su vidljivi na samo nekoliko predstava. Može se zaključiti da ženska vrlina nije bila naročito naglašena u funerarnoj ikonografiji Gornje Mezije.

Predstave fizičkog kontakta su prilično retke na rimskim nadgrobnim spomenicima.⁶⁴¹ Izuzetak predstavlja područje Italije i pojedinih dunavskih provincija, gde je motiv fizičkog kontakta često prisutan u funerarnoj ikonografiji.⁶⁴² Najčešće prikazana vrsta fizičkog kontakta na porodičnim portretima Gornje Mezije jeste zagrljaj, predstavljen polaganjem ruke na rame. Zabeležen je deset puta (br. 1, 2, 4, 7, 11, 14, 18, 34, 44, 49), a znatno je češći u severnom delu provincije. Na svim spomenicima ruka je prikazana anatomski netačno, u neprirodnom položaju. Uočena je izvesna hijerarhija u pogledu iniciranja kontakta; u odnosu između odraslih i dece, odrasli uvek iniciraju kontakt, dok je u odnosu muža i žene inicijator uvek žena.⁶⁴³ Prikaz zagrljaja je doprinosaio ukupnom utisku porodične ljubavi i harmonije, a njime je posebno naglašavana *pietas*, međusobno poštovanje i emocionalna posvećenost između supružnika, kao i roditelja i dece.⁶⁴⁴ Na gornjomezijskim spomenicima je zagrljaj, pored porodične harmonije i bliskosti, mogao da označava rastanak i tugovanje zbog smrti jedne od prikazanih osoba, obično one na čijem ramenu je ruka. Jedini izuzetak je stela iz Timakum Minusa (br. 34), gde je prikazan zagrljaj između oca i ćerke, njegovog jedinog živog deteta; u tom slučaju bi zagrljaj simbolizovao jačanje veza između preživelih članova porodice.⁶⁴⁵

Rukovanje supružnika, ili motiv *dextrarum iunctio*, uočen je samo na jednom spomeniku (br. 2). Supružnici se rukuju desnom rukom, a žena je svoju levu ruku položila na rame supruga; muškarac u ruci drži svitak. Onomastika pokazuje da su oboje bili rimski građani, ali je muž veteran legije, pa je moguće da je tek u zreloj dobi dobio ovaj status. U tom slučaju motiv rukovanja bi uz svitak mogao da označava nedavno stečeno građansko pravo, između ostalog i *conubium*, pravo na zakonski priznat brak.⁶⁴⁶

Treba istaći da je na svim spomenicima na kojima postoji epigrafska potvrda odnosa pokojnika i dedikanta (br. 2, 7, 18, 34, 44), fizički kontakt prikazan isključivo između članova nuklearne porodice.

Ostali gestovi su izuzetno retki na gornjomezijskim porodičnim predstavama. Gest poznat kao *benedictio latina* (podignuta ruka sa ispruženim palcem, kažiprstom i srednjim prstom) se pojavljuje na dva spomenika; u oba slučaja odrasli muškarac izvodi gest desnom rukom. Stela iz Četaća (br. 24) prikazuje supružnike; žena u ruci drži krin, a muškarac svoju desnu ruku drži u ovom stavu. Na steli iz Novopazarske Banje (br. 52) koja prikazuje oca i sina mlađi muškarac izvodi pomenuti gest istom rukom u kojoj drži svitak. Sposobnost javnog govorništva je u rimskom društvu bila znak dobrog obrazovanja, samim tim i indikator statusa. Gest koji se najčešće naziva *benedictio latina* simbolizovao je retoričke veštine, znanje koje se prenosi govorom, pa se smatra da je na nadgrobnim spomenicima bio simbol obrazovanja i društvenog položaja pokojnika.⁶⁴⁷

Na analiziranim porodičnim predstavama je zabeleženo još nekoliko neobičnih položaja ruku pokojnika. Na fragmentovanoj steli iz lapidarijuma u Niškoj tvrđavi (br. 48) muškarac i dečak drže ruku savijenu u laktu ispod saguma. Stela iz Peći (br. 59) prikazuje supružnike; muž kažiprstom leve ruke upire ka ženi. Epitaf ova dva spomenika nije očuvan, pa se ne može

⁶⁴⁰ Данковић, Миловановић, Марјановић 2018, 80.

⁶⁴¹ George 2005, 43; Mander 2012, 68.

⁶⁴² Mander 2012, 70.

⁶⁴³ Marjanović 2018, 84.

⁶⁴⁴ George 2005, 41.

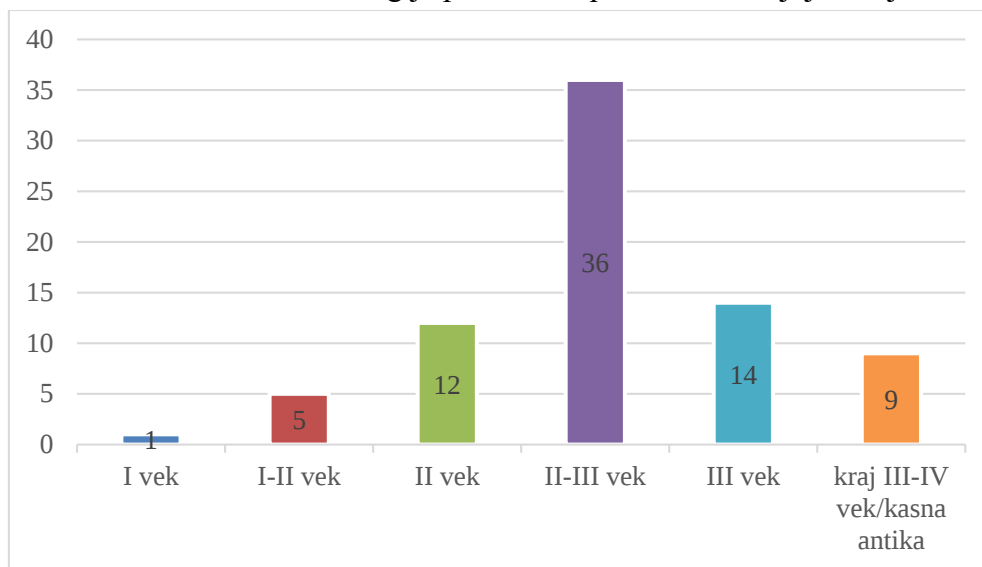
⁶⁴⁵ Marjanović 2018, 84.

⁶⁴⁶ Marjanović 2018, 83.

⁶⁴⁷ Weber-Dellacroce 2015, 180–181.

pretpostaviti značenje opisanih gestova. Na steli iz Gnjlana (br. 69) obe ženske osobe drže desnu ruku ispred sebe, na grudima; iako je epitaf u potpunosti očuvan, nije jasno značenje ovog gesta.

Grafikon 1 – Hronologija porodičnih prikaza u Gornjoj Meziji

4.2.4.6. Hronološki pregled

Porodične predstave su hronološki razvrstane u nekoliko grupa relativno širokog vremenskog raspona (Grafikon 1); dva porodična spomenika su datovana previše neprecizno da bi se svrstali u neku od ovih grupa. Najraniji porodični prikaz se datuje u I vek; u pitanju je spomenik iz Skupa koji prikazuje bračni par (br. 71). Prikazi datovani manje precizno u I–II vek su takođe malobrojni (5). Ovi rani spomenici su mahom iz južnih delova provincije, dok je samo jedan iz Singidunuma (br. 6). Karakteriše ih izvesna šematizacija prikaza i manji broj figura (dve ili tri, samo u jednom slučaju četiri). Nešto brojnije su predstave pouzdano datovane u II vek (12); njihov broj raste proporcionalno razvoju spomeničke prakse u provinciji. Tek od druge polovine II veka se pojavljuju predstave porodica sa pet i više članova. Najveća zastupljenost porodičnog motiva i najveći broj njegovih varijacija beleže se u periodu II–III veka (36).⁶⁴⁸ Izdvojeno je 14 prikaza koji se pouzdano mogu datovati u III vek. Karakteristično je da svi prikazi članova proširene porodice potiču iz III veka; izuzetak je eventualno spomenik br. 1, koji se može datovati nešto ranije, od kraja II veka. U kasnoj antici broj porodičnih predstava znatno opada (9), a najkasnije su datovane u sredinu IV veka. Nakon toga nije zabeležena ni jedna porodična predstava u provincijama formiranim na tlu nekadašnje Gornje Mezije.

⁶⁴⁸ U ovu grupu su svrstani svi prikazi datovani u drugu polovinu II–prvu polovinu III veka, kraj II–početak III veka, ili samo okvirno u II–III vek. Odlučeno je da se sve navedene grupe analiziraju zajedno kao spomenici II–III veka jer analiza u okviru užih podkategorija ne bi dala validne rezultate zbog malobrojnosti uzorka i nedovoljno preciznog datovanja većine spomenika.

4.3. Epigrafska analiza⁶⁴⁹

Epigrafska svedočanstva dopunjuju pisane istorijske izvore dragocenim informacijama o životima brojnih pojedinaca iz različitih slojeva društva i svih krajeva rimske države. Pored bitnih istorijskih i onomastičkih podataka, natpisi često direktno ili indirektno otkrivaju detalje poput zanimanja, porodične strukture, načina nasleđivanja. Epigrafski spomenici su posebno značajni za istraživanje stanovništva provincija o kojima su podaci u pisanim izvorima oskudni, ili nedostaju.⁶⁵⁰

Iako je teško odrediti ukupan broj sačuvanih natpisa iz rimskog perioda, procenjuje se da ih ima preko 300 000,⁶⁵¹ a prema podacima sa *EAGLE* portala ovaj broj iznosi blizu 350 000.⁶⁵² Još teže je uočiti promene tokom vremena i precizno kvantifikovati natpise prema periodima, uprkos dostupnosti digitalnih baza podataka. Opšti konsenzus u nauci je da su natpisi bili najbrojniji u prva tri veka principata.⁶⁵³ Njihov broj počinje da raste naglo u vreme cara Avgusta, taj trend se nastavlja i nakon njegove smrti, a vrhunac je dostignut u kasnom II i ranom III veku.⁶⁵⁴ Drastično opadanje broja natpisa nastupa od sredine III veka nadalje. Epigrafska praksa se održala do kraja kasne antike, ali u znatno smanjenom obimu i sa drugačijim karakteristikama.⁶⁵⁵

Rimska epigrafska praksa je bila složeni fenomen, pa je za ovakvu hronološku podelu natpisa postojalo više razloga. Tokom principata su bili stvoreni neophodni uslovi za procvat epigrafike u svim krajevima Carstva. Period mira i prosperiteta uticao je na formiranje većeg broja naselja, kolonija i stalnih vojnih logora, što je uticalo na širenje latinskog jezika i pisma u provincijama. Usledio je period ubrzane urbanizacije i velikih javnih građevinskih radova. U provincijama su nicali klesarske radionice za izradu spomenika, a monumentalnost građevina dozvoljavala je postavljanje većeg broja javnih natpisa.⁶⁵⁶ Ekspanzija građanstva je takođe uticala na porast broja privatnih i javnih natpisa. Novi rimski građani su sticanjem tog statusa ostvarivali pravo na legalan brak, zaveštanje i nasleđivanje prema rimskom zakonu, pa su vrlo često koristili nadgrobne spomenike kao medijum za označavanje svojih privilegija. Upravo zato dolazi i do naglog porasta izrade epitafa tokom II i početkom III veka.⁶⁵⁷ Pored toga, dodela državljanstva vojnicima pomoćnih jedinica od vremena cara Klaudija počinje zvanično da se obeležava vojničkim diplomama. Broj diploma se postepeno uvećava krajem I, a najbrojnije su tokom II veka.⁶⁵⁸ Situacija se menja u generaciji nakon 212. godine i Karakalinog edikta. Tada su skoro svi građani Carstva dobili rimsko građansko pravo, pa je bilo i manje potrebe da se status ispoljava javno putem epitafa.⁶⁵⁹ Iz istog razloga broj vojničkih diploma u III veku značajno opada.⁶⁶⁰ Ekonomska kriza sa kojom je Rim bio suočen od III veka nadalje, dovela je do smanjenja tempa izgradnje javnih građevina. Trijumf hrišćanstva je takođe uticao na promene u dotadašnjoj epigrafskoj praksi. Sve navedeno je doprinelo znatnom opadanju epigrafske aktivnosti u kasnoj antici, pa su natpisi već u IV veku znatno ređi.⁶⁶¹

Natpise iz rimskog perioda srećemo u brojnim varijantama i na različitim materijalima. Iako postoje mnoge kategorizacije natpisa prema funkciji ili vrsti predmeta ili materijala na kome su

⁶⁴⁹ Numeracija u ovom potpoglavlju se odnosi na brojeve iz *Kataloga epitafa*, osim ako je naznačeno drugačije (npr. *Katalog ikonografskih predstava*, br. xy).

⁶⁵⁰ Keppie 1991, 9.

⁶⁵¹ Keppie 1991, 9; Lloris 2015b, 136.

⁶⁵² <https://www.eagle-network.eu/resources/search-inscriptions/>

⁶⁵³ Lloris 2015b, 139.

⁶⁵⁴ Saller, Shaw 1984, 131; Meyer 2011, 208.

⁶⁵⁵ Lloris 2015a, 96; Lloris 2015b, 140.

⁶⁵⁶ Lloris 2015b, 144.

⁶⁵⁷ Meyer 1990, 89; Meyer 2011, 209-210.

⁶⁵⁸ Juntunen 2018, 1040.

⁶⁵⁹ Meyer 1990, 89; Meyer 2011, 209-210.

⁶⁶⁰ Juntunen 2018, 1040.

⁶⁶¹ Lloris 2015b, 144.

ispisani, osnovna podela koja je prihvaćena u nauci je na privatne i javne.⁶⁶² Privatni natpisi su najčešće bili namenjeni ograničenoj publici. Obično su ispisivani malim slovima, u kurzivu, na upotrebnim predmetima ili zidovima, a često su u pitanju poruke kratke i jednostavne sadržine.⁶⁶³ Za razliku od privatnih, javni natpisi su imali komemorativnu funkciju i postavljani su na fiksnim spomenicima koji se nalaze na javnim mestima. Obično su ispisivani pravilnim velikim slovima (tzv. *litterae lapidariae* ili *litterae quadratae*), najčešće na kamenu, ređe na bronzi.⁶⁶⁴ Javni natpisi su postavljani sa namerom da dugo traju, a bili su namenjeni široj publici. Oni spadaju u „monumentalnu epigrafiku“, koja je zauzimala važno mesto u rimskom sistemu komunikacije.⁶⁶⁵

Iako epigrafski spomenici otkrivaju mnoštvo informacija iz društvene istorije različitih staleža, pri istraživanju ove vrste podataka treba imati u vidu i ograničenja epigrafike.

Podaci na epigrafskim spomenicima su rezultat selektivnih i fragmentovanih pogleda na određene aspekte rimskog društva.⁶⁶⁶ Pošto javni natpisi otkrivaju samo pojedine delove identiteta komemoriranih osoba, ostaje nam dosta nepoznanica o njima. Ono što vidimo je željena i idealizovana vizija naručioca, pa je zaključivanje o ostalim aspektima života nepouzdanost.⁶⁶⁷ Mnoštvo faktora je uticalo na oblikovanje epigrafske prakse, pa nije neuobičajeno da se njeni elementi razlikuju od jednog do drugog regiona Carstva, čak i u okviru pojedinačnih provincija. Zbog toga epigrafski podaci nisu podobni za donošenje generalnih zaključaka na nivou Carstva, niti za sve vrste analiza.

Na primeru pokušaja računanja prosečnog životnog veka preko podataka sa epitafa primećene su velike greške, jer su sadržaj epitafa diktirale kulturološke razlike u pogrebnoj komemoraciji.⁶⁶⁸ Ovako sračunata prosečna starost pre ukazuje na odnos zajednice prema određenim starosnim kategorijama. Što su starije osobe to je veća verovatnoća da će im neko od članova porodice podići spomenik, dok su deca mlađa od deset godina veoma slabo zastupljena na spomenicima,⁶⁶⁹ iako je poznato da je mortalitet ove osetljive kategorije stanovništva bio visok. Pored starosti pokojnika, i njihov pol je bio odlučujući faktor za komemoraciju; čini se da je u većini regiona Carstva na natpisima bila znatno veća zastupljenost muškaraca nego žena.⁶⁷⁰

Finansije su takođe igrale važnu ulogu u praksi podizanja epigrafskih spomenika, što se posebno odnosi na funerarnu epigrafiku. Cene i oblici nadgrobnih spomenika su mogli drastično da variraju, a pripadnost višim slojevima društva nije uvek garantovala raskošniji spomenik.⁶⁷¹ Po pojedinim procenama je najjeftiniji nadgrobni spomenik sa natpisom koštao približno kao tromesečna zarada zanatlije. To je značilo da pripadnici najnižih slojeva društva nisu adekvatno zastupljeni na natpisima.⁶⁷² Pošto je prosečno plaćazan Rimljanin mogao sebi da priušti podizanje spomenika, na epitafima se najčešće javlja srednji stalež.⁶⁷³

Pojedine vrste natpisa u zavisnosti od materijala na kome se nalaze imaju manje ili više šanse da opstanu. Epitafi ispisani na oslikanim zidovima grobnica su izuzetno retko očuvani, dok su epitafi na kamenim spomenicima neuporedivo češći, između ostalog i zbog postojanosti materijala izrade.⁶⁷⁴ Kamene spomenici su često bili korišćeni kao spolije, što takođe produžuje njihov vek trajanja i povećava šansu da se očuvaju.

⁶⁶² Lloris 2015a, 89–90.

⁶⁶³ Meyer 2011, 193; Lloris 2015a, 89.

⁶⁶⁴ Lloris 2015a, 89.

⁶⁶⁵ Meyer 2011, 193.

⁶⁶⁶ Edmondson 2004, 343.

⁶⁶⁷ Mihajlović 2012, 45.

⁶⁶⁸ Saller, Shaw 1984, 130; Hope 2000, 157.

⁶⁶⁹ Saller, Shaw 1984, 130; Edmondson 2004, 348.

⁶⁷⁰ Edmondson 2004, 348; Larsson Lovén 2012, 151.

⁶⁷¹ Edmondson 2004, 347.

⁶⁷² Hopkins 1965, 322.

⁶⁷³ Saller, Shaw 1984, 128.

⁶⁷⁴ Edmondson 2004, 344.

Zbog niza različitih razloga na epigrafskim spomenicima nisu svi slojevi i grupe rimskog društva bili podjednako zastupljeni. Pripadnike određenih društvenih grupa (lokalna elita, vojska, novi građani, stranci, oslobođenici) su povezivala zajednička iskustva ili odlike; želeći da javno iskažu odnos prema svojoj grupi, često su kao instrument samoprikazivanja koristili javne natpise.⁶⁷⁵ Autohtono stanovništvo rimskih provincija se ređe javlja na natpisima, što može biti rezultat neprihvatanja ovog rimskog običaja. Izuzetak predstavljaju pripadnici lokalnih elita, koji su uglavnom prihvatili epigrafsku praksu, pre svega kako bi osigurali svoj status u zajednici i približili se rimskim vlastima.⁶⁷⁶ Oslobođenici su veoma česti na epitafima; nakon sticanja statusa građana Rimskog carstva su želeli da javno istaknu svoje privilegije i koristili su upravo ovaj vid komemoracije da se prikažu kao novi građani. Vojnici su imali veće šanse da podignu spomenik nego civili,⁶⁷⁷ između ostalog i zbog toga što su bili najplatežniji sloj stanovništva. Epigrafska praksa je bila znatno razvijenija u bogatijim i urbanim centrima nego u ruralnim krajevima provincija, pa su građani na natpisima mnogo zastupljeniji od seoskog stanovništva.⁶⁷⁸

4.3.1. Epitafi

Kao što je već navedeno, natpisi se mogu naći na predmetima od raznovrsnih materijala, a najčešći i najtrajniji su natpisi uklesani u kamenu. Među različitim kategorijama u većini regiona Carstva najbrojniju grupu čine epitafi, to jest natpisi na nadgrobni spomenicima.⁶⁷⁹ Oni su daleko brojniji od svih ostalih vrsta rimskih natpisa i čine skoro tri četvrtine celokupnog korpusa,⁶⁸⁰ a po nekim procenama i više.⁶⁸¹

Epitafi su imali prilično standardizovan format. Tipičan nadgrobni spomenik sadržao je nekoliko osnovnih elemenata: početnu formulu, ime pokojnika (ponekad i filijaciju i tribu), zanimanje pokojnika (u slučaju da je vojnik i detalje o jedinici i dužini službe), godine smrti, ime dedikanta i njegov odnos sa pokojnikom, pohvalne epitete i završnu formulu.⁶⁸² Retki su slučajevi epitafa sa svim ovim elementima, a izbor navedenih podataka je zavisio pre svega od želje naručioca, vrste spomenika i raspoloživog prostora na spomeniku.

Naručioci su željeni tekst epitafa formulisali u skladu sa vizijom društvenih odnosa koja je smatrana ispravnom. Poruke i emocije koje su epitafi prenosili bile su prepoznatljive savremenikima, jer su izražavane na standardizovani način, često putem poznatih skraćenih formula.⁶⁸³ Ovaj stenografski način prenošenja informacija je bio namenjen publici koja već zna šta one znače u kontekstu u kojem se natpis nalazi.⁶⁸⁴ Dodatno razumevanje epitafa su olakšavali i opšte poznati vizuelni simboli u okviru dekoracije spomenika.⁶⁸⁵

Najčešće su sahrana i podizanje nadgrobnog spomenika bile obaveze naslednika ili dece pokojnika. U slučaju da oni ne mogu ili ne žele da izvrše te dužnosti, zakon je za to određivao sledećeg najbližeg rođaka po stepenu srodstva.⁶⁸⁶ Uglavnom se smatralo da je osoba odgovorna za sahranu ujedno i naslednik pokojnika, što nije uvek bio slučaj. Imenovani naslednici bi oklevali, ako nasledstvo nosi sa sobom i zaduženja, pa čak iako prihvate organizaciju sahrane to nije značilo da prihvataju i nasledstvo. Mnogi budući naslednici su odbijali da uopšte učestvuju u sahrani iz straha

⁶⁷⁵ Lloris 2015b, 144.

⁶⁷⁶ Edmondson 2004, 345–346.

⁶⁷⁷ Edmondson 2004, 346.

⁶⁷⁸ Saller, Shaw 1984, 127.

⁶⁷⁹ Keppie 1991, 10; Meyer 2011, 194.

⁶⁸⁰ Saller, Shaw 1984, 124.

⁶⁸¹ Lloris 2015a, 95.

⁶⁸² Curchin 1982, 179.

⁶⁸³ Meyer 2011, 213.

⁶⁸⁴ Meyer 2011, 196.

⁶⁸⁵ Carroll 2013, 560.

⁶⁸⁶ Saller, Shaw 1984, 126.

da se ne pomisli da prihvataju nasljedstvo opterećeno dugovima. U tim slučajevima se od dece pokojnika očekivalo da se pobrinu za sahranu i podizanje spomenika, što se smatralo i porodičnom dužnošću.⁶⁸⁷ Ova obaveza nije uvek bila ispoštovana, pa su ponekad ljudi odlučivali da sami podignu spomenik u toku života i tako osiguraju očuvanje sećanja na sebe. Te spomenike prepoznamo po završnoj formuli epitafa *se vivo sibi f(aciendum) c(uravit)*.⁶⁸⁸

Dedikanti na epitafima su najčešće bili i naslednici pokojnika, a obaveze komemoracije su mogle biti dodeljene testamentom, što je ponekad naznačeno frazom *ex testamento*, ili nekom drugom koja nosi slično značenje.⁶⁸⁹ Običaj navođenja odnosa pokojnika i dedikanta je proizašao upravo iz obaveza naslednika koje su bile određene testamentom.⁶⁹⁰ Ovaj pravni odnos je bio osnovna motivacija za podizanje spomenika i bio je prisutan čak i kada nije eksplicitno naveden na epitafu. Obaveza komemoracije je pripadala primarno onima koji su sa pokojnikom povezani pravnim vezama nasljedstva i imovine, a ne isključivo porodici (mada su se te dve kategorije najčešće preklapale).⁶⁹¹ Pored nasljedstva, odlučujuću ulogu u podizanju spomenika su imale emocije, kao i osećaj porodične dužnosti, što je posebno upečatljivo na spomenicima dece i mladih.⁶⁹² Iako je tekst epitafa bio uslovljen običajima, a javno iskazivanje emocija bilo izraženo na standardizovani način, na pojedinim epitafima je tuga dedikanata specijalno naglašena posebnim epitetima, frazama ili slobodnijim stilom pisanja.⁶⁹³

Naznačavanje odnosa pokojnika i dedikanata na epitafima je bila uobičajena praksa u većem delu Carstva u periodu između I i III veka, bilo da su u pitanju rođaci, prijatelji, saborci, robovi ili oslobođenici.⁶⁹⁴ Ova odlika rimskih epitafa omogućava svojevrsno merenje obima različitih tipova zabeleženih ličnih veza koje je pokojnik imao tokom života.⁶⁹⁵ Iako je tekst epitafa diktiran konvencijom i samim tim predvidiv, sadrži informacije koje direktno ili indirektno otkrivaju fragmente istorije pojedinačnih porodica i posredno govore o idealima društva.⁶⁹⁶ Uprkos navedenim ograničenjima epigrafike, epitafi su posebno značajni za istraživanje društvene istorije i porodičnih odnosa u provincijama. Ovako se makar donekle mogu otkriti detalji o porodičnom životu pripadnika društvenih grupa koje nisu na adekvatan način predstavljene u pisanim izvorima, i koje su slabo zastupljene u arheološkim istraživanjima.

4.3.1.1. Epitafi Gornje Mezije

Među obrađenim materijalom najveći broj porodičnih spomenika potiče iz kolonija *Scupi*, *Viminacium*, *Singidunum*, ali i iz slabije naseljenih krajeva, kao što je oblast Timacuma Minus ili Kosova i Metohije (Tabela 5). Shodno stepenu istraženosti i veličine oblasti obuhvaćene odrednicama, relativno mali broj spomenika potiče sa ostatka limesa i oblasti Raciarije, koja je bila kolonija. Razlog ovako malog broja porodičnih spomenika možda ima veze sa činjenicom da se radi o vojničkoj oblasti, a na vojničkim spomenicima su česte posvete između saboraca, koje nisu uključene u ovu studiju. Jug Srbije sa značajnim centrima kao što su *Naissus* i *Remesiana* ima relativno mali broj porodičnih spomenika. Uprkos većem broju votivnih spomenika, kao i kasnoantičkih i/ili ranohrišćanskih epitafa (na kojima najčešće nema zabeleženih odnosa između pokojnika i dedikanata, pa samim tim nisu deo ovog rada) nije jasno zbog čega su porodični epitafi u ovako urbanizovanom regionu tako malobrojni. Najmanji broj porodičnih spomenika potiče iz oblasti centralne Srbije, uprkos postojanju većih centara kao što je *Horreum Margi*. Iz ovog regiona

⁶⁸⁷ Saller, Shaw 1984, 126; Meyer 1990, 77.

⁶⁸⁸ Edmondson 2004, 348.

⁶⁸⁹ Meyer 1990, 76; Edmondson, 2004, 348.

⁶⁹⁰ Meyer 1990, 95.

⁶⁹¹ Meyer 1990, 76, 78.

⁶⁹² Saller, Shaw 1984, 126–127.

⁶⁹³ Hopkins 1983, 220–221; Larsson Lovén 2020, 160.

⁶⁹⁴ Shaw 1984, 462.

⁶⁹⁵ Shaw 1984, 464.

⁶⁹⁶ Parkin 2011, 277.

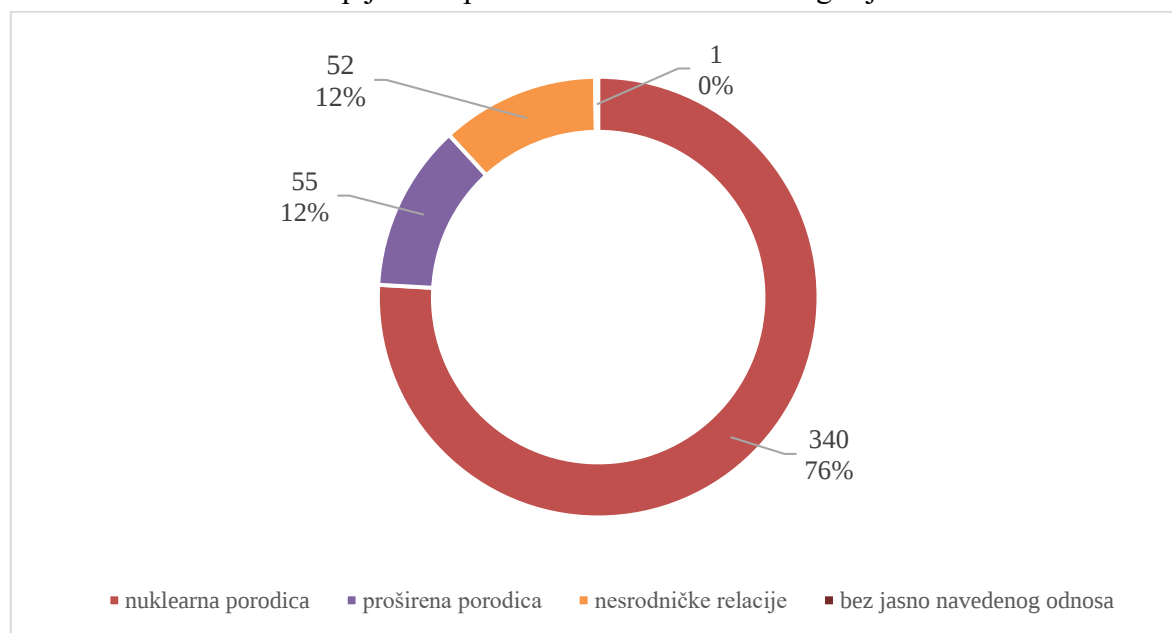
inače potiče vrlo malo epigrafskog materijala, što je najverovatnije posledica stepena istraženosti, a možda i neprihvatanja epigrafske prakse od strane autohtonog stanovništva.

Tabela 5 – Brojno stanje porodičnih spomenika po oblastima

Oblast	broj spomenika	procenat od ukupnog broja porodičnih spomenika
<i>Singidunum</i>	52	11,82%
<i>Viminacium</i>	77	17,50%
limes	13	2,95%
<i>Ratiaria</i>	34	7,73%
centralna Srbija	6	1,36%
<i>Timacum Minus</i>	55	12,50%
južna Srbija	22	5,00%
Kosovo i Metohija	53	12,05%
<i>Scupi</i>	128	29,09%
Gornja Mezija - ukupno	440	100%

Od 440 obrađenih spomenika nuklearna porodica je registrovana na njih 340, proširena porodica na 55, nesrodničke relacije na 52,⁶⁹⁷ dok 1 spomenik nema zabeleženi odnos između pokojnika i dedikanata⁶⁹⁸ (Grafikon 2). Posmatranjem natpisa na spomenicima u okviru navedenih kategorija (pomenuti metod koji je koristio D. Martin),⁶⁹⁹ zastupljenost nuklearne porodice je najveća i iznosi čak 76%, dok su kategorije proširena porodica i nesrodničke relacije znatno manje zastupljene, sa približno 12% svaka.

Grafikon 2 – Zastupljenost spomenika sa različitim kategorijama odnosa

⁶⁹⁷ Osam spomenika kao dedikante imaju navedene i članove nuklearne porodice i osobe izvan porodice.

⁶⁹⁸ Uprkos tome ovaj spomenik (br. 172) je uključen u analizu, jer je očigledno da se radi o porodičnom spomeniku. Onomastika i reljef u niši spomenika ukazuju na članove iste porodice, sigurno nuklearne, a možda i proširene.

⁶⁹⁹ Martin 1996.

Kada se posvete na spomenicima prebroje kao niz pojedinačnih odnosa dolazi se do delimično drugačijeg zaključka – udeo zastupljenosti nuklearne porodice je znatno veći, a nesrodnički odnosi su brojniji od veza unutar proširene porodice. Sve uočene relacije su pobrojane i sortirane prema kategorijama, a rezultat je izražen u *Tabeli 6*. Od ukupno 750 zabeleženih pojedinačnih veza njih 633 pripada članovima nuklearne porodice, 48 članovima proširene porodice, a 69 nesrodničkim relacijama (Grafikon 3).

Iako se ova dva načina analize porodičnih epitafa razlikuju, oba pokazuju sličan rezultat. Dobija se slika nuklearne porodične strukture kao dominantne, dok su ostale relacije ređe; spomenici članova proširene porodice su samo malo brojniji od spomenika osoba izvan porodične strukture, dok su u individualnom prebrojavanju brojnije nesrodničke relacije. Razlog može biti činjenica da spomenici proširene porodice u nekoliko slučajeva na epitafu sadrže dva ili tri seta različitih nuklearnih relacija. Primer je spomenik br. 34 iz Sopota, na kome je zabeležena trogeneracijska porodica, ali je dedikant žena koja posvećuje spomenik majci, mužu, i deci; ovde su računate tri veze unutar nuklearne porodice, jer se ne navode odnosi u okviru proširene. Slično, na spomeniku br. 182 iz Horeuma Margi, koji su pokojniku posvetili brat i žena, prepoznate su dve veze nuklearne porodice („brat-brat“ i „žena-muž“), ali je spomenik opredeljen u kategoriju proširene porodice.

Grafikon 3 – Zastupljenost pojedinačnih relacija na epitafima

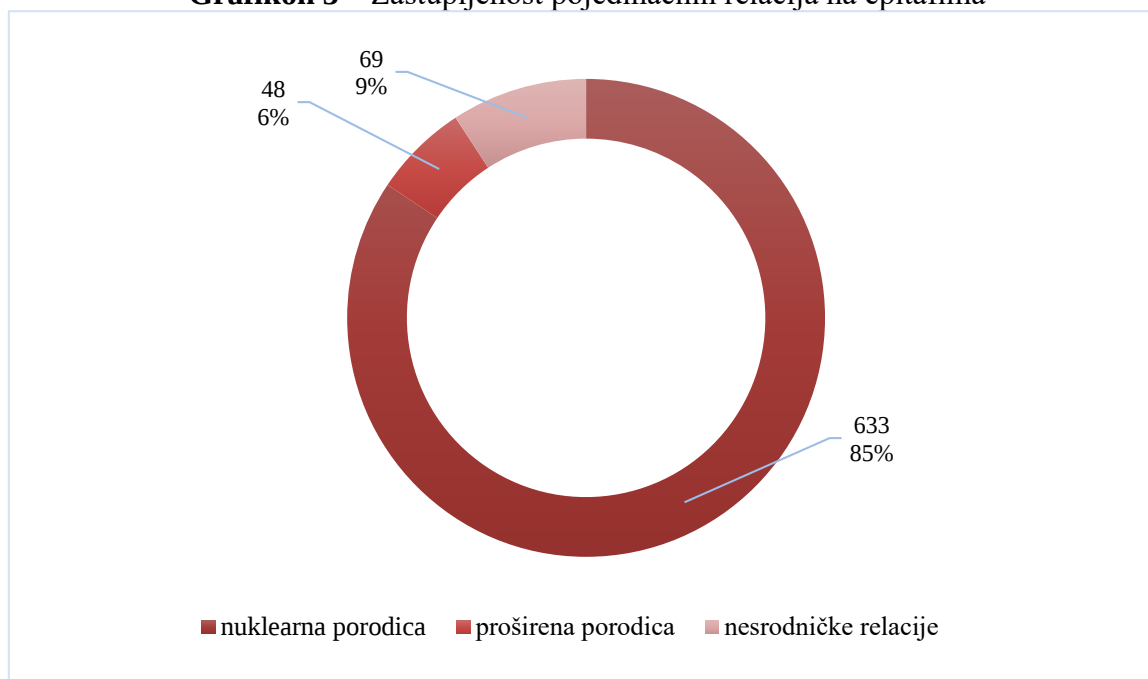

Tabela 6 – Zastupljenost različitih kategorija odnosa *pokojnik-dedikant* na gornjomezijskim spomenicima

posvete		broj posveta	procenti u okviru određene kategorije
<i>nuklearna porodica</i>			
od (dedikant)	za (pokojnik)		
muž	žena	89	

žena	muž	109	
supružnici neodređeno		5	
<i>ukupno supružnici</i>		203	32,07 %
roditelji	deca (neodređeno)	1	
roditelji	ćerka	20	
roditelji	sin	41	
majka	deca	4	
majka	ćerka	26	
majka	sin	40	
otac	deci	1	
otac	ćerka	22	
otac	sin	38	
<i>ukupno roditelji deci</i>		193	30,49%
deca	roditelji	1	
deca	majka	1	
deca	otac	2	
ćerka	roditelji	12	
ćerka	majka	11	
ćerka	otac	26	
sin	roditelji	33	
sin	majka	25	
sin	otac	76	
<i>ukupno deca roditeljima</i>		187	29,54%
sestra	sestra	2	
sestra	brat	19	
brat	sestra	6	
brat	brat	23	
<i>ukupno braća i sestre</i>		50	7,90%
<i>ukupan broj veza u kategoriji nuklearne porodice</i>		633	84,40%
<i>proširena porodica</i>			
usvojitelj/hranitelj	alumnus	4	
alumnus	usvojitelj/hranitelj	1	
unuka	baba	1? ⁷⁰⁰	
unuka	deda	1/2?	
unuk	baba	2	
unuk	deda	5	

⁷⁰⁰ Nije jasno da li unuka posvećuje spomenik babi ili dedi, pa su ovaj i sledeći rezultat pod znakom pitanja, a ta veza je svrstana u relacije proširene porodice.

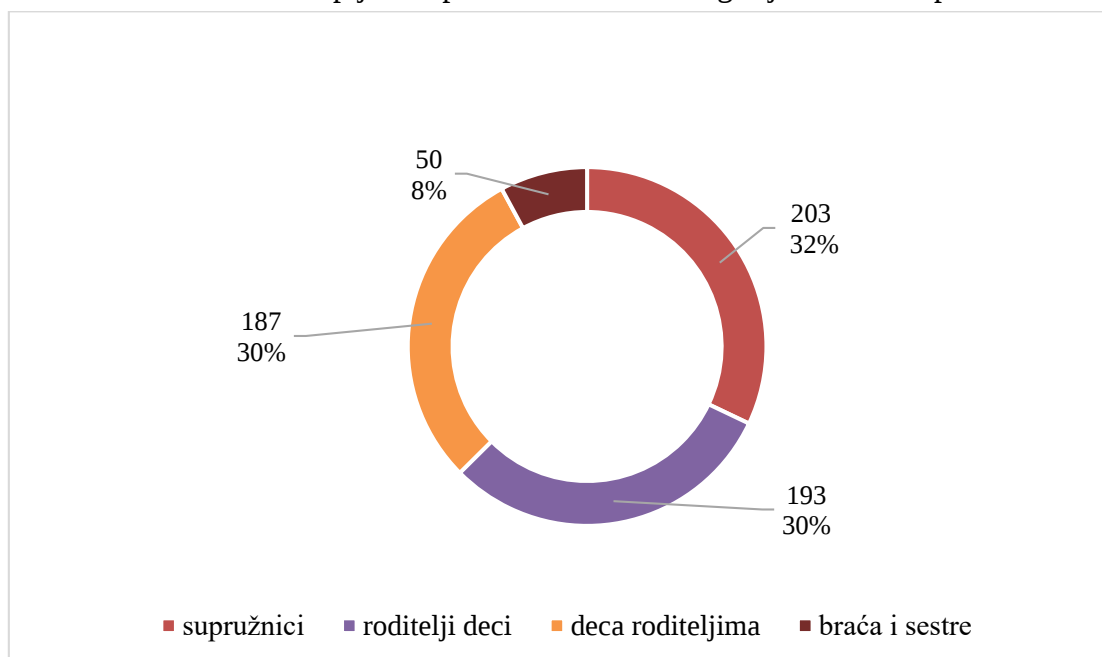
baba	unuka	1	
baba	unuk	6	
deda	unuka	1	
deda	unuk	3	
tetka	bratanac	1	
ujak	sestrić	1	
sestrić	ujak	2	
snajka	svekar	1	
zet	tašta	3	
zet	tast	6	
tašta	zet	4	
tast	zet	3	
rođak (neodređeno)	rođak (neodređeno)	2	
<i>ukupan broj veza u kategoriji proširene porodice</i>		48	6,40%
<i>nesrodničke relacije</i>			
patron	oslobođenik	4	
oslobođenik	patron	35	
naslednik (neodređeno)		20	
sluga	gospodar	1	
vlasnik	rob	3	
rob	vlasnik	2	
štićenik	dojilja	2	
gost	domaćin	1	
staratelj	štićenica	1	
<i>ukupan broj veza u kategoriji nesrodničkih relacija</i>		69	9,20%
<i>ukupan broj svih relacija</i>		750	100%

4.3.1.2. Nuklearna porodica

Najbrojniju kategoriju zabeleženih srodničkih odnosa predstavljaju veze između članova nuklearne porodice. Od 633 pojedinačnih nuklearnih relacija najčešće su one između supružnika (203), zatim posvete roditelja deci (193) i dece roditeljima (187), dok su posvete između braće i sestara znatno ređe (50) (Grafikon 4).

Na gornjomezijskim epitafigama su najbrojnije međusobne posvete **supružnika**. Od 203 supružničkih posveta nešto su češće posvete žena muževima (109), nego obrnuto (89); pored toga je uočeno još 5 natpisa, na kojima se samo na osnovu termina *coniunx* zaključuje da je u pitanju neko od supružnika, ili su podigli zajednički spomenik. Razlog za malo veću brojnost žena može biti njihov duži životni vek, kao i razlika u godinama između žena i muškaraca u trenutku stupanja u prvi brak. Brojni su spomenici gde je supružnik jedini dedikant, ali se često javljaju i zajedno sa decom, ređe i sa naslednikom ili oslobođenikom.

Grafikon 4 – Zastupljenost posveta u okviru kategorije nuklearne porodice

Na gornjomezijskim spomenicima se za supružnike najčešće (skoro isključivo), koristi termin *coniunx* (*coniux*), koji ima isti oblik za oba roda. Ponekad se za označavanje supruge koristi i izraz *uxor*, izuzetno retko *femina*, dok se za muževe koriste i nazivi *maritus* i malo ređe *virginus*.⁷⁰¹ Na spomeniku br. 179 iz Horeuma Margi zabeležen je izraz *brutes*, koji se može prevesti kao snaja ili nevesta.⁷⁰² Ovaj retko zastupljen srodnički termin se koristio pretežno u balkanskim provincijama, od III veka nadalje.⁷⁰³ U slučaju gornjomezijskog spomenika termin sasvim sigurno označava nevestu, jer je posveta upućena čoveku od 20 godina, pa je nemoguće da se radi o njegovoj snaji; ova veza je takođe računata kao supružnička.

O **uzrastu stupanja u brak** u rimskom svetu već je bilo reči.⁷⁰⁴ Iako pojedine analize literarnih izvora⁷⁰⁵ i epitafa koji pored zabeleženih godina života imaju zabeleženu i dužinu braka,⁷⁰⁶ sugerišu da su mladi u rimskom svetu prilično rano stupali u svoj prvi brak, ovi rezultati se odnose samo na određene grupe rimskog stanovništva, pre svega na članove carske porodice i aristokratiju, a prostorno su usredsređeni primarno na Rim i Italiju. Za šire slojeve stanovništva i ostale regione Carstva po tom pitanju su za sada najznačajnije dve studije – R. Selera⁷⁰⁷ i B. Šoa.⁷⁰⁸ Njihov metod se zasniva na izdvajanju epitafa sa navedenim godinama u trenutku smrti, podeli pokojnika i pokojnica u starosne kategorije u razmaku od 5 godina (10-14, 14-19, 20-24 godina, itd.) i registrovanju njihovih dedikanata. Shodno tome ko je dedikant, zaključivali su da li je pokojnik bio u braku ili ne, a kao približan uzrast udaje/ženidbe uzeli su starosnu kategoriju u kojoj se smanjuju ili prestaju posvete od strane roditelja, a povećava se broj supružnika kao dedikanata. Po njihovim rezultatima je prosečan uzrast stupanja u prvi brak za većinu rimskih mladića bio između 25 i 30 godina, dok su se devojke najčešće udavale u kasnom tinejdžerskom periodu, ili ranim 20-tim godinama. Iako su uočene određene mane njihovog metoda,⁷⁰⁹ za sada su ove dve studije najkompletnije, a njihovi rezultati najrelevantniji za navedenu problematiku.

⁷⁰¹ Ovaj izraz se češće javlja u značenju prideva. Videti potpoglavlje o epitetima na strani 113.

⁷⁰² IMS IV, 084; Brunet 2022, 55; <https://www.latin-is-simple.com/en/vocabulary/noun/3682/>

⁷⁰³ Brunet 2022, 55.

⁷⁰⁴ Videti stranu 26.

⁷⁰⁵ Lelis, Percy, Verstraete 2003.

⁷⁰⁶ Hopkins 1965.

⁷⁰⁷ Saller 1987.

⁷⁰⁸ Shaw 1987.

⁷⁰⁹ Shaw 1987, 35, videti i napomene 24 i 25; Scheidel 2007, 397.

Odlučeno je da se proverí uzrast stupanja u brak na gornjomezijskim epitafima, jer u navedenim analizama R. Selera i B. Šoa nisu vidljivi rezultati koji se odnose na Gornju Meziju. Svi epitafi koji pominju godine smrti, u zavisnosti od dedikanta su razvrstani na one na kojima se može registrovati da je pokojnik bio u braku (posvete supružnika, dece, svekra, tasta, tašte) i one na osnovu kojih se može pretpostaviti da pokojnik još uvek nije zasnovaó svoju porodicu (posvete roditelja, braće, sestara, baba, deda⁷¹⁰).⁷¹¹ Nakon toga su razvrstani prema starosnim kategorijama pokojnika u razmaku od pet godina. Kao početna je uzeta starost od 15 godina, jer je to najraniji uzrast u kome je registrovan brak na gornjomezijskom uzorku (spomenik br. 277), a u poslednju kategoriju spadaju pokojnici od 50 i više godina. Podaci su grupisani i izraženi u *Tabeli 7*, kako bi se videlo koji udeo komemoracija u svakoj starosnoj grupi pripada oženjenim/udatim ili neoženjenim/neudatim osobama. Na taj način se uočava u kom uzrastu se supružnici ili deca kao dedikanti javljaju u znatno većem broju nego roditelji, sestre i braća, na osnovu čega se može pretpostaviti okviran uzrast stupanja u brak.

B. Šo je analizirao posvete devojkama i ženama u periodu od rođenja do 35. godine, i uočio da se muževi kao dedikanti u podunavskim provincijama (u koje je uračunao samo Panoniju i Dalmaciju) javljaju tek u kasnijem tinejdžerskom periodu (od 15-te godine nadalje), a sredinom 20-tih godina supružničke posvete postaju brojnije od roditeljskih. Na osnovu uzrasta u kome je primetio najoštrij prelaz dedikanata sa roditelja na muževe on zaključuje da se većina devojaka udavala do sredine 20-tih godina.⁷¹²

Analiza gornjomezijskih epitafa ne pokazuje potpuno jasno prosečan uzrast udaje devojaka. Najmlađa udata devojka je bila stara 15 godina; iako u toj starosnoj grupi (15–19 godina) ima i supružničkih, i dalje su dominantne roditeljske posvete. Već u drugoj starosnoj grupi (20–24 godina) su supružničke posvete češće od roditeljskih, ali razlika u njihovom broju nije značajna. Tek u kategorijama 25–29 i 30–34 godina su na epitafima udate žene značajno (čak duplo) brojnije od neudatih. U naredne dve starosne grupe zabeležen je minimalan broj roditeljskih posveta, a najstarije neudate žene su imale 40 godina. Nakon ovog uzrasta beleže se samo posvete supruga i dece. Na analiziranom uzorku nije primećena drastična razlika u supružničkim i roditeljskim posvetama, već je taj prelaz postepen. Porast supružničkih, a smanjeni broj roditeljskih posveta u 20-tim godinama, kao i velika razlika u odnosu na roditeljske posvete u kategorijama 25–29 i 30–34 godina sugeríše da su žene najčešće stupale u brak sredinom 20-tih godina. Prosečna vrednost broja godina svih udatih žena u kategorijama 15–19, 20–24, 25–29 i 30–34, iznosi 25,5 godina.

Rezultati analize R. Selera pokazuju da se muškarci obično nisu venčavali pre 25. godine, a da u podunavskim provincijama supruge zamenjuju roditelje kao najčešći dedikanti u starosnoj grupi od 30 do 34 godine. Shodno tome, on zaključuje da su se muškarci u podunavskim provincijama obično ženili u kasnim dvadesetim ili ranim tridesetim godinama.⁷¹³

Podaci vezani za muškarce na gornjomezijskim epitafima su nešto jasniji i samo delimično se razlikuju od rezultata do kojih je došao R. Seler. U grupi 15–19 godina nema komemoracija od strane supruga, a one su izuzetno retke i u naredne dve starosne grupe. Između 20 i 24 godine su registrovana samo dvojica oženjenih muškaraca (obojica po 20 godina), a između 25 i 29 četvorica. U ove prve tri starosne grupe posvete od strane roditelja su znatno brojnije od supružničkih, dok u starijim uzrastima značajno opadaju. Porast posveta od strane žena i dece je primetan u starosnoj grupi 30–34 godina, a značajnija razlika i veći broj supružničkih posveta javlja se tek nakon 35 godina starosti. Opadanje roditeljskih komemoracija u starosnoj grupi 30–34 godina sugeríše da je upravo ovo vreme kada se većina muškaraca ženila. Pored toga, srednja vrednost broja godina svih oženjenih muškaraca u kategorijama 20–24, 25–29, 30–34, 35–39 iznosi 30 godina.

⁷¹⁰ Iako postoji mogućnost da su roditelji, braća, sestre ili drugi rođaci podizali spomenik osobama koje jesu bile u braku, a koje supružnici i deca nisu nadživeli, ne postoji način da preko epitafa dođemo do te informacije.

⁷¹¹ Iz ovog dela istraživanja su isključeni epitafi na kojima su dedikanti osobe koje spadaju u kategoriju nesrodničkih relacija (npr. oslobođenici, patroni, neodređeni naslednici), jer te posvete, iako sugeríšu da pokojnik/ca nije bio/la u braku, mogu da budu rezultat obaveze nametnute testamentom.

⁷¹² Shaw 1987, 37–38.

⁷¹³ Saller 1987, 25, 28.

Tabela 7 – Podela epitafa prema starosti i bračnom statusu pokojnika

starosne kategorije	žene		muškarci	
	udate	neudate	oženjeni	neoženjeni
15–19	6	10	/	18
20–24	7	5	2	12
25–29	7	3	4	18
30–34	13	7	6	6
35–39	7	2	6	3
40–44	8	2	8	3
45–49	5	/	12	1
50+	32	/	97	3
<i>ukupno</i>	<i>85</i>	<i>29</i>	<i>135</i>	<i>64</i>

Iako ni na jednom epitafu nije moguće utvrditi tačan uzrast stupanja u brak, raspoloživi podaci nagoveštavaju šta je bila uobičajena praksa u Gornjoj Meziji, makar među populacijom koja je prihvatila ovaj vid komemoracije. Nisu konstatovani rani brakovi (uzrast 12–14 godina) kakvi su zabeleženi u literarnim delima ovog perioda i na spomenicima u drugim delovima Carstva (posebno na tlu Italije). Najmlađa registrovana udata devojka imala je 15 godina, ali je to usamljeni slučaj; najčešći uzrast udaje su bile srednje, ili čak kasne 20-te godine. Najmlađi oženjeni mladići su bili stari 20 godina, ali se ipak većina muškaraca ženila u ranim 30-tim godinama, ili čak nešto kasnije. Ovi podaci sugerišu da je starosna razlika između žena i muškaraca pri sklapanju prvog braka obično bila između 5 i 10 godina.

Na pojedinim rimskim spomenicima se naglašava dužina braka, najčešće uz napomenu da je zajednički život prošao bez svađa, ili uz uvažavanje preminulog supružnika standardizovanim frazama koje su u skladu sa društveno prihvaćenim vrednostima.⁷¹⁴ Dužina braka je zabeležena na pet gornjomezijskih spomenika; to su uglavnom opširniji epitafi, neki čak i u stihu, a obično pored dugotrajnosti zajednice naglašavaju stabilnost braka i „sladak“ zajednički život. Na jednoj pogrebnom oltaru iz Viminacijuma (br. 107) najverovatnije je zabeležena porodica robova. Spomenik posvećuje supruga svom suprugu sa kojim je „lepo radila“ 50 godina i za koga se udala „bez krivice“. Možemo da pretpostavimo da ovaj par nije imao *conubium*, pa brak nije bio legalan, ali da su se ipak odlučili da svoju zajednicu koja je trajala 50 godina ovekoveče na ovaj način. Iz Viminacijuma potiče i nadgrobna ploča (br. 121) sa ranohrišćanskim natpisom, na kome je zabeležen brak u trajanju od 30 godina. Na oba spomenika izraz *virginus* označava supruga; ovim terminom su najčešće označavani muškarci koji su oženjen prvi put, ili su oženili mladu ženu ili devicu.⁷¹⁵ Obično je na tim spomenicima naglašena dužina braka kako bi se istakla sloga bračnog para i dugotrajnost zajednice. Najčešće se navode brakovi koji traju trideset pet, četrdeset osam ili pedeset godina.⁷¹⁶ Sa lokaliteta Timakum Minus potiče stela veterana i dekuriona kohorte *II Aureliae Dardanorum* (br. 202). On u toku života podiže spomenik sebi i „najdražoj supruzi sa kojom je bez prekida slatko proveo pedeset godina stabilnog braka“. Još jedna stela sa istog lokaliteta (br. 223) beleži dužinu braka – pokojnica je imala 70 godina, a naglašeno je da je od toga 25 godina „slatko živela“ sa mužem. Zaključuje se da su zajedno od njene 45 godine, pa je moguće

⁷¹⁴ Larsson Lovén 2010, 217.

⁷¹⁵ Edmondson 2009, 251–252; Laes 2013, 113.

⁷¹⁶ Treggiarri 1991, 234.

da je u pitanju njen i njegov drugi brak. Fragmentarni epitaf iz Skupa (br. 419) sadrži posvetu žene mužu, i otkriva da su u braku bili 13 godina.

Uočeno je 5 slučajeva braka između patrona i njegove oslobođenice (br. 120, 149, 327, 369, 394). Brak između patrona i oslobođenice se možda može prepoznati i na epitafu sa spomenika br. 267 iz Municipijuma DD. *Iulius Eutyclus* posvećuje spomenik svojoj oslobođenici, a potpisan je kao *patron et contubernalis*. Poznato je da je *contubernium* bila kvazibračna zajednica ljudi koji nemaju *conubium* – veza robova, ili jedne slobodne osobe i roba.⁷¹⁷ Izraz *contubernalis* je čest na supružničkim posvetama robova i oslobođenika, iako se ponekad koristi i termin *coniunx*, jer su ove zajednice težile idealu koji predstavlja *matrimonium iustum*.⁷¹⁸ Pošto je *Eutyclus* ime rasprostranjeno među robovima u centralnobalkanskim oblastima, pretpostavlja se da je dedikant na spomeniku iz Municipijuma DD oslobođenik.⁷¹⁹ Moguće je da je par sa ovog spomenika u odnosu patron-oslobođenica, ali je verovatno da su bili u nekoj vrsti nepriznate zajednice dok je ženska osoba bila u ropstvu (možda i dok je on bio rob), pa je njen partner, oslobođenik, a sada njen patron, obeležio na spomeniku kao *contubernalis*.

Udeo posveta između **dece i roditelja** je približno isti i uzlaznom i silaznom linijom. Oni su često jedni drugima dedikanti na epitafima, pre svega zbog ljubavi i osećanja porodične dužnosti, a u slučaju dece verovatno i zbog nasledstva.

Zabeležene su 193 posvete roditelja **deci (silazne veze)**. Skoro je podjednak broj posveta oba roditelja zajedno, samo majki i samo očeva. Znatno veći broj posveta su dobijali sinovi (119) od ćerki (68), a u 6 slučajeva nije jasno kog je pola dete, ili su navedeni zbirno kao *fili*. Može biti nekoliko razloga za veću brojnost sinova na spomenicima, u odnosu na ćerke. Pretpostavka da su dečaci bili brojniji od devojčica zasniva se, između ostalog, i na pomenutoj praksi izlaganja/napuštanja novorođenčadi, u kojoj su češće stradale devojčice.⁷²⁰ Moguće je da su u rimskom društvu muška deca imala veću šansu da budu ovekovečena nadgrobni spomenikom, jer su se više cenila nego ženska.⁷²¹ Uzrast udaje devojaka može biti još jedan od razloga veće brojnosti sinova na spomenicima; devojke su ranije stupale u brak, pa je bila veća šansa da im nadgrobni spomenik podigne partner, a ne roditelji.

Izrazi kojima su označavana deca na gornjomezijskim epitafima najčešće su *fili* za decu u množini, *filia* za ćerku i *filius* za sina. Na jednom spomeniku iz Timakum Minusa (br. 221) je za pokojnu ćerku upotrebljen termin *nata*. Radi se o metričkom natpisu, a već je odavno primećeno da se taj izraz često koristi za ćerke na ovoj vrsti epitafa.⁷²² Na spomeniku iz Viminacijuma (br. 86) otac je obeležio pokojnog sina epitetom *parvolus*, koji pored svog osnovnog značenja zamenjuje termin *filius*. Roditelji su na ranohrišćanskom spomeniku iz Akva (br. 142) svog dvogodišnjeg sina nazvali *puer*.

Sa epitafa se može zaključiti da je najveći broj parova imao jedno ili dvoje dece, nešto ređe troje, dok su porodice sa više dece izuzetno retke. Četvoro dece u okviru iste porodice je zabeleženo na 10 spomenika (br. 32, 105, 106, 146, 180, 201, 203, 221, 227, 413), dok su porodice sa petoro dece registrovane na 5 spomenika (br. 59, 159, 186, 190, 302). Jedinstveni slučaj predstavlja spomenik iz Ulpijane (br. 302), koji možda ima više od petoro dece. Na njemu je navedeno još jedno žensko ime, ali nije jasno u kojoj je vezi sa ostalima na spomeniku; pored toga, predstava na steli upućuje na više dece, najverovatnije sedmero (T.XVII/66). Ipak, pri razmatranju prosečnog broja dece u porodici treba uzeti u obzir visoku stopu smrtnosti dece u rimskom periodu, kao i realnu mogućnost da iz nama nepoznatih razloga nisu sva deca iz iste porodice navedena na epitafu.

⁷¹⁷ Treggiari 1991, 52–54; Hersch 2010, 27–28.

⁷¹⁸ Treggiari 1991, 54.

⁷¹⁹ Милин 2002, 164; IMS I, 071.

⁷²⁰ Clark 1981, 194; Krause 2011, 626; videti strane 31–32.

⁷²¹ Churchin 2022, 208.

⁷²² Harrod 1909, 78.

Stela iz Raciarije (br. 143) otkriva da je pokojni mladić od 15 godina imao pravo na pojedine počasti reda dekuriona, kome je najverovatnije pripadao i njegov otac.⁷²³ Iako mladić najverovatnije nije bio formalno primljen u gradsko veće, evidentno je uživao u nekim privilegijama položaja. Natpis je dokaz da su deca gradskih dekuriona od rane mladosti pripremana za karijeru i verovatno nasleđivala funkciju od očeva.⁷²⁴ Ovaj natpis jedan od retkih primera na kome je dete predstavljeno kao simbol roditeljske nade; otac, koji je i dedikant, opisuje sebe kao *pater infelicissimus*, posvećujući spomenik prerano umrlom sinu koga bi očekivala blistava karijera da je poživio dovoljno dugo.

Roditeljima (uzlazne veze) je posvećeno 187 spomenika. Posvete uopšteno roditeljima (oboje, ili samo jedan od roditelja, ali nejasno ko) su zabeležene 46 puta. Majke su dobijale znatno manje posveta (37) od očeva (104). Veoma je moguće da su očevi kao glave porodica i vlasnici većeg kapitala češće dobijali spomenik od majki. Uočeno je da su neuporedivo češće posvete sinova (101) nego ćerki (37), a posebno je upadljiva brojnost posveta sinova očevima (76). Pored pomenute veće brojnosti i značaja muške dece u rimskom društvu, za ovakvu statistiku postoji još mogućih razloga. Muška deca su možda zbog prenošenja porodičnog imena češće bila naslednici, potencijalno određeni testamentom, pa su imali obavezu podizanja spomenika preminulim roditeljima. Takođe, velika je verovatnoća da su ćerke nakon udaje zvanično prelazile u drugu porodicu, pa u određenom broju slučajeva prema svojim roditeljima nisu imale obavezu komemoracije.

Roditelji su označavani tipičnim izrazima *mater* i *pater*, a kada se misli na oboje *parentes*. U jednom slučaju je naveden *pater genetivus* – na spomeniku iz Singidunuma (br. 14), datovanom u kraj III–IV vek. Možda se ovde radi o rođenom ocu, za razliku od usvojitelja ili hranitelja,⁷²⁵ kako bi se naglasila vrsta veze sa pokojnikom (pošto se u istom natpisu pominje i *alumnus*).

Primećeno je da redosled navođenja dece kao dedikanata na većini gornjomezijskih porodičnih epitafa nije vezan za pol deteta, pa iako su obično brojniji, sinovi u ovom pogledu nemaju primat u odnosu na ćerke. Veća je verovatnoća da su deca koja posvećuju spomenik roditeljima (ako ih ima više na jednom natpisu) navedena prema uzrastu, jer se često mešaju i muška i ženska imena. Eventualno ako je neko od dece bio vojno lice ili državni službenik, obično je bio naveden pre svoje braće i sestara; primer za to su spomenici br. 159 i 186. Moguće je da su zbog svog položaja ovi članovi porodice bili cenjeniji i samim tim navedeni prvi kao dedikanti. Druga mogućnost je da su snosili najveći deo troškova sahrane i komemoracije, pa su zbog toga bili navedeni pre braće i sestara.

Posvete između **sestara i braće (lateralne veze)** su najređe u kategoriji nuklearnih relacija. Zabeleženo je 50 ovakvih veza, a znatno je veći broj posveta braći nego sestrama. Sestrama je posvećeno samo 8 spomenika (2 od sestara, 6 od braće), dok braća imaju ukupno 42 posvete (19 od sestara, 23 od braće). Braća i sestre se najčešće javljaju kao dedikanti zajedno sa roditeljima, dok su individualne posvete veoma retke. Ovakvo brojno stanje se može objasniti činjenicom da su najčešće roditelji preuzimali obavezu komemoracije, a nakon osnivanja sopstvenih porodica njihovi supružnici.

Skoro isključivo se koriste klasični termini *soror* i *frater*, osim na jednom kasnoantičkom spomeniku iz Niša (br. 251), gde su dvojica braće nazvani terminom *germanus*. Ovaj termin je u smislu brata zabeležen na nekoliko spomenika iz Rima.⁷²⁶

4.3.1.3. Proširena porodica

Relacije između članova proširene porodice su najslabije zastupljene na gornjomezijskim epitafima. Od ukupno 750 uočenih veza samo 48 spada u kategoriju proširene porodice, što iznosi

⁷²³ CТоев 2015, 106.

⁷²⁴ CТоев 2015, 107.

⁷²⁵ IMS I, 041.

⁷²⁶ Harod 1909, 61.

svega 6,40%. Ni za jednu vrstu relacije se ne može reći da je naročito brojna u odnosu na ostale, pošto su sve zabeležene između 1 i 6 puta.

O pojmu *alumnus* je već bilo reči u tekstu, u okviru teme položaja dece u rimskoj porodici.⁷²⁷ Ova kategorija je u rimskom načinu razmišljanja bila deo porodice, a ta deca su često imala isti ili sličan položaj kao deca usvojitelja/hranitelja. Zbog toga je odlučeno da se ove relacije uključe u kategoriju proširene porodice, a ne u nesrodničke relacije. Zabeleženo je 5 posveta u kojima se pominju *alumni*, 4 na kojima su pokojnici i jedna na kojoj je *alumnus* dedikant. Među njima je samo jedna osoba ženskog pola (br. 79); usvojitelji/hranitelji joj posvećuju spomenik, a ona nosi ime po jednom od njih, Aurelijusu (*Aurelianene*). Kao *alumni* su navedeni dečaci od 5 (br. 227) i 17 godina (br. 104), dok se za jednog ne navodi uzrast (br. 14); u sva tri slučaja im spomenik posvećuju usvojitelji/hranitelji. Na jednoj ploči iz Municipijuma DD (br. 266) *alumnus* posvećuje spomenik svojoj usvojiteljki/hraniteljki, koju je označio terminom *carissima femina*. Pored ovih primera, na jednom epitafu iz Viminacijuma (br. 95) se pominje sedmogodišnji *alumnus* pokojnika.

Među gornjomezijskim epitafima je uočeno 9 posveta unuka **babama i dedama**; od toga su posvete dedama malo brojnije (6 ili 7)⁷²⁸ nego babama (3 ili 2), a kao dedikanti se češće javljaju unuci (7) nego unuke (2). Izrazi kojima su označavane babe i dede su *avia* i *avius*.

Na spomeniku iz Guberevca (br. 39) troje unučadi posvećuje spomenik dedi koji je imao 80 godina; oni su označeni i kao naslednici. Njihovi roditelji (a njegova deca) se ne pominju u natpisu, pa se može pretpostaviti da nisu živi, te su stoga unuci i unuka kao naslednici imali i obavezu komemoracije. Na spomeniku iz Kline (br. 284) je takođe unuk jedini naslednik i dedikant dedi od 80 godina. U nekoliko slučajeva su unuci navedeni sa još nekoliko dedikanata, najčešće sa svojim roditeljima (br. 59, 305, 401).

Zabeležen je približno isti broj posveta baba i deda **unucima** (11). Znatno su brojnije posvete unucima (9) nego unukama (2), a kao dedikanti su dede zabeležene 4 puta, a babe 7. Izraz za unuke je u svim slučajevima *nepos*, dok je za unuku upotrebljen malo ređi oblik *nepotia*. U latinskom jeziku se terminom *nepos* često označavaju unuci oba pola, dok se distinkcija između termina *nepos* i *neptis* javlja pretežno u legalnim dokumentima, ili u slučajevima kada je bitno istaći nasledno pravo.⁷²⁹

Babe i dede su najčešće dedikanti na spomenicima na kojima se javljaju višegeneracijske porodice (br. 59, 125, 239, 283, 339), ili su samo jedan od dedikanata u porodičnim posvetama. Na steli iz Skupa (br. 357) baba posvećuje spomenik mladiću od 16 godina, a na spomeniku br. 403 iz Skupa se kao jedini dedikant mladiću od 23 godine navodi deda. U ovim slučajevima se pretpostavlja da roditelji mladića nisu bili živi, pa da su baba ili deda koji su imali ulogu staratelja, preuzeli organizaciju komemoracije i sahrane. Onomastika otkriva da su brojnije bile babe i dede sa očeve nego sa majčine strane, i kao dedikanti i kao primaoci posveta.

Mali broj baba i deda na natpisima može imati veze sa kraćim životnim vekom u antici. Po pojedinim procenama je manje od 20 % muškaraca u Rimu do svoje 30-te godine imalo živog oca; samim tim većina deda ne bi doživela da vidi kako im odrastaju unuci.⁷³⁰ Ako uzmemo u obzir stariji prosečan uzrast stupanja u brak u Gornjoj Meziji (za oba pola) u odnosu na Rim i Italiju, ovaj procenat je verovatno bio malo manji. Može se pretpostaviti da je više spomenika posvećeno dedama, a da su babe brojnije kao dedikanti, zbog razlike u godinama prilikom stupanja u brak, kao i dužeg životnog veka žena.

Bočne linije srodstva su konstatovane na 4 spomenika.

Pogrebni oltar iz Viminacijuma (br. 107) sadrži metrički natpis, koji navodi da žena podiže spomenik mužu i bratancu. Konkretni izrazi koji označavaju rodbinske odnose „tetka“ (*amita*) i

⁷²⁷ Videti stranu 44.

⁷²⁸ Videti napomenu br. 700.

⁷²⁹ Brunet 2022, 50–51.

⁷³⁰ Curchin 2022, 205–206.

„bratanac“ (*filius fratri*)⁷³¹ nisu uočeni, već pored imena bratanca stoji odrednica „bratov“, na osnovu čega je i definisana ova veza. Iz teksta kasnoantičkog spomenika iz Niša (br. 251) zaključuje se da su na istom mestu sahranjeni sinovi, otac i njegova sestra; međutim, izraz „tetka“ i u ovom slučaju nedostaje, a umesto njega se navodi „sestra oca“.

Dva puta je zabeležena posveta sestrića ujaku i jednom posveta ujaka sestrićima. Ujak je označavan terminom *avunculus*, a sestrić izrazom *nepos*.⁷³² U latinskoj epigrafici su se deca sestre najčešće označavali terminom *sobrinus/a* ili *filius/a sororis*;⁷³³ ovi izrazi nisu zabeleženi na gornjomezijskim epitafima. Na spomeniku iz Raciarije (br. 167) ujak i sestrić su bili članovi gradskog veća. Sestrić je posvetio spomenik ujaku koji možda nije imao dece, a možda je ova posveta gest ukazanog poštovanja i zahvalnosti zbog napretka u karijeri. Na spomeniku iz Smedereva (br. 58), pokojnik je bio vojno lice, a pored njegove žene kao dedikant je naveden i sestrić, koji je označen i kao naslednik. Na ovom epitafu, koji nije idealno očuvan, navedena su i dva dečaka od 12 i 13 godina; moguće je da se radi o preminuloj deci pokojnog vojnika, zbog čega je kao naslednik određen njegov sestrić. Na jednoj steli iz Viminacijuma (br. 110) očuvan je samo poslednji deo natpisa, na kome se pominje ime i posveta „njihov ujak“; nažalost nije sačuvano ko je od sestrića dobio ovu posvetu, ali je očigledno da ih ima više od jednog.

Upečatljivo je da izrazi za rodbinu sa očeve strane nisu uočeni, dok za majčinsku rodbinu

Tazbinsko srodstvo je posvedočeno sa ukupno 17 veza, a skoro isključivo se radi o vezama između zetova i tasta/tašte.

Zabeležena je samo jedna posveta snajke svekru (*socer*) – sarkofag iz Raciarije (br. 153) podiže žena mužu i svekru; obojica su bili dekurioni.

Zet (*gener*) je posvedočen 9 puta kao dedikant, u 3 posvete tašti (*socra/socrus*) i 6 posveta tastu (*socer*). Zet se u posvetama javlja kao jedan od dedikanata na porodičnim spomenicima (br. 4, 52, 305), a u nekoliko slučajeva je jedini dedikant tastu i/ili tašti (br. 12, 141, 183, 427). Na kasnoantičkoj ploči iz Vratarnice kod Zaječara (br. 183) zet je dedikant tastu, koji je ujedno njegov patron; pošto je dedikant obeležen kao *gener et servus*, može se pretpostaviti da je bio sluga ili rob svog tasta.⁷³⁴

Tast i tašta su kao dedikanti na spomenicima zabeleženi 7 puta. Najčešće se javljaju među ostalim dedikantima, ili posvećuju spomenik nekolicini pokojnika (br. 46, 47, 254, 320, 380), dok je samo na jednom spomeniku tast jedini dedikant svom zetu (br. 133). Spomenik iz Skupa (br. 320) podiže žena dvojici sinova i zetu, a svo četvoro su prikazani na reljefu. Zanimljivo je da zet nosi slično ime kao jedan od sinova, pa se možda radi o oslobođeniku nekoga iz te porodice.

Iako malobrojne, ove posvete nagoveštavaju bliske odnose između zetova i tasta/tašte. Može se pretpostaviti da su zetovi bili cenjeniji nego snaje zbog uobičajenog višeg statusa muškaraca u rimskom društvu. Pošto je zabeleženo da su zetovi bili vojna lica u nekoliko slučajeva (br. 4, 12, 46, 133, 254), i avgustal u jednom (br. 320), možda se radi o većem uvažavanju ovih društvenih kategorija. Postoji mogućnost da su neki od njih bili poslovno povezani sa porodicom svoje žene i pre braka – zetovi su bili saborci (br. 4), kolege (br. 427) ili sluge/robovi (br. 183) svojih tastova.

Rođaci se pominju na dva natpisa, a osim što je uz njih dodata odrednica „svoj“ (*suus*) ili „naš“ (*nostrus*) nije naznačeno na koje tačno rođake se misli. U jednom ranom natpisu iz Skupa (br. 322) centurion legije I Italike podiže spomenik svom osamnaestogodišnjem rođaku, pripadniku iste legije; izraz upotrebljen za mladog pokojnika je *cognatus*. Na spomeniku iz Ulpijane (br. 296) bračni par pored svoje dve pokojne ćerke označava i rođaka, izrazom *adfinis*.

⁷³¹ Armani 2012, 85-86.

⁷³² Pored toga što označava unuke, u latinskom jeziku se izraz *nepos* koristi i za nećake, ali znatno ređe i tek od II veka (Mirković 2008, 77; Brunet 2022, 51). Najverovatnije se ovaj izraz koristio da označi sve mlađe pripadnike druge generacije, uključujući unuke, nećake, unuke braće i sestara itd. (Brunet 2022, 54).

⁷³³ Armani 2012, 92.

⁷³⁴ Iako izraz *servus* može označavati i roba, ta opcija je manje verovatna, jer se radi o oženjenom čoveku, a robovi nisu imali prava na legalan brak.

4.3.1.4. Nesrodničke relacije

Od ukupno 750 relacija, njih 69 (9,20%) pripada odnosima van porodice, to jest nesrodničkim relacijama. Udeo nesrodničkih relacija je značajno niži od nuklearnih, ali veći od veza unutar proširene porodice. Među nesrodničkim relacijama su nabrojnije posvete između oslobođenika i patrona (39), kao i neodređenih naslednika ostaviocima (20). Znatno su ređe veze sluga/rob-gospodar (6), u dva slučaja su zabeležene veze između štićenika i dojlje, a sa po jednim primerom veze gosta i domaćice, kao i staratelja i štićenice.

Posvete između **oslobođenika i patrona** su verovatno rezultat poštovanja i zahvalnosti, a moguće i obaveza koje oslobođenici ostaju nakon manumisije. Patroni (bivši vlasnici) su uvek označeni pojmovima *patrona* i *patronus*. Izrazi za oslobođenike su uglavnom *liberta* i *libertus*. Na pogrebnom oltaru iz Viminacijuma (br. 73) je oslobođenica označena terminom *ancilla*, a na jednom spomeniku iz Skupa (br. 407) je naglašeno da je u pitanju zajednički oslobođenik muža i žene (*libertus comunis*).

Oslobođenici su ponekad bili navedeni u posveti sa drugim članovima porodice patrona (br. 93, 114, 321, 407). Često su bili jedini dedikanti (br. 100, 122, 124, 152, 208, 319, 330, 337, 367, 425, 429, 430, 439), a u pojedinim slučajevima je bilo naglašeno i da su naslednici (br. 95, 197, 335, 338).

Mnogo ređe su patroni bili dedikanti oslobođenima – zabeležene su samo četiri ovakve posvete (br. 57, 76, 246, 267). Može se samo pretpostaviti da su u ovim slučajevima patroni bili bez porodice, pa da su oslobođenike doživljavali kao svoje najbliže, buduće naslednike i prenosioce njihovog porodičnog imena. Utoliko više su bili pogođeni smrću svojih oslobođenika i osećali potrebu da im podignu spomenik.

Na 20 spomenika su dedikanti navedeni samo kao **naslednici** (*heredes*), bez naznačene konkretne veze sa pokojnikom. U ovu neodređenu kategoriju ne spadaju oni naslednici koji pored oznake *heres* imaju određene relacije, jer su oni identifikovani shodno svom primarnom odnosu sa pokojnikom. Za većinu ovih neodređenih naslednika se ni po podacima u natpisu ni po onomastici ne može pretpostaviti veza sa pokojnikom (br. 96, 137, 140, 148, 207, 212, 255, 298, 325, 340, 350), dok četiri natpisa (br. 27, 85, 91, 102) indiciraju da se možda radi o saborcima – iako nisu imali oznaku *contubernales*, njihov status je pretpostavljen na osnovu podataka o jedinici u kojoj su služili. Iako nije preciziran odnos sa pokojnikom, može se pretpostaviti da ovi naslednici nisu u srodstvu, niti u nekom međuzavisnom odnosu sa pokojnikom, jer bi u suprotnom ta veza bila naznačena.

Jedinstveni slučaj među gornjomezijskim spomenicima predstavlja epitaf iz Kline kod Peći (br. 287), na kome Elija Severa posvećuje spomenik svojim robovima. Iako nije upotrebljen termin *servus* za označavanje robovskog statusa, na to ukazuju jednočlana imena, kao i oznaka njihove **vlasnice** (*domina*).

Robovi se izuzetno retko pominju na gornjomezijskim natpisima. Samo na steli iz Timakum Minusa (br. 214) su registrovana dvojica robova (*pientissimi servi*), koji su dedikanti sa ostalim naslednicima, od kojih je jedan sin pokojnika. Spomenik iz Prizrena (br. 310) otkriva da je pokojnica bila robinja (*serva*) u poznatoj patricijskoj porodici Furija. Izraz *verna* se javlja dva puta (br. 269, 273), ali se ne odnosi na dete, već u oba slučaja na odraslog muškarca (koji je verovatno rođen u robovskoj porodici). Ipak, ni jedan od njih nije određen kao *verna* u odnosu prema dedikantu (u oba slučaja supruga), već ovaj izraz stoji kao odrednica uz njihovo ime.

Sluge su zabeležene u samo dva slučaja. Na epitafu iz Vratarnice kod Zaječara (br. 183) izraz *servus* najverovatnije ne označava roba, već slugu, koji je ujedno bio i zet pokojnika.⁷³⁵ Na ploči iz Skupa (br. 328) pokojnik je testamentom odredio sluškinju kao osobu koja će se pobrinuti za sahranu i komemoraciju; upotrebljen je termin *famula*.

⁷³⁵ Ukupan broj relacija sluga-gospodar je 1, jer je ovaj slučaj računat kao relacija zet-tast; videti stranu 94 i napomenu 734.

Zabeležene su i dve posvete **dojiljama**, a kao dedikanti su navedeni njihovi bivši štićenici. Na steli iz Skupa (br. 318) bivši štićenik posvećuje spomenik svojoj dojilji, koja je živela 70 godina; upotrebljen je termin *nutrix*. Druga stela, takođe iz Skupa (br. 381) sadrži posvetu štićenice dojilji i oslobođenici, koja je imala 60 godina; u ovom natpisu je upotrebljen naziv u deminutivu – *nutricula*. Iako na ovim spomenicima nije navedena starost dedikanata, očigledno je da pokojnice koje su imale 60 i 70 godina nisu dojile pa se može pretpostaviti da su im štićenici podigli spomenike kao odrasle osobe. Ova činjenica ukazuje na značaj dojilja i trajnost ovih veza mnogo godina nakon detinjstva.

Zanimljiv primer nesrodničkih relacija koje pokazuju određeni stepen bliskosti predstavlja stela sa dvojnim epitaфом iz Singidunuma (br. 20). Na njoj su komemorisane dve ženske osobe koje nisu u srodstvu ni međusobno ni sa dedikantima. Na prvom delu epitafa je zabeležena posveta **gosta** svojoj **domaćici**; upotrebljen izraz *hospita* potvrđuje da je ovaj par bio povezan običajem privatnog gostoprimstva (*hospitium privatum*).⁷³⁶ Na drugom delu epitafa je posveta **staratelja** (*tutor*) **štićenici**. Tutor je kao zakonski staratelj imao i obavezu da se nakon smrti pobrine za sahranu i komemoraciju svoje štićenice.⁷³⁷ Moguće je da su obe žene bile u odnosu privatnog gostoprimstva sa svojim dedikantima, jer su predmeti nalik svicima koji su prikazani u njihovim rukama mogli da predstavljaju *tesserae hospitalis*, pločice sa ispisanim ugovorom koji su sklapali domaćin i gost.⁷³⁸

4.3.1.5. Hronološki pregled

Hronološka podela epitafa je bila neophodna kako bi se uočile eventualne razlike u učestalosti različitih kategorija porodičnih odnosa kroz vreme – tokom nastanka provincije, njenog razvoja i integrisanja u Carstvo, ali i nakon transformacije u kasnoj antici. Uprkos pojedinim mišljenjima da kasnocarske i hrišćanske natpise zbog razlika u odnosu na spomenike iz vremena principata treba obrađivati zasebno,⁷³⁹ oni su obuhvaćeni ovom analizom i tretirani na isti način kao stariji spomenici.

Hronološka podela podrazumeva razvrstavanje epitafa u nekoliko grupa koje obuhvataju relativno širok vremenski raspon (Grafikon 5). Prvu grupu čine spomenici datovani u I vek (51); u ovu grupu su svrstani i oni datovani manje precizno u drugu polovinu I-prvu polovinu II veka, ili samo u I–II vek. Druga grupa su spomenici pouzdano datovani u II vek (142); njihov broj raste proporcionalno razvoju epigrafske prakse u provinciji. Treću, najbrojniju, grupu čine svi spomenici datovani u II–III vek (153); ovde su svrstani svi spomenici datovani u drugu polovinu II–prvu polovinu III veka, kraj II–početak III veka, ili samo okvirno u II–III vek. Četvrta grupa su spomenici pouzdano datovani u III vek (48). Petu grupu čine kasnoantički spomenici (21) datovani u kraj/drugu polovinu III–prvu polovinu IV veka, pa sve do kraja kasne antike. Određeni broj spomenika (njih 25) je bez datovanja, ili je datovan previše neprecizno da bi se svrstao u navedene kategorije (recimo I–III vek, II–IV vek).⁷⁴⁰

Relacije na spomenicima i u pojedinačnim posvetama su izdvojene i prebrojane posebno za svaki navedeni period. Brojnost spomenika nije podjednaka u svim periodima, ali su uprkos tome uočljive određene razlike u obrascima komemoracije.

⁷³⁶ Nicols 2011, 422–423.

⁷³⁷ Нинковић 2022б, 145.

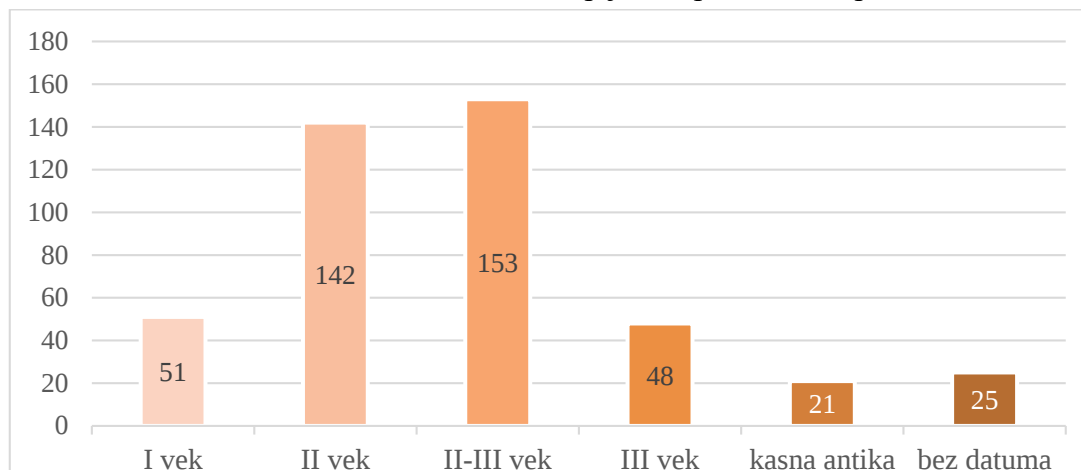
⁷³⁸ IMS I, 052; Пилиповић 2019, 174–175; Нинковић 2022б, 144–145.

⁷³⁹ Saller, Shaw 1984, 130–131.

⁷⁴⁰ Datovanje spomenika se najčešće vrši na osnovu onomastičkih podataka, prema carskom gentilicijumu ili ličnosti koja se pominje u natpisu (npr. konzul), a ređe i prema paleografskim karakteristikama. Sigurni datumi su obično samo za duži vremenski period, pa je najveći broj spomenika datovan okvirno (Петровић 1975, 17). Pored toga, za datovanje se koriste i pojedini formalno-epigrafski elementi natpisa, poput formula, skraćenica, ligatura, a veoma su značajne i ikonografske analize reljefa na spomenicima (Петровић 1975, 19). Nadgrobni spomenici sa teritorije Gornje Mezije su često fragmentovani, što dodatno otežava njihovo datovanje. Podela i analiza spomenika u okviru užih podkategorija ne bi imala smisla pre svega zbog malobrojnosti uzorka, ali i zbog nesigurnog i nedovoljno preciznog datovanja većine spomenika. Upravo zbog toga je u radu korišćena ovako gruba hronološka podela.

Očigledno je da su kroz sve periode najčešći spomenici koje jedni drugima podižu članovi nuklearne porodice (Grafikon 6). Oni su znatno brojniji od ostale dve grupe u svih pet perioda i čine između 70 i 80 % ukupnog broja. Upadljivo je da su spomenici sa nesrodničkim relacijama brojniji u odnosu na spomenike proširene porodice u periodu I veka. U svim ostalim periodima su spomenici sa posvedočenom proširenom porodicom češći od onih koji beleže nesrodničke relacije.

Grafikon 5 – Hronološka zastupljenost porodičnih epitafa

Kada se posmatraju pojedinačne relacije na epitafima, u svim periodima su najbrojnije veze unutar nuklearne porodice (Grafikon 7), a nesrodnički odnosi su u svih pet perioda brojniji od relacija unutar proširene porodice.

U okviru nuklearne porodice najčešće su posvete između supružnika ili roditelja i dece, samo se njihov udeo neznatno razlikuje zavisno od perioda, dok je broj lateralnih komemoracija u svim periodima nizak (Grafikon 8).

Među spomenicima **I i II veka** su najbrojniji oni koji deca posvećuju roditeljima; znatno su češći od posveta supružnika i roditelja deci. Kao upečatljiva karakteristika I veka može se izdvojiti izuzetno nizak udeo roditeljskih komemoracija. Ovo u kombinaciji sa brojnim uzlaznim komemoracijama (posvete dece roditeljima) može ukazivati možda na duži životni vek u ovom periodu.

U periodu **II-III i III veka** dominiraju supružničke posvete; nakon njih su najbrojnije posvete roditelja deci, a neznatno manje ima posveta dece roditeljima.

Najveća odstupanja se primećuju u **kasnoj antici**. U ovom periodu je najveći broj posveta roditelja deci (tj. opadajućih relacija), što je u dosadašnjim analizama rimske porodice protumačeno kao odraz jakih veza između roditelja i dece, koje su nastavljene i nakon što deca osnuju svoje porodice (misli se pre svega na roditeljske posvete odrasloj deci). Drugo objašnjenje je visoka stopa smrtnosti dece.⁷⁴¹ Nakon njih su najbrojnije supružničke, dok su posvete roditeljima izuzetno malobrojne u ovom periodu. Mali broj uzlaznih, to jest posveta dece roditeljima, može ukazivati na visoku stopu smrtnosti, pre svega dece, ali i uopšteno.⁷⁴² Kasna antika takođe beleži i najveći procenat lateralnih posveta (15%), što sugerise da je porodica u ovom periodu bila tradicionalna celina sa bliskim odnosima između braće i sestara, čak i u periodu nakon odrastanja i formiranja sopstvenih porodica.⁷⁴³

Uprkos promenama u komemoraciji tokom vremena, ni u jednom periodu ne postoji značajnije odstupanje u odnosu na celokupni obrazac za čitavu provinciju. Iako su promene u kasnoj

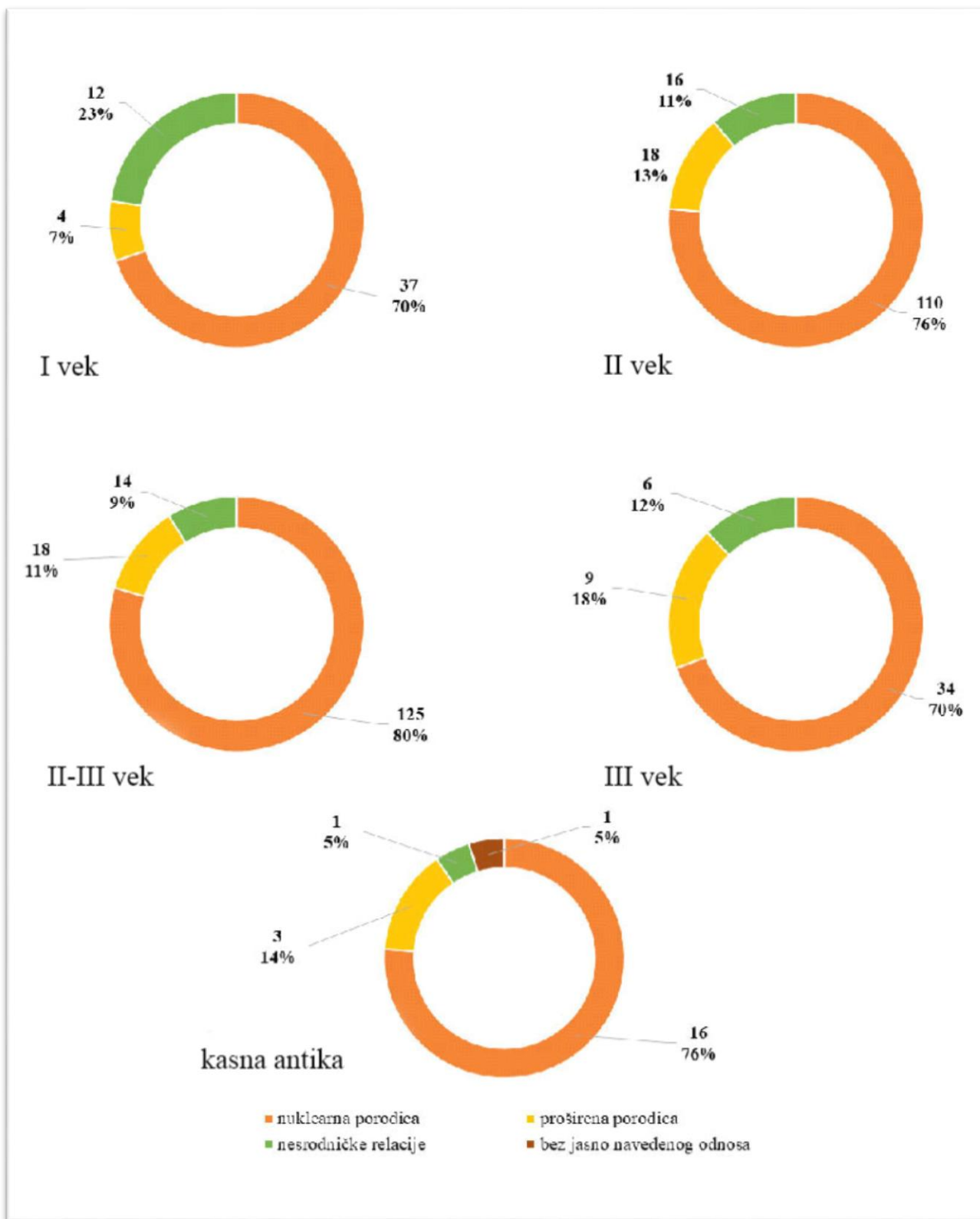
⁷⁴¹ Edmondson 2005, 200–201; Curchin 2022, 206–207.

⁷⁴² Curchin 2022, 206–207.

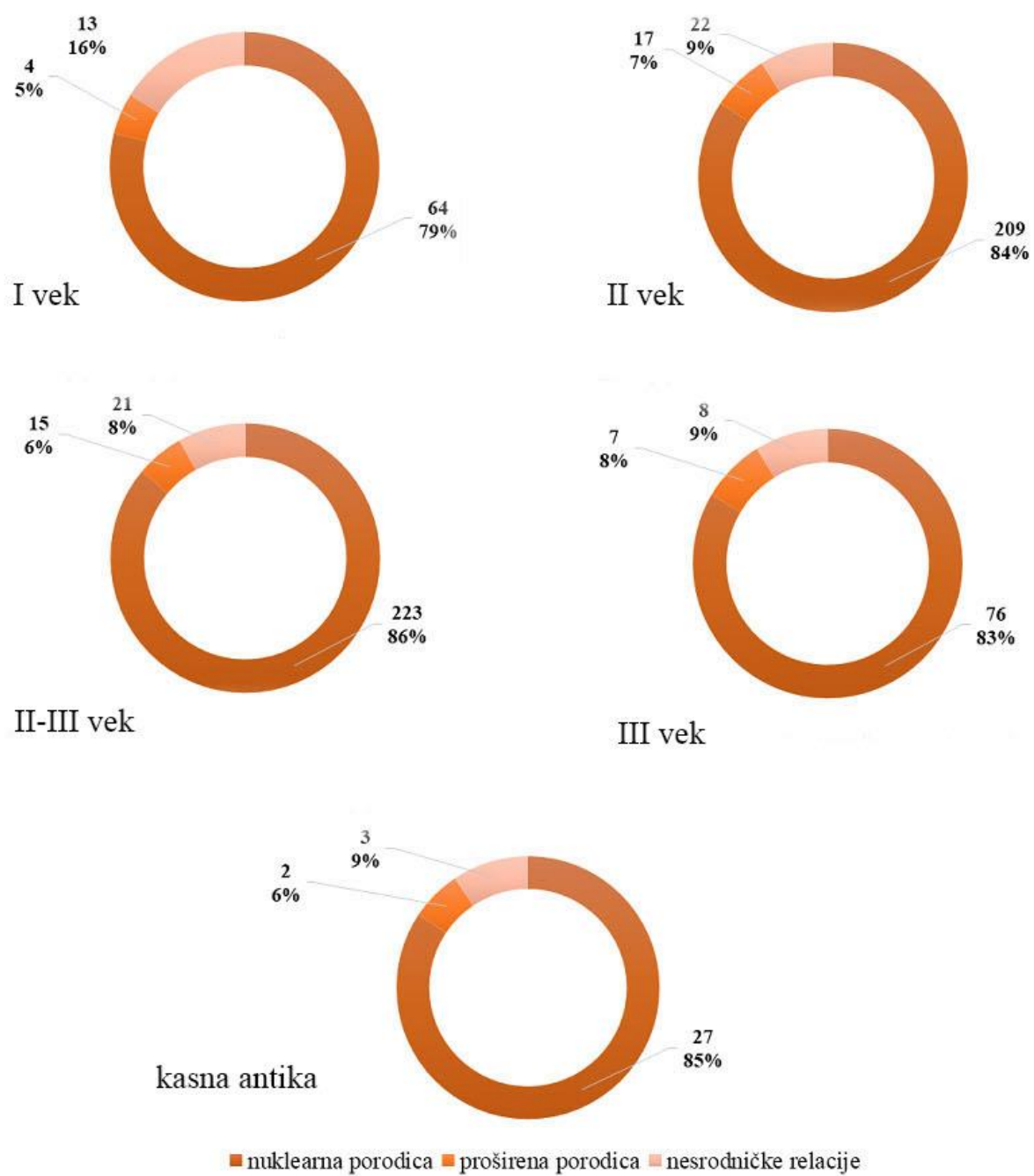
⁷⁴³ Curchin 2022, 207.

antici najupečatljivije, uzorak je premali da bi moglo da se tvrdi da tada dolazi do drastičnih promena u porodičnoj strukturi u odnosu na prethodne periode.

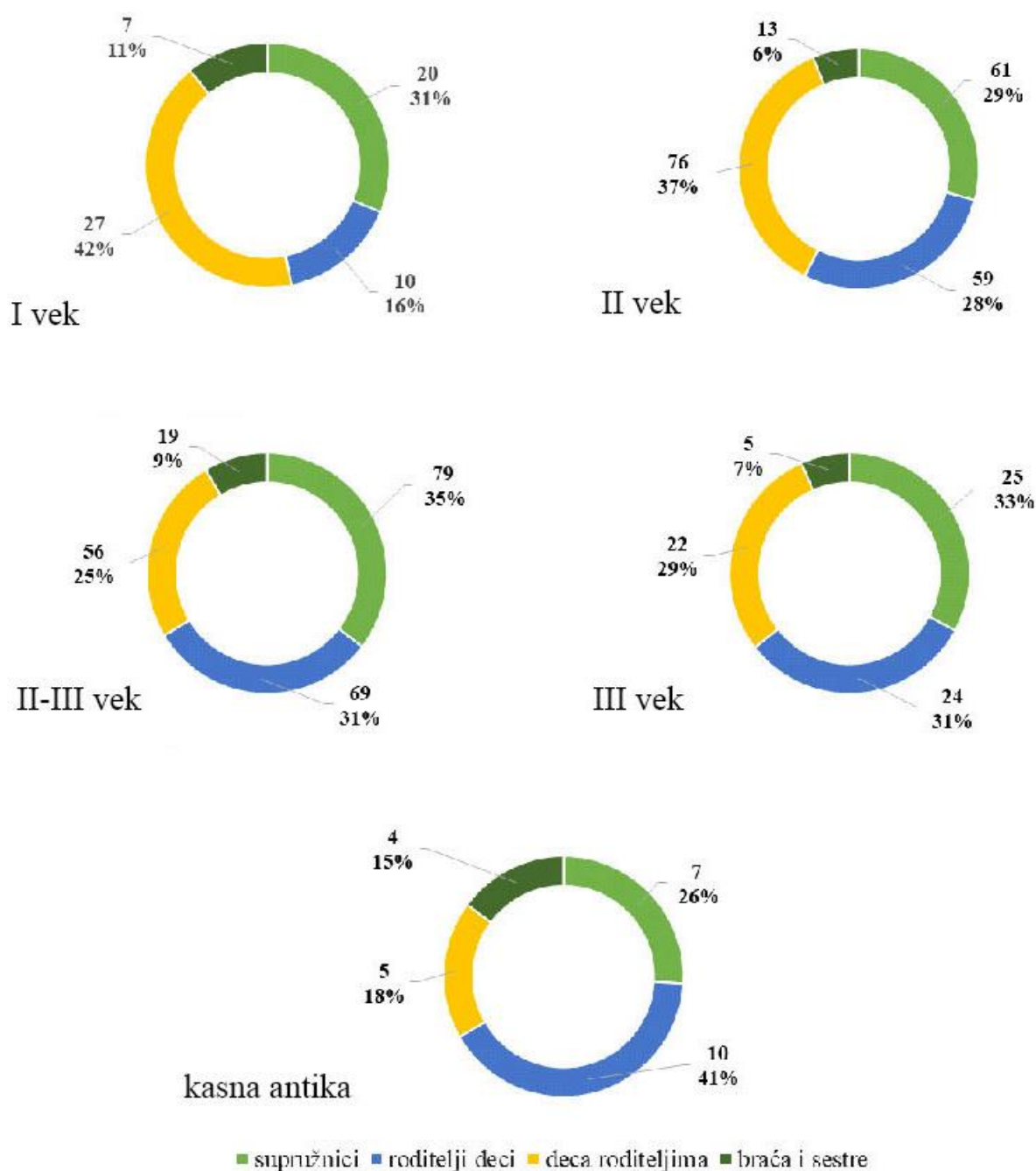
Grafikon 6 – Zastupljenost različitih kategorija relacija na spomenicima kroz periode

Grafikon 7 – Zastupljenost pojedinačnih relacija na epitaforma kroz periode

Grafikon 8 – Zastupljenost posveta u okviru kategorije nuklearne porodice kroz periode

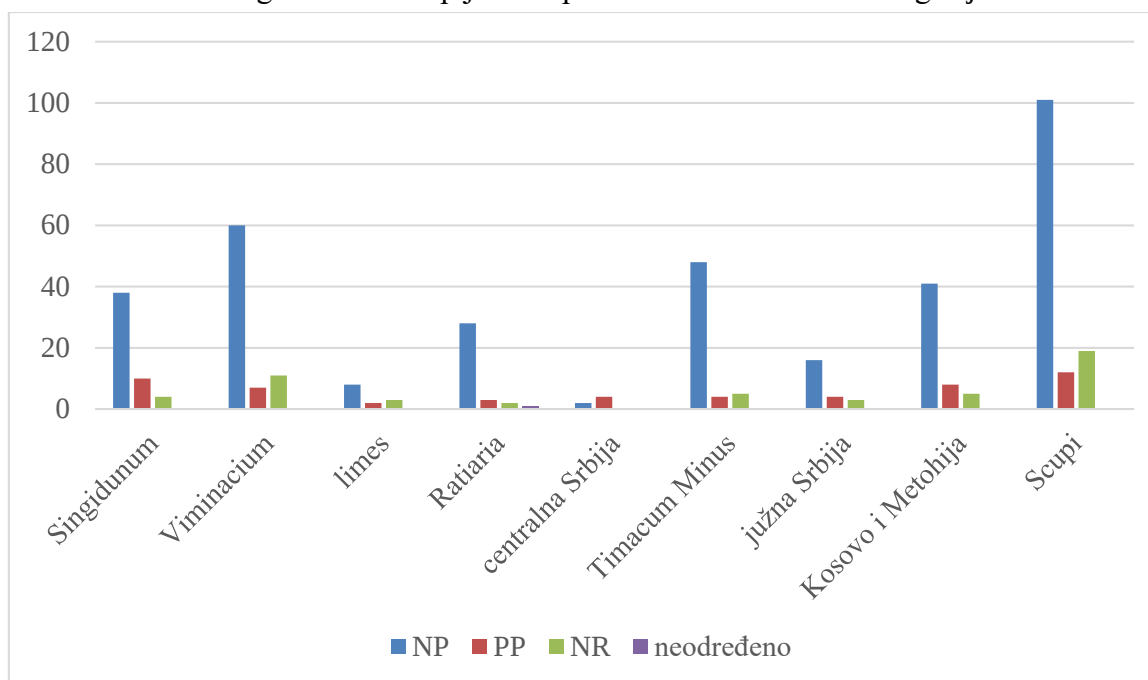
4.3.1.6. Regionalne razlike

Regionalna analiza ličnih odnosa na spomenicima donosi neke zanimljive zaključke; rezultati su izraženi u *Tabeli 8* i *Grafikonima 9, 10 i 11*.

Metod D. Martina je primenjen i pri regionalnoj podeli spomenika, a rezultat je izražen *Grafikonom 8*. U svim oblastima su najbrojniji spomenici koje posvećuju članovi nuklearne porodice. Viminacijum, limes, Timakum Minus i Skupi imaju posle ove kategorije najbrojnije spomenike sa nesrodničkim relacijama. Među navedenim regionima oblasti kolonija imaju značajniju razliku u broju u odnosu na spomenike koji beleže proširene porodice, od kojih su

spomenici nesrodničkih relacija brojniji za čak 35–40%. Ostali regioni imaju malo brojnije spomenike proširene porodice od nesrodničkih, a u Singidunumu i oblasti Kosova i Metohije je ova razlika dosta veća i iznosi 50% ili više. Ipak najupečatljiviji rezultat je brojnost spomenika članova nuklearne porodice. Izuzetak predstavlja oblast centralne Srbije, gde su spomenici članova proširene porodice duplo brojniji od onih koje podižu članovi nuklearne porodice; ipak, ovde se radi o izuzetno malom uzorku (ukupno 6 spomenika) na osnovu kojeg se ne može doneti neki ozbiljniji zaključak.

Grafikon 9 – Regionalna zastupljenost spomenika sa različitim kategorijama odnosa

Pojedinačne relacije na spomenicima pokazuju malo više nijansi i razlika između regiona, u sve tri kategorije odnosa; brojno stanje je prikazano u *Tabeli 8*.

Tabela 8 – Regionalna zastupljenost različitih kategorija odnosa pokojnik-dedikant na gornjomezijskim spomenicima

		<i>Singidunum</i>	<i>Viminacium</i>	<i>limes</i>	<i>Ratiaaria</i>	<i>centralna Srbija</i>	<i>Timacum Minus</i>	<i>južna Srbija</i>	<i>Kosovo i Metohija</i>	<i>Scupi</i>	<i>UKUPNO:</i>
<i>nuklearna porodica</i>											
od (dedikant)	za (pokojnik)										
muž	žena	10	13	1	5	/	13	1	15	31	89
žena	muž	17	17	3	8	5	14	7	13	25	109
supružnici neodređeno		2	1	/	/	/	/	/	1	1	5
<i>ukupno supružnici</i>		29	31	4	13	5	27	8	29	57	203

roditelji	deca (neodređeno)	1	/	/	/	/	/	/	/	/	1
roditelji	ćerka	2	4	/	2	/	5	/	3	4	20
roditelji	sin	7	2	1	7	1	8	3	3	9	41
majka	deca	/	1	/	/	/	1	/	1	1	4
majka	ćerka	4	1	/	3	1	8	1	3	5	26
majka	sin	6	4	/	1	1	9	3	2	14	40
otac	deca	/	/	/	/	/	/	/	1	/	1
otac	ćerka	3	1	/	3	/	2	1	5	7	22
otac	sin	5	6	2	2	/	6	4	6	7	38
<i>ukupno roditelji deci</i>		28	19	3	18	3	39	12	24	47	193
deca	roditelji	/	/	/	1	/	/	/	/	/	1
deca	majka	/	/	/	/	/	1	/	/	/	1
deca	otac	/	/	/	1	/	1	/	/	/	2
ćerka	roditelji	1	4	/	2	1	1	/	2	1	12
ćerka	majka	1	/	/	1	/	4	1	1	3	11
ćerka	otac	2	9	/	3	3	3	2	/	4	26
sin	roditelji	1	4	1	4	2	4	1	5	11	33
sin	majka	4	3	/	1	/	5	/	5	7	25
sin	otac	7	13	1	5	2	11	5	4	28	76
<i>ukupno deca roditeljima</i>		16	33	2	18	8	30	9	17	54	187
sestra	sestra	/	/	/	1	/	1	/	/	/	2
sestra	brat	2	3	/	2	/	7	2	/	3	19
brat	sestra	/	/	/	1	/	3	/	/	2	6
brat	brat	5	3	3	2	2	1	2	1	4	23
<i>ukupno braća i sestre</i>		7	6	3	6	2	12	4	1	9	50
<i>ukupan broj relacija u kategoriji nuklearne porodice</i>		80	89	12	55	18	108	33	71	167	633
<i>proširena porodica</i>											
usvojitelj/ hranitelj	alumnus	1	2	/	/	/	1	/	/	/	4
alumnus	usvojitelj/ hranitelj	/	/	/	/	/	/	/	1	/	1
unuka	baba	/	/	/	/	/	/	/	/	1 ⁷⁴⁴	1
unuka	deda	1	/	/	/	/	/	/	/	1?	1
unuk	baba	/	1	/	/	/	/	/	1	/	2
unuk	deda	2	1	/	/	/	/	/	2	/	5

⁷⁴⁴ Nije jasno da li unuka posvećuje spomenik babi ili dedi, pa su ovaj i sledeći rezultat pod znakom pitanja, a ta veza je računata kao jedna u okviru proširene porodice.

baba	unuka	/	/	/	/	/	/	/	/	1	1
baba	unuk	/	3	/	/	/	/	1	1	1	6
deda	unuka	/	/	/	/	/	/	/	/	1	1
deda	unuk	/	/	/	/	/	/	1	/	2	3
tetka	bratanac	/	1	/	/	/	/	/	/	/	1
ujak	sestrić	/	1	/	/	/	/	/	/	/	1
sestrić	ujak	/	1	/	1	/	/	/	/	/	2
snajka	svekar	/	/	/	1	/	/	/	/	/	1
zet	tašta	1	/	1	/	/	/	/	1	/	3
zet	tast	2	/	1	/	/	1	/	1	1	6
tašta	zet	1	/	/	/	/	/	1	/	2	4
tast	zet	1	/	1	/	/	/	/	/	1	3
rođak (neodređeno)	rođak (neodređeno)	/	/	/	/	/	/	/	1	1	2
<i>ukupan broj relacija u kategoriji proširene porodice</i>		9	10	3	2	0	2	3	8	11	48
<i>nesrodničke relacije</i>											
patron	oslobođenik	/	2	/	/	/	/	1	1	/	4
oslobođenik	patron	1	6	1	1	/	6	5	/	15	35
naslednik (neodređeno)		1	6	2	1	/	2	/	2	6	20
sluga	gospodar	/	/	/	/	/	/	/	/	1	1
vlasnik	rob	/	/	/	/	/	/	/	3	/	3
rob	vlasnik	/	/	/	/	/	2	/	/	/	2
štićenik	dojilja	/	/	/	/	/	/	/	/	2	2
gost	domaćica (hospita)	1	/	/	/	/	/	/	/	/	1
staratelj	štićenica	1	/	/	/	/	/	/	/	/	1
<i>ukupan broj relacija u kategoriji nesrodničkih relacija</i>		4	14	3	2	0	10	6	6	24	69
<i>ukupan broj svih relacija</i>		93	113	18	59	18	120	42	85	202	750

Najočigledniji zaključak koji se poklapa sa rezultatima na nivou cele provincije jeste da su odnosi unutar nuklearne porodice višestuko brojniji od ostalih veza u svim regionima, dok njihov udeo varira između 67 i 92% svih zabeleženih veza. Odnos veza unutar proširene porodice i nesrodničkih relacija je različit u zavisnosti od regiona (Grafikon 9). U oblasti Viminacijuma, Timakum Minusa, južne Srbije i Skupa su nesrodničke relacije dosta brojnije od veza unutar proširene porodice, u oblasti Singidunuma i Kosova i Metohije je situacija obrnuta, dok se u oblasti limesa i Raciarije beleži približno isti odnos ove dve kategorije relacija.

Ovo pokazuje da stepen urbanizacije nije u vezi sa zastupljenosti određene kategorije dedikanta. Mnogo je verovatnije da lokalna epigrafska navika oblikuje običaje komemoracije i utiče na posvete spomenika određenoj kategoriji srodnika. Izuzetno visok udeo posveta unutar nuklearne

porodice može ukazivati na značaj ove porodične strukture u određenim oblastima. Takva je situacija u oblasti Raciarije i Timakum Minusa, gde je udeo nuklearnih relacija na spomenicima izuzetno visok i iznosi 90 i 92%. U Timakum Minusu je broj posveta članova proširene porodice skoro zanemarljiv (2 od ukupno 120), dok su nesrodničke relacije nešto brojnije (10 od 120) – uglavnom oslobođenici i robovi. Raciarija pokazuje podjednako neznatan broj nesrodničkih (2 od 59) i veza unutar proširene porodice (3 od 59). Pojedine kolonije i manje razvijene oblasti imaju podjednak udeo različitih kategorija veza – primer za to su oblast Singidunuma i Kosova i Metohije, koje sigurno nisu bile podjednako urbanizovane. U njima su zastupljeniji odnosi između članova proširene porodice, a zabeležene su raznolike veze – posvete između alumna i usvojitelja/hranitelja, baba/deda i unuka, kao i tazbinsko srodstvo. Viminacijum, južna Srbija i Skupi predstavljaju oblasti sa najvećim procentom nesrodničkih veza. Primetno je da iz ovih regiona potiče i najveći broj oslobođeničkih posveta, veliki procenat posveta u kojima su dedikanti neodređeni naslednici, ali i jedini primeri sluga i dojlja na posvetama.

Odnosi unutar **nuklearne porodice** nisu u svim oblastima provincije podjednako brojni, pa se udeo supružničkih, uzlaznih, silaznih i lateralnih veza razlikuje u zavisnosti od regiona (Grafikon 10). Može se reći da u svim oblastima ima najmanje lateralnih veza, koje su višestruko malobrojnije od ostalih kategorija. Izuzetak predstavlja oblast limesa, u kojoj je mali uzorak, a skoro su podjednako brojne sve kategorije nuklearnih odnosa.

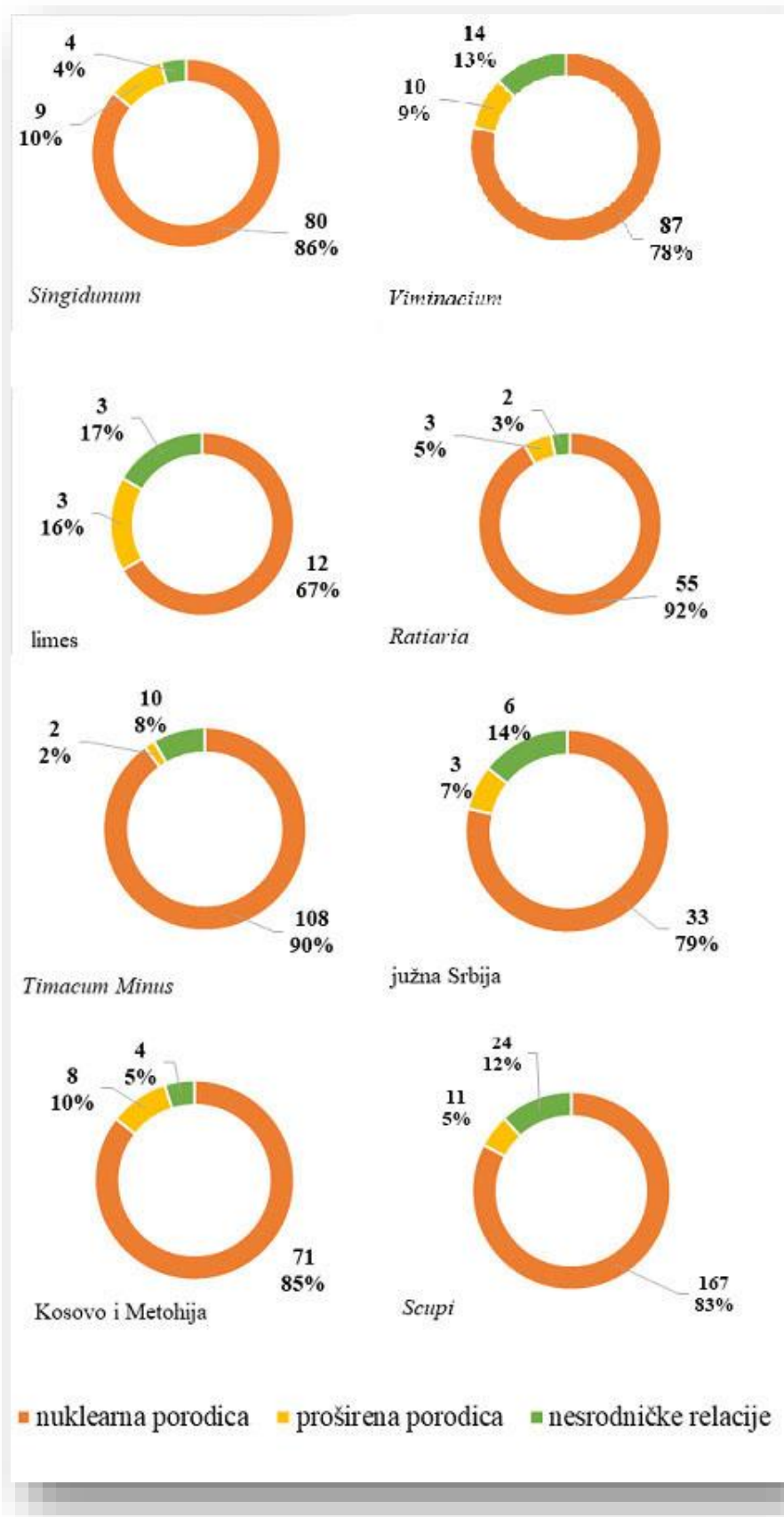
U oblasti Singidunuma su najbrojnije supružničke i posvete roditelja deci; uočljivo je da je udeo posveta dece roditeljima jako nizak i da ih ima skoro duplo manje od supružničkih i silaznih. U regionu Viminacijuma je situacija potpuno drugačija; najbrojnije su posvete dece roditeljima, zatim supružničke, dok silaznih posveta ima duplo manje. Oblast Raciarije karakteriše podjednak broj uzlaznih i silaznih nuklearnih veza, od kojih su supružničke malo manje brojne. U regionu Timakum Minusa su najbrojnije silazne veze, tu je malo veća razlika, zatim uzlazne, pa tek onda supružničke. Južna Srbija ima najbrojnije silazne posvete i približno isti broj supružničkih i uzlaznih. Kosovo i Metohija ima najviše supružničkih veza, zatim silaznih i uzlaznih veza, dok je ovo jedini slučaj gde je broj lateralnih veza zanemarljiv (1 od 68 nuklearnih). Skupi imaju najveći broj supružničkih, zatim uzlaznih, pa tek onda silaznih veza.

Pored zabeleženih ličnih odnosa, na gornjomezijskim natpisima su uočene još neke karakteristične odlike rimske porodice.

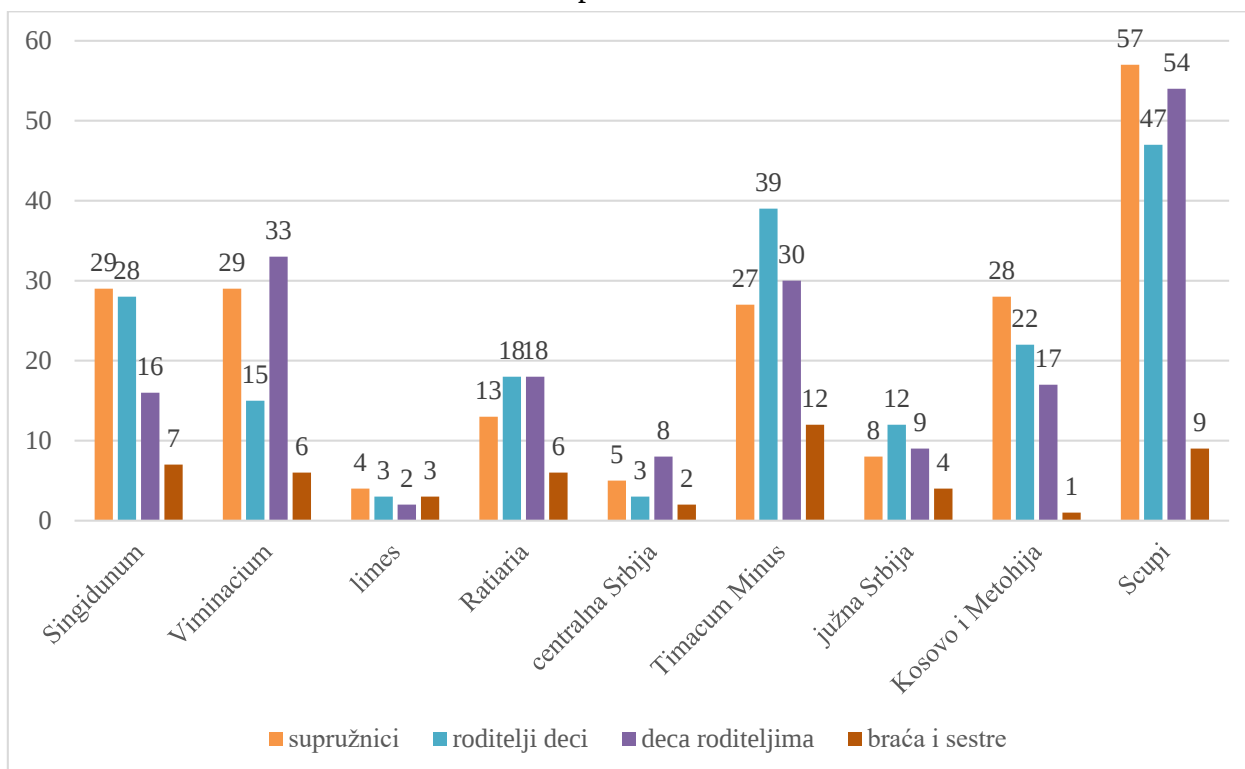
Želje o izgledu i tekstu nadgrobnog spomenika su ponekad bile navedene u **testamentu** (*testamentum*, *voluntas*), pa se na epitafima često javljaju aluzije na ovu vrstu obaveze; najočigledniji primer toga je upotreba fraze *ex testamento*.⁷⁴⁵ Na gornjomezijskom uzorku je uočeno deset spomenika pouzdano podignutih prema testamentu (Akve br. 140, Raciarija br. 154, Timakum Minus br. 207, 212, 214, Skupi br. 319, 328, 329, 390, 391). Nije primećena neka posebna regionalna ili hronološka pravilnost – potiču iz različitih delova provincije, a datovani su između I i III veka. Obično je navedeno da dedikant podiže spomenik prema testamentu (*ex testamento*, *testamento fieri iussit*, *iuxta voluntate*, itd.), a uglavnom su to članovi nuklearne ili proširene porodice, oslobođenici, neodređeni naslednici, u jednom slučaju sluškinja i u jednom osoba čija je veza sa pokojnikom nejasna; ponekad je navedeno da su te osobe ujedno i naslednici. U nekoliko slučajeva naslednici nisu jedine osobe koje podižu spomenik – pored njih su navedena lica kojima je testamentom naložena ova obaveza (br. 212, 214).

⁷⁴⁵ Meyer 1990, 78.

Grafikon 10 – Regionalna zastupljenost različitih kategorija relacija na spomenicima

Grafikon 11 – Regionalni pregled zastupljenosti različitih kategorija veza unutar nuklearne porodice

Posredan dokaz upotrebe testamenata jeste navođenje naslednika, što je još jedan od načina da se naglasi ovaj pravni odnos.⁷⁴⁶ Na gornjomezijskim epitafima su kao naslednici (*heres/heredes*) najčešće navedeni deca (br. 16, 56, 66, 69, 70, 87, 89, 93, 117, 193, 214, 233, 309, 327, 333, 370), supruge (br. 10, 89, 291, 370) i oslobođenici (93, 95, 197, 335, 338). Ređi su slučajevi da se kao naslednici navode braća i sestre (br. 80, 130, 434), unuci (br. 39, 284) majka (br. 38) ili sestra (br. 58). Pored njih je zabeleženo i 20 naslednika čija veza sa pokojnikom nije jasno precizirana.⁷⁴⁷ Ako je više naslednika na istom spomeniku pored izraza *heredes* se javljaju i oblici *coheredes/conheredes*.

Na jednom spomeniku iz Kumodraža (br. 29) se pominje *ius trium liberorum* („*liberorum III*“). Iako je natpis nedovoljno očuvan, ovaj spomenik je protumačen kao dokaz da je žena oslobođena starateljstva jer je rodila troje dece.⁷⁴⁸

Poznato je da su zbog demografskih faktora i društvenih normi **mešoviti brakovi** bili veoma česti u rimskom svetu. Na gornjomezijskim epitafima nisu uočeni pojmovi koji označavaju maćehu (*noverca*), očuha (*vitricus*) ili pastorke (*privigna* i *privignus*), ali se na nekoliko posveta može pretpostaviti postojanje mešovitih porodica, najčešće kroz onomastiku dečjih imena, ali i na osnovu samog teksta posvete. Tri spomenika beleže isti gentilicijum majke i ćerke (br. 89, 106 i 190), pa se u ovim slučajevima pretpostavlja da se radi o deci iz njenog prvog braka, ili nelegitimnog deci rođenoj tokom aktivne vojne službe oca. Spomenik br. 218 takođe otkriva jednu mešovitu porodicu; na ovom epitafu ni jedno od troje dece ne nosi majčin gentilicijum. Pošto ni brat i njegove dve sestre nemaju isti gentilicijum, verovatno se radi o deci koja potiču iz dva različita braka majke. Na spomeniku br. 386 gentilicijum dece se razlikuje i od majčinog i od očevog, što znači da su u pitanju deca iz prvog braka majke. Sličan slučaj je zabeležen na dvostrukom epitafu sa spomenika br. 413. Jedno od četvoro dece ne nosi ni očev ni majčin gentilicijum, pa se najverovatnije radi o detetu iz prethodnog braka majke. Na jednom od spomenika (br. 201) pokojniku i njegovom sinu su

⁷⁴⁶ Meyer 1990, 78.

⁷⁴⁷ Videti stranu 95.

⁷⁴⁸ IMS I, 077.

dedikanti deca/braća i sestre, ali se kao dedikant navodi i njegova supruga. Međutim, ona nije dedikant pokojnikovom sinu, a ime joj se u potpunosti razlikuje od imena svo četvoro dece, pa se zaključuje da je navedena žena supruga iz drugog braka. Jedan od epitafa sa navedenom dužinom braka (br. 223) pominje da je par zajedno tek od 45-te godine supruge. S obzirom na prosečan uzrast stupanja u brak tokom rimskog perioda, može se pretpostaviti da je u pitanju drugi brak navedenih supružnika.

Porodice sa tri generacije su konstatovane na 18 spomenika (br. 14, 34, 39, 58, 125, 158, 181, 216, 239, 283, 284, 289, 305, 334, 339, 357, 392, 401, 403), a na jednom spomeniku (br. 59) je prepoznata porodica od četiri generacije. Nije uočeno grupisanje višegeneracijskih porodica u određenom regionu; takođe one nisu vezane ni za neki određeni period. Može se reći da su dvogeneracijske porodice u Gornjoj Meziji bile mnogo češća porodična konfiguracija od višegeneracijskih, što je u skladu sa situacijom u ostatku Carstva. Muškarci su relativno kasno stupali u svoj prvi brak, što je uticalo na veliki jaz između očeva i njihovog potomstva. Pored toga, stopa smrtnosti u rimskom društvu je bila visoka, pa je samo mali procenat odraslih Rimljana bio *in potestate*.⁷⁴⁹ Samim tim su očekivano dvogeneracijske porodice najčešće.

Pored manjkavosti epigrafske metode u porodičnim studijama, natpisi su se pokazali kao dobar izvor informacija o porodičnim odnosima značajnog dela gradskog stanovništva. Već urađene analize epitafa iz pojedinih delova Carstva dokazuju da ova vrsta podataka pruža zanimljiv uvid u provincijsko društvo i otkriva elemente rimske, ali i autohtone porodične tradicije.⁷⁵⁰ Podaci iz Gornje Mezije prikazuju udeo porodičnih posveta, koji je samo približan realnom stanju. Dominantan broj nuklearnih relacija, kao i izuzetno nizak udeo lateralnih odnosa unutar nuklearne porodice su upečatljive odlike u svim regionima provincije i u svim periodima. Ovi veoma upadljivi rezultati teško da se mogu definisati kao puka slučajnost, pa se može pretpostaviti da bi se i na mnogo većem uzorku dobili slični procenti. Epitafi ne oslikavaju tačan sastav pojedinačnih domaćinstava i ne mogu sa sigurnošću otkriti najčešću porodičnu strukturu u provinciji, ali pretežno nuklearni odnosi na gornjomezijskim epitafiga jasno pokazuju da su najbliže veze bile između supružnika, dece i roditelja. Komemoracije ovih kategorija srodnika su verovatno odraz emocija i osećaja porodične dužnosti, a možda delimično i obrazaca nasleđivanja. Ostale posvedočene veze pokojnika i dedikanata – odnosi unutar proširene porodice, kao i nesrodničke relacije, ukazuju na razgranatost sistema srodstva i bliskost između osoba koje nisu bile povezane krvnim ili tazbinskim srodstvom. Pored mnoštva zabeleženih vannuklearnih odnosa, nuklearna porodica se jasno ističe kao primarna društvena jedinica, makar u pogledu komemoracije.

⁷⁴⁹ Saller 1987, 32, 34.

⁷⁵⁰ Curchin 2022, 214.

4.3.2. Epiteti

Jedna od karakteristika rimskih epitafa imperijalnog perioda je bila upotreba pohvalnih termina – epiteta. Ovi termini predstavljaju specifičan vid izražavanja naklonosti - idealizuju pokojnika ističući njegove pozitivne osobine, ili oslikavaju privrženost i ožalošćenost dedikanta. Iako nisu bili neizostavni deo teksta epitafa, epiteti su relativno česti na nadgrobnim spomenicima. Njihova učestalost raste tokom I veka, a postaju široko rasprostranjeni u II veku, kada je zabeležen i njihov najveći varijetet. Od početka II veka se povećava broj epiteta u superlativu i ovo postaje njihova dominantna forma. Istovremeno raste i broj epitafa sa višestrukim epitetima (najčešće dva, ređe tri, a samo u pojedinačnim slučajevima više).⁷⁵¹

Ovi termini na prvi pogled deluju normativno, kao deo uobičajene epigrafske prakse. Ako se posmatraju kao stvar konvencije, može se dovesti u pitanje da li bilo šta otkrivaju o odnosu pokojnika i dedikanta. Činjenica da se na spomenicima ljudi različitog pola, uzrasta, etničke pripadnosti, društvenog i pravnog statusa javlja ustaljeni repertoar epiteta, mogla bi da sugerise da su oni zaista bili konvencionalni.⁷⁵² Uprkos tome, većina autora koja se bavila analizom epiteta na rimskim epitafima smatra da se radi o pažljivo odabranim terminima koji su prenosili određenu poruku svojim savremenikima.

Sadržaj i dužina epitafa je zavisio od nekoliko faktora: zahteva i platežne moći naručioca, vrste nadgrobnog spomenika, veličine prostora predviđenog za natpis. Možemo pretpostaviti da su naručioci shodno prostoru koji im je na raspolaganju i svojoj zamisli birali da navedu neke druge podatke umesto epiteta, ili da navedu dva, ili čak i tri epiteta na uštrb ostatka teksta.⁷⁵³ Pojedini epitafi, među kojima ima i opširnijih, kao i onih na raskošnijim spomenicima, ne sadrže epitete, pa se može pretpostaviti da sadržaj epitafa, uključujući i upotrebu epiteta, u većini slučajeva nije zavisio samo od finansija. Epiteti jesu donekle normativni, jer, kao i sami epitafi, izražavaju očekivanje pojedinaca i društva; ipak, izbor epiteta u okviru određenog tipa odnosa ili kategorije srodnika, pokazuje neke pravilnosti i regionalne karakteristike.⁷⁵⁴ Analiza spomenika pojedinih regiona Carstva pokazuje da su na epitafima najčešće upotrebljavani pridevi *pietissimus* (i njegova varijacija *piissimus*), *carissimus*, *dulcissimus* i *optimus*, dok se svi ostali mnogobrojni epiteti neuporedivo ređe javljaju.⁷⁵⁵ Širok dijapazon i originalnost epiteta upotrebljavanih pri komemoraciji određenih društvenih grupa ili rodbinskih odnosa osporava njihov karakter kao puke konvencije. To vidimo na primeru epitafa posvećenih suprugama i ćerkama na spomenicima Avguste Emerite, i generalno ženskim osobama sa tla rimskih provincija na Iberijskom poluostrvu.⁷⁵⁶ Iako ne možemo znati da li su emocije dedikanata bile iskrene, niti da li je pokojnik zaista posedovao osobine kojima je opisan u epitafu, ovi izrazi su makar delimično prenosili realna osećanja.⁷⁵⁷ Epiteti (posebno oni retki i specifični) su zbog toga morali da budu rezultat posebnih narudžbina, i kao takvi su, osim potencijalnih emocija, otkrivali vrline koje su dedikanti, a samim tim i lokalna zajednica, smatrali poželjnim i prikladnim za javno prikazivanje.

Iako se epiteti na epitafima javljaju na čitavoj teritoriji Carstva, njihova učestalost nije identična u svim oblastima. Na spomenicima grada Rima su upotrebljavani veoma često – zabeleženi su čak na 49% spomenika.⁷⁵⁸ Analiza spomenika provincijskog stanovništva pokazuje malo drugačiju sliku. U urbanom sedištu Luzitanije, Avgusti Emeriti, epiteti se javljaju na približno 41 % spomenika, što je manji procenat u odnosu na spomenike u Rimu, ali veći u poređenju sa

⁷⁵¹ Curchin 1982, 179, 181.

⁷⁵² Sigismund Nielsen 1999, 175–176; Edmondson 2009, 274.

⁷⁵³ Sigismund Nielsen 1999, 176.

⁷⁵⁴ Curchin 1982, 179; Sigismund Nielsen 1999, 175–176.

⁷⁵⁵ Harod 1909, 2–17; Curchin 1982, 180; Sigismund Nielsen 1999, 181; Edmondson 2009, 256–257.

⁷⁵⁶ Edmondson 2009, 274.

⁷⁵⁷ Curchin 1982, 179; Edmondson 2009, 275.

⁷⁵⁸ Sigismund Nielsen 1999, 175.

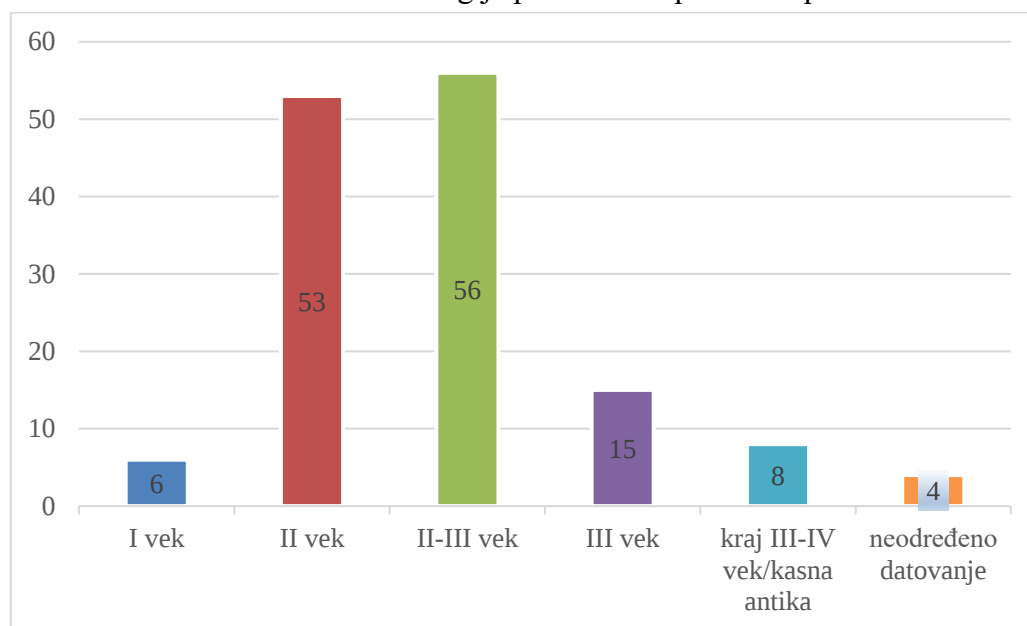
drugim krajevima ove provincije.⁷⁵⁹ Ovakva distribucija i učestalost epiteta se tumače većim uticajem Rima na komemorativnu praksu u urbanizovanim oblastima, u odnosu na ostale delove provincije.⁷⁶⁰

Upotreba pohvalnih epiteta zabeležena je na 143 od ukupno 440 porodičnih epitafa Gornje Mezije, što čini skoro trećinu uzorka (32.50 %).

Primećeno je da su epiteti u I veku veoma retka pojava; najbrojniji i najraznovrsniji su u II i III veku, da bi u kasnoj antici njihova upotreba drastično opala (Grafikon 12). Epiteti se javljaju svega 7 puta na 6 spomenika I veka.⁷⁶¹ Tokom II veka se povećava broj epitafa sa epitetima, kao i njihov varijetet; 13 različitih epiteta je upotrebljeno na 53 spomeniku 63 puta. Najbrojniji su epiteti na spomenicima koji su datovani u drugu polovinu II–prvu polovinu III veka, kraj II–početak III veka, ili samo okvirno u II–III vek.⁷⁶² Na njima se 15 epiteta javlja na 56 spomenika (68 posveta). Na spomenicima datovanim preciznije u III vek uočeno je 9 različitih epiteta na 15 spomenika. U periodu kasne antike⁷⁶³ ima znatno manje spomenika, pa samim tim se i epiteti javljaju retko – na 8 spomenika su upotrebljeni 11 puta. Ono što je zanimljivo jeste da je na ovako malom uzorku upotrebljeno 9 različitih epiteta, od kojih je par kompleksnih i nekoliko zabeleženih samo jednom u celoj provinciji.

Rezultat ovakve hronološke zastupljenosti možda je povezan sa distribucijom nadgrobnih spomenika u ovoj provinciji. U I veku su oni prilično retki, najbrojniji su u II i III veku, dok njihov broj krajem III i početkom IV veka opada. Srazmerno tome i broj porodičnih nadgrobnih spomenika je u IV veku znatno manji, na šta dodatno utiče pojava ranohrišćanskih epitafa, iz kojih se često zbog anonimnosti dedikanata ne može utvrditi ništa o porodičnim odnosima.⁷⁶⁴

Grafikon 12 – Hronologija porodičnih epitafa sa epitetima

⁷⁵⁹ Edmondson 2009, 254–255.

⁷⁶⁰ Edmondson 2009, 255.

⁷⁶¹ Uključujući spomenike koja su datovana manje precizno u drugu polovinu I–prvu polovinu II veka.

⁷⁶² Treba naglasiti da podela i analiza spomenika II i III veka u okviru navedenih podkategorija ne bi imala smisla, zbog malobrojnog uzorka, ali pre svega zbog nesigurnog i nedovoljno preciznog datovanja; upravo zbog toga su izdvojeni spomenici II i spomenici III veka koji imaju samo ovo datovanje, dok su svi ostali svrstani u kategoriju II–III vek.

⁷⁶³ U ovu grupu su uključeni spomenici za koje se navode datovanja od druge polovine/kraja III veka do VI veka (najčešće druga polovina III– prva polovina IV veka, nekoliko spomenika iz IV veka i samo jedan koji je datovan u period IV–VI veka).

⁷⁶⁴ Shaw 1984, 467.

Učestalost upotrebe epiteta je izračunata u odnosu na ukupan broj spomenika i upoređena u različitim regijama provincije (Tabela 9). Procenat spomenika sa epitetima približno je isti na celom limesu i njegovom zaleđu, uključujući i tri velika urbana centra – *Singidunum*, *Viminacium* i *Ratiaria*. Iako iz ove tri rimske kolonije potiče znatno veći broj spomenika nego sa ostatka limesa, procenat pojave epiteta svuda iznosi nešto preko 30 %, osim u oblasti Raciarije, gde je njihova zastupljenost malo slabija. Malo manji procenat epitafa sa epitetima zabeležen je i u Timakum Minusu, iako odavde potiče veliki broj porodičnih spomenika. U oblasti južne Srbije, koja obuhvata urbane centre kao što su *Naissus* i *Remesiana*, ali i slabije naseljene krajeve, procenat epitafa sa epitetima je znatno veći i iznosi skoro 48%. Najmanji procenat spomenika sa epitetima je iz centralne Srbije, odakle i inače potiče mali broj porodičnih epitafa; s obzirom da se radi o području sa veoma slabom koncentracijom epigrafskog materijala, ovaj podatak ne oslikava realnu situaciju na nivou provincije. Ono što je upečatljivo jeste velika frekvencija epiteta u oblasti Kosova i Metohije, gde se oni javljaju na više od 50% porodičnih spomenika. Na spomenicima kolonije *Scupi* zastupljenost epiteta je slabija u odnosu na ostale kolonije Gornje Mezije, južnu Srbiju i oblast Kosova. Ovaj podatak je neuobičajen, s obzirom da se radi ne samo o jako urbanizovanom provincijskom centru, već i o najstarijoj koloniji ove provincije, iz koje potiče najveći broj porodičnih nadgrobnih spomenika.

Može se zaključiti da u Gornjoj Meziji ne postoji veza između stepena urbanizacije i frekvencije upotrebe epiteta na epitafima. Iako je većina analiziranih spomenika iz kolonija i municipijuma (*Singidunum*, *Viminacium*, *Ratiaria*, *Scupi*, *Naissus*, *Municipium DD*, *Ulpiana*), ne tako zanemarljiv broj potiče i sa lokacija koje su u rimsko doba bile malo slabije urbanizovane (Sopot, *Timacum Minus*, Orahovac, Peć, itd.). Frekvencija upotrebe epiteta u visoko urbanizovanoj sredini kakva je kolonija *Scupi* podjednaka je kao u oblasti Timakum Minusa, a duplo manja nego u regionu Kosova i Metohije.

Pored zastupljenosti epitafa sa epitetima, izgleda da ni varijetet korišćenih izraza nije zavisio isključivo od urbanizacije. Na nivou provincije je uočeno 25 različitih epiteta, koji se na porodičnim spomenicima pojavljuju 164 puta (Tabela 10).⁷⁶⁵ Varijetet epiteta je najveći u oblasti velikih urbanih centara kao što su kolonije *Singidunum*, *Viminacium* i *Scupi*. U regionu Kosova i Metohije takođe je zabeležen širok dijapazon epiteta, dok je njihova slabija raznolikost uočena na spomenicima sa limesa (potes Lederata-Akve), iz oblasti Raciarije i na jugu Srbije. Spomenike *Timacum Minus*-a karakteriše izvesni konzervativizam – upotrebljavana su samo 4 tradicionalna epiteta, najčešća na nivou čitavog Carstva.

Epitet *benemerens/bene merens* (zaslužan) najčešći je na uzorku sa teritorije čitavog Carstva, a posebno na nadgrobnim spomenicima iz Rima.⁷⁶⁶ Ovaj pridev se na epitafima prestonice pojavljuje čak 5 puta češće od epiteta koji je drugi po učestalosti (*carissimus*).⁷⁶⁷ Pojedini autori ga smatraju sastavnim delom komemorativne formule, ističući da je izuzetno čest u završnim segmentima teksta epitafa.⁷⁶⁸ Na porodičnim epitafima iz Gornje Mezije ovaj epitet je uočen na 197 natpisa, što je blizu polovine čitavog uzorka (44,77 %). U poređenju sa ostalim pohvalnim terminima je najbrojniji i znatno premašuje njihov ukupan broj. Dok su ostali epiteti neposredno uz termin koji označava srodničku vezu, i navedeni su u različitim pozicijama u tekstu, *benemerens* u najvećem broju slučajeva stoji na kraju epitafa, uz glagolske oblike *fecit/fecerunt* i *posuit/posuerunt* (ređe samostalno). Uzevši u obzir sve navedeno, u ovom radu je pridev *benemerens* tretiran kao sastavni deo formule epitafa i nije uključen u detaljniju analizu epiteta.

⁷⁶⁵ Ukupan broj epiteta i spomenika sa epitetima se razlikuje, jer je zabeleženo nekoliko slučajeva višestrukih epiteta (dvostruki, jednom čak i trostruki), kao i primeri gde više različitih osoba posvećuju spomenik jednom pokojniku, ili je na spomeniku navedeno više pokojnika.

⁷⁶⁶ Sigismund Nielsen 1999, 179.

⁷⁶⁷ Harrod 1909, 1.

⁷⁶⁸ Димитровъ 1942, 18–19; Sigismund Nielsen 1999, 181.

Tabela 9 – Brojna zastupljenost epiteta na porodičnim spomenicima u različitim oblastima provincije

oblast	broj spomenika	broj spomenika sa epitetom	procenat spomenika sa epitetom	broj različitih epiteta
<i>Singidunum</i>	52	18	34,62 %	9
<i>Viminacium</i>	77	27	35,06 %	15
limes	13	4	30,77 %	5
<i>Ratiaria</i>	34	9	26,47 %	4
centralna Srbija	6	1	16,67 %	1
<i>Timacum Minus</i>	55	14	25,45 %	4
južna Srbija	23	11	47,83 %	6
Kosovo i Metohija	53	27	50,94 %	9
<i>Scupi</i>	128	33	25,78 %	11
<i>Gornja Mezija (ukupno):</i>	440	143	32,50 %	25

Najčešći epiteti na gornjomezijskim epitaforma su *pientissimus* i *piissimus*, superlativni oblici prideva *pius/piens*. Ovaj pridev, čije je primarno značenje „pobožan“, u funerarnoj epigrafici se najčešće odnosi na vrlinu *pietas*, pa bi bilo ispravnije prevesti ga kao „posvećen, privržen, onaj koji ispunjuje svoju obavezu prema članovima porodice“. Oblik *pientissimus* je najčešći, sa 58 pojavljivanja, *piissimus* je treći po učestalosti – javlja se 21 put, dok je *pius* zabeležen u samo 4 posvete; sva tri oblik zajedno se javljaju 83 puta. Ovaj pridev korišćen je skoro isključivo za opisivanje članova porodice, i to pretežno relacije unutar nuklearne porodice. Najčešća učestalost upotrebe ovih prideva je u posvetama roditelja deci (29), zatim međusobnim posvetama supružnika (24) i dece roditeljima (21), dok su posvete sa ovim epitetima lateralnom linijom dosta ređe (4, u svim slučajevima posvete bratu). Ovaj epitet je samo tri puta namenjen članu proširene porodice – zetu; svaki oblik prideva je upotrebljen po jednom, a ujedno su to i jedini epiteti koji stoje uz ovaj tip porodične relacije. Dva puta je zabeležena upotreba ovog prideva da se naglase osećanja dedikanata prema pokojniku (*pater pientissimus*, br. 115 i *pientissimi servi*, br. 214). U gradu Rimu su ovi pridevi takođe najčešće išli uz članove nuklearne porodice, a mnogo češće su izražavali ljubav roditelja prema detetu nego obratno.⁷⁶⁹ Na spomenicima rimske Španije ovaj pridev je najčešći uz relacije koje označavaju krvno srodstvo (roditelji, deca, braće i sestre).⁷⁷⁰

Drugi po učestalosti u Gornjoj Meziji je superlativ prideva *carus/karus* – *carissimus/karissimus* (najdraži), koji je zabeležen 28 puta⁷⁷¹. Oblik *carus/karus* se znatno ređe javlja – svega 4 puta. Kao i većina drugih epiteta na gornjomezijskim spomenicima, prisutan je samo na posvetama između članova nuklearne porodice. Primetno je da ovaj pridev prati supružnike (17), decu (15), a veoma retko braću (2). Čini se da nije smatran prikladnim za posvete roditeljima. Situacija je slična i na spomenicima u Rimu, gde ovaj pridev posle *benemerens* najučestaliji, a najčešće je korišćen da izrazi naklonost između supružnika.⁷⁷² Na epitaforma sa teritorije Španije *carissimus* se takođe najčešće sreće u posvetama supružnika, a češći je uz supruge.⁷⁷³

⁷⁶⁹ Harod 1909, 16.

⁷⁷⁰ Curchin 1982, 180.

⁷⁷¹ Na spomeniku br. 175 iz okoline Raciarije pokojnik je označen dvostrukim pridevom - *p(ientissimo) marito et q(arissimo)*. Ovaj oblik prideva *carissimus* nije pronađen nigde drugde u rimskoj epigrafici; pod pretpostavkom da je razrešenje skraćenice Q u ovom slučaju netačno, odlučeno je da se ne uključi u ukupan zbir.

⁷⁷² Harod 1909, 5.

⁷⁷³ Curchin 1982, 180–181.

Tabela 10 – Epiteti na porodičnim epitafima u različitim oblastima provincije

	<i>Singidunum</i>	<i>Viminacium</i>	<i>limes</i>	<i>Ratiaria</i>	centralna Srbija	<i>Timacum Minus</i>	južna Srbija	Kosovo i Metohija	<i>Scupi</i>
<i>pientissimus</i>	X	X	X	X		X	X	X	X
<i>carissimus/karissimus</i>	X	X	X		X	X	X	X	X
<i>piissimus</i>		X	X	X				X	X
<i>dulcissimus</i>	X	X	X	X		X	X		X
<i>optimus</i>	X	X				X		X	X
<i>rarissimus</i>	X	X					X	X	X
<i>rarus</i>		X							
<i>carus/karus</i>								X	
<i>incomparabilis</i>		X							X
<i>pius</i>	X							X	X
<i>infelix</i>	X								X
<i>virginus</i>		X	X						
<i>amantissimus</i>	X	X							
<i>infelicissimus</i>		X		X					
<i>acerbus</i>									X
<i>bonus</i>									X
<i>desideratissimus</i>							X		
<i>dignissimus</i>		X							
<i>dulcis</i>							X		
<i>honestus</i>		X							
<i>miser</i>	X								
<i>obsequentissimus</i>								X	
<i>parvolus</i>		X							
<i>rarissimum exemplum</i>		X							
<i>summae integritatis</i>								X	
ukupan broj različitih epiteta	9	15	5	4	1	4	6	9	11

Pridev *dulcissimus* (najslađi) je takođe prilično čest (16)⁷⁷⁴, dok se u obliku *dulcis* javlja samo jednom. Najčešće je korišćen da se izrazi naklonost prema deci (12), ređe supružnicima (4), a prema roditeljima izuzetno retko (samo jedna posveta majci). Spomenici grada Rima,⁷⁷⁵ kao i rimske Hispanije⁷⁷⁶, pokazuju veliku sklonost ka opisivanju dece ovim terminom.

Optimus (najbolji) je zabeležen 6 puta, a u pitanju je po jedna posveta suprugu, ocu, roditeljima, ćerki, bratu i oslobođeniku. Na osnovu toga, ovaj epitet se ne može vezati za neku

⁷⁷⁴ Epitet *dulcissimus* se javlja na spomeniku br. 246, ali iz očuvanog dela natpisa nije jasno u kom su odnosu osoba kojoj je namenjen i dedikant. Zbog toga ovaj primer nije uračunat u konačni zbir.

⁷⁷⁵ Harod 1909, 9.

⁷⁷⁶ Curchin 1982, 180.

određenu vrstu odnosa. Spomenici Rima i okoline takođe pokazuju da se pridev *optimus* primenjuje između različitih vrsta relacija. Pošto je korišćen kao opšti izraz za pohvalu, ne podrazumeva jaku vezu između dedikanta i pokojnika, pa se često javlja i u posvetama prijateljima, patronima, oslobođenicima, itd.⁷⁷⁷

Rarissimus (najređi) je zabeležen 5 puta, od toga 4 puta posvećen supružnicima (3 puta ženi i 1 mužu) i jednom u posveti majci. Ovaj epitet je na rimskim spomenicima najčešće posvećen suprugama.⁷⁷⁸ Oblik *rarus* je zabeležen samo na jednom spomeniku (br. 124), gde označava pokojnog patrona.

Incomparabilis (neuporediv) se javlja 4 puta, po jednom se odnosi na suprugu i oca, a dva puta na sina. Slično kao *optimus*, ovaj pridev je više izraz poštovanja, nego emotivne naklonosti. Na epitafima u Rimu je najčešći na spomenicima supružnika ili prijatelja.⁷⁷⁹

U ređe prideve spada *infelix* (nesrećan), kao i njegov superlativ *infelicissimus*. *Infelix* se javlja po jednom uz ženu, muža i majku, a *infelicissimus* dva puta uz oca, a jednom uz brata. Primetno je da se tri puta javlja kao osobina dedikanta; u pitanju su ožalošćeni roditelji čija su deca preminula pre 20-te godine (*pater infelicissimus*, br. 128 i 147 i *mater infelix* br. 372).

Pridev *virginus* (čedan, devičanski, čestit) je zabeležen tri puta i u sva tri slučaja se odnosi na supruga. Ovaj epitet se na paganskim natpisima pretežno odnosi na ženske osobe, dok se na hrišćanskim često javlja i uz muškarce, posebno kao znak pripadnosti novoj religiji.⁷⁸⁰ Iako je čest na hrišćanskim spomenicima, nije isključivo vezan za njih – epitet *virginus* se ponekad i na paganskim epitafima javlja kao karakteristika muškaraca, a može označavati onog koji je oženjen prvi put, ili onog koji je oženio devicu ili izuzetno mladu ženu.⁷⁸¹ Natpisi na kojima pridev *virginus* stoji uz muža, ili u kojima se koristi kao zamena za taj termin, obično pominju dužinu braka, kako bi se naglasila dugotrajnost skladne zajednice – još od ženinog detinjstva.⁷⁸² Na dva od tri gornjomezijska spomenika sa ovim epitetom se navodi dužina braka – 50 (br. 107) i 30 godina (br. 121). Samo jedan od tri spomenika je hrišćanski i datovan u IV vek (br. 121), dok su druga dva datovana u II (br. 132), to jest II–III vek (br. 107).

Pridev *amantissimus* se javlja samo 2 puta, jednom se odnosi na supruga (br. 28), a jednom na brata (br. 80). Ovaj epitet na spomenicima Rima najčešće prati supruge, a ređe decu.⁷⁸³

Pored ovih epiteta, koji su široko rasprostranjeni u rimskoj funerarnoj epigrafici, na nadgrobnim spomenicima u Gornjoj Meziji je zabeleženo i nekoliko ređih primera izraza naklonosti, koji se javljaju samo po jednom.

Epitet *acerbus* je zabeležen na spomeniku iz Skoplja (br. 395), koji roditelji posvećuju svojoj deci (*filios (!) acerbos (!)*), sinu od 25 i ćerki od 33 godine. Ovaj pridev se može prevesti kao ogorčen, gorak, tužan, ali i nezreo, preran (ako se odnosi na voće). Koristio se u rimskoj literaturi i epitafima da označi preranu smrt koja remeti prirodni poredak (*mors acerba*), smrt novorođenčadi i male dece.⁷⁸⁴ U našem slučaju radi se o odrasloj deci, a činjenica da im spomenik podižu roditelji može ukazivati na to da još uvek nisu imali svoje porodice. Upotreba ovog prideva svakako je razumljiva u datom kontekstu, pre svega zbog očekivane tuge roditelja, ali i žaljenja za neispunjenim potencijalom i očekivanjima porodice i čitave zajednice.⁷⁸⁵

Pridev *bonus* (dobar, plemenit) je uočen samo na spomeniku iz Skoplja posvećenom dadilji i oslobođenici (*nutriculae et liberte (!) bone*, br.381). Spomenici Rima i okoline pokazuju da *bonus*,

⁷⁷⁷ Harod 1909, 19–20.

⁷⁷⁸ Harod 1909, 28.

⁷⁷⁹ Harod 1909, 24.

⁷⁸⁰ Laes 2013, 105.

⁷⁸¹ Edmondson 2009, 251–252; Laes 2013, 113.

⁷⁸² Treggiari 1991, 234.

⁷⁸³ Harod 1909, 28.

⁷⁸⁴ Rawson 2003, 156–157; Gorostidi Pi 2019, 73, 78.

⁷⁸⁵ Gorostidi Pi 2019, 83.

poput prideva *optimus*, ne podrazumeva srodstvo između dedikanta i pokojnika, već da je prisutan na spomenicima posvećenim različitim vrstama relacija.⁷⁸⁶

Epitetom *desideratissimus* (najželjeniji, onaj koji nedostaje) je označen suprug na jednom spomeniku iz Niša (br. 245). Ovaj izuzetno redak pridev se u Rimu pretežno javlja uz ženske osobe, najčešće supruge.⁷⁸⁷

Epitet *dignissimus* (najdostojniji) se na spomeniku iz Viminacijuma (br. 77) javlja uz suprugu. Ovaj epitet je prilično redak i na rimskim spomenicima, gde se kao izraz poštovanja i uvažavanja javlja uglavnom kao pridev posvećen gospodarima ili pokroviteljima.⁷⁸⁸

Honestus (pošten, pristojan, ugledan) se javlja na ranohrišćanskom spomeniku iz Viminacijuma (br. 121), na kome je pokojnicu kao *honista (!) femina* označio njen suprug. Na istom spomeniku je on opisan kao *virginus*. Fraza *honesta femina* je česta na ranohrišćanskim spomenicima,⁷⁸⁹ na kojima i inače dominiraju epiteti koji označavaju vrline poput čednosti i moralne čistote.⁷⁹⁰ Na pojedinim provincijalnim spomenicima su ovim epitetom označavane žene članova gradskog veća.⁷⁹¹

Pridev *miser* (nesrećan) upotrebljen je na spomeniku iz Singidunuma (br. 19) posvećenom petnaestogodišnjem mladiću. U ovom slučaju se u okviru dirljivog teksta, koji kroz metaforu žali za preranom smrću mladića, pridev koristi kao epitet dedikanta – ožalošćenog oca.

Obsequentissimus je zabeležen na kasnoantičkom spomeniku iz Ulpijane (br. 300), na kome je njime označena mlada pokojnica (*coniunx obsequentissima*). Iako se ovaj epitet javljao i uz decu, muževe, oslobođenike,⁷⁹² čak i robove,⁷⁹³ pretežno se odnosi na supruge i ističe njihovu uzornost. *Obsequium* je bila vrlina koja je u rimskom načinu razmišljanja objedinjavala poslušnost, popustljivost, predusretljivost, učtivost i poštovanje. Na epitafima pretežno označava uzorne, čestite i popustljive supruge koje ugađaju mužu, pa se više može protumačiti kao kooperativnost nego pokornost.⁷⁹⁴ Termin *obsequium* je označavao i sposobnost žene da poštuje i bude od poverenja, pa bi se ponekad pored prideva *obsequentissimus* isticalo da je brak bio bez trzavica i rasprava.⁷⁹⁵

Na istom spomeniku je suprug pokojnicu opisao kao *summae intergritatis femina* (žena najvišeg integriteta). Ovaj izuzetno redak epitet u vidu fraze veliča posebne osobine žene - čednost i čistotu duše.⁷⁹⁶ Epitafi, kao i književni izvori, potvrđuju značaj čestitosti, fizičkog i mentalnog integriteta supruga u rimskom periodu, kako bi se one držale podalje od postupaka koji bi eventualno ugrozili ugled njihovog muža i porodice.⁷⁹⁷

Kao *parvulus* (mali, mališan) je označen petogodišnji dečak na spomeniku koji mu posvećuje ožalošćeni otac (br. 86). U pisanim izvorima se pored brojnih drugih termina za dete do sedme godine koristi i izraz *parvus*. Deminutivi su često korišćeni pri opisu tako male dece, kako bi se naglasila nežna osećanja.⁷⁹⁸ U poeziji i epigrafici se oblik *parvulus* vezuje za bebe.⁷⁹⁹

Na epitafu iz Viminacijuma (br. 81) je muž svoju pokojnu suprugu opisao jedinstvenom frazom, kao najređi primer žene (*rarissimi exempli femina*). *Rarissimum exemplum* je izraz koji naglašava izvrsnost i najverovatnije je u književnosti preuzet iz eulogija. Ovaj i njemu slični oblici

⁷⁸⁶ Harod 1909, 19–20.

⁷⁸⁷ Harod 1909, 43.

⁷⁸⁸ Harod 1909, 30.

⁷⁸⁹ IMS II, 217.

⁷⁹⁰ Sigismund Nielsen 2001, 170.

⁷⁹¹ Allason-Jones 2003, 284.

⁷⁹² Harod 1909, 45.

⁷⁹³ George 2005, 42.

⁷⁹⁴ Treggiari 1991, 238–239.

⁷⁹⁵ Stănescu 2006, 619.

⁷⁹⁶ Harod 1909, 71.

⁷⁹⁷ Treggiari 1991, 233.

⁷⁹⁸ Manson 1983, 150–151.

⁷⁹⁹ Harlow, Laurence 2002, 37.

postaju uobičajeni na rimskim nadgrobnim spomenicima od kasnog I veka nadalje.⁸⁰⁰ Fraza *rarissimi exempli* se u Rimu najčešće javlja na spomenicima supruga ili majki⁸⁰¹

Većina epiteta je izražena u superlativu, što je karakteristično za period II veka⁸⁰², kada su oni u Gornjoj Meziji i najbrojniji. Najčešće izražavaju emocije poput poštovanja (*pientissimus/piissimus/pius*, *obsequentissimus*), ljubavi i nežnosti (*carissimus/carus*, *dulcissimus/dulcis*, *amantissimus*, *desideratissimus*). Nešto ređe se javljaju laskavi epiteti kojima se ističu izvrsnost (*optimus*, *incomparabilis*, *rarissimus*, *bonus*, *rarissimum exemplum*), poštenje i čestitost (*honestus*, *dignissimus*, *virginus*, *summae integritatis*), dok pojedini izrazi ukazuju na posebnu emotivnu bliskost i sa pokojnikom (*parvolus*). Negativne emocije (*infelix/infelicissimus*, *acerbus*, *miser*) se uglavnom odnose na ožalošćene dedikante ili na pokojnike koji su umrli mladi.

Tabela 11 – Zastupljenost epiteta u okviru različitih kategorija odnosa (*Proširena porodica, **Nesrodničke relacije)

	NUKLEARNA PORODICA									PP*	NR**			broj
	supruga	suprug	majka	otac	roditelji	ćerka	sin	deca	brat	zet	patron	oslobođenik/ca	rob	
pientissimus	11	8	7	8	4	4	10	2	2	1			1	58
carissimus/ karissimus	9	6				5	6	2	2					28 ⁸⁰³
piissimus	2	1		1	2	4	5	3	2	1				21
dulcissimus	3	1	1			4	5	2						16
optimus		1		1	1	1			1			1		6
rarissimus	3	1	1											5
rarus											1			1
carus/karus		2				1	1							4
incomparabilis	1			1			2							4
pius	2					1				1				4 ⁸⁰⁴
infelix	1	1	1											3
virginus		3												3
amantissimus		1							1					2
infelicissimus		1		1					1					3
acerbus								1						1

⁸⁰⁰ Santoro L'Hoir 1992, 182–183.

⁸⁰¹ Harod 1909, 55, 70.

⁸⁰² Curchin 1982, 179.

⁸⁰³ Ukupan broj pojavljivanja ovog epiteta je 28, ali se odnosi na 30 osoba; na dva spomenika se jedan epitet navodi u okviru posvete dvema osobama.

⁸⁰⁴ Ukupan broj pojavljivanja ovog epiteta je 4, ali treba napomenuti da su pokojnicu na spomeniku br. 392 ovim epitetom opisali muž, roditelji, baba i deda. Pošto se u ovom natpisu pridev *pius* javlja samo jednom, uprkos tome što je više dedikanata prisutno, računat je samo jednom i to kao pridev namenjen ženi, jer je muž prvi navedeni dedikant.

bonus												1		1	
desideratissimus		1												1	
dignissimus	1													1	
dulcis							1							1	
honestus	1													1	
miser				1										1	
obsequeantissimus	1													1	
parvolus							1							1	
rarissimum exemplum	1													1	
summae integritatis	1													1	
ukupan broj epiteta unutar kategorije	37	27	10	13	7	20	31	10	9	3	1	2	1		ukupno 171

ukupno 169

Epiteti su na gornjomezijskim spomenicima pretežno korišćeni za izražavanje osobina pokojnika. Uočeno je samo 7 slučajeva u kojima su dedkanti koristili epitet da opišu sebe, tj. svoj odnos ili osećanja prema pokojniku (*pater miser*, br. 19; *pater pientissimus*, br. 115; *virginus*, br. 121; *pater infelicissimus*, br. 147; *coinunx carissima*, br. 178; *pientissimi servi*, br. 214; *mater infelix*, br. 372).

Višestruki epiteti se na gornjomezijskim spomenicima javljaju od II veka, a uočeni su na 7 epitafa. Među njima je 6 dvostrukih: - *infelicissimo iuveni/fratri piissimo* (br. 75), *rarissimi exempli feminae/coniugi karissimae* (br. 81), *coniugi virginio pientissimo* (br. 132), *filiae pientissimae/filiae dulcissimae* (br. 157), *rarissima/matri pientissimae* (br. 258), *coniugi obsequentissimae/summae intergritatis feminae* (br. 300). Zabeležen je samo jedan trostruki epitet – *optimo piissimo amantissimo fratri* (br. 80). Primetno je da su višestruki epiteti bili namenjeni isključivo članovima nuklearne porodice – supružnicima, braći, ćerki i majci.

U većini slučajeva su posvete sa epitetima dobijali članovi nuklearne porodice; njima je namenjeno 164 od 171 epiteta (95.91%). Posvete sa epitetima su najbrojnije između supružnika (64), zatim posvete roditelja deci (62) i dece roditeljima (28). Posvete lateralnom linijom retko sadrže epitete – braći je posvećeno 9 pohvalnih termina, dok sestre nisu isticane na ovaj način.

Najčešće su epiteti bili namenjeni suprugama (37). One su opisivane brojnim pridevima (13 različitih), od kojih su najčešći *pientissimus* i *carissimus*. Primetna je zastupljenost retkih prideva koji su naglašavali njihovu posebnost i čestitost (*dignissimus*, *honestus*, *incomparabilis*, *obsequeantissimus*, *rarissimus*, *rarissimum exemplum*, *summae integritatis*).

Supružima su malo ređe namenjivane posvete sa epitetima (28), ali je njihova raznolikost bila skoro ista kao kod supruga (12 različitih). Iako je najveći broj posveta sa epitetima koji izražavaju poštovanje (*pientissimus/piissimus*), prisutni su i oni kojima se naglašavaju izvrsnost i čestitost (*optimus*, *rarissimus*, *virginus*). Zanimljivo je da su supruge svojim muževima namenjivale više različitih prideva koji označavaju ljubav i naklonost, nego obratno (*amantissimus*, *carissimus/carus*, *desideratissimus*, *dulcissimus*).

Među epitafima sa epitetima posvećenim deci brojniji su oni namenjeni sinovima (31), dok su posvete sa epitetima namenjene ćerkama malobrojnije (20). Uočeno je i 10 posveta deci (mn.

filiis), koje se odnose i na ćerke i na sinove. U ovoj kategoriji je zabeleženo 10 različitih epiteta, među kojima su najbrojniji oni tradicionalni, karakteristični za članove nuklearne porodice (*pientissimus/piissimus*, *carissimus/carus*, *dulcissimus/dulcis*).

Pohvalni epiteti namenjeni roditeljima javljaju se 28 puta. Skoro je podjednak broj posveta majkama (10) i očevima (12), dok je 7 posveta namenjeno oboma. U posvetama roditeljima je uočeno 7 različitih epiteta, među kojima su ubedljivo najbrojniji oni koji se odnose na vrlinu *pietas* (*pientissimus/piissimus*), dok su svi drugi zastupljeni samo pojedinačnim slučajevima.

U posvetama braći epiteti se javljaju 9 puta, a zabeleženo je 6 različitih. Zanimljivo je da se na ovako malom uzorku na dva spomenika javljaju višestruki epiteti.

Samo 7 od 166 epiteta je namenjeno članovima proširene porodice (3) i osobama izvan porodice (4).

Zanimljivo je da je zet jedina relacija iz proširene porodice uz koju je na gornjomezijskim spomenicima naveden pohvalni epitet. Iako su ovakve posvete retke (3), u svim slučajevima je upotrebljen epitet koji naglašava vrlinu *pietas* – *pientissimus*, *piissimus* i *pius*.

Uočene su samo četiri posvete sa epitetom kada su u pitanju nesrodničke relacije. Samo jedan epitet je posvećen patronu (*patrono raro*, br. 124), dok su tri posvećena osobama u podređenom ili zavisnom položaju – robovima i oslobođencima. Dvoje oslobođenika su opisani pridevima *optimus* (br. 76) i *bonus* (br. 381), dok su robovi kao dedikanti sami sebe okarakterisali epitetom *pientissimi* (br. 214).

4.3.3. Vojničke diplome

Integracija provincijalnog stanovništva sprovedena je kroz nekoliko različitih mehanizama, pretežno dodeljivanjem rimskog državljanstva po različitim osnovama. Pripadnici pomoćnih jedinica rimske vojske principata uglavnom su regrutovani iz redova peregrina, a jedan od načina na koji bi postajali punopravni rimski građani bilo je odsluženje vojnog roka. Nakon časnog otpusta ovi veterani (pojedinci, a neretko i čitava grupa vojnika) dobijali bi rimsko građansko pravo (*civitas*) i pravo na legalno priznat brak (*conubium*), što je bilo potvrđeno i zvaničnim dokumentom – vojničkim diplomama (*diplomata militaria*).⁸⁰⁵ Originalni carski ukaz kojim su veteranima dodeljivane ove beneficije bio je istaknut na listi ugraviranoj u bronzi i izloženoj na važnim lokacijama u Rimu, a od 90. godine na zidu hrama božanskog Avgusta na Kapitolu.⁸⁰⁶ U nauci prevladava mišljenje da su vojne diplome bile namenjene svim pripadnicima pomoćnih vojnih jedinica, flote, urbanih kohorti i pretorijanske garde koji bi odslužili propisani vojni rok od 25 godina (26 za flotu) ili se istakli posebnim zalaganjem tokom službe.⁸⁰⁷ Slabije je zastupljeno tumačenje da su ova dokumenta dobijali isključivo veterani sa posebnim zaslugama (uspeh u odlučujućoj borbi, dugi marš, učešće u zahtevnim građevinskim radovima i sl.).⁸⁰⁸

Običaj dodele diploma uveden je u vreme cara Klaudija - najranije diplome su iz 52. i 54. godine, dok su poslednje poznate datovane u početak IV veka.⁸⁰⁹ Iz vremena Klaudija i Nerona potiče svega nekoliko diploma; njihov broj se znatno uvećava u vreme dinastije Flavijevaca i taj trend se nastavlja u II veku. U III veku njihov broj postepeno opada, dok se početkom IV veka javljaju samo sporadično.⁸¹⁰

Vojničke diplome su predstavljale lične kopije carskog ukaza, prenosiva dokumenta koja su vlasniku garantovala privilegije. Sastoje se od dve bronzane table, koje su bile perforirane, spojene i zapečaćene, da bi se sprečila zloupotreba dodeljenih prava. Svaka sumnja na bilo kakvu izmenu u diplomu mogla je da se proveriti razbijanjem pečata u prisustvu službenog lica.⁸¹¹

Tekst diplome je bio ispisan u duplikatu – na unutrašnjoj strani obe table i spoljnoj strani jedne od njih; na spoljnoj strani druge table stajali su potpisi sedam svedoka.⁸¹² Navedeni svedoci su bili muškarci, mahom kolege veterana, a svojim potpisom su garantovali da je primerak verodostojna kopija originalne liste izložene u Rimu.⁸¹³ Tekst diplome je naveden u vidu formule, a njegov sadržaj je prilično ujednačen – podaci su uvek navedeni istim redosledom. Na početku se navodi puna titula cara koji dodeljuje prava, spisak pomoćnih jedinica koje ih dobijaju, formula same stipendije (*civitas* i *conubium*), provincija ili oblast u kojoj su navedene jedinice ratovale, konzularni datum objavljivanja carskog ukaza u Rimu, zatim lični podaci o primaocu, lokacija u Rimu na kojoj je originalni ukaz postavljen i na kraju imena sedam svedoka koji su verifikovali sadržaj diplome.⁸¹⁴

Od početka izdavanja diplome su vojnku garantovale *civitas Romana*, kao i *conubium*, pravo na zakoniti brak sa ženom peregrinog statusa sa kojom je u neformalnoj vezi, ili onom koju odabere u budućnosti. Dodeljena građanska prava odnosila su se i na njihovu decu i potomke.⁸¹⁵ U početku su državljanstvo dobijala deca već rođena u toj zajednici, tokom vojne službe oca. Do promene u zakonu dolazi 140. godine, pod Antoninom Pijem, od kada se građansko pravo ne odobrava deci

⁸⁰⁵ Morris, Roxan 1977, 299.

⁸⁰⁶ Dušanić 1982, 228, napomena 177; Greene 2015, 131, videti i napomenu 41 na istoj strani.

⁸⁰⁷ Morris, Roxan 1977, 300; Greene 2015, 131–132.

⁸⁰⁸ Dušanić, 1982.

⁸⁰⁹ Morris, Roxan 1977, 300; Greene 2015, 132.

⁸¹⁰ Juntunen 2018, 1040.

⁸¹¹ Morris, Roxan 1977, 299.

⁸¹² Morris, Roxan 1977, 299.

⁸¹³ Morris, Roxan 1977, 300.

⁸¹⁴ Morris, Roxan 1977, 299; Juntunen 2018, 1039.

⁸¹⁵ Greene 2015, 131; Juntunen 2018, 1039.

rođenoj tokom očeve aktivne službe, već samo onoj rođenoj pre stupanja u vojsku ili nakon isluženja vojnog roka njihovog oca.⁸¹⁶

Lični podaci o vlasniku diplome podrazumevali su puno ime vojnika sa filijacijom i informacije o poreklu – njegova etnička pripadnost ili mesto rođenja (grad, triba ili provincija). U slučaju da je imao porodicu bili bi navedeni isti podaci o njegovoj supruzi, kao i imena njihove dece.⁸¹⁷ Ovi podaci pružaju uvid u socijalno zaleđe i otkrivaju informacije o članovima vojničkih porodica. Arheološki kontekst nalaza, u kombinaciji sa poreklom navedenim u samoj diplomu može nagovestiti polaznu tačku i način na koji je data vojnička porodica formirana, i omogućiti trasiranje putanje kojom se porodica kretala tokom i nakon odsluženog vojnog roka vlasnika diplome.⁸¹⁸ Nekoliko novijih istraživanja vojničkih diploma usmereno je na upravo na taj aspekt života pripadnika pomoćnih vojnih jedinica.

Sama činjenica da je rimska država priznavala neformalne bračne zajednice, dok je zakonska zabrana legalnih brakova tokom aktivne vojne službe bila na snazi, ukazuje na to da su vlasti pored materijalnog aspekta vodile računa i o porodičnom životu vojnika. Analiza tekstova vojničkih diploma koju je izvršila Elizabet Grin (*Elizabeth Greene*) pokazala je da je država od početka izdavanja diploma bila popustljiva po pitanju sklapanja brakova tokom vojne službe i da ova stroga zakonska odredba cara Avgusta nije sa sobom nosila realne posledice u vidu bilo kakvih restrikcija. Vlasti su bile svesne postojanja ovih zajednica, pa su *de facto* brakovi i deca rođena u njima uprkos zakonskoj zabrani bila društveno prihvaćena.⁸¹⁹ Ovo istraživanje je takođe pokazalo da su se vojnici tokom službe najčešće ženili ženama iz svog kulturnog miljea, to jest pripadnicama svojih matičnih plemena, ili vojničkih zajednica u neposrednoj okolini njihove vojne postaje (sestre i ćerke saboraca). To je u suprotnosti sa opšteprihvaćenim, ali naučno neutemeljenim mišljenjem da su vojnici u provincijama najčešće formirali zajednice sa ženama iz lokalnih plemena, iako je i to bio jedan od mogućih scenarija. Arheološki nalazi i epigrafski spomenici takođe potkrepljuju ovu tvrdnju, dokazujući da su porodice formirane pre stupanja vojnika u službu često pratile supruge i očeve i činile bitan deo vojnih zajednica oko utvrđenja.⁸²⁰

Analiza Kaja Juntunena (*Kai Juntunen*) pokazala je da se broj dece na diplomama vremenom povećava, a broj evidentiranih žena smanjuje.⁸²¹ Porast broja oženjenih veterana u doba Trajana i Hadrijana tumači se kao znak rastuće stabilnosti na granicama, pošto se jedinice u to vreme nisu previše često prebacivale iz jedne provincije u drugu. Njegova statistika govori u prilog prirodno rastućem natalitetu, na šta ukazuje povećanje broja dece i smanjenja evidentiranih supruge u diplomama, koje je najverovatnije uzrokovano povećanim mortalitetom majki pri porođaju.⁸²²

Den Dana (*Dan Dana*) je svoje istraživanje vojničkih diploma usmerio na porodice tračkih vojnika, pretežno analizom imena njihovih supruge. Izdvojene diplome pokazuju da je upadljivo prisustvo žena istog porekla kada su u pitanju trački vojnici, ali i susedna ilirsko-panonska plemena.⁸²³ Primećeno je da se većina vojnika iz regiona Balkana nakon službe odlučuje za povratak u mesto ili regiju porekla, što je u suprotnosti sa jednom od opšteprihvaćenih mišljenja prema kome bi pomoćni vojnici radije nastanjivali oblast u kojoj su služili. Povratak vojnika u rodno mesto sugerise lojalnost zavičajnom prostoru, koja je između ostalog održavana i prisustvom žena istog porekla.⁸²⁴

Vojni rok je bio dug i podrazumevao veći deo vremena proveden u mirnodopskim uslovima nego u ratu, pa je bilo za očekivati da su mnogi vojnici pored same službe imali razvijen i društveni život koji je podrazumevao brak i osnivanje porodice. Tolerisanjem ovih zakonski nepriznatih

⁸¹⁶ Greene 2015, 132; Juntunen 2018, 1039–1040.

⁸¹⁷ Greene 2015, 137; Juntunen 2018, 1039.

⁸¹⁸ Greene 2015, 125–126.

⁸¹⁹ Greene 2015, 134.

⁸²⁰ Greene 2015, 143.

⁸²¹ Juntunen 2018, 1042.

⁸²² Juntunen 2018, 1043.

⁸²³ Dana 2013, 230.

⁸²⁴ Dana 2013, 232.

zajednica svakako je održavan socijalni mir i stabilnost pre svega na granicama, ali i u drugim delovima provincija u kojima je bila neophodna veća koncentracija vojske. Dodela rimskog građanskog prava i priznavanje brakova predstavljali su još jedan od mehanizama integracije autohtonog stanovništva u rimsko društvo.

Sa teritorije provincije Gornje Mezije poznato je 35 celih ili fragmentovanih vojničkih diploma.⁸²⁵ Najveći broj diploma potiče sa prostora limesa (30 od 35), dok je iz unutrašnjosti provincije svega nekoliko primeraka. Mesta nalaza diploma su: Ritopek (*Tricornium*)⁸²⁶, Dubravica (*Margum*)⁸²⁷, Stari Kostolac (*Viminacium*) i okolina⁸²⁸, Čezava (*Novae*)⁸²⁹, Donji Milanovac (*Taliata*)⁸³⁰, Kostol (*Pontes*)⁸³¹, Vidin (*Bononia*)⁸³², Drenovac (*Mutatio Sarmatorum*),⁸³³ Planinica kod Pirola⁸³⁴, Skoplje (*Scupi*)⁸³⁵ i Tetovo.⁸³⁶ Najbrojniji su primerci iz Viminacijuma i njegove neposredne okoline (22 od 35), što se može objasniti stepenom istraženosti i velikom koncentracijom vojske na ovom prostoru. Veća koncentracija vojske u Gornjoj Meziji krajem I i početkom II veka sigurno je imala uticaj i na brojnost trupa u legijskim logorima i njihovoj blizini. Takođe, Viminacijum je privlačio veterane iz svih delova provincije kao izuzetno prosperitetan gradski centar, koji je već u vreme Hadrijana imao status municipijuma.⁸³⁷

Broj i fragmentovanost vojničkih diploma sa teritorije Gornje Mezije ne dozvoljava statističku analizu vezanu za vojničke porodice. Na ovim primercima retko su očuvani segmenti sa ličnim podacima o primaocu diplome i njegovoj porodici, a na pojedinim diplomama na kojima je očuvan taj deo teksta navedeno je samo ime veterana.⁸³⁸ Podaci koji se tiču porodica veterana očuvani su na četiri diplome. Ova četiri primerka, posmatrana kao studije slučaja, ukazuju na moguće različite načine formiranja i stacioniranja vojničkih porodica u Gornjoj Meziji.

1. Diploma iz Ritopeka, koja je datovana u 120. godinu, pored korisnih informacija o vojnim jedinicama sadrži i podatke o vlasniku diplome, kao i njegovoj porodici (Slika 12).⁸³⁹ Nosioc diplome poreklom je iz Hijerapolisa u Maloj Aziji, gde je najverovatnije i regrutovan. Služio je u kohorti *I Flavia Bessorum*, koja je u vreme njegovog otpusta bila stacionirana u Makedoniji. Očigledni su rimski *nomen* i *praenomen* (*M. Antonius*), koje je možda veteran dodao svom imenu pri dobijanju građanskog prava,⁸⁴⁰ ili da je vojnik još tokom službe dobio rimsko državljanstvo, a da je diplomom ostvario pravo na *conubium*, kao i *civitas* za suprugu i decu. Puno ime njegove supruge sa filijacijom je glasilo *Doroturma Dotochae fil(ia)*, dok su deca nosila rimska imena, *Secundo* i *Marcellina*. Kao *origo* njegove supruge navodi se Trihornijum; ova zajednica Trihornjana, verovatno je imala status *civitas peregrina*.⁸⁴¹ Ime supruge vojnika, *Doroturma*, verovatno je trakizirano keltsko ime, dok ime njenog oca (*Dotocha*) ukazuje na tračko poreklo.

⁸²⁵ U ukupan broj uračunata je i vojnička diploma iz pirotskog sela Planinica. Treba napomenuti da potiče iz graničnog područja između Gornje Mezije i Trakije, pa nije sigurno kojoj provinciji je treba pripisati.

⁸²⁶ Vasić 1909.

⁸²⁷ AE 1981, 736.

⁸²⁸ Dušanić, Vasić 1974, 1977; AE 1982, 838; AE 1987, 853; Mirković 1987; AE 1988, 979; AE 1991, 1360; Dušanić 1997; AE 1998, 1116; Mirković 1999; AE 2001, 1726; AE 2002, 1237; AE 2006, 1184; Ferjančić, Korać, Riel 2017: 248.

⁸²⁹ Mirković 2015a, 77, kat br. 22.

⁸³⁰ Mirković 2015a, 87, kat br. 34.

⁸³¹ Mirković 2015a, 98, kat br. 50.

⁸³² AE 1897, 108; AE 1935, 69; AE 2011, 1104.

⁸³³ Рашкових 2017, 62, Табла 1:7.

⁸³⁴ Dušanić, Petrović 1963, 380–385, br. 8.

⁸³⁵ Jovanova 2012; Басотова 2019.

⁸³⁶ Ceka, Mućaj 2009, 123–126, kat. 11.

⁸³⁷ Dušanić, Vasić 1977, 295.

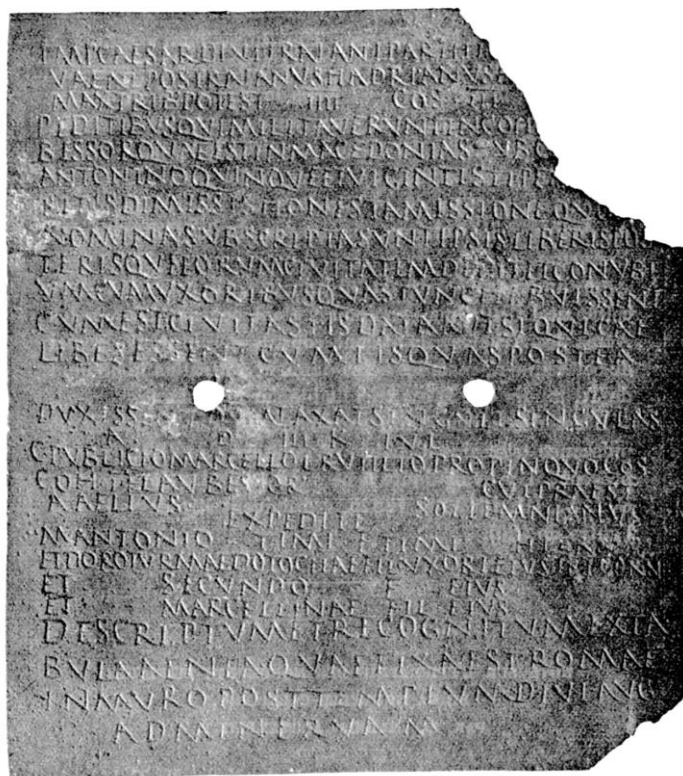
⁸³⁸ AE 1897, 0108; Dušanić, Petrović 1963, 380–385, br. 8; AE 1991, 1360; AE 2002, 1237; Басотова 2019; Mirković 2015a, 87, kat br. 34.

⁸³⁹ Vasić 1909.

⁸⁴⁰ Љубомирових 2015, 177.

⁸⁴¹ Грбић 2014, 44; Matei-Popescu, Țentea 2018, 37.

Pretpostavlja se da oboje pripadaju starosedeoćima Trihornijuma, koji su pretežno bili mešovito, keltsko-tračkog porekla.⁸⁴² Zanimljivo je pitanje kako je došlo do formiranja zajednice sa stanovnicom Trihornijuma, kao i zbog čega se ovaj veteran nastanio na limesu. U literaturi je izneta pretpostavka da je kohorta *I Flavia Bessorum* možda kratkotrajno bila smeštena na limesu pre premeštaja u Makedoniju, te da je u to vreme došlo do braka između M. Antonija i Doroturme.⁸⁴³ Iako je to jedna od mogućnosti, koja bi svakako objasnila naseljavanje ovog veterana u Trihornijumu, još jedna opcija se čini verovatnom. Epigrafski podaci i vojničke diplome otkrivaju masovno prisustvo tračkih regruta u brojnim jedinicama rimske vojske, od kojih su neke možda bile „etničke“ (npr. ale i kohorte *Bessorum/Thracum*).⁸⁴⁴ Možemo pretpostaviti da je kohorta *I Flavia Bessorum* imala veliki broj Tračana u svom sastavu, pa ne treba isključiti mogućnost da su nosilac diplome i Dotoha, otac Doroturme, služili u istoj kohorti i bili zajedno stacionirani u Makedoniji. U slučaju da je Doroturma sa porodicom pratila oca tokom službe, ona je činila deo šire vojničke zajednice oko logora njegove kohorte u Makedoniji, gde je mogla da upozna budućeg supruga. Nakon penzionisanja veteran M. Antonije se nije vraćao u svoje rodno mesto, niti je odabrao da se naseli u poslednjem mestu službe (Makedoniji), već je odabrao da se sa porodicom naseli u rodnom kraju svoje supruge, Trihornijumu, gde je i pronađena ova diploma.

Slika 12 – Spoljna strana diplome iz Ritopeka (prema: Vasić, 1909: 133)

2. Fragment diplome iz Viminacijuma koji potiče iz 96. godine, poslednje godine Vespazijanove vladavine, pored imena primaoca sadrži i ime njegovog sina (Slika 13).⁸⁴⁵ Novi rimski građanin nosi rasprostranjeno tračko ime – *Dolens*. Ime njegovog oca, *Sublusus* ili *Sublusius*, takođe je trački antroponim, dok termin *Bessus* upućuje na Trakiju ili Donju Meziju kao moguće poreklo vojnika.⁸⁴⁶ *Dolens* je najverovatnije regrutovan u Gornjoj Germaniji, gde je postao deo posade kohorte *VI Thracum*. Nakon toga ova kohorta je premeštena u Panoniju, a zatim u Gornju Meziju.⁸⁴⁷ *Dolens* je svom sinu dao rimsko ime *Valens*. Primećeno je da su mnogi Tračani imali

⁸⁴² Mirković 1968, 96; Мирковић 1988, 103.

⁸⁴³ Mirković 1968, 96–97; Matei-Popescu, Tentea 2018, 36.

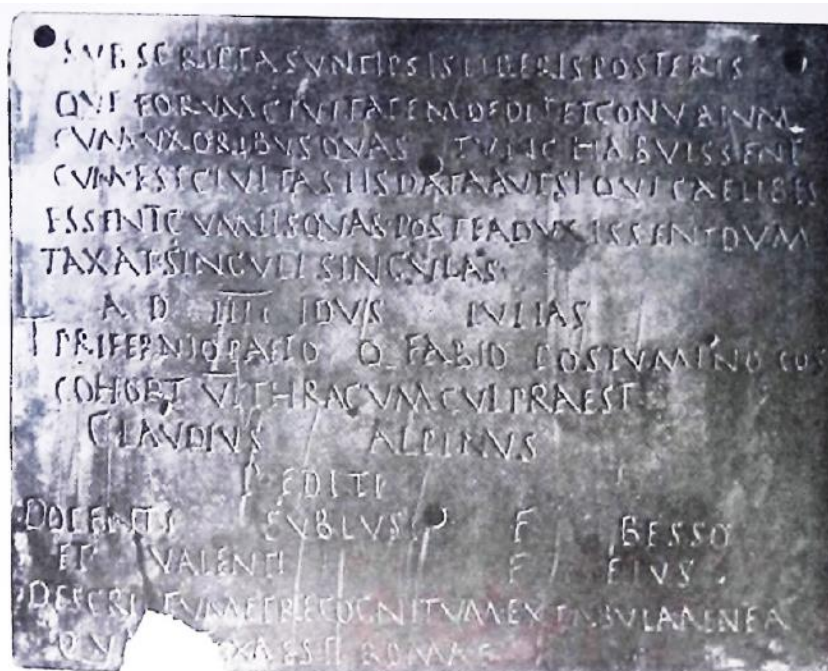
⁸⁴⁴ Dana 2013, 217.

⁸⁴⁵ Dušanić, Vasić 1977.

⁸⁴⁶ Dušanić, Vasić 1977, 294; Ferjančić 2012, 448.

⁸⁴⁷ Dušanić, Vasić 1977, 294; Matei-Popescu, Tentea 2018, 73.

sklonost prema ovom rimskom imenu, koje je posebno bilo omiljeno među vojnicima.⁸⁴⁸ Pretpostavlja se da je u diplomi imenovan samo sin, jer je supruga ovog veterana bila pokojna u vreme njegovog penzionisanja,⁸⁴⁹ ili je već bila rimska građanka. Nažalost, podaci sa ove diplome ne dozvoljavaju neki sigurniji zaključak o porodici veterana Dolensa, osim pretpostavke da se sa porodicom naselio u provinciji u kojoj je služio, blizu svog mesta službe, ili jednostavno privučen pogodnostima velikog urbanog centra kakav je bio Viminacium.⁸⁵⁰

Slika 13 – Unutrašnja strana diplome iz Viminacijuma (prema: Dušanić, Vasić, 1977)

3. U blizini Ranovca, nedaleko od Viminacijuma, pronađena je kompletna vojnička diploma izdata 109. godine, u vreme Trajanove vlasti.⁸⁵¹ Vlasnik diplome nosi puno rimsko ime, *M. Herennius M. f. Polimyta*, što znači da je vojnik bio rimski građanin i pre otpusta. Kognomen *Polimyta* ili *Polimytas* je grčki.⁸⁵² Odrednica *Berensi(s?)* je nedovoljno jasna, pa se ne može precizno odrediti mesto porekla vojnika, koje najverovatnije treba tražiti u tračkim oblastima. Više gradova bi moglo biti *origo* veterana Herenija – Beroa/Beroia u Trakiji, Makedoniji ili Siriji, kao i Beres u Trakiji.⁸⁵³ M. Herenije Polimyta je služio u kohorti *I Montanorum*, koja je na pojedinim vojnim diplomama označena kao *cohors civium Romanorum*, što bi možda i objasnilo njegovo puno rimsko ime.⁸⁵⁴ Rekrutovan je 84. godine, u Noriku ili Gornjoj Meziji, pre nego što je cela njegova jedinica premeštena u Dakiju.⁸⁵⁵ Nedostaje ime njegove supruge, ali je zabeleženo troje njegove dece, koji nose tipično rimska imena – sinovi *Ianuarius* i *Marcellus*, ćerka *Lucana*.⁸⁵⁶ Na osnovu navedenih podataka može se zaključiti da je veteran M. Herenije tokom službe osnovao porodicu u kojoj je dobio troje dece. Odluka da se naseli u Gornjoj Meziji, u kojoj je proveo veći deo službe, može upućivati na ovu provinciju kao mesto začetka njegove porodice, a teritoriju Viminacijuma je mogao da odabere za mesto penzionisanja zbog povoljnih prilika za povratak civilnom životu, koje je ovaj grad pružao, ili se nastanio u blizini mesta službe.⁸⁵⁷

⁸⁴⁸ Dušanić, Vasić 1977, 294.

⁸⁴⁹ Matei-Popescu, Țentea 2018, 74.

⁸⁵⁰ Ferjančić 2012, 448–449.

⁸⁵¹ Mirković 1987.

⁸⁵² Mirković 1987, 190.

⁸⁵³ Mirković 1987, 191–192; Ferjančić 2012, 448.

⁸⁵⁴ Mirković, 1987, 190.

⁸⁵⁵ Ferjančić 2012, 449–450; Matei-Popescu, Țentea 2018, 66.

⁸⁵⁶ Mirković 1987, 190; Matei-Popescu, Țentea 2018, 66.

⁸⁵⁷ Ferjančić 2012, 450.

4. Fragment diplome iz Viminacijuma datovan u 146. godinu je malih dimenzija, pa veći deo teksta nedostaje (Slika 14).⁸⁵⁸ Uprkos tome, očuvani su pojedini podaci koji se tiču primaoca diplome. Vlasnik diplome, *Tides Thi[---]*, služio je u nekoj od galskih ala, ali nije moguće utvrditi u kojoj – *ala Gallorum et Thracum*, *ala (I) Gallorum Flaviana* ili *ala I Gallorum et Pannoniorum*.⁸⁵⁹ Zbog toga se ne može odrediti provincija u kojoj je regrutovan, niti locirati njegovo premeštanje. Njegovo ime, *Tides*, nije posvedočeno nigde drugde, a od patronima su očuvana samo tri slova, *Thi[---]*.⁸⁶⁰ Od imena supruge veterana očuvano je *Mamma f(ilia) Poss[---]*. Ime *Mamma* bilo je često u Maloj Aziji, ali i u Trakiji. *Pos[---]* bi takođe mogla biti varijanta nekog od tračkih imena *Posseis*, *Posse* ili *Possis*. M. Mirković smatra da su primalac ove diplome i njegova supruga mogli biti poreklom iz Male Azije, ili iz Trakije.⁸⁶¹ Veteran je možda odlučio da se naseli u Viminacijumu ili okolini zbog popularnosti i pogodnosti ovog grada; postoji mogućnost i da je bio odatle poreklom, kao i da je u blizini bila smeštena njegova jedinica.⁸⁶² Osim činjenice da je supruga veterana stranog porekla, ne može se ništa više pretpostaviti o ovoj vojničkoj porodici.

Slika 14 – Fragment diplome iz Viminacijuma, unutrašnja strana (Mirković, 1999: Tafel V, No. 2 intus)

Očuvani lični podaci o primaocima na ove četiri diplome otkrivaju pojedine detalje vezane za porodice vojnika. Prisutne su informacije koje se tiču različitih aspekata porodičnog života: etnička pripadnost vlasnika diplome ili njegove supruge, njihovo poreklo, broj dece.

Samo diploma iz Ritopeka (br. 1) dozvoljava malo više pretpostavki o porodici njenog vlasnika. Utvrđeno je da je veteran stranog porekla tokom službe u jednoj od provincija u kojoj je služio upoznao ženu lokalnog porekla, sa kojom je osnovao porodicu. Može se samo izneti pretpostavka o zasnivanju porodice ovog vojnika tokom službe i njihov zajednički povratak u rodni kraj supruge. Fragmentovana diploma iz Viminacijuma (br. 4) omogućava samo konstataciju da je supruga stranog porekla i pretpostavku da je i veteran, takođe bio stranac. Dve diplome (br. 2 i 3) nemaju navedena imena supruge vojnika, što na vojničkim diplomama nije neuobičajeno. Najčešće tumačenje je da ime supruge nije navedeno u slučaju da je ona već bila pokojna u vreme izdavanja diplome, posebno ako se uzme u obzir visok mortalitet na porođaju.⁸⁶³ Postoji mogućnost i da vojnici nisu uvek smatrali žene iz ovih nepriznatih zajednica dostojnim braka posle otpusta. Još jedan od razloga za izostavljanje imena žene iz diplome jeste njihov mogući status rimskih

⁸⁵⁸ Mirković 1999.

⁸⁵⁹ Mirković 1999, 250.

⁸⁶⁰ Ferjančić 2012, 450.

⁸⁶¹ Mirković 1999, 250.

⁸⁶² Ferjančić 2012, 451.

⁸⁶³ Mirković 1987, 190; Matei-Popescu, Țentea 2018, 74.

građanki, kojima nije bilo potrebe naknadno dodeliti *civitas*; ova privilegija bi se u tom slučaju odnosila samo na vojnika i decu.⁸⁶⁴

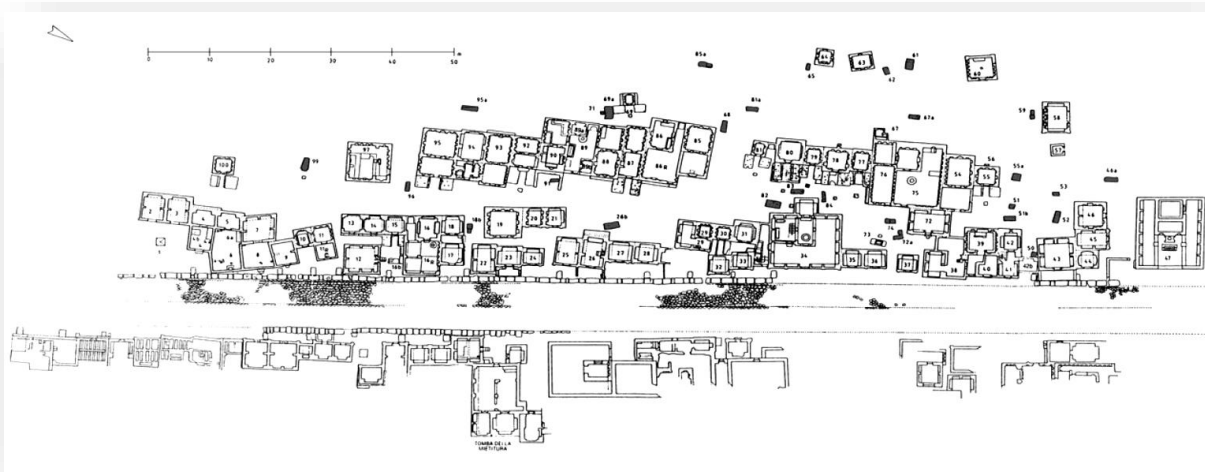
Deca su navedena na tri diplome (br. 1-3); u pitanju su četiri dečaka i dve devojčice, a svi nose tipično rimska imena. S obzirom da je na sve tri diplome bar jedan od roditelja nerimskog porekla, zaključuje se da su ovi novi rimski građani imali želju da se uklope u sloj rimskog provincijalnog stanovništva.

Ako je mesto pronalaska diplome ujedno i mesto na kome se veteran naselio nakon penzionisanja, zaključuje se da ni jedan od njih nije odlučio da se vrati u zavičaj po završetku vojnog roka. Može se samo pretpostaviti da su Viminacijum i Ritopek, ili njihova okolina, bili mesta u kojima su ovi veterani služili, ili da su bili privučeni mogućnostima koje nude gradovi na limesu; još jedna od mogućih opcija, koja je i potvrđena diplomom iz Ritopeka, jeste da su veterani odlučivali da se nasele na mestu na kome su formirali porodicu.

⁸⁶⁴ Mirković 1987, 190.

4.4. Porodične grobnice⁸⁶⁵

Kao što je već pomenuto, nekropole su najčešće formirane u neposrednoj blizini puteva koji vode iz gradova i naselja, a sahranjivanje je vršeno uz glavne komunikacije i njihove bočne krakove. Na najprometnijim mestima su obično bili sahranjeni bogatiji građani i istaknute porodice sa dugom tradicijom i višegeneracijskim mauzolejima, jer je velika cirkulacija ljudi garantovala veću vidljivost.⁸⁶⁶ Na raskrsnici *Viae Appiae* i *Viae Latinae* su bile grupisane grobnice čuvenih republikanskih porodica (*Cornelii Scipiones*, *Claudii Marcelli*, *Servilii*, *Metelli*, itd.). Mnoge od njih su ostale očuvane kroz čitav period Carstva, jer nisu bile samo simbol navedenih porodica, već i podsetnik na slavu prošlost Rima.⁸⁶⁷ Velike aristokratske grobnice su uticale na izgled nekropola i diktirale raspored sahranjivanja, pa se većina urbanih nekropola sastojala od redova gusto zbijenih grobnih parcela istaknutih građana, iza kojih su bile raspoređene sahrane ostalih slojeva stanovništva (Slika 15). Jednostavne grobne konstrukcije su u svim delovima Carstva bile znatno brojnije, jer je minimalna komemoracija sa skromnim nadgrobnim obeležjem bila norma ne samo za siromašne, već za sve stanovnike Carstva, osim izuzetno imućnih.⁸⁶⁸

Slika 15 – Plan centralnog dela nekropole *Isola Sacra* u Ostiji (prema: Graham 2006, 88, Fig. 23)

Rimljani su posvećivali puno pažnje sahranama i pogrebnim ritualima. Sahrane su često bile javni događaji sa pogrebnom povorkom u kojoj učestvuju porodica i prijatelji pokojnika, ali i članovi šire zajednice. Nakon sahrane su u raznim prilikama posećivali grobove svojih najbližih, pa je unutrašnjost mnogih grobnica, iako namenjena primarno pokojnicima, bila prilagođena potrebama njihovih najbližih.⁸⁶⁹ Odavana je počast umrlima, ali se ujedno i porodica prikazivala javnosti kao jedinstvena ugledna društvena grupa sa dugom tradicijom. Na taj način rimske nekropole nisu bile samo „gradovi mrtvih“, već mesto na kome su pokojnici kroz sećanje bili deo zajednice živih. Tip grobne arhitekture je najčešće zavisio od materijalnog stanja, religijske ili društvene pripadnosti naručilaca. Većina grobova je imala neku vrstu nadgrobnog obeležja, a raskošnije sahrane imućnijeg stanovništva su obično vršene u monumentalnim grobnicama različitih formi i veličina. Elementi grobne arhitekture su, kao i detalji nadgrobnog spomenika ili tekst

⁸⁶⁵ Numeracija u ovom potpoglavlju se odnosi na brojeve iz *Kataloga porodičnih grobnica*, osim ako je naznačeno drugačije (npr. *Katalog epitafa*, br. xy).

⁸⁶⁶ Graham 2006, 113; Wallace-Hadrill 2008, 47.

⁸⁶⁷ Scott 2012, 104.

⁸⁶⁸ Graham 2006, 113.

⁸⁶⁹ Wallace-Hadrill 2008, 45.

epitafa, bili pažljivo birani kako bi posmatračima preneli aspekte života koje su naručioci smatrali vrednim obeležavanja.⁸⁷⁰

U prethodnom poglavlju je zaključeno da analiza epitafa otkriva značajne informacije o važnosti pojma *pietas* u rimskom društvu, hijerarhiji obaveza i najbližim emocionalnim vezama unutar porodice, što je ilustrovano rezultatima pomenute studije R. Selera i B. Šoa. Uprkos bitnim podacima koje epitafi pružaju, oni ne prikazuju uvek kompletnu sliku porodice – ponekad su pojedinci koji su još uvek živi u trenutku podizanja spomenika izostavljeni, ili naknadno dodati na drugom epitafu u okviru iste grobne celine. Na pojedinim dobro dokumentovanim i očuvanim nekropolama carskog perioda, kao što su Izola Sakra u Ostiji⁸⁷¹ ili Porta Nocera u Pompejima,⁸⁷² istražen je veliki broj porodičnih grobnica sa pripadajućim epitafima. Potvrđeno je da epitafi ne navode uvek sve osobe sahranjene u grobnici, čak i u slučajevima da su svi natpisi neoštećeni i očuvani *in situ*.⁸⁷³ Tekstom epitafa su označavane pretežno nuklearne relacije, dok mnogi pojedinci, za koje je grobno mesto evidentno planirano prilikom izgradnje grobnice, ostaju anonimni.⁸⁷⁴ U unutrašnjosti brojnih grobnica sa ove dve nekropole primetno je poštovanje izvesnog hijerarhijskog poretka u rasporedu grobova. Često su članovi nuklearne porodice smešteni zajedno, u centralnom delu grobne odaje i parcele, dok su ostali (članovi proširene porodice, robovi i oslobođenici) sahranjeni u neoznačenim nišama ili ispod neobeležanih malih stela (*columellae*)⁸⁷⁵ (Slika 16). Jasno je da grobnice pokazuju donekle drugačiju sliku i dopunjuju rezultate ikonografske i epigrafske analize, pa je pri istraživanju porodice u rimskom periodu neophodno uzeti u obzir i podatke koje pružaju nekropole.

Slika 16 – *Columellae* u jednoj od grobnica na nekropoli Porta Nocera u Pompejima (prema: Wallace-Hadrill 2008, 51, Fig. 2.3 a)

4.4.1. Grobnica kao druga kuća

Kuća i grobnica su dva usko povezana koncepta u rimskom načinu razmišljanja. Začetak ove analogije se na italском tlu može pratiti još od praistorije – urne u obliku koliba korišćene su za pohranjivanje kremiranih ostataka pripadnika gvozdenodopske Villanova kulture sa kraja drugog i

⁸⁷⁰ Borg 2019, XVI.

⁸⁷¹ Hope 1997, 81.

⁸⁷² Duday and Van Andringa 2017, 73.

⁸⁷³ Hope 1997, 81.

⁸⁷⁴ Hope 1997, 77.

⁸⁷⁵ Hope 1997, 82–83.

početka prvog milenijuma p. n. e.⁸⁷⁶ U etrurskom svetu, u kome je tipična društvena zajednica bila višegeneracijska porodica, porodične grobnice su mnogim detaljima evocirale na domaćinstvo. Zbog toga su u njima često prisutni elementi poput stolica, kreveta, jastuka, kao i brojnih štukatura koje dočaravaju kućni ambijent. Cilj ovakve estetike, kao i arhitekture grobnica i rasporeda sahrana unutar njih, bio je da predstavi porodicu kao tradicionalnu društvenu grupu sa uređenom strukturom i hijerarhijom.⁸⁷⁷ Arhitektonski elementi su prisutni i na brojnim nadgrobni spomenicima rimskog perioda, kao aluzija na kuću (ili hram). Tokom perioda Republike su nadgrobni portreti ponekad prikazivali pokojnike koji gledaju kroz prozor kuće, dok su na pojedinim urnama i sarkofazima I i II veka predstavljena poluotvorena vrata.⁸⁷⁸ Poklopci sarkofaga su često modelovani u obliku krova na dve vode, ponekad i sa akroterijama na uglovima (Slika 17), sa očiglednom namerom da sarkofag simbolizuje večni dom pokojnika.⁸⁷⁹ Grobnice u obliku kuće su karakteristične za nekropole carskog perioda u Vatikanu i Ostiji (Slika 18). Ovaj tip grobnice jasno je asociirao na domaćinstvo, podražavajući fasade, dekoraciju, ponekad i raspored rimske kuće.⁸⁸⁰

Slika 17 – Sarkofag iz Vidina sa poklopcem u obliku dvoslivnog krova (prema: Dimitrov 2019, 117, fig. 13)

Profilisani komadi bojenog maltera, ponekad i sa fragmentima fresko slikarstva, pronalazeni su u ispuni pojedinih grobova (pretežno kremacije), i na žrtvenim površinama na nekropoli Više grobalja (*Viminacium*). Moguće je da su simbolično predstavljali deo kuće i da su prilikom sahrane ili daća donošeni na grob u cilju povezivanja doma živih i večnog boravišta pokojnika. Slično je protumačeno i prisustvo ključeva u funerarnom kontekstu, koji su čak brojniji u žrtvenom sloju nego u grobovima.⁸⁸¹

⁸⁷⁶ Patterson 2000, 280; Wallace-Hadrill 2008, 43.

⁸⁷⁷ Wallace-Hadrill 2008, 54.

⁸⁷⁸ Patterson 2000, 280–281.

⁸⁷⁹ Dautova-Ruševljan 1983, 96–97.

⁸⁸⁰ Hope 1997, 70, 78; Patterson 2000, 281.

⁸⁸¹ Зотовић, Јордовић 1990, 14.

Povezivanje grobnice sa kućom je takođe bilo veoma čest motiv u latinskoj literaturi i funerarnoj epigrafici, pre svega kroz prisustvo izraza *domus aeterna*.⁸⁸² Na epitaforma najčešće *domus* označava samu grobnicu, ali u pojedinim slučajevima je oličenje ideje da će domaćinstvo nastaviti da postoji u istom obliku i sastavu i nakon smrti vlasnika kuće.⁸⁸³ Jedan od brojnih primera je epitaf oslobođenika iz Rima, u čijem završnom delu se navodi:

„*Haec est domus aeterna, hic est fundus, heis sunt horti, hoc est monumentum nostrum*“⁸⁸⁴

„*Ovo je večni dom, ovde je imanje, ovde su vrtovi, ovo je naš spomenik*“

Na osnovu brojnih aluzija na kuću i domaćinstvo u funerarnoj sferi jasno je da se u rimskom društvu grob smatrao za večiti dom pokojnika. Ako su porodične grobnice donekle odraz složene mreže društvenih odnosa u domaćinstvu da li onda one mogu dati malo više podataka o njegovom sastavu i međusobnom odnosu stanovnika?

Slika 18 – Grobnice u obliku kuće na nekropoli *Isola Sacra* u Ostiji (prema: Graham 2006, 87, Fig. 22)

4.4.2. Grupne sahrane i porodične grobnice u Rimskom Carstvu

Grupni grobovi su sahrane dvoje ili više pokojnika (obično pripadnika iste porodice) unutar iste grobne celine – jame, urne, zidanog groba, sarkofaga, grobnice. Mnoge urbane nekropole Rimskog Carstva karakteriše veliki broj grupnih grobnica ili grobnih parcela, sa relativno pravilnim rasporedom oko mreže puteva u blizini naselja. Iako se najčešće radi o porodičnim grobnicama, treba pomenuti i druge vidove grupnog sahranjivanja.

U gradu Rimu je otkriveno više kolektivnih grobnih jama koje su poznate pod nazivom *puticuli*. One su služile za besceremonijalno odlaganje većeg broja pokojnika; tela su bila polagana ili bačena u jamu, često između slojeva smeća.⁸⁸⁵ Na to ukazuju neuobičajeni položaji skeleta, njihov raspored i orijentacija, kao i nedostatak grobnih priloga. *Puticuli* su bili mesto sahrane

⁸⁸² Lattimore 1962, 165–166; Patterson 2000, 281; Wallace-Hadrill 2008, 39, 42.

⁸⁸³ Lattimore 1962, 166.

⁸⁸⁴ CIL VI 1319/9583.

⁸⁸⁵ Graham 2006, 1.

pripadnika najnižih slojeva društva, koji nisu imali članstvo u kolegijumima, sredstava da sebi obezbede grobnicu ili mesto u kolumbarijumu, niti porodicu koja bi se pobrinula za njihovu sahranu.⁸⁸⁶ Treba istaći da *puticuli* ne predstavljaju uobičajene grobove siromašnih, iako je moguće da su tela pojedinih siromašnih stanovnika Rima umrlih na ulici zaista bila odlagana zajedno u jame.⁸⁸⁷ Van Rima su ovakvi primeri kolektivnog sahranjivanja izuzetno retki. Jedan od njih je zabeležen u Avgusti Emeriti; u ukupu većih dimenzija datovanom u II vek otkriveni su ostaci 64 individue različitog pola i uzrasta, koji su najverovatnije nakon smrti bili odlagani između slojeva smeća.⁸⁸⁸

Rimski kolegijumi (*collegia*) su bili vrsta organizovane grupe stanovništva (pretežno neelitnog), neki vid dobrovoljnih udruženja.⁸⁸⁹ Kolegijumi su najčešće obuhvatali srednji i viši društveni sloj plebsa. Okupljali su članove koje povezuje neka zajednička aktivnost, poput zanimanja, a najčešće su to bila udruženja sveštenika i zanatlija. U gradu Rimu je posvedočeno preko petsto različitih kolegijuma, a ova praksa je potvrđena i u mnogim provincijama.⁸⁹⁰ Bez obzira da li se radi o pogrebnim, zanatskim, ili religijskim udruženjima, svim članovima kolegijuma koji redovno plaćaju članstvo bila je zagarantovana propisna sahrana, ukoliko nisu imali porodicu koja bi to mogla da organizuje. Mnogi kolegijumi su imali sopstvene grobnice u kojima su njihovi članovi bili sahranjeni zajedno. One su često bile u formi grobnica u obliku kuće ili kolumbarijuma.⁸⁹¹

Kolumbarijumi (*columbaria*) su oblik kolektivne grobnice nastao oko 25. godine p. n. e. usled rasta populacije u Rimu. To su najčešće podzemne grobnice ukopane u zemljište ili grobne odaje u steni (Slika 19).⁸⁹² Zidovi kolumbarijuma su od dna do vrha bili prekriveni nišama u koje su pohranjivani kremirani ostaci pokojnika, obično u urnama. Redovi niša su ponekad odvajani oslikanim ivicama, a obično su ispod ili iznad niše postavljani epitafi u oslikanim tabulama ansatama, ili ređe na mermernoj ploči.⁸⁹³ Kolumbarijumi su često građeni za potrebe određenih kolegijuma ili domaćinstava (npr. oslobođenici i robovi Livije Avguste), ali je u njima sahranjivano i siromašnije stanovništvo. Epitafi potvrđuju da je u kolumbarijumima sahranjivano mahom neelitno stanovništvo – robovi, oslobođenici i siromašni slobodnorodeni Rimljani.⁸⁹⁴ Iako su kolumbarijumi karakteristični za Italiju, ima ih u drugim delovima Carstva u kojima je tlo bilo pogodno za izgradnju ove vrste grobne arhitekture. Jedan od primera je dolina Koramaz u Anadoliji, u kojoj su brojni nadzemni kolumbarijumi uklesani u stene (Slika 20).⁸⁹⁵

Jedan od vidova grupnih sahrana su bile i podzemne grobnice sa hodnicima, poznate kao katakombe. Ovaj tip grobnica se javlja početkom III veka u Rimu. U okviru sistema galerija sa lokulusima i arkosolijumima javljaju se i kubikulumi, izdvojene prostorije koje su možda pripadale zasebnim porodicama.⁸⁹⁶ Ovaj tip grobne arhitekture je verovatno nastao po ugledu na kolumbarijume, a iz potrebe za dodatnim prostorom za sahranjivanje. Tokom IV veka mnogi od ovih sistema galerija postaju hrišćanske katakombe, u kojima sahranjene nisu spajale samo porodične veze, već i zajedništvo u veri.⁸⁹⁷

⁸⁸⁶ Graham 2006, 1; Pérez Maestro 2007, 302.

⁸⁸⁷ Graham 2006, 111, 113.

⁸⁸⁸ Pérez Maestro 2007, 302–303.

⁸⁸⁹ Duinker 2015, 5, 10.

⁸⁹⁰ Duinker 2015, 10–11.

⁸⁹¹ Hope 1997, 71; Borg 2018, 406.

⁸⁹² Bodel 2008a, 179; Yazlik 2022, 132.

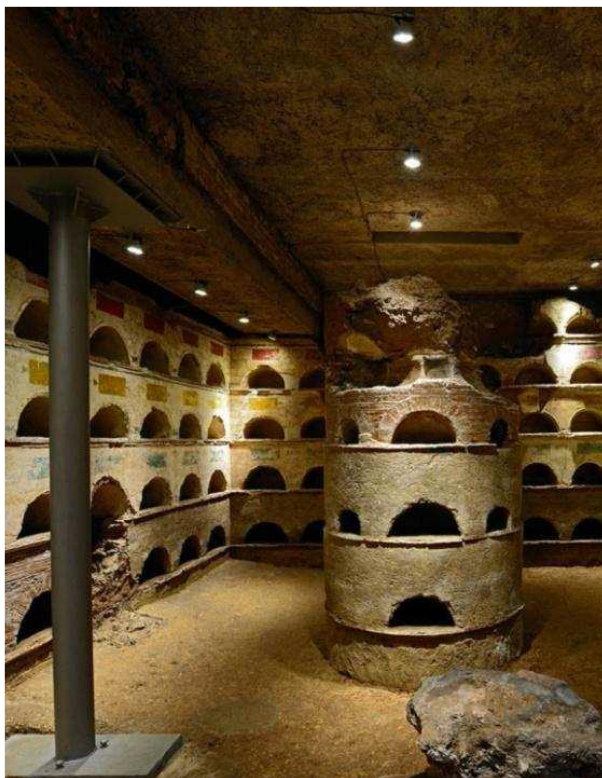
⁸⁹³ Duinker 2015, 7–8.

⁸⁹⁴ Duinker 2015, 22.

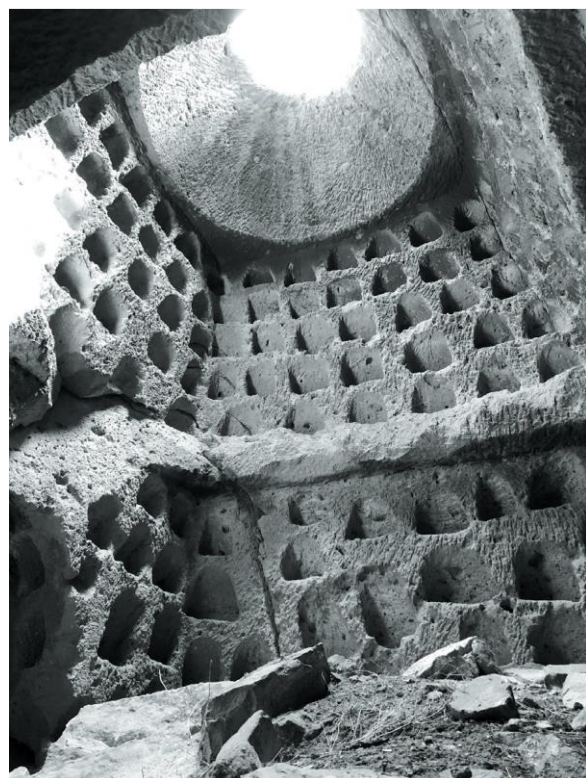
⁸⁹⁵ Yazlik 2022, 131–139.

⁸⁹⁶ Borg 2018, 414.

⁸⁹⁷ Bodel 2008a, 233.

Slika 19 – Kolumbarijum u blizini Scipionove grobnice u Rimu (prema: Duinker 2015, 53, 2022, Figure 14)

Slika 20 – Kolumbarijum u steni, dolina Koramaz u Anadoliji (prema: Yazlik 135, Fig. 12)

Pored ovih vidova kolektivnog sahranjivanja, većina grupnih sahrana u rimskom periodu pripadala je manjim društvenim grupama. Veliku većinu predstavljaju porodične grobnice i grobne parcele, dok su pojedine bile u vlasništvu grupe siromašnih pojedinaca koji dele troškove sahrane.⁸⁹⁸ U rimskom zakonu su se razlikovale porodične (*sepulchra familiaria*) i nasledne (*sepulchra hereditaria*) grobnice.⁸⁹⁹ Porodične grobnice su tradicionalno bile rezervisane za agnatske potomke, ali i oslobođenike koji nose porodično ime, dok su nasledne grobnice pripadale testamentarnim naslednicima, bez obzira na to da li su u srodstvu sa pokojnikom.⁹⁰⁰ Tokom Carstva je većina grobnica bila privatna i porodična, pa je ova podela ostala samo legalna, bez realnog značaja.⁹⁰¹

Porodične grobnice su planski građene za sahranu većeg broja pokojnika; dobijale su na značaju sa svakom novom generacijom i postajale mesto na kome se obeležava dugovečnost porodice.⁹⁰² Mnoge poznate porodice Republike su imale upečatljive mauzoleje koji su korišćeni kroz nekoliko generacija, pojedini čak i nekoliko stotina godina. Grobnica Scipiona Barbata (u upotrebi od početka III veka p.n.e do I veka n.e.)⁹⁰³ ili mauzolej Plautija koji je korišćen kroz četiri generacije (od I veka p.n.e do I veka n.e.) su samo neki od primera.⁹⁰⁴ Epigrafski potvrđene porodične grobnice su uglavnom višegeneracijske, a bile su zaveštane po agnatskoj liniji. Nakon izumiranja nosilaca porodičnog imena, grobnica bi bila zauvek zatvorena, ili bi u njoj nastavili sahranjivanje srodnici po ženskoj liniji (porodica supruge ili udatih ćerki).⁹⁰⁵

⁸⁹⁸ Borg 2018, 406.

⁸⁹⁹ Saller, Shaw 1984, 125.

⁹⁰⁰ Amable 1965, 80–81; Saller, Shaw 1984, 125.

⁹⁰¹ Saller, Shaw 1984, 125.

⁹⁰² Borg 2019, XXI–XXII.

⁹⁰³ Borg 2019, 126–127, 131–132.

⁹⁰⁴ Borg 2019, 134.

⁹⁰⁵ Borg 2019, 149, 175.

Tokom perioda rane i srednje Republike porodične grobnice su imale naglašeniji privatni karakter; grobnica je bila večni dom pokojnika, a njen enterijer bio prilagođen pokojnikovim najbližima, doprinoseći osećaju pripadnosti određenoj porodičnoj grupi.⁹⁰⁶ Za razliku od njih, grobnice mnogih istaknutih porodica ili pojedinaca iz perioda kasne Republike su svojom spoljašnošću služile kao javni pokazatelj porodičnog blagostanja. Posebno za pripadnike plemstva je bilo značajno da kroz ritual sahrane i izgradnju monumentalnih grobnica ispolje porodičnu moć i kontinuitet.⁹⁰⁷ Položaj na nekropoli, ali i spoljna dekoracija porodičnih grobnica u periodu kasne Republike postaju jedan od instrumenata političkog nadmetanja, poprimajući sve veće razmere ka samom kraju ovog perioda.⁹⁰⁸ Sličan princip je postojao i u siromašnijim slojevima rimskog društva, samo u manjem obimu i bez preteranog luksuza koji je karakterisao npr. senatorske grobnice.⁹⁰⁹ Svaki pojedinac je želeo da on i njegova porodica kroz izgled grobnice ili nadgrobnog spomenika ostanu zapamćeni u najboljem svetlu.

Sa uspostavljanjem Carstva i Avgustovom propagandom skromnosti i posvećenosti porodici dolazi do znatnih promena u društvu, koje su uticale i na funerarnu sferu. Javno razmetanje pojedinaca i pojedinačnih porodica kroz luksuzne i monumentalne grobnice gubi smisao, jer status i privilegije sada zavise od samog cara.⁹¹⁰ Skromnije grobnice i izbegavanje istaknutih mesta za sahranjivanje verovatno su rezultat nemogućnosti ili nedostatka želje da se takmiče sa carem, posebno nakon izgradnje njegovog mauzoleja. Neka vrsta konkurencije i dalje postoji i ogleda se pre svega kroz *cursus honorum* na epitafima, a ređe u izboru neobične grobne konstrukcije (jedan od istaknutih primera je grobnica Gaja Cestija u formi piramide).⁹¹¹ U ovom periodu postaje sve učestalije sahranjivanje pripadnika elite van grada. Mnogi velikodostojnici su bili i veleposednici koji su na privatnim imanjima u okolini grada pored vila često gradili i porodične grobnice.⁹¹² Grobnice iz perioda principata su uglavnom bile mnogo skromnije spoljašnjosti u odnosu na kasnorepubličke. Njihova dekoracija je bila usmerena više na unutrašnjost, ali čak i tu je primetna promena – sada je bilo bitno naglasiti osećanja bračne ljubavi i porodične sloge, što se ogleda i u funerarnoj epigrafici. Porodične veze i emocije su postale bitnije od samoprikazivanja strancima, pa se raskošna dekoracija svodila uglavnom na fasadu grobnica, izgled nadgrobnog spomenika ili sarkofaga.⁹¹³ Tokom principata su znatno češći jednostavniji oblici grobne arhitekture, poput ograđenih grobnih parcela ili grobnica u obliku kuća, koje postaju široko rasprostranjeni tip na italском tlu (Slika 18).⁹¹⁴ Na prelazu I u II vek javlja se novi tip grobne arhitekture: grob nalik hramu, koji je često bio u vidu edikule sa portretima pokojnika.⁹¹⁵ Još jedna od karakteristika sahranjivanja, uočljiva od početka II veka (možda i ranije), jeste veći broj individualnih grobova ili manjih porodičnih grobnica, u kojima su sahranjeni samo najbliži srodnici.⁹¹⁶ Porodice u periodu Carstva uglavnom nisu višegeneracijske, već su kratkog veka, za razliku od istaknutih porodica iz perioda Republike, koje su beležile značajno trajanje kroz generacije.⁹¹⁷ Opadanjem značaja porodičnog klana dolazi do jačanja nuklearne porodice i individualizma, posebno unutar nižih društvenih klasa.⁹¹⁸ Treba istaći da su očuvanje porodičnog imena i ideal proširene porodice opstajali među pojedinim aristokratskim porodicama kroz čitav period principata. Ideja o gentilicijskom porodičnom klanu je među elitom postojala do kasne antike, a manifestovala se

⁹⁰⁶ Wallace-Hadrill 2008, 45–47.

⁹⁰⁷ Cornell 1995, 108; Wallace-Hadrill 2008, 56, 58.

⁹⁰⁸ Patterson 2000, 265; Borg 2019, 150.

⁹⁰⁹ Borg 2019, 150.

⁹¹⁰ Patterson 2000, 266; Borg 2018, 406–407.

⁹¹¹ Scott 2012, 102.

⁹¹² Scott 2012, 102; Милошевић 2017, 16–17.

⁹¹³ Patterson 2000, 267; Borg 2018, 407.

⁹¹⁴ Hope 1997, 88; Duda, Van Andringa 2017, 73–74; Borg 2018, 406–407.

⁹¹⁵ Borg 2018, 411.

⁹¹⁶ Amable 1965, 81.

⁹¹⁷ Wallace-Hadrill 2008, 77.

⁹¹⁸ Amable 1965, 81; Borg 2019, XXI.

veličanjem istaknutih porodica kroz epitafe, spomenike i mauzoleje.⁹¹⁹ Porodične grobnice pripadnika elite su i dalje imale ključnu ulogu u promovisanju porodice i isticanju njene duge istorije i dostignuća njenih članova, posebno nakon što su *imagines maiorum* izgubili na značaju (tokom II veka).⁹²⁰

U III veku se javljaju novi oblici porodičnih mauzoleja – grobnice kružne i krstolike osnove, koji postaju posebno popularni u kasnoj antici.⁹²¹ U kasnoantičkom periodu se ponovo javlja značajan broj porodičnih grobnica u svim delovima Carstva. Nastavlja se održavanje porodičnog pogrebnog kulta, nezavisno od religijske pripadnosti. Organizovanje posmrtno gozbe je bilo porodična obaveza prenošena sa kolena na koleno, a u kasnoantičkim grobnicama je obično postojao prostor za posmrtno obrede – daću i prinošenje priloga, ponekad i u vidu zasebne prostorije.⁹²² U ovom periodu grobnice ponovo postaju mehanizam zastupanja porodice u svim slojevima društva. Iako je njihova unutrašnja funkcija i dalje dominantna i značajna, pre svega za konstruisanje identiteta, opet postaje bitno da se porodica spoljnom svetu prikaže kao kohezivna celina sa tradicijom.⁹²³ Moguće je da u kasnoj antici, kada opada broj porodičnih epitafa i ikonografskih predstava, grobnice dobijaju na značaju kao instrument promocije porodičnih grupa i opet postaju mesto na kome se održava sećanje na porodicu i njen ugled, dostignuća i dugu istoriju.

Grobnice su u svim periodima rimske istorije, pored sahranjivanja, održavanja pogrebnog kulta i reintegracije zajednice, bile i sredstvo komunikacije sa spoljnim svetom. Mnoge grobnice su bile simbol porodičnog ugleda, kontinuiteta i moći, a njihova arhitektura i dekoracija su često ukazivale na poreklo, obrazovanje ili zanimanje vlasnika, veličajući dostignuća i profesionalne uspehe pojedinaca ili čitave porodice. Na taj način su grobnice, uz epitafe i ikonografske predstave, služile kao medijum za samopromociju, to jest prenošenje željenih poruka savremenici. Ujedinjeni u smrti, pokojnici su propisno sahranjeni, kao složni članovi tradicionalne grupe (porodične), čime su dokazali da su ispunili društvene uloge koje su se od njih očekivale.

4.4.3. Grupne sahrane u Gornjoj Meziji

4.4.3.1. Kolektivne sahrane osoba koje nisu deo iste porodične grupe

Kao što je navedeno, mnoge kolektivne grobnice rimskog perioda predstavljaju sahrane članova istog kolegijuma, robova iz istog domaćinstva, žrtava epidemije ili rata, ili jednostavno grupe siromašnijih individua koje su delile troškove pogreba. Dok u pojedinim delovima Carstva (pretežno u samom Rimu i okolini) nije neobično naići na različite vidove masovnih sahrana (kolumbarijumi, katakombe, *puticuli*), u većini provincija je ovo retkost. Kolektivne sahrane većeg broja individua koje nisu članovi iste porodice predstavljaju izuzetak u Gornjoj Meziji i zabeležene su svega u nekoliko slučajeva. Uglavnom su to grupne sahrane vojnika stradalih u borbi ili žrtava epidemije, kolektivne grobnice siromašnog stanovništva ili sekundarne sahrane.

Jedinstveni slučaj u Gornjoj Meziji predstavlja masovna sahrana sa jugoistočne nekropole u Skupima, istražena 2011. godine.⁹²⁴ U rovu polukružne forme je bilo sahranjeno najmanje 200 individua (Slika 21). Pokojnici su gusto zbijeni u nekoliko redova i različito orijentisani. Na mnogim skeletima su uočeni tragovi nasilne smrti, uglavnom rane nanete oštrim sečivom i dekapitacije, a vidljivi su i brojni tragovi obavljanja fizički teških aktivnosti.⁹²⁵ Pokojnici su bili isključivo muškog pola, uzrasta između 16 i 60 godina, a najbrojniji su oni koji su u trenutku smrti

⁹¹⁹ Borg 2019, 184.

⁹²⁰ Patterson 2000, 266; Borg 2019, 151.

⁹²¹ Borg 2018, 417.

⁹²² Милошевић 2017, 14.

⁹²³ Wallace-Hadrill 2008, 77.

⁹²⁴ Јованова et al. 2017, 14.

⁹²⁵ Јованова et al. 2017, 16–17.

imali između 20 i 40 godina.⁹²⁶ Ova celina je zbog skoro potpunog nedostatka pokretnog materijala datovana samo okvirno, u III ili početak IV veka, a nakon detaljne antropološke analize protumačena je kao kolektivna grobnica vojnika koji su stradali u nekom od unutrašnjih sukoba Carstva tokom perioda vojne anarhije.⁹²⁷

Slika 21 – Masovna sahrana vojnika na jugoistočnoj nekropoli u Skupima (prema: Јованова et al. 2017, 15)

Jedan od primera grupnih vojničkih sahrana je i G 2158 sa nekropole Pećine (Viminacijum).⁹²⁸ (Slika 22) Ovaj grob je sadržao osam inhumiranih individua muškog pola, robusnije građe, uzrasta između 20 i 40 godina. Pošto skeleti pripadaju različitim antropomorfološkim tipovima, zaključeno je da pokojnici nisu bili ni u kakvoj genetskoj vezi.⁹²⁹ Ova celina je protumačena kao sahrana pripadnika neke od vojnih jedinica stacioniranih u Viminacijumu. Grob je datovan u drugu polovinu III veka, vreme brojnih turbulencija, pa je moguće da su vojnici stradali u nekom od sukoba u blizini, nakon čega su sahranjeni zajedno.⁹³⁰

⁹²⁶ Јованова et al. 2017, 22, 30.

⁹²⁷ Јованова et al. 2017, 18, 20.

⁹²⁸ Golubović, Mikić 2012, 181.

⁹²⁹ Golubović, Mikić 2012, 179.

⁹³⁰ Golubović, Mikić 2012, 183.

Slika 22 – Prvi nivo sahranjivanja u grupnom grobu G 2158 na nekropoli Pećine, Viminacijum (prema: Golubović, Mikić 2012, 176, Figure 3)

Specifičan primer kolektivne sahrane predstavlja bunar na prostoru zanatskog centra na nekropoli Pećine (Viminacijum). On sadrži 29 inhumiranih pokojnika – 12 muškaraca, 7 žena, 8 dece i dve osobe neutvrđenog pola. Antropološka analiza je pokazala izvesnu heterogenost skeleta, pa se verovatno ne radi o pripadnicima iste porodice.⁹³¹ Nakon prestanka originalne funkcije, ovaj bunar u zanatskom centru, u blizini nekropole, poslužio je za sahranu određene grupe stanovništva. Pretpostavlja se da se radi o žrtvama epidemije, ili pripadnika najsiromašnijeg sloja stanovništva, na šta ukazuje malobrojan i skroman pokretni materijal. Ova celina je datovana u drugu polovinu III ili početak IV veka.⁹³²

Na nekropolama Viminacijuma je u više slučajeva uočena sekundarna sahrana većeg broja lobanja, obično uz prisustvo manje količine kostiju postkranijalnog skeleta.

Za sada najbrojnija masovna sahrana je otkrivena u grobu G 4924 na nekropoli Pećine, koji sadrži 153 individue različitog pola i uzrasta.⁹³³ U pitanju je sekundarna sahrana lobanja i manjeg broja dugih kostiju, a više od polovine sahranjenih predstavljaju muškarci zrelog životnog doba (40-

⁹³¹ Golubović, Mikić 2014, 170, 172.

⁹³² Golubović, Mikić 2014, 174–175.

⁹³³ Микић 1993, 198.

50 godina).⁹³⁴ Primarna antropološka analiza je pokazala da se možda radi o osobama koje su bile u visokom stepenu srodstva. Nažalost, zbog loše očuvanosti lobanja se može samo pretpostaviti da su pripadali nekolicini manjih ili većih porodičnih grupa.⁹³⁵ Naknadnim analizama je utvrđeno da pokojnici nisu umrli nasilnom smrću, da nisu istovremeno sahranjeni, već da su njihovi ostaci iz primarnih grobova u prebačeni u kolektivni grob.⁹³⁶

Sa iste nekropole potiče grob G 769, koji je sadržao sekundarnu sahranu 25 (moguće i 27) lobanja i manje količine dugih kostiju. Antropološka analiza je pokazala da se radi o muškim individuama starosti između 20 i 60 godina.⁹³⁷ Lobanje su pokazuju izvesnu heterogenost i pripadaju svim morfološkim kategorijam.⁹³⁸ Najverovatnije su u trenutku preuređenja nekropole, skeletni ostaci premešteni iz primarnih grobova u kolektivni. Zbog nedostatka hronološki osetljivog arheološkog materijala, moglo se zaključiti samo da grob nije mlađi od sredine III veka.⁹³⁹

U jednom od grobova-bunara na nekropoli Pećine, G1 256, sahranjeno je 19 individua različitog pola i uzrasta. Pretežno su zastupljene lobanje i manja količina kostiju postkranijalnog skeleta. Sahranjivanje je vršeno u dužem vremenskom periodu, od sredine II do sredine III veka.⁹⁴⁰

Sa lokacije Više grobalja takođe potiče jedna sekundarna sahrana većeg broja lobanja – grob G 16 je sadržao 9 lobanja i jedan femur. Lobanje su bile različito orijentisane i piramidalno raspoređene.⁹⁴¹

Sekundarno sahranjivanje lobanja je i dalje nedovoljno razjašnjena pojava, koja nema adekvatne analogije. Najprihvatljivije je tumačenje da su skeletni ostaci preneti iz primarnih grobova u sekundarni, masovni grob, tokom preuređivanja ili čišćenja nekropole.⁹⁴² Razlog premeštanja groba je moglo biti intenzivno ukopavanje ili prestanak plaćanja grobne parcele,⁹⁴³ a odabir sačuvanih kostiju zavisi od funerarne prakse zajednice, razloga premeštaja ostataka, ili od osobe koja vrši sahranu. Lobanjama je obično pri sekundarnim sahranama posvećivana posebna pažnja zbog sujeverja,⁹⁴⁴ kulta glave (lobanje),⁹⁴⁵ ili prosto činjenice da su one najprepoznatljiviji deo ljudskog skeleta. Malo je verovatno da su lobanje iz ovih grupnih/masovnih sahrana pripadale članovima iste porodice.

4.4.3.2. Porodične sahrane

Na početku analize gornjomezijskih porodičnih sahrana treba navesti neke okolnosti koje mogu da utiču na konačne rezultate ovog segmenta rada.

Jedan od primarnih problema predstavlja nedostatak sistematskih istraživanja nekropola značajnih centara Gornje Mezije, poput Raciarije. Na ovom lokalitetu su samo sporadičnim i slučajnim nalazima locirane nekropole zapadno i istočno od gradskih bedema, dok su pojedinačni grobovi zabeleženi i uz njihovu južnu stranu.⁹⁴⁶ Do sada otkrivene funerarne celine pokazuju izuzetnu raznolikost i bogatstvo natpisa, konstrukcija i pokretnih nalaza u njima,⁹⁴⁷ pa je izvesno da bi sistematska istraživanja nekropola obogatila i saznanja o porodičnim odnosima stanovnika Raciarije. Ostaci kremiranih pokojnika sa starijih iskopavanja na teritoriji Srbije obično nisu bili antropološki obrađivani, ili ti podaci nisu dostupni, pa ostajemo uskraćeni za informacije o

⁹³⁴ Mikić 1988, 22; Микић 1993, 198.

⁹³⁵ Mikić 1988, 33.

⁹³⁶ Vulović, Mikić, Miladinović-Radmilović 2021, 225.

⁹³⁷ Golubović, Mikić 2016, 158.

⁹³⁸ Golubović, Mikić 2016, 159.

⁹³⁹ Golubović, Mikić 2016, 160.

⁹⁴⁰ Golubović 2008, 21–24.

⁹⁴¹ Vulović, Mikić, Miladinović-Radmilović 2021, 223.

⁹⁴² Golubović 2008, 24; Golubović, Mikić 2016, 160; Vulović, Mikić, Miladinović-Radmilović 2021, 225.

⁹⁴³ Vulović, Mikić, Miladinović-Radmilović 2021, 225.

⁹⁴⁴ Vulović, Mikić, Miladinović-Radmilović 2021, 221.

⁹⁴⁵ Golubović 2008, 109.

⁹⁴⁶ Dinchev 2015, 190, 192.

⁹⁴⁷ Dinchev 2015, 192; Dimitrov 2019, 112.

eventualnim grupnim sahranama unutar iste kremacije, kao i o broju, polu i uzrastu sahranjenih. Ovaj disbalans može promeniti antropološka obrada grobova kremiranih pokojnika istraženih u skorijoj prošlosti. Kompletно publikovanje rezultata već istraženih većih nekropola Gornje Mezije, posebno onih koje bi mogle biti reprezentativan pokazatelj odlika određenog regiona provincije, svakako bi uticali na rezultate ovog dela istraživanja. Na taj način bi bilo moguće evidentirati i analizirati sve grupne sahrane, ali i uočiti njihov položaj i eventualno grupisanje u okviru nekropole. Stoga su svi podaci dobijeni u ovom segmentu rada značajno uslovljeni stepenom istraženosti nekropola, obradom humanog osteološkog materijala (što se posebno odnosi na grobove kremiranih pokojnika), kao i publikovanjem dosadašnjih rezultata.

Nije poznat ukupan broj svih grobova rimskog perioda sa teritorije Gornje Mezije, pa prema tome nije moguće ni proceniti koliki je udeo grupnih sahrana u odnosu na individualne. Ono što je evidentno jeste da su grupne sahrane malobrojne, dok individualne predstavljaju dominantan način sahranjivanja na teritoriji čitave provincije. Ovakvu situaciju delimično potvrđuju rezultati analize jednog dela nekropole Pećine (Viminacijum), koju je izvršio profesor Ž. Mikić. Analizirajući grupne sahrane na uzorku od 3698 antropološki obrađenih grobova, on je utvrdio da većina pripada individualnim sahranama (87,61%), dok 458 spada u grupne (12,39 %).⁹⁴⁸

Pregledom i analizom objavljenih nekropola i grobnica sa teritorije Gornje Mezije, potvrđeno je 129 sahrana dvoje ili više pokojnika u okviru iste grobne konstrukcije ili iste grobne parcele. Ove grupne sahrane, koje nisu neobične poput gore navedenih izuzetaka, mahom su interpretirane kao porodične. Pregledom brojne zastupljenosti pokojnika u grupnim grobovima Gornje Mezije (*Tabela 12*) uočava se da su najbrojnije sahrane 2 individue (91), zatim 3 (19) i 4 (7), dok je 5 i više individua (najviše 21, ne računajući prethodno navedene masovne sahrane) u istom grobu zabeleženo sa po jednim ili dva slučaja. Ovakvom rezultatu idu u prilog zaključci već pomenute studije profesora Ž. Mikića, u kojoj je statistička klasifikacija pokazala da su na nekropoli Pećine najbrojniji grobovi sa 2, 3 ili 4 individue, dok su grupne sahrane 5 i više individua veoma retke.⁹⁴⁹

Tabela 12 – Brojna zastupljenost individua u grupnim grobovima

broj pokojnika	broj grobova	procenat od ukupnog broja
2	91	70,54%
3	19	14,73%
4	7	5,43%
5	2	1,55%
7	2	1,55%
9	2	1,55%
10	1	0,78%
11	1	0,78%
12	2	1,55%
19	1	0,78%
21	1	0,78%

⁹⁴⁸ Микић 1993, 197.

⁹⁴⁹ Микић 1993, 197–198, Табела 1.

Polna i starosna struktura individua sahranjenih u grupnim grobovima poznata je u 97 od 129 slučajeva (*Tabela 13*), dok se u opisu ostalih navodi samo ukupan broj pokojnika. Uočava se da su među njima najbrojnije sahrane odrasle osobe sa detetom (38), zatim sahrane žene i muškarca (20). Sahrane dvoje dece (9), dvoje odraslih sa jednim detetom (8), dvoje (6) ili četvoro odraslih (4) su retke, dok su ostale sahrane zastupljene sa po jednim ili dva slučaja (*Tabela 13*). Navedena analiza dela nekropole Pećine pokazuje sličnu starosnu i polnu strukturu pokojnika u grupnim sahranama. Ona je pokazala da su najčešće sahrane jedne odrasle osobe i deteta, zatim muškarca i žene, dok su ostale kombinacije znatno ređe.⁹⁵⁰

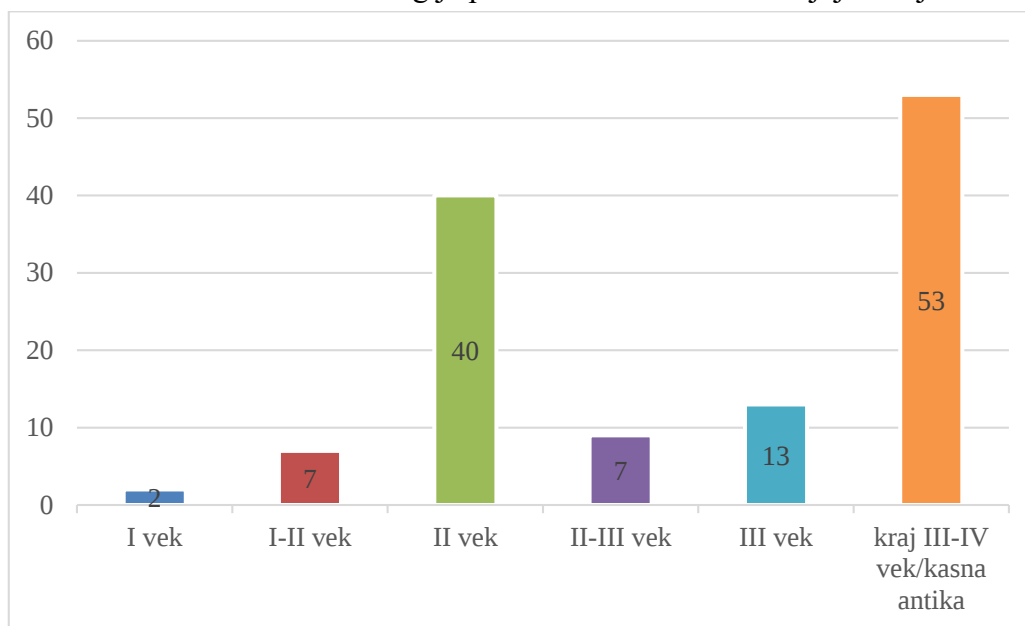
Tabela 13 – Polna i starosna struktura individua sahranjenih u grupnim grobovima.

pol i uzrast	ukupan broj grobova
odrasla osoba i dete	38
žena i muškarac	20
dvoje dece	9
dvoje odraslih i dete	8
dvoje odraslih	6
četvoro odraslih	4
dve žene	2
dvoje odraslih i dvoje dece	2
odrasla osoba i dvoje dece	2
troje odraslih	1
troje dece	1
četvoro odraslih i dete	1
sedmoro odraslih	1
šestoro odraslih i šestoro dece	1
trinaestoro odraslih i šestoro dece	1

Hronološka analiza grupnih sahrana (*Grafikon 13*) pokazuje da su one najbrojnije u kasnoj antici (53), zatim u II veku (40), dok je u ostalim periodima njihov broj dosta niži. Ipak, ni jedan period se ne može izdvojiti kao vreme procvata grupnih sahrana, ili vreme kada bi one bile dominantne u odnosu na individualne. Treba imati na umu da je ovakav rezultat značajno uslovljen stepenom istraženosti određenih nekropola, kao i publikovanja materijala (približno 60% svih analiziranih grupnih sahrana potiče sa nekropola Viminacijuma, koji je ujedno i lokalitet sa najviše istraženih grobova). Na osnovu svega izloženog nije moguće reći da li su grupne sahrane češće u principatu ili kasnoj antici. Međutim, ono što je upečatljivo jeste da su grobnice sa većim brojem pokojnika karakteristične za kasnu antiku –14 od ukupno 19 grupnih grobnica sa 4 ili više pokojnika pripada kasnoantičkim (*Katalog grupnih grobnica*).

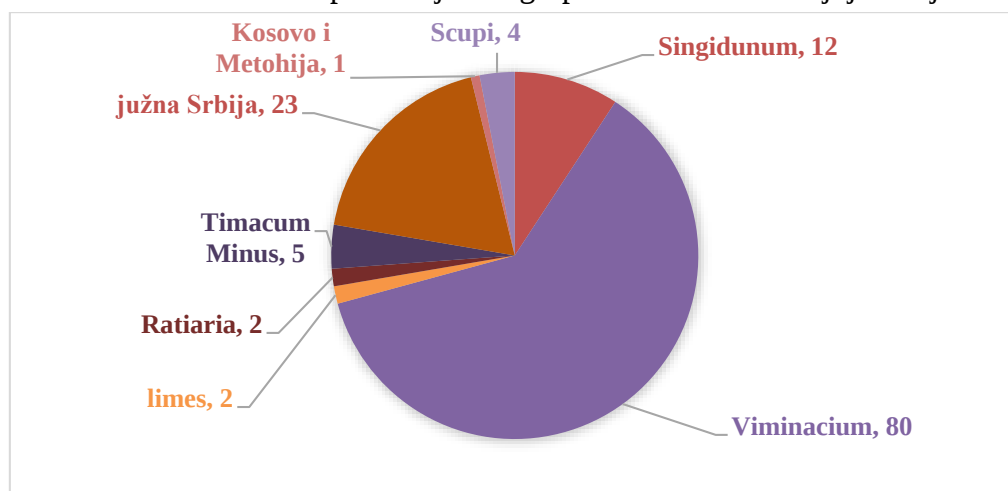
⁹⁵⁰ Микић 1993, 197–198, Табела 1.

Grafikon 13 - Hronologija porodičnih sahrana u Gornjoj Meziji

Rasprostranjenost grupnih sahrana na prostoru provincije, slično hronologiji, vezana je za stepen istraženosti, obradu osteološkog materijala i publikovanje rezultata. Za sada najveći broj grupnih sahrana potiče sa nekropola Viminacijuma (*Grafikon 14*), što je sasvim logično, uzevši u obzir brojnost istraženih i antropološki obrađenih grobova sa ovog lokaliteta.

Grafikon 14 – Rasprostranjenost grupnih sahrana u Gornjoj Meziji

Na ovom nivou istraženosti, to jest na osnovu raspoložive publikovane dokumentacije, na većini lokaliteta Gornje Mezije nije moguće uočiti pravilnost u rasporedu porodičnih grobnica u određenom delu nekropole. Određeni obrasci se u tom pogledu eventualno mogu prepoznati u periodu kasne antike, tada već u novim provincijama na istoj teritoriji. Potencijalno grupisanje grobnica sa grupnim sahranama, duž puta, pretpostavljeno je na kasnoantičkim nekropolama Viminacijuma i Remezijane. Na Viminacijumskoj nekropoli Pećine uočena je gusta koncentracija monumentalnih grobnica, memorija, kao i fresko oslikanih grobnica zapadno od komunikacije koja

vodi ka jugozapadnom uglu civilnog dela Viminacijuma, uz severnu ivicu kruga Termoelektrane.⁹⁵¹ Položaj pojedinih grobnica ove grupe sugerise njihov pravilan raspored u odnosu na grobljanske ulice. Pretpostavlja se da su u pitanju porodične grobnice bogatijeg sloja stanovništva, koje su zauzimale istaknuto mesto na gradskoj nekropoli.⁹⁵² Na lokalitetu Latinsko grobište kod Remezijane takođe je otkriveno nekoliko kasnoantičkih grobnica na istom potesu.⁹⁵³ Izneta je pretpostavka da se radi o grobnoj aleji sa porodičnim grobnicama, jer se, iako malobrojne, one protežu u pravilnom nizu.⁹⁵⁴ Izuzetak bi mogla da predstavlja jugoistočna nekropola Skupa, na kojoj je pronađeno desetak ograđenih grobnih parcela, uredno raspoređenih u nizu, pored puta, od kojih je nekoliko sa grupnim sahranama.⁹⁵⁵ Kako nije navedeno datovanje ovih grobnih celina, nepoznato je da li su one pripadale kasnoantičkom delu nekropole, ili su starije.

Ono što se uočava kao još jedna karakteristika kasnoantičkog perioda jeste podizanje grobnica istaknutih porodica iz višeg sloja provincijskog društva na dominantnim položajima, neretko na privatnim imanjima u blizini vila.⁹⁵⁶ O tome svedoče nalazi grobnica u široj okolini Singidunuma (Kosmaj,⁹⁵⁷ Dubočaj-Grocka,⁹⁵⁸ Brestovik⁹⁵⁹), Viminacijuma,⁹⁶⁰ Remezijane.⁹⁶¹

4.4.3.3. Grobne parcele

U analizu grupnih sahrana uključene su i one vršene u zasebnim grobnim konstrukcijama, ali u okviru iste grobne parcele. Dimenzije grobnih parcela su ponekad navedene na rimskim epitafima, kroz standardnu formulu „*in fronte pedes...*, *in agro pedes...*“ („širine uz put toliko-i-toliko stopa, dubine „u polje“ toliko-i-toliko stopa“).⁹⁶² Uočen je veliki raspon u dimenzijama zabeleženim ovom formulom, ali su na natpisima najbrojnije parcele čija širina i dubina iznose između 10 i 12 stopa (2,95-3,55 metara).⁹⁶³ Među gornjomezijskim porodičnim epitafima samo jedan sadrži moguće podatke o grobnoj parceli (spomenik iz Viminacijuma, br. 82 u *Katalogu epitafa*), čija bi veličina iznosila 20x20 stopa (5,92 x 5,92 metara).

Grobne parcele se najčešće javljaju kao površine ograđene manjim zidom/suhozidom u okviru koje se nalaze jedan, ili češće više grobova, obično sa nadzemnom grobnom konstrukcijom ili nadgrobniim spomenikom. U literaturi su ovakve funerarne celine poznate kao *area maceria cincta*,⁹⁶⁴ a vezuju se pre svega za nekropole Akvileje, gde se javljaju već sredinom I veka.⁹⁶⁵ Ovaj tip sepulkralnih građevina karakterističan je i za čitavu provinciju Dalmaciju. Ranije primerke predstavljaju ograđene grobne parcele sa nekropole antičke Duklje (poslednja četvrtina I veka)⁹⁶⁶ i nekropole Breze u blizini Sarajeva (kraj I – početak II veka),⁹⁶⁷ dok su ograđene grobne parcele iz

⁹⁵¹ Golubović, Milovanović, Redžić 2022, 80.

⁹⁵² Milošević-Jevtić 2014, 326.

⁹⁵³ Цвијетић 2017, 255, 257.

⁹⁵⁴ Цвијетић 2017, 267–268.

⁹⁵⁵ Jovanova 2016, 62. Treba imati u vidu da se u istom radu navodi da na nekropoli „ne postoje odvojeni prostori za selektivno sahranjivanje određenih grupa stanovništva, na osnovu njihovog profesionalnog, društvenog, etničkog, verskog ideološkog ili bilo kog drugog statusa“, Jovanova 2016, 58.

⁹⁵⁶ Цвијетић 2017, 268; Милошевић 2017, 16–17.

⁹⁵⁷ Поп-Лазих, Јовановић, Мркобрад 1992.

⁹⁵⁸ Војовић 1975, 117; Милошевић 2017, 16.

⁹⁵⁹ Милошевић 2017.

⁹⁶⁰ Milošević 2005, 180.

⁹⁶¹ Ружић, Сладић 2013, 233; Цвијетић 2017, 255.

⁹⁶² Paškvalin 2008, 131, 140; Wallace-Hadrill 2008, 40.

⁹⁶³ Wallace-Hadrill 2008, 67.

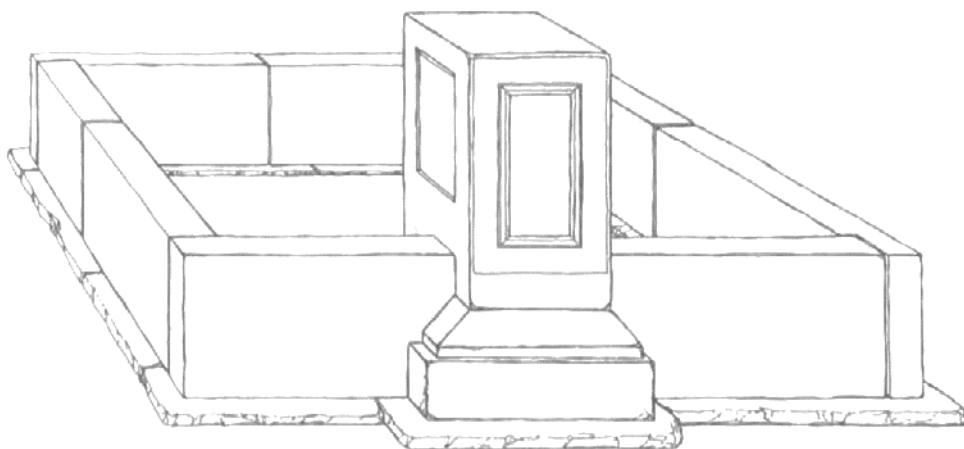
⁹⁶⁴ Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић, Срејовић 1975, 30; Paškvalin 2008, 131, 140.

⁹⁶⁵ Сермановић-Кузмановић 1990, 227; Paškvalin 2008, 131; Глумац 2019, 159.

⁹⁶⁶ Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижић, Срејовић 1975, 30; Paškvalin 2008, 131.

⁹⁶⁷ Paškvalin 2008, 131, 140.

Komina kod Pljevalja (Municipium S...)⁹⁶⁸ i Dvorina u Kolovratu (Slika 23),⁹⁶⁹ datovane u drugu polovinu III veka. U nekima od njih je epigrafski potvrđen identitet pokojnika.⁹⁷⁰

Slika 23 – Rekonstrukcija grobne celine tipa *area maceria cincta* iz Dvorina u Kolovratu (prema: Cermanović-Kuzmanović 1990, 229, Sl. 2)

Ograđene grobne parcele nisu česte na teritoriji Gornje Mezije. Najveći broj ograđenih grobnih parcela u ovoj provinciji potiče sa Viminacijuma, a karakteristične su za istočne gradske nekropole.⁹⁷¹ Među ograđenim grobnim parcelama na Viminacijumu se, po raskošnoj arhitekturi, izdvajaju dva primera.

Prvi je mauzolej sa nekropole Pirivoj (istočna gradska nekropola), koja se datuje pretežno u II i III vek.⁹⁷² Ovaj izuzetan primer grobne arhitekture datovan je u sredinu III veka (Slika 24). U pitanju je građevina kvadratne osnove sa kriptom u kojoj je grob tipa bustum, i nadzemnom konstrukcijom. Nalazi se unutar ograđene grobne parcele dimenzija 20 x 20 m, u kojoj je otkriveno još nekoliko istovremenih sahrana. Kasnije, čak i tokom IV veka, prostor unutar grobne parcele i oko nje služio je kao kultno mesto za sahranjivanje.⁹⁷³

⁹⁶⁸ Срејовић 1975, 177, 182–183; Cermanović-Kuzmanović 1990, 227.

⁹⁶⁹ Cermanović-Kuzmanović 1990, 227, 230–231.

⁹⁷⁰ Срејовић 1975; Cermanović-Kuzmanović 1990, 228–229.

⁹⁷¹ Golubović, Korać 2015, 685.

⁹⁷² Danković, Milovanović, Mikić 2018, 35–36.

⁹⁷³ Golubović, Mrđić, Speal 2009, 55; Korać 2019, 253.

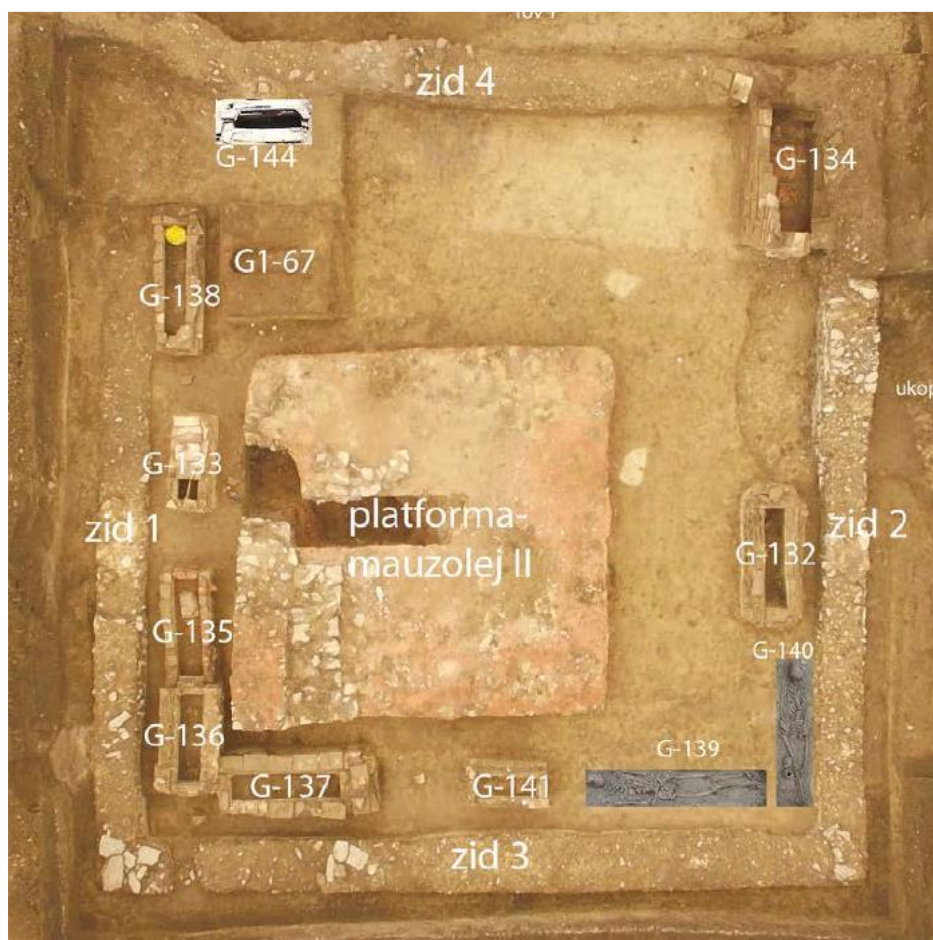
Slika 24 – Mauzolej na lokaciji Pirivoj (foto dokumentacija Arheološkog instituta)

Drugi mauzolej se nalazi na lokaciji Rit, koja takođe pripada istočnoj nekropoli Viminacijuma i koja je datovana u II i III vek.⁹⁷⁴ U terenskoj dokumentaciji je označen kao Objekat 11 (Slika 25). Ogradni zid širine 0,80 m oivičava parcelu pravougaone osnove, dimenzija 11,30 m x 12,40 m. U okviru ovog prostora se nalazi masivna platforma kvadratne osnove, čiji nadzemni deo nažalost nije očuvan, pa na njoj nije otkrivena ni jedna sahrana.⁹⁷⁵ U unutrašnjosti, paralelno sa zidovima i platformom, pruža se 12 u nizu raspoređenih grobova, 11 inhumacija i jedna kremacija. Ova celina je datovana u III vek.⁹⁷⁶

⁹⁷⁴ Korać 2019, 266; Milovanović, Mrđić, Danković 2021, 101.

⁹⁷⁵ Korać 2019, 266–267; Milovanović, Mrđić, Danković 2021, 101.

⁹⁷⁶ Milovanović, Mrđić, Danković 2021, 104, 106.

Slika 25 – Mauzolej II na lokaciji Rit (prema: Milovanović, Mrđić, Danković 2021, 103, Slika 2)

Navedeni primeri grobne arhitekture predstavljaju luksuzniju varijantu grobnih parcela. Pretpostavlja se da su u pitanju sahrane istaknutih stanovnika Viminacijuma, značajnih ličnosti visokog ranga i članova njihovih porodica. O tome pored same arhitekture svedoče i fragmenti arhitektonske dekoracije i mermernih skulptura i reljefa otkriveni unutar mauzoleja u Ritu.⁹⁷⁷ Vrlo je verovatno da su zbog ugleda njihovih vlasnika ove dve grobne parcele postale kulturna mesta, oko kojih i unutar kojih je nastavljeno sahranjivanje u dužem vremenskom periodu.

Na nekropoli Nad Klepečkom, koja takođe pripada istočnim nekropolama Viminacijuma, do sada je otkriveno osam ograđenih grobnih parcela (Slika 26).⁹⁷⁸ Grobne parcele na ovoj lokaciji su znatno skromnije, sa manjom količinom grobnih priloga ili u potpunosti bez inventara; datovane su u II–III vek.⁹⁷⁹ Dva slična objekta funerarnog karaktera (objekti 1 i 2) su otkrivena 2016. godine na lokalitetu Pirivoj, u blizini pomenutog mauzoleja. Moguće je da se radi o skromnijim varijantama ograđenih grobnih parcela.⁹⁸⁰ Moguće ograđene grobne parcele ili slični objekti funerarnog karaktera uočeni su i na južnoj gradskoj nekropoli Viminacijuma (lokacija Pećine).⁹⁸¹

⁹⁷⁷ Korać 2019, 268.

⁹⁷⁸ Redžić, Danković 2012, 55.

⁹⁷⁹ Redžić, Danković 2012, 55; Golubović, Korać 2015, 685.

⁹⁸⁰ Danković, Milovanović, Mikić 2018, 37–38.

⁹⁸¹ Jovičić, Danković, Mitić 2017, 60–61; Redžić et al. 2018, 81.

Slika 26 – Jedna od ograđenih grobnih parcela na lokalitetu Nad Klepečkom (prema: Golubović, Korać 2015, 685, Fig. 5.)

Na prostoru kosmajskih nekropola takođe je otkriveno nekoliko ograđenih nadzemnih grobnih konstrukcija, koje su svrstane u grobnice tipa *area maceria cincta*. Na lokalitetu Reka u blizini naselja Guberevca i Babe istražena su dva ovakva objekta, ograđena kamenim zidovima i raščlanjena na više prostorija.⁹⁸² Samo u jednom od njih (objekat 1) su pronađeni grobovi; sahranjivanje je vršeno krajem II ili početkom III veka, nakon čega se menja funkcija objekta.⁹⁸³ Još dve grobne parcele oivičene pravougaonim kamenim zidovima pronađene su u blizini, u selu Slatina⁹⁸⁴ i na lokalitetu Rt.⁹⁸⁵ Nažalost, obe su devastirane.

Kao što je već pomenuto, na jugoistočnoj nekropoli Skupa je do sada otkriveno desetak ograđenih grobnih parcela, koje se pružaju u nizu, pored puta. Neke od njih sadrže grupne sahrane, pa je moguće da se radi o porodičnim grobnim parcelama istaknutih stanovnika ove kolonije.⁹⁸⁶

Na pojedinim nekropolama Gornje Mezije primećeno je grupisanje grobova van konstrukcija, bez naznaka ogradnih zidova i parcela. Ovakva situacija je uočena u određenim delovima kosmajske nekropole Guberevac-Gomilice. Grupisanje grobova u nekoliko različitih varijanti (jedan pored drugog sa istim i identično raspoređenim grobnim priložima,⁹⁸⁷ paralelne grobne rake sa praznim prostorom oko njih,⁹⁸⁸ radijalno raspoređeni grobovi oko centralnog groba⁹⁸⁹) ukazuje na porodičnu povezanost sahranjenih ili drugu vrstu bliskosti (lične ili poslovne veze).⁹⁹⁰ Na lokalitetu Rit (Viminacijum) je istražena manja nekropola skeletno sahranjenih pokojnika u blizini dva objekta ekonomskog karaktera; datovana je u prvu polovinu III veka. Jedna od mogućih interpretacija je da se radi o manjoj porodičnoj nekropoli, sahranama stanovnika ili radnika ovog kompleksa.⁹⁹¹ Na nekropoli Više grobalja (Viminacijum) su uočene kuline, ograničene površine namenjene daći, koje pokrivaju jedan ili više grobova. Može se samo pretpostaviti da

⁹⁸² Глумац 2019, 143.

⁹⁸³ Глумац 2019, 161.

⁹⁸⁴ Поп-Лазич, Јовановић, Мркобрад, 1992, 135.

⁹⁸⁵ Величковић 1964, 129–133.

⁹⁸⁶ Јованова 2016, 62.

⁹⁸⁷ Глумац 2014, 26.

⁹⁸⁸ Глумац 2014, 77.

⁹⁸⁹ Глумац 2014, 108–109.

⁹⁹⁰ Глумац 2014, 51, 82, 108–109, 115, 119.

⁹⁹¹ Redžić, Jović, Danković 2017, 83–84.

osobe sahranjene ispod kolektivnih kulina pripadaju istoj porodici ili društvenoj grupi, pa su njihovi najbliži koristili isti prostor za daće i ostale pogrebne rituale.⁹⁹² Na lokalitetu Vajuga Pesak je, između ostalog, otkrivena kasnoantička nekropola inhumiranih pokojnika, datovana u period IV – VI veka. Prostor nekropole je najverovatnije podeljen na grobne parcele koje su pripadale različitim porodicama. To je zaključeno jer su 42 istražena groba grupisana u tri dela nekropole prema tipu grobne konstrukcije (grobovi od opeka, sahrane u drvenim sanducima i “siromašniji” slobodni ukopi).⁹⁹³ Ponekada su grobovi ukopavani jedni iznad drugih, bez oštećenja, što je zabeleženo u Maloj Kopašnici. Verovatno se radi o porodičnim sahranama koje nisu istovremene, a do oštećenja nije dolazilo usled postojanja nadgrobno obeležja.⁹⁹⁴

U slučajevima da se ograda grobne parcele nije očuvala, porodične sahrane bi se manifestovale kao naizgled nepovezani grobovi relativno blizu ili daleko jedni od drugih. Otežavajuća okolnost koja može uticati na nemogućnost uočavanja ostataka parcela jeste gusta koncentracija grobova, pa čak i njihovo preklapanje usled sahranjivanja u više horizonata u kratkom vremenskom periodu (Slika 27).

Slika 27 – Situacija na delu rimske nekropole Više grobalja sa gustom koncentracijom grobova (Korać 2019, 62, Fig. 44)

Da bi se grupna sahrana nedvosmisleno definisala kao porodična potrebno je da postoji epigrafska potvrda porodičnih veza sahranjenih, ili rezultati DNK analize skeleta. Svedočanstva sa teritorije Gornje Mezijske su za sada vrlo oskudna po ovom pitanju. Epigrafska identifikacija pokojnika je obično nemoguća, osim pojedinih izuzetaka (poput natpisa na sarkofagu iz Smedereva

⁹⁹² Зотовић, Јордовић 1990, 14–34.

⁹⁹³ Рареница 1986, 223–224.

⁹⁹⁴ Фидановски, Цвјетићанин 2005, 61.

koji imenom označava pokojnicu).⁹⁹⁵ Za sada sa teritorije ove provincije nije poznat ni jedan primer epigrafskog spomenika koji je očuvan *in situ* na mestu grupne grobnice. Stepenn srodstva sahranjenih u grupnoj grobnici bilo bi moguće utvrditi analizama drevne DNK. Na taj način bi se sa sigurnošću definisale porodične grobnice i grobne parcele, nakon čega bi bilo moguće analizirati ih dalje i uočiti eventualne pravilnosti (npr. nuklearna ili višegeneracijska porodica). Nažalost, analize drevne DNK koje bi potvrdile povezanost i odredile stepenn srodstva pokojnika u grupnim grobnicama su malobrojne, a objavljivanje njihovih rezultata se još uvek očekuje.⁹⁹⁶ Treba istaći da pojedine porodične strukture ne bi bilo moguće detektovati čak ni pomoću DNK analiza. Ukoliko bi se, npr. analizirala sahrana bračnog para sa usvojenom decom, rezultati ne bi pokazali nikakvo srodstvo između individua koje su se smatrale porodicom.

Šta se onda na osnovu trenutnog stanja istraženosti može zaključiti o grupnim sahranama Gornje Mezije? Ko je sahranjivan u grupnim grobnicama? Da li su u pitanju srodnici, ili na drugi način povezane individue? Da li su u porodičnim grobnicama bili sahranjeni samo članovi nuklearne zajednice, ili je u njima počivalo više generacija? Na sva ova pitanja se trenutno ne može sa sigurnošću odgovoriti, pa su dostupni podaci na prvi pogled obeshrabrujući. Uprkos tome, na osnovu broja, pola i uzrasta sahranjenih individua mogu se doneti određene pretpostavke, koje u kombinaciji sa rezultatima ikonografske i epigrafske analize osvetljavaju pojedine aspekte porodičnog života u ovoj provinciji.

Kao što smo videli, u antici je grupno sahranjivanje bilo pretežno, ali ne isključivo uslovljeno porodičnim vezama. Sa početkom imperijalnog perioda slabi značaj klanova i istaknutih republikanskih dinastija, što se u funerarnoj sferi reflektuje manjim brojem porodičnih grobnica koje odlikuje arhitektonska jednoličnost. Gornja Mezija se formirala tek u periodu principata, pa je prisustvo izvesnog individualizma u sahranjivanju očekivano. U idealnim uslovima bi broj detektovanih grupnih sahrana svakako bio veći, ali se ne može proceniti u kojoj razmeri. Na osnovu trenutno raspoloživih informacija se može zaključiti jedino da je u većini naselja Gornje Mezije individualno sahranjivanje bilo norma. Grobnice i grobne parcele sa većim brojem pokojnika (četiri i više) su retkost, i uglavnom se nalaze na urbanim nekropolama. Verovatno su u pitanju retki pojedinci koji su odlučili da porodično jedinstvo i kontinuitet naglase kroz pogrebnu arhitekturu. Iz toga se ne zaključuje da veze proširene porodice nisu bile značajne, već samo da višegeneracijska grobnica nije bila bitan medijum porodične propagande. Ograđene grobne parcele tipa *area maceria cincta* predstavljaju izuzetke i verovatno ukazuju na doseljenike iz oblasti Akvileje ili Dalmacije.

Objavljene grupne grobnice sa teritorije Gornje Mezije obično su u publikacijama opredeljene kao porodične. Pošto se ovakve tvrdnje na trenutnom stepenu istraženosti ne mogu sa sigurnošću potvrditi niti opovrgnuti, jedino se može sa rezervom pretpostaviti da su grupne grobnice Gornje Mezije, izuzev navedenih masovnih i sekundarnih sahrana, pripadale osobama koje su u krvnom ili tazbinskom srodstvu, ili koje su povezane usvajanjem. Postoji i manje verovatna mogućnost da su u nekima od njih sahranjene individue povezane prijateljstvom, verom, poslovnim vezama ili statusom. Bez obzira na to da li se radi o nuklearnoj, proširenoj porodici ili nesrodničkim relacijama, sam čin sahranjivanja na istom mestu ukazuje na kontinuitet jedne kohezivne društvene jedinice i nastavak zajedništva i u „večnoj kući“.

Među malobrojnim grupnim sahranama Gornje Mezije najzastupljenije su one sa dva ili tri pokojnika. Najbrojnije su sahrane jedne odrasle osobe (u približno istom broju muškarci i žene) sa detetom, a zatim žene i muškarca. Relativno su česte i sahrane dvoje dece, dvoje odraslih sa detetom, kao i dvoje odraslih. Ovakva polna i starosna struktura sahranjenih bi mogla da ukaže na nuklearnu porodičnu jedinicu – jednog ili dvoje roditelja sa detetom, bračni par, dvoje dece. Iako se bez sigurne potvrde (epitaf ili DNK analiza) ne može potvrditi srodstvo sahranjenih individua, može se pretpostaviti da su u grobovima sa dve ili tri individue sahranjeni članovi nuklearne porodice, ili zajednice koja se smatrala podjednako bliskom. Malobrojne sahrane četiri i više osoba ukazuju na to

⁹⁹⁵ Јовановић, Пуњак 1987, 139–143.

⁹⁹⁶ Korać 2019, 278.

da se proširena porodica tokom principata nije izdvajala kao dominantna struktura ni u jednom regionu Gornje Mezije.

Tokom kasne antike se u provincijama formiranim na tlu Gornje Mezije uočava izvesna promena u pogledu struktura grupnih sahrana. Ovom periodu pripada najveći broj grupnih grobnica, a posebno je upečatljiv veliki broj sahrana četiri i više pokojnika. Javljaju se novi tipovi grobnica namenjenih većem broju pokojnika; pored jednostavnih ukopanih ili nadzemnih grobnica četvorougaoone osnove, zabeležene su ukopane grobnice tipa hipogeum sa prilaznim hodnikom-dromosom, grobnice složenije forme sa više prostorija, trikonhalne, grobnice u obliku upisanog ili razvijenog krsta, itd.⁹⁹⁷ Za kasnoantički period su karakteristične i porodične grobnice provincijskih velikodostojnika izgrađene na privatnim imanjima van naseljenih mesta.⁹⁹⁸ Učestalije sahranjivanje više generacija na istom mestu može ukazivati na veći značaj proširene porodice u kasnoj antici, ili biti znak da je porodična sahrana opet postala značajan medijum iskazivanja zajedništva i pripadnosti porodičnoj grupi. Ne treba isključiti mogućnost da su pojedine grupne grobnice pripadale članovima iste verske zajednice. Hrišćani su modifikovali porodični model tradicionalne rimske pogrebne komemoracije, pa je verska solidarnost prevazilazila okvire porodice u odnosu na religioznu zajednicu. Zajedništvo u veri se tokom kasne antike ispoljavalo i kroz zajedničko sahranjivanje.⁹⁹⁹ U kasnoantičkom periodu je sahranjivanje vršeno isključivo inhumacijom, pa je moguće realizovati analize drevne DNK pokojnika iz većine grupnih grobnica koje su istraživane tokom novijih iskopavanja. Ovi rezultati bi bili značajni za rasvetljavanje veza pokojnika sahranjenih u njima, čime bi se omogućila dalja interpretacija podataka.

⁹⁹⁷ Милошевић 2017, 18.

⁹⁹⁸ Милошевић 2017, 16.

⁹⁹⁹ Amable 1965, 82; Bodel 2008a, 233.

5. Diskusija

U rimskoj kulturi su brak i porodica imali centralno mesto u svakodnevnom životu i bili osnovni element u formiranju identiteta. Porodica je pružala sigurnost i emocionalnu podršku, ali i osiguravala kontinuitet moralnih načela, tradicionalnih vrednosti i običaja. U pravnom, ekonomskom i religijskom smislu, to je bila osnovna društvena jedinica preko koje su bogatstvo i imetak nasleđivani kroz generacije.¹⁰⁰⁰ Romantizovana predstava o arhaičnoj rimskoj porodici je zauzimala važno mesto u privatnom i javnom životu. Slika porodice predstavljena u delima antičkih autora je podrazumevala društvene uloge predodređene normama ovog patrijarhalnog društva. Otac, *pater/paterfamilias*, je bio glava porodice, a odlikovali su ga dostojanstvo, poštenje i odgovornost. Majka, *mater/materfamilias*, je bila oličenje čestitosti i skromnosti, a njena osnovna uloga je bila briga o domaćinstvu i porodici. Deca su posmatrana kao prenosioci porodičnih vrednosti, budućnost porodice i oslonac roditeljima u starosti. Porodičnu harmoniju je obezbeđivala *pietas*, vrлина koja je obavezivala članove porodice na međusobno poštovanje i uzajamnu emotivnu posvećenost. Često su važnu ulogu u porodici imali i dalji rođaci, kao i bliske osobe izvan kruga srodnika. Epigrafska i ikonografska svedočanstva sugerišu da su navedenim idealima stremili pripadnici različitih društvenih slojeva. Ovakva porodična hijerarhija je kroz istoriju Rima, pa i tokom carskog perioda, preslikavana na državno uređenje. Tako je imperator posmatran kao *paterfamilias* svih Rimljana, dok je čitavo Carstvo trebalo da bude jedna porodica vođena njegovom strogom, ali pravednom vladavinom.¹⁰⁰¹

Neke od osnovnih odlika rimske porodice, kao što su naglasak na vrlini *pietas* i vezama unutar nuklearne zajednice, monogamni brakovi, egzogamija, tradicionalna moć oca porodice (*patria potestas*), lakoća razvoda, opstale su tokom većeg dela rimske istorije. Dolazak rimskog stanovništva u većini provincija nije značio samo drugačije administrativno uređenje, već i nove običaje, društvene promene, pa i navedene odlike porodičnog života. Uprkos tome, određene društvene prakse autohtonog stanovništva su u manjoj ili većoj meri zadržane, a njihovi tragovi se ponekad mogu prepoznati u arheološkom i epigrafskom materijalu.

Ovaj rad je posvećen istraživanju porodice u Gornjoj Meziji, na osnovu tri raspoložive grupe podataka – ikonografskih, epigrafskih i arheoloških. Osnovna namera je bila da se utvrdi koji porodični odnosi su najčešće zastupljeni na epitaforma i predstavljeni u ikonografiji, da se ispita odnos prema osobama izvan kruga srodnika, da se ustanovi da li je postojao neki drugi vid zajednice kao alternativa porodici, kao i da se otkrije da li su opstali neki elementi tradicije autohtonih zajednica. Krajnji cilj teze je definisanje preovladavajućeg tipa porodične strukture i glavnih odlika porodice u ovoj rimskoj provinciji.

5.1. Nuklearna porodica kao najzastupljenija društvena jedinica

Iako je dugo preovladavalo mišljenje da su u rimskom periodu porodice najčešće bile višegeneracijske, poslednjih decenija je dokazano da je u velikom delu rimske države, pre svega na italjskom tlu i u zapadnim provincijama, bio dominantan nuklearni porodični model. U većini domaćinstava su živeli pripadnici dve generacije, a najbrojnije su bile porodice od pet članova. Uprkos tome što u latinskom jeziku nije postojao određen termin koji bi označavao nuklearnu porodicu u današnjem smislu, po svemu sudeći je to bila osnovna jedinica društva, dok su najznačajnije veze bile između supružnika, a zatim i između roditelja i dece. Iako je ovaj trend primetan i u većini provincija, u nekima od njih su uočena značajna odstupanja u odnosu na potvrđenu rimsku tradiciju. Na teritoriji maloazijskih provincija su posvete članovima proširene porodice učestalije nego na rimskom zapadu. Analiza epigrafskog materijala sa ove teritorije

¹⁰⁰⁰ George 2005, 39; Hänninen 2013, 39.

¹⁰⁰¹ Allason-Jones 2003, 273; George 2005, 41.

ukazuje na bliske veze sa udaljenijim rođacima, kao i na postojanje izuzetno kompleksne mreže srodnika.¹⁰⁰² U rimskom Egiptu je takođe udeo proširenih porodica bio izuzetno visok, znatno veći od standarda u Italiji i zapadnim provincijama. Rezultati cenzusa pokazuju da su čak 46% od ukupnog broja domaćinstava činila ona u kojima su pored primarnih nuklearnih veza posvedočeni brojni članovi proširene porodice.¹⁰⁰³

Situacija u dunavskim provincijama je malo drugačija. Analiza panonskih nadgrobnih spomenika je pokazala da je na tlu ove provincije porodica percipirana skoro isključivo kroz veze između muža i žene, roditelja i dece, kao i braće i sestara, dok su ostali srodnici i osobe van porodice izuzetno retko navedeni.¹⁰⁰⁴ Već pomenuta onlajn baza podataka *Romans 1 by 1*¹⁰⁰⁵ sadrži kvantitativne podatke o antičkom stanovništvu pojedinih provincija koje je posvedočeno na natpisima, a filtriranje omogućava sagledavanje međusobnih veza svih poznatih pojedinaca.¹⁰⁰⁶ Prvo istraživanje sprovedeno uz pomoć ove baze daje pregled zastupljenosti različitih kategorija odnosa na natpisima Dakije, Gornje i Donje Mezije. U provinciji Dakiji je zabeležen veliki broj veza između roditelja i dece, a više nego duplo manje veza supružnika, kao i braće i sestara. Uprkos tome, upadljiv je veliki broj zabeleženih veza između braće, koji višestruko prevazilazi njihovu pojavu na spomenicima okolnih provincija. Ovo može biti i posledica fenomena vojnih posveta „braći po oružju“, na kojima se saborci obeležavaju terminom *frater*; osnovnom pretragom i filtriranjem ove baze one se ne mogu razlikovati od posveta rođenoj braći. Ostali porodični odnosi su malobrojni, a uočeni su babe, dede, unuci, ujak/tetka i nećaci.¹⁰⁰⁷ I u Donjoj Meziji dominiraju relacije između roditelja i dece, a veze između supružnika i braće i sestara su takođe veoma česte. Veze unutar proširene porodice su znatno brojnije nego u okolnim provincijama, pa se može zaključiti da je naglasak na vezama sa širom porodicom jedna od osobenosti stanovništva Donje Mezije.¹⁰⁰⁸ Rezultati pomenutog rada pokazuju najveću zastupljenost nuklearnih relacija u Gornjoj Meziji, ali se ne poklapaju u potpunosti sa rezultatima ove disertacije. Kao najčešći odnos su izdvojene veze između roditelja i dece – ukupno 240 veza; ovde su uračunate posvete i silaznom i uzlaznom linijom, a nije navedeno koje su češće. Nakon toga su najbrojnije veze između supružnika (ukupno 222), a zatim i braće i sestara (167). Drastičnu razliku u odnosu na rezultate ove disertacije predstavlja znatno manji broj zabeleženih veza između roditelja i dece, kao i značajno veći broj posveta braćama i sestrama; moguće je da baza *Romans 1 by 1* i u slučaju Gornje Mezije posvete saborcima prikazuje kao veze između braće. Analiza na osnovu navedene baze podataka pokazuje da su članovi šire porodice slabije zastupljeni na natpisima i navodi svega 4 veze baba i deda sa unucima, kao i dve veze u kategoriji ujak/tetka – nećaci.¹⁰⁰⁹

Sve tri grupe podataka obrađene u ovoj disertaciji nedvosmisleno ukazuju na značaj najužih porodičnih grupa, koje su činili supružnici, sami ili sa potomstvom. Upravo ove veze su ostavile najviše traga u materijalnoj kulturi, ukazujući da su nuklearne zajednice verovatno bile najčešći oblik porodice u Gornjoj Meziji. Ikonografske predstave porodice obično prikazuju nuklearnu zajednicu – bračni par, samostalno ili sa decom; proširena porodica je zabeležena na samo četiri prikaza, dok samo jedan spomenik prikazuje osobe koje nisu ni u kakvom srodstvu. Osim što su prikazi članova proširenih porodica malobrojni, primetno je da su pored njih uvek prikazani i članovi nuklearne porodice – stric i dvoje nećaka, bračni par sa bratom supruge, otac sa ćerkom i unukom, žena sa sinovima i zetom. Epitafi takođe pokazuju da su posvete između članova nuklearne porodice daleko brojnije od ostalih, a da se epiteti skoro isključivo vezuju za ovu kategoriju relacija. Na sadašnjem nivou istraženosti grupnih sahrana Gornje Mezije nije moguće identifikovati pokojnike niti pouzdano utvrditi njihovu međusobnu vezu, ali se na osnovu broja

¹⁰⁰² Martin 1996, 42–43.

¹⁰⁰³ Huebner 2011, 88; Huebner 2013, 36.

¹⁰⁰⁴ Boatwright 2005, 289.

¹⁰⁰⁵ <http://romans1by1.com>

¹⁰⁰⁶ Varga et al. 2018, 37.

¹⁰⁰⁷ Varga et al. 2018, 43.

¹⁰⁰⁸ Pázsint 2019, 110–111.

¹⁰⁰⁹ Varga et al. 2018, 46.

sahranjenih, njihovog pola i uzrasta, može pretpostaviti da se najčešće radi o manjima zajednicama, najverovatnije supružnicima ili roditeljima sa decom. Čak i ukoliko se ova pretpostavka zanemari, sama činjenica da je u grupnim grobovima pretežno mali broj sahranjenih individua isključuje višegeneracijsku porodičnu grobnicu kao standard u ovoj provinciji. Svi rezultati upućuju na zaključak da je na teritoriji Gornje Mezije nuklearna porodica bila dominantna porodična struktura i osnovna društvena, a moguće i stambena jedinica. Među analiziranim nuklearnim relacijama se po brojnosti ističu veze između supružnika, kao i roditelja i dece, dok su lateralne veze slabije zastupljene.

Veze između supružnika su bile u osnovi porodične zajednice, a brak je bio oznaka statusa i pripadnosti rimskom društvu. Stanovnici Gornje Mezije su ovim motivom kroz ikonografiju i epitafe prikazivali sebe kao rimske građane koji poseduju *conubium* i samim tim imaju pravo na *matrimonium iustum* i legitimno potomstvo. Predstave bračnih parova samostalno, ili češće sa decom, bile su prilagođene standardima rimske umetnosti. Može se pretpostaviti da je u Gornjoj Meziji prihvaćeno tradicionalno rimsko poimanje uloga muža i žene, makar među stanovništvom koje je prihvatilo običaj komemoracije kamenim nadgrobnim spomenicima. Muževi su prikazivani kao rimski građani, u rimskoj odeći, sa frizurama i bradama koje odgovaraju trenutnoj modi; najčešće u rukama imaju svitak, koji je mogao imati različito značenje, a svakako simbolizovao *romanitas*. Žene su prikazivane u duhu rimske sepulkralne umetnosti, kao matrone – supruge punopravnih rimskih građana, ali sa jakim lokalnom tradicijom koja je iskazivana kroz nakit i nošnju. Za razliku od spomenika u severozapadnim provincijama Carstva, na kojima je marljivost žena i njihova briga o porodici i domaćinstvu simbolično naglašavana objektima poput preslice i vretena,¹⁰¹⁰ ovaj način isticanja ženske vrline nije posebno zastupljen u funerarnoj ikonografiji Gornje Mezije. Skladan brak koji odlikuje *concordia* je u rimskoj ikonografiji dodatno naglašavan standardizovanim gestovima fizičkog kontakta – rukovanjem supružnika (*dextrarum iunctio*) i polaganjem ruke na rame muža.¹⁰¹¹ Na nekoliko gornjomezijskih spomenika je uočen prikaz fizičkog kontakta između supružnika, najčešće zagrljaj predstavljen polaganjem ruke na ramenu (u svim slučajevima žena polaže ruku na rame muža), a samo u jednom slučaju rukovanje desnom rukom. Bračna harmonija i međusobno uvažavanje su приметniji na epitafigama, a izražavani su standardizovanim frazama i epitetima koje su supružnici posvećivali jedno drugom. Pored velikog broja posveta supružnicima, što ukazuje na značaj braka u Gornjoj Meziji, ponekad je isticana i dužina braka, uz naglašavanje stabilnosti zajednice i „slatkog“ zajedničkog života. Iako su to uglavnom ustaljene fraze, delimično odudaraju od epigrafske konvencije, što opisana osećanja čini još realnijim. Uvažavanje supružnika je dodatno isticano pohvalnim epitetima na posvetama, među kojima su najbrojniji oni koji izražavaju poštovanje. Najbrojniji i najraznovrsniji eiteti su bili namenjeni suprugama; upečatljiva je brojnost retkih prideva koji su naglašavali njihovu posebnost i čestitost. Epiteti kojima se opisuju muževi su malo slabije zastupljeni, ali su takođe raznoliki. Najčešće se njima izražava poštovanje, kao i izvrsnost i čestitost, ali su im često namenjeni pridevi koji označavaju ljubav i naklonost.

Bliske veze roditelja i dece su ilustrovane ikonografskim predstavama, ali i brojnim posvetama na gornjomezijskim spomenicima. Motiv roditelja i dece u rimskoj umetnosti je trebalo da istakne činjenicu da su prikazani supružnici, pored toga što su ispunili primarno očekivanje zajednice sklopivši legalno priznat brak, uspeli da obezbede budućnost porodici rađanjem zakonski priznatih potomaka.¹⁰¹² Na gornjomezijskim spomenicima su deca najčešće predstavljana kao umanjene verzije svojih roditelja, čime je istican grupni identitet porodice. Obično su prikazivana kao mala deca ili adolescenti, sa oba roditelja, a znatno ređe samo sa jednim od njih. Roditeljska ljubav je na pojedinim spomenicima naglašavana polaganjem ruke na rame deteta. Brojnije su predstave dečaka i mladića, nego devojčica i devojaka. Nekolicina gornjomezijskih spomenika prikazuje oca sa odraslim sinom/sinovima, dok za sada nije zabeležena ni jedna predstava oca i

¹⁰¹⁰ von Hesberg 2008, 267.

¹⁰¹¹ Larsson Loven 2010, 209–210.

¹⁰¹² Weber-Dellacroce 2015, 190–191.

ćerke. U rimskoj umetnosti se javlja motiv oca i dece, kao i oca i sina, dok samostalni prikazi oca i ćerke ne postoje. Predstave očeva sa sinom/sinovima su bile široko zastupljene na različitim medijima, a u zavisnosti od konteksta su simbolizovale legitimnu sukcesiju, kontinuitet porodice ili vladavine.¹⁰¹³ Epitafi Gornje Mezije sadrže brojne posvete između roditelja i dece, ukazujući na značaj ovih relacija u nuklearnoj porodici, ali i u čitavoj zajednici. Deci su najčešće posvećeni epiteti koji izražavaju poštovanje, ali i ljubav i nežnost, dok su roditelji opisivani skoro isključivo epitetima koji se odnose na vrlinu *pietas*. Epigrafski zabeležene veze sinova sa roditeljima su u oba smera znatno zastupljenije od veza sa ćerkama – posvete roditelja sinovima su duplo brojnije od posveta ćerkama, dok se sinovi kao dedikanti javljaju tri puta češće nego ćerke; posebno je upečatljiv veliki broj posveta sinova očevima. Veća zastupljenost muške dece u svim kategorijama (i pokojnici i dedikanti) može biti vezana za nasleđivanje, prenošenje porodičnog imena i značaj sinova u rimskom društvu, kao i manji broj ženske dece. Sinovi su zbog prenošenja porodičnog imena češće bili naslednici, potencijalno određeni testamentom, pa su imali obavezu podizanja spomenika preminulim roditeljima. Devojke su stupale u brak ranije u odnosu na mladiće, pa su sinovi duže ostajali u roditeljskom domu i možda zato imali veću šansu da budu navedeni uz roditelje. Takođe, velika je verovatnoća da su ćerke posle udaje prelazile u svoju sekundarnu porodicu, što bi rezultiralo izostankom na spomenicima njihove primarne porodice. Ikonografski i epigrafski podaci sugerišu da su u gornjomezijskim porodicama sinovi bili više vrednovani od ćerki, koje verovatno nisu mogle formalno da budu prenosioci *nomen*-a i porodičnog kulta.

Lateralne veze su najslabije zastupljene u kategoriji nuklearne porodice. Na gornjomezijskim predstavama za sada nije zabeležen ni jedan samostalni prikaz sestara i braće. Jedini ikonografski prikaz odraslih brata i sestre sa epigrafskom potvrdom odnosa potiče sa stele iz Timakum Minusa,¹⁰¹⁴ gde su prikazani sa suprugom sestre. Osim porodičnih veza, dvojica muškaraca su bili saborci, pa se može naslutiti bliskost svih prikazanih individua. Na epitafima su sestre i braća najčešće dedikanti zajedno sa roditeljima, dok su individualne posvete veoma retke. Znatno su brojnije posvete braći, u okviru kojih se javljaju i epiteti. Mali broj posveta i ikonografskih predstava braće i sestara može se objasniti činjenicom da su najčešće roditelji preuzimali obavezu komemoracije, a nakon osnivanja sekundarnih porodica njihovi supružnici. Iako se ne može osporiti povezanost sestara i braće u Gornjoj Meziji, evidentno je da ove veze nisu dovoljno zastupljene u obrađenom materijalu. Uprkos tome, bliski odnosi i održavanje kontakata odraslih sestara i braće nakon formiranja sekundarnih porodica mogu se uočiti na epitafima posvećenim određenim članovima proširene porodice (ujak, sestrīci, bratanac)¹⁰¹⁵ kao i na epitafu koji pominje grupnu sahranu sinova, oca i očeve sestre.¹⁰¹⁶ Iako višestruke porodice (dve ili više nuklearnih jedinica koje žive zajedno), koje su bile relativno česte u rimskom Egiptu,¹⁰¹⁷ nisu bile standard u Gornjoj Meziji, njihovo postojanje se direktno ili indirektno može zaključiti na nekoliko spomenika ove provincije, pretežno iz njenih severnih i severoistočnih delova;¹⁰¹⁸ u ovim posvetama su u osnovi veze između odraslih sestara i braće i njihovih porodica.

5.2. Značaj proširene porodice u Gornjoj Meziji

Primat najuže porodične grupe nije značio da su veze sa članovima proširene porodice bile nebitne, već samo da nisu ostavile značajniji trag u materijalnoj kulturi. Zabeležen je širok dijapazon veza koje ilustruju mrežu rodbinskih odnosa u rimskom svetu, a mnogi članovi šire porodice su često imali ulogu u odgoju i vaspitanju dece, posebno u odsustvu njihovih roditelja. Sa druge strane, unuci i nećaci su babama, dedama i ostalim rođacima, u slučaju da su bez dece,

¹⁰¹³ Weber-Dellacroce 2015, 145, 156.

¹⁰¹⁴ br. 35 u *Katalogu ikonografskih predstava*, br. 200 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰¹⁵ br. 58, 107, 110, 167 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰¹⁶ br. 251 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰¹⁷ Huebner 2011, 75; Laes 2023, 110.

¹⁰¹⁸ br. 32, 200, 251, 305, u *Katalogu epitafa*.

neretko bili jedini nasljednici.¹⁰¹⁹ Važnost proširene porodice je bila još naglašenija u aristokratskim krugovima, u kojima je bilo bitno održavati sećanje na istaknute pretke i nastaviti porodičnu tradiciju. Značaj ovih veza dokazuju i brojni porodični religijski festivali, poput *matralia*, praznika koji je naglašavao važnu ulogu koju su u životu dece imale tetke sa majčine strane,¹⁰²⁰ ili *cara cognatio*, kada je, nakon odavanja počasti umrlima, održavan porodični ručak, tokom koga su se živi članovi proširene porodice mirili, prevazilazili postojeće sukobe i prinosili darove porodičnim božanstvima.¹⁰²¹

Obimna analiza koju su sprovedi Seler i Šo pokazala je da su u većem delu Carstva ljudi koji nisu mogli da se oslone na svoju najužu porodicu za organizaciju sahrane i komemoraciju, mnogo češće tražili pomoć od osoba sa kojima nisu u srodstvu, nego od daljih rođaka. Posvete u kategoriji proširene porodice predstavljaju samo mali deo komemoracija van nuklearne porodice i znatno su ređe od nesrodničkih posveta.¹⁰²² Materijal sa teritorije Gornje Mezije ne pokazuje naročitu brojnost veza sa članovima proširene porodice, ali pojedinačni slučajevi otkrivaju značaj koji su oni mogli imati. Epigrafski su zabeleženi različiti članovi proširene porodice, iako je ova kategorija relacija najslabije zastupljena, sa svega 6,40% od svih zabeleženih veza. Ni jedna podgrupa odnosa se ne ističe po brojnosti, a sve su zabeležene maksimalno 6 puta. Ikonografski su članovi proširene porodice izuzetno retko predstavljeni. Kao što je već navedeno, grupne grobnice takođe sugerišu da su članovi proširene porodice retko sahranjivani zajedno.

Veze baba i deda sa unucima nisu česte na gornjomezijskim spomenicima. Ova kategorija odnosa je ikonografski predstavljena samo na jednom spomeniku, na kome su zabeleženi deda i unuk, ali uz ćerku, tj. majku koja se javlja kao spona između ove dve generacije. Značajna razlika u veličini figura (najmlađa osoba predstavljena umanjeno, skoro kao figurica ispred majke i dede), njihov položaj, kao i određeni elementi portreta (poput bora) iskorišćeni su da se naglasi velika razlika u godinama pripadnika sve tri generacije.¹⁰²³ Veze baba i deda sa unucima nisu značajno zastupljene ni epigrafski, a obično se javljaju uz druge dedikante/pokojnike. Malobrojni epitafi na kojima su babe, dede ili unuci jedini dedikanti, ipak svedoče o bliskom odnosu aktera unutar ove kategorije odnosa. Dva spomenika iz Skupa¹⁰²⁴ sugerišu da su u slučaju smrti ili odsustva roditelja babe i dede preuzimale ulogu staratelja dece i mladih i obavezu sahrane i komemoracije nakon njihove smrti. U dva slučaja su unuci jedini dedikanti i nasljednici dede;¹⁰²⁵ u oba slučaja se njihovi roditelji (a deca dede) ne pominju, pa se pretpostavlja da nisu živi, već da su unuci i unuka kao jedini nasljednici imali i obavezu sahrane i komemoracije. Onomastika otkriva da su u natpisima zastupljenije babe i dede sa očeve nego sa majčine strane, i kao dedikanti i kao primaoci posveta.

Bočne linije srodstva ikonografski skoro uopšte nisu prikazivane, dok su epigrafski veoma slabo zastupljene, sa svega nekoliko natpisa. Samo jedan spomenik potencijalno prikazuje strica sa nećacima,¹⁰²⁶ kao što je već naglašeno, ovakva interpretacija nije potpuno pouzdana, jer su možda prikazani otac i deca. Prateći natpis sadrži posvetu roditelja deci i bratu/saborcu, dok se postojanje veze strica i nećaka zaključuje indirektno. Kasnoantička nadgrobna ploča iz Timakum Minusa pominje grupnu sahranu sinova, oca i očeve sestre.¹⁰²⁷ Nije upotrebljen izraz *amita*, već je odnos naveden opisno – *soror patris*. Nešto su brojniji epitafi koji se odnose na veze po ženskoj liniji srodstva, to jest rođake žene ili majke. Metrički natpis na nadgrobnoj ari iz Viminacijuma¹⁰²⁸ navodi da žena podiže spomenik mužu i bratancu; termini „tetka“ i „bratanac“ nisu navedeni, već je odnos definisan na osnovu odrednice „bratov“ pored imena bratanca. Još tri natpisa otkrivaju vezu ujaka sa

¹⁰¹⁹ Laes 2023, 112.

¹⁰²⁰ Scullard 1981, 150–151.

¹⁰²¹ Scullard 1981, 75–76.

¹⁰²² Saller, Shaw 1984, 136.

¹⁰²³ br. 58 u *Katalogu ikonografskih predstava*; br. 283 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰²⁴ br. 357 i 403 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰²⁵ br. 39 i 284 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰²⁶ br. 1 u *Katalogu ikonografskih predstava*; br. 3 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰²⁷ br. 251 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰²⁸ br. 107 u *Katalogu epitafa*.

sestrićima – dva natpisa posvećuju sestrići ujaku¹⁰²⁹ (jedan od njih je čak naveden kao naslednik), a jedan ujak sestrićima.¹⁰³⁰ Na osnovu ovih nekoliko posveta mogu se pretpostaviti bliske veze tetki i ujaka sa nećacima; zaključuje se da su oni u slučaju smrti ili odsustva roditelja preuzimali ulogu staratelja, ali i da su u slučaju da nemaju rođenu decu, ili ako su ona umrla, ponekad kao naslednike birali decu sestre. Pisani izvori, papirusi i epigrafski spomenici potvrđuju da su tetke sa obe strane često imale ulogu starateljice ili *de facto* majke beba i dece koja su ostala bez majki, ili oba roditelja.¹⁰³¹ Preko legenda o arhaičnom periodu naslućuje se stav Rimljana prema rođacima sa majčine i očeve strane. Od agnatskih rođaka, kao što su stric (*patruus*) i tetka (*amita*), očekivao se stroži pristup vaspitanju, sličan onome koji bi idealni *paterfamilias* trebalo da ima. Sa druge strane, ujak (*avunculus*) i tetke sa majčine strane (*matertera*) trebalo je da budu blaži i pokažu srdačnost, nežnost, popustljivost, sličan odnos koji se očekivao od majki.¹⁰³² Možda je to jedan od razloga zbog koga su rođaci sa majčine strane nešto zastupljeniji na natpisima Gornje Mezije.

Veze tazbinskog srodstva su relativno česte u kategoriji proširene porodice. Od 17 zabeleženih veza u ovoj podgrupi odnosa, samo jedna je jedna posveta snaje svekru,¹⁰³³ dok su sve ostale posvete između zeta i tasta/tašte.¹⁰³⁴ Iako je uzorak premali za neke značajnije zaključke, čini se da je zet imao istaknuto mesto u socijalnoj hijerarhiji Gornje Mezije, to jest da je veza između tasta i svekra/svekrve bila posebno značajna. Treba istaći činjenicu da je zet jedina relacija unutar proširene porodice, kojoj je posvećen epitet (pohvalni termin),¹⁰³⁵ zabeležena su čak tri ovakva slučaja i svi naglašavaju vrlinu *pietas*, opisujući zeta kao *pietissimus*,¹⁰³⁶ *piissimus*¹⁰³⁷ i *pius*.¹⁰³⁸ Zet je takođe jedan od retkih članova proširene porodice koji je predstavljen ikonografski. Nadgrobna stela iz Skupa¹⁰³⁹ prikazuje ženu sa dvojicom odraslih sinova i zetom; sve figure su iste veličine i predstavljene u istom redu. Poseban slučaj predstavlja pogrebni oltar iz Ulpijane¹⁰⁴⁰ sa natpisom na dve strane; on beleži trogeneracijsku porodicu sa dvojicom zetova, od kojih je jedan pokojnik, sahranjen sa roditeljima svoje žene, a drugi jedan od dedikanata.

Pojava snaje na samo jednom natpisu može se objasniti velikom razlikom u godinama između muškaraca i žena prilikom stupanja u brak. Očekivano, roditelji muževa bi najverovatnije bili dosta stariji od roditelja žene, a u većini slučajeva čak i pokojni u trenutku njihovog venčanja. Zbog toga se snaje ne pojavljuju na posvetama, a brojne su posvete odraslih sinova roditeljima. Sa druge strane, zetovi se nešto češće javljaju na posvetama možda zbog uobičajenog višeg statusa muškaraca u rimskom društvu, ali i zbog društvenog položaja (vojna lica, avgustal) ili poslovnih veza sa porodicom svoje žene pre braka (saborci, kolege, ili sluge/robovi/oslobođenici svojih budućih tastova).

5.3. Nesrodničke relacije – prijateljstvo, poslovni odnosi ili zamena za porodicu?

Pored članova nuklearne i proširene porodice, u rimskim domaćinstvima su često boravile i brojne osobe bliske porodici, koje ne pripadaju grupi srodnika. Vaspitači, robovi, oslobođenici, ali i ljudi koje povezuju prijateljstvo, hospitijum ili poslovne obaveze, imali su različite uloge u životu jedne prosečne rimske porodice. Posebno su bile značajne osobe koje su učestvovala u odgoju i vaspitanju dece, sa kojima su ona neretko i nakon odrastanja održavala bliske veze.

¹⁰²⁹ br. 58 i 110 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰³⁰ br. 167 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰³¹ Laes 2023, 111.

¹⁰³² Laes 2023, 111.

¹⁰³³ br. 153 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰³⁴ br. 4, 12, 46, 47, 52, 133, 141, 183, 254, 305, 320, 380, 427 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰³⁵ Videti stranu 117.

¹⁰³⁶ br. 254 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰³⁷ br. 380 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰³⁸ br. 47 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰³⁹ br. 70 u *Katalogu ikonografskih predstava*; br. 320 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁴⁰ br. 305 u *Katalogu epitafa*.

Uprkos preovlađujućoj zastupljenosti nuklearne porodice u sve tri kategorije podataka sa teritorije Gornje Mezije, uočeno je više različitih relacija osoba koje nisu ni u kakvoj vrsti srodstva, a koje ukazuju na kompleksnost društvenih odnosa i tipično rimske tradicije. Zabeležena je samo jedna ikonografska predstava ove kategorije odnosa.¹⁰⁴¹ U pitanju je reljef na nadgrobnom spomeniku koji prikazuje dve odrasle ženske osobe, koje sudeći po tekstu epitafa i onomastičkim elementima nisu bile u srodstvu ni međusobno, ni sa svojim dedikantima. Zajednička sahrana i komemoracija svakako ukazuju na bliske odnose ovih individua tokom života, ali brojne razlike u prikazu su imale za cilj da jasno pokažu da one nisu povezane srodstvom. Epitafi pokazuju približno isti procenat spomenika nesrodničkih i relacija u okviru proširene porodice, dok su pojedinačne posvete osoba van kruga srodnika nešto brojnije i čine 9,20% od ukupnog broja svih zabeleženih relacija. Razlika u zastupljenosti nesrodničkih i posveta proširene porodice nije tako drastična kao u zapadnim delovima Carstva,¹⁰⁴² pa se ne može reći da su se ljudi u nedostatku nuklearne porodice pre oslanjali na oslobođenike ili klijente, nego na dalje rođake. Što se tiče sahranjivanja, kao i u slučaju proširene porodice – trenutno je nemoguće utvrditi da li i koji procenat grupnih sahrana u Gornjoj Meziji su činile one u kojima su sahranjeni ljudi koje ne povezuje srodstvo. Jedino što se može zaključiti prema opštem malom broju grupnih sahrana jeste da sahrana više osoba izvan porodične strukture svakako nije bila norma.

U zapadnim provincijama Carstva su među posvetama u okviru kategorije nesrodničkih relacija na gornjomezijskim najbrojnije one između oslobođenika i patrona.¹⁰⁴³ Oslobođenici su prilikom sticanja novog statusa preuzimali porodično ime svog gospodara, sa kojim su često ostajali povezani i nakon manumisije, a ponekad čak i ostajali da žive u istoj kući. Neretko su oslobođenici sahranjivani u porodičnim grobnicama, ali su takođe oni i njihovi potomci imali obavezu da održavaju porodični kult, ukoliko su jedini iz te porodice ostali u životu.¹⁰⁴⁴ Na gornjomezijskim spomenicima iz kategorije nesrodničkih relacija je takođe ovaj tip relacija najzastupljeniji. Znatno su češće posvete oslobođenika patronima, nego obrnuto, što se verovatno može pripisati poštovanju i zahvalnosti na novom statusu, ili mogućim zakonskim obavezama koje su pratile manumisiju. Zabeleženo je svega nekoliko posveta patrona oslobođenikima. Može se pretpostaviti da su u tim slučajevima patroni bili bez porodice, a oslobođenike doživljavali kao svoje najbliže, pa su odlučivali da se pobrinu za njihovu komemoraciju nakon smrti. Bliski odnosi patrona sa svojim podređenima se pored očiglednih veza dedikant-pokojnik na posvetama, naslućuju se i na već pomenutom spomeniku iz Skupa,¹⁰⁴⁵ koji prikazuje ženu sa dvojicom sinova i zetom. Navedeni zet nosi isti *praenomen* i *nomen* kao jedan od sinova, pa se verovatno radi o oslobođeniku nekoga iz te porodice (sina, ili oca). U tom slučaju je ovaj natpis dokaz da je bilo moguće da se neko iz redova bivših robova infiltrira u porodicu kao ravnopravni član i zasluži mesto zeta.

Veze gospodara sa slugama i robovima su veoma slabo zastupljene u ovoj provinciji. Kasnoantički spomenik iz Vratarnice kod Zaječara¹⁰⁴⁶ zet posvećuje tastu, koji je ujedno njegov patron. Dedikant je obeležen kao *gener et servus*, pa se može se pretpostaviti da je bio sluga ili rob svog tasta.¹⁰⁴⁷ Drugi primer je spomenik iz Skupa,¹⁰⁴⁸ na kome je sluškinja testamentom obavezana da podigne spomenik pokojniku. Pošto je ona jedini dedikant, može se pretpostaviti da je ujedno i naslednica cele ili dela imovine. Robovi su na samo jednom spomeniku navedeni kao jedni od dedikanata,¹⁰⁴⁹ dok drugi spomenik *domina* posvećuje svojim robovima.¹⁰⁵⁰ Ove nestandardne posvete (makar za provinciju Gornju Meziju i njenu okolinu) ukazuju na pojedinačne primere

¹⁰⁴¹ br. 5 u *Katalogu ikonografskih predstava*; br. 20 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁴² Saller, Shaw 1984, 136.

¹⁰⁴³ Saller, Shaw 1984, 139.

¹⁰⁴⁴ Rawson 1986, 13.

¹⁰⁴⁵ br. 70 u *Katalogu ikonografskih predstava*; br. 320 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁴⁶ br. 183 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁴⁷ Iako izraz *servus* može označavati i roba, ta opcija je manje verovatna, jer se radi o oženjenom čoveku, a robovi nisu imali prava na legalan brak.

¹⁰⁴⁸ br. 328 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁴⁹ br. 214 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁵⁰ br. 61 u *Katalogu ikonografskih predstava*; br. 287 u *Katalogu epitafa*.

bliskih odnosa sa robovima i slugama. Može se pretpostaviti da su u ovim slučajevima robovi i sluge bili smatrani delom porodice i uživali određeno poštovanje, iako su bili u podređenom položaju u odnosu na gospodare.

Pored roditelja, bližih i daljih rođaka, u rimskom društvu su deca tokom svog odrastanja dolazila u kontakt sa velikim brojem odraslih koji su se o njima brinuli ili ih usmeravali, posebno u bogatijim porodicama. U odgoju i socijalizaciji dece su učestvovali različiti vaspitači – dojilje, dadilje, tutori, učitelji, ali i robovi i oslobođenici (najčešće grčkog porekla), koji su dobro poznavali književnost. Mnoga deca su i nakon odrastanja održavala bliske veze sa tim vaspitačima, uprkos tome što ih nisu povezivali rodbinski odnosi.¹⁰⁵¹ U slučajevima da majka nije mogla ili nije želela da doji decu, bila je angažovana dojilja (*nutrix*, *nutricula*). Ona je bila uobičajena figura u rimskom društvu, a u bogatijim porodicama je čak bilo poželjno da majke ne doje, već da se unajmi dojilja. Dojilje su se brinule o deci u najranijem periodu detinjstva, učile ih da hodaju, govore, jednu ali su ih podučavale i osnovnim manirima, oblačenju itd.¹⁰⁵² Posao dojilje su obavljale najčešće oslobođenice i robinje, ali i slobodne građanke. Pretpostavlja se da su one živele u domaćinstvu roditelja deteta tokom perioda dojenja i odrastanja. Često se javljala velika vezanost dece za dojilje, sa kojima su održavali kontakt i mnogo godina nakon detinjstva. Zabeleženi su slučajevi da ljudi oslobode svoje dojilje koje su imale robovski status, ili čak da im poklone imanje.¹⁰⁵³ Dojilje se pominju na dva spomenika iz Gornje Mezije,¹⁰⁵⁴ oba potiču iz kolonije Skupi i oba posvećuju šticećenicima svojim dojiljama. Iako su ove posvete svedene i u skladu sa rimskim epigrafskim konvencijama, one ukazuju na značaj koji su u periodu od I do III veka dojilje imale u provincijskom društvu, makar u elitnim krugovima urbanog središta kakvo je bila ova kolonija. Obe dojilje su nosile jednočlana grčka imena, što može upućivati na njihovo neslobodno poreklo. Jedna od njih je obeležena kao „dobra dojilja i oslobođenica“ svoje šticećenice, pa je evidentno imala robovski status u prošlosti. Činjenica da su bivši šticećenici podigli spomenike svojim dojiljama kao odrasle osobe ukazuje na značaj i trajnost ovih veza i mnogo godina nakon odrastanja.

Već pomenuta stela iz Singidunuma¹⁰⁵⁵ predstavlja interesantan primer postojanja dve različite tipično rimske tradicije – gostoprimitstva (*hospitium privatum*) i tutorstva (*tutela*). U pitanju je spomenik koji dvema ženama posvećuju njihov gost i tutor. Posvete su ispisane u odvojenim poljima spomenika, a ni jedan element natpisa ne ukazuje na srodstvo navedenih osoba. U prvom polju je posveta gosta svojoj domaćici, a na običaj privatnog gostoprimitstva ukazuje izraz *hospita* kojim je označena pokojnica. Ovaj običaj je zahtevao definisane društvene veze između pojedinaca (domaćina i gosta), koje podrazumevaju obostrane pogodnosti (prenočište, hrana, finansijska podrška, učešće u religijskim i zabavnim aktivnostima), ali i brigu o interesima i bezbednosti druge strane. U početku je ovo bio odnos između Rimljana i stranaca, ali su kasnije ovi prijateljski aranžmani sklapani i između rimskih građana.¹⁰⁵⁶ U drugom polju epitafa je posveta staratelja (*tutor*) šticećenici. U rimskom društvu je zakonski staratelj (*tutor impuberum*) bio imenovan za maloletnu decu koja bi ostala bez oca. On je do njihovog punoletstva upravljao njihovim nasleđstvom i imovinom, i bio odgovoran za eventualno sklapanje brakova.¹⁰⁵⁷ Sa druge strane, *tutela mulierum*, ili tutorstvo nad odraslim ženama, podrazumevalo je da svaka žena koja ostane bez oca ili muža mora imati staratelja (*tutor*), figuru koja simbolično predstavlja *auctoritas* muškog predstavnika porodice. Tutor je upravljao finansijama i imovinom svoje šticećenice, koja je, iako *sui iuris*, imala ograničenja u imovinskim poslovima.¹⁰⁵⁸ Tokom imperijalnog perioda je funkcija tutora oslabila i postala formalnost, iako je zakonodavstvo ostalo isto do kasne antike.¹⁰⁵⁹ Spomenik iz

¹⁰⁵¹ Rawson 1991, 7; Harlow, Laurence 2002, 43–44; Krause 2011, 628.

¹⁰⁵² Harlow, Laurence 2002, 45.

¹⁰⁵³ Pelcer 2009, 8.

¹⁰⁵⁴ br. 318 i 381 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁵⁵ br. 5 u *Katalogu ikonografskih predstava*; br. 20 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁵⁶ Nicols 2011, 422–423.

¹⁰⁵⁷ Evans Grubbs 2005, 109.

¹⁰⁵⁸ Dixon 1988, 46; Treggiari 2007, 15.

¹⁰⁵⁹ Богунović 2012, 548.

Singudunuma je datovan u drugu polovinu II – prvu polovinu III veka, pa se može zaključiti da je ovaj običaj opstao u Gornjoj Meziji, a da je kao zakonski staratelj, tutor je imao i obavezu da se nakon smrti pobrine za sahranu i komemoraciju svoje štićenice.¹⁰⁶⁰ Iz navedenog natpisa se ne može zaključiti da li je Sereniji Kvarti tutor dodeljen još u detinjstvu, ili kao odrasloj ženi koja je ostala bez muža ili oca.

5.4. Specifični elementi porodice u Gornjoj Meziji

Prenošenje rimskih tradicija i centralnih institucija u provincije imalo je značajnu ulogu u ekspanziji rimskog društva na novim teritorijama. Neki od ovih elemenata su bili administrativno uređenje, robovski sistem, religija, ali i pojedine odlike porodice. Dodela građanskog prava po različitim osnovama je iznedrila brojne „rimске porodice“, ali su pored toga opstajale i različite društvene prakse autohtonog stanovništva, pošto rimska porodična struktura nikad nije bila obavezujuća.¹⁰⁶¹ Uspostavljanje rimske hegemonije u provinciji Judeji nije imalo velikog uticaja na promenu prakse sklapanja poligamnih brakova. Običaj poligamije je opstao i u kasnom I i ranom II veku, a posebno je bio zastupljen u ruralnim krajevima provincije.¹⁰⁶² Možda većih promena u običajima vezanim za brak i porodicu nije bilo, jer su se određene prakse Jevreja poklapale sa rimskim – judejski brak je takođe bio zasnovan na mirazu, a ne na kupovini mlade.¹⁰⁶³ Onomastika i terminologija srodstva ukazuju na česte brakove braće i sestara u rimskom Egiptu, koji su u pojedinim oblastima ove provincije bili uobičajeni tokom čitavog I i II veka. Sklonost ka endogamiji je bila vezana za socijalnu nesigurnost i zaštitu od nepoznatog i potencijalno neprijateljskog okruženja.¹⁰⁶⁴ Pored endogamije, u severnoafričkim provincijama je zabeležena i praksa levirata, koja nije bila uobičajena za italjsko tlo i zapadne provincije Carstva.¹⁰⁶⁵

Sa druge strane, u većini provincija, posebno u urbanim centrima koji su imali status municipijuma ili kolonije, najverovatnije je poštovano rimsko porodično pravo. O tome svedoče opštinske povelje provincije Betike iz doba Flavijevaca. Najbolji primer su prepiske cara Domicijana sa lokalnim zvaničnicima, u kojima on jasno stavlja do znanja da oblici braka koji su ranije bili priznati lokalnim zakonima više ne važe u naseljima kojima je dodeljeno rimsko pravo.¹⁰⁶⁶ Brojni stanovnici provincija, pretežno pripadnici lokalne elite, sami su se priklanjali rimskim normama i birali da organizuju svoje porodice na taj način, iako nisu imali zakonsku obavezu. Može se pretpostaviti da su politički interes, napredovanje u karijeri ili jednostavno želja da se uklope u rimsko društvo, bili glavni motivi za usvajanje rimske porodične strukture.¹⁰⁶⁷

Nije poznato da li su ta pravila važila za sve provincije i sve slojeve stanovništva. Pošto o društvenom uređenju većine provincija nemamo informacije u pisanim izvorima, o prisustvu određenih elemenata rimskog porodičnog prava i običaja možemo donositi zaključke samo na osnovu epigrafskih i ikonografskih podataka. Materijal iz Gornje Mezijske pokazuje da se većinsko stanovništvo zabeleženo na nadgrobniim spomenicima pretežno uklapalo u ove obrasce. Preuzimanje latinskog jezika i porodične terminologije, ikonografije i celokupne epigrafske navike, ukazuje na prihvatanje mnogih rimskih normi i institucija, ne samo među elitom, već i među širim slojevima stanovništva.¹⁰⁶⁸

Gornjomezijski spomenici sugerišu izrazito patrijarhalno društveno uređenje. Na to ukazuju filijacija, najčešći redosled navođenja roditelja na uzlaznim posvetama (otac, pa majka), brojnost

¹⁰⁶⁰ Нинковић 20226, 145.

¹⁰⁶¹ Woolf 2005, 253.

¹⁰⁶² Williams 2005, 163–164.

¹⁰⁶³ Williams 2005, 172–173.

¹⁰⁶⁴ Alston 2005, 135; Corbier 2005, 271–272

¹⁰⁶⁵ Corbier 2005, 269

¹⁰⁶⁶ Edmondson 2005, 229.

¹⁰⁶⁷ Woolf 2005, 254; Laes 2023, 121.

¹⁰⁶⁸ Laes 2023, 121–122.

silaznih i uzlaznih posveta muškim članovima porodice (češći su spomenici posvećeni očevima i sinovima, nego majkama i ćerkama), zastupljenost epiteta na silaznim i lateralnim posvetama (daleko su brojniji epiteti posvećeni sinovima nego ćerkama, a zabeleženi su isključivo epiteti posvećeni braći), kao i činjenica da su skoro isključivo muškarci nosioci javnih funkcija.

Onomastika sugerise izraženu patrilinearnost, koja se ogleda u filijaciji, a posebno se može ispratiti na pojedinim spomenicima višegeneracijskih porodica. Određivanje srodstva po matrilinearnom sistemu je zabeleženo na pogrebnom oltaru iz Naissusa.¹⁰⁶⁹ Ovaj spomenik sadrži dvostruki epitaf sa dve linije sukcesije, pa je pored patrilinearnog srodstva većine navedenih kod jedne osobe zabeleženo poreklo prema majci.¹⁰⁷⁰ Matronimija – određivanje srodstva i imenovanje po ženskoj liniji, to jest majčinoj strani porodice, zabeleženo je kao fenomen u susednoj oblasti, Makedoniji, pa nije nemoguće da je u određenim starosedelačkim zajednicama južnih krajeva Gornje Mezije takođe postojao matrilinearni poredak.¹⁰⁷¹

Iz epitafa se može pretpostaviti da je u ovoj provinciji najčešći bio neolokalni obrazac naseljavanja, to jest da su parovi nakon braka osnivali novo domaćinstvo. O tome svedoči izrazita brojnost posveta i prikaza nuklearne porodice, a veoma slaba zastupljenost višegeneracijskih porodica. Skoro potpuni nedostatak snaja na posvetama suprugovim roditeljima takođe može ukazivati da su mladi parovi započinjali samostalan život. Nešto su češće zabeležene babe i dede sa očeve strane, pa se u tim slučajevima može pretpostaviti suživot sa roditeljima supruga. Zanimljivost predstavlja mogući matrilokalni obrazac naseljavanja, koji nije bio uobičajen na širem prostoru Carstva. Nekoliko spomenika višegeneracijskih porodica uz članove nuklearne porodice beleži i roditelje supruge, kao dedikante ili pokojnike.¹⁰⁷² Zajednička sahrana i komemoracija znači da su oni smatrani delom porodice, i verovatno istog domaćinstva, pa se u ovim slučajevima može pretpostaviti matrilokalnost. Relativno brojne posvete između zetova i tasta/tašte ukazuju na posebnu bliskost ove kategorije odnosa, a najverovatnije i na matrilokalnost.

Posebno treba izdvojiti nadgrobnu stelu iz Skupa,¹⁰⁷³ koja beleži višegeneracijsku porodicu peregrinog stanovništva. Spomenik je datovan u I vek, a posvetu mladoj pokojnici Mesti upućuju njen muž, roditelji, baba i deda. Činjenica da su svi oni potpisani kao dedikanti može ukazivati na matrilokalnost u slučaju mladog para. Onomastika pokazuje da navedeni članovi porodice pripadaju različitim etničkim grupama (tračka i ilirska imena, a jedno je možda i frigijsko), a filijacija ukazuje na patrilinearni sistem – poreklo se računa prema dedi po ocu.¹⁰⁷⁴ Intreresantno je da su ovi pripadnici lokalnog stanovništva već u I veku u potpunosti prihvatili rimski način komemoracije i rimsku porodičnu terminologiju. Pripadnost rimskom društvu je izražena i kroz ikonografiju; u reljefnoj niši je predstavljena scena pogrebnog banketa, motiv koji simbolizuje bogatstvo i prosperitet, stvarni ili željeni status pokojnika.¹⁰⁷⁵ Uprkos tome, niko od navedenih nije bio deo rimskog pravnog sistema; njihov status peregrina je nosio određena ograničenja u pogledu građanskog prava, braka, nasleđa, itd.¹⁰⁷⁶

Na osnovu određenih epitafa se može pretpostaviti da su bračno i porodično pravo u Gornjoj Meziji delimično bili regulisani rimskim zakonima. Na spomeniku iz Kumodraža¹⁰⁷⁷ je zabeležena primena zakona *ius trium liberorum*.¹⁰⁷⁸ Iako natpis nije sačuvan u celosti, ukazuje na primenu ovog zakona značajnog za poboljšanje položaja žena koje su rodile troje ili više dece. Praktikovano je i pismeno zaveštanje, prema testamentu i/ili običajnom pravu. Deset spomenika je pouzdano

¹⁰⁶⁹ br. 247 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁷⁰ Mirković 2018, 85.

¹⁰⁷¹ Mirković 2018, 86.

¹⁰⁷² br. 34, 158, 181, 283, 305, 392 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁷³ br. 392 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁷⁴ Mirković 2018, 84.

¹⁰⁷⁵ IMS VI, 132.

¹⁰⁷⁶ Mirković 2018, 84.

¹⁰⁷⁷ br. 29 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁷⁸ Videti stranu 24.

podignuto prema testamentu,¹⁰⁷⁹ što se prepoznaje po frazama *ex testamento*, *testamento fieri iussit*, *iuxta voluntate*, i sl. Najčešće su dedikanti članovi nuklearne ili proširene porodice, oslobođenici, neodređeni naslednici, u jednom slučaju sluškinja i u jednom osoba čija je veza sa pokojnikom nejasna. Više spomenika beleži naslednike (*heredes*)¹⁰⁸⁰ pokojnika, što može biti posredan dokaz upotrebe testamenata, ili rimske prakse nasleđivanja prema običajnom pravu. Kao naslednici se najčešće navode deca, supruge, oslobođenici, a ređe braća i sestre, unuci, majka ili sestre; pored njih je zabeleženo i 20 naslednika čija je veza sa pokojnikom nepoznata.

Nije moguće utvrditi koji tip braka je bio najzastupljeniji u Gornjoj Meziji, ali se na osnovu analiziranog materijala zaključuje da su u društveno prihvaćenim i javno komemorisanim bračnim zajednicama živele i osobe koje nisu imale *conubium*. Za sada nema dokaza da je u Gornjoj Meziji bila dominantna neka specifična bračna praksa koja se drastično razlikovala od rimske norme (poput poligamije). Brakovi su najčešće sklapani sa partnerima izvan porodice, a egzogamija je bila standard i među neromanizovanim starosedeocima provincije.¹⁰⁸¹ Praksa endogamije se može pretpostaviti na dva spomenika neromanizovanih starosedelaca ilirskog porekla, koji potiču iz oblasti Kosova i Metohije.¹⁰⁸² Ista filijacija, tj. porodična imena bračnih partnera ukazuju na njihovu pripadnost istoj porodičnoj grupi ili klanu.¹⁰⁸³

Rimska porodična terminologija i ikonografija na gornjomezijskim spomenicima ukazuju na pretežno usvajanje rimskih porodičnih normi. Srž porodičnih odnosa su činile veze supružnika, kao i veze roditelja sa decom, a vrlina koja je najčešće isticana je *pietas*. Ovaj obostrani osećaj poštovanja i odgovornosti je iskazivan kroz prisustvo epiteta u posvetama (*pius*, *piissimus*, *pietissimus*), ali i kroz određene formule na epitafima (*p(ro) p(ietate)*,¹⁰⁸⁴ *pietatis faciendum curavit*,¹⁰⁸⁵ *pietatis causa*).¹⁰⁸⁶

Zanimanje pokojnika obično nije navedeno u tekstu epitafa, osim u slučajevima sveštenstva, državnih zvaničnika i vojnih lica. U funerarnoj ikonografiji je upečatljivo skoro potpuno odsustvo okupacionih reljefa, nasuprot učestalosti porodičnog motiva. Može se zaključiti da je većini stanovnika Gornje Mezije bilo bitnije da istaknu pripadnost porodici i prikažu sebe kao tradicionalne i uzorne rimske građane.

5.6. Vojničke porodice

Od vremena Avgustove vladavine, rimska država je propagirala imidž profesionalnih vojnika potpuno posvećenih vojnoj službi. Mišljenje da su brak i porodica vojnika smetnja i da remete pažnju i disciplinu neophodnu tokom vojnih pohoda, rezultiralo je formalnom zabranom braka vojnicima tokom aktivne službe, koja je poništena tek krajem II veka. Uprkos tome, značajan broj vojnika je imao aktivan porodični život i pre penzionisanja, što se posebno odnosi na vojnike pomoćnih jedinica.¹⁰⁸⁷ U stručnoj literaturi se podatak da su se rimski vojnici mahom ženili pripadnicama lokalnog stanovništva u provincijama u kojima su služili, dugo smatrao činjenicom koja ne podleže proverbi. Međutim, novije analize pokazuju da su vojnici ipak češće stupali u brak sa ženama iz istog kulturnog miljea.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁷⁹ Videti strane 104, 106.

¹⁰⁸⁰ Videti stranu 106.

¹⁰⁸¹ Mirković 2018, 83.

¹⁰⁸² br. 281 u *Katalogu epitafa*, br. 56 u *Katalogu ikonografskih predstava*; br. 294 u *Katalogu epitafa*, br. 64 u *Katalogu ikonografskih predstava*.

¹⁰⁸³ Mirković 2018, 84.

¹⁰⁸⁴ br. 177 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁸⁵ br. 357 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁸⁶ br. 401 u *Katalogu epitafa*.

¹⁰⁸⁷ Phang 2001, 17–18; Juntunen 2018, 1039.

¹⁰⁸⁸ Greene 2015, 127.

Porodice vojnika su obično pratile trupe tokom vojnih marševa, a vojničke diplome, spomenici i arheološki nalazi upućuju na njihovo prisustvo u naseljima vojnih zajednica, ponekad i u samim vojnim logorima. Razumljivo je da su mnoge osobe odrasle u takvom okruženju birale partnere iz iste zajednice, koji bi imali razumevanja za vojnički život.¹⁰⁸⁹ Iz tog razloga su žene rimskih vojnika najčešće bile iz njihovog rodnog kraja ili vojne zajednice u blizini logora (ćerke i sestre saboraca), dok su najređe zabeležene supruge autohtonog porekla.¹⁰⁹⁰ Više diploma i nadgrobnih spomenika navode *in castris* kao *origo* vojnika, što bi moglo da znači da su rođeni u logoru ili njegovoj neposrednoj blizini.¹⁰⁹¹

Na nadgrobnim spomenicima Gornje Mezije se retko navodi poreklo supruga vojnika i vojnih veterana, pa je etnička pripadnost određivana pretežno na osnovu imena. Većinu imena vojnika i članova njihovih porodica čine tipična latinska imena, pa se može pretpostaviti da su to uglavnom rimski doseljenici, njihovi potomci, ili autohtono romanizovano stanovništvo, koje se ne može prepoznati, osim u slučaju lokalnog elementa u imenu. Na teritoriji Singidunuma je epigrafski potvrđeno nekoliko članova porodica vojnika koji su se tu doselili zajedno sa njima. U pitanju su supruge vojnika iz Vindobone, Skupa, Dalmacije i Male Azije.¹⁰⁹² Žene vojnika koje se pominju u natpisima Viminacijuma su uglavnom rimske državljanke koje nose tipična rimska imena; zabeleženo je nekoliko grčkih imena i jedno autohtono keltsko.¹⁰⁹³ Žene vojnika iz Timakum Minusa su takođe bile pretežno rimske građanke, često i grčkog porekla i imena, ponekad iz istočnih provincija.¹⁰⁹⁴ Zabeleženo je i nekoliko slučajeva supruga koje su oslobođenice vojnika, a najčešće nose grčka imena.¹⁰⁹⁵

Conubium i proširenje građanskog prava na ženu i već rođenu decu, prava koja su veterani dobijali sa vojničkom diplomom, naglašavaju vrednost koju su porodici pridavali (bar neki) vojnici, posebno od kasnog I veka na dalje.¹⁰⁹⁶ Analiza vojničkih diploma je između ostalog pokazala da se većina veterana iz regiona Balkana nakon služenja vojske odlučivala za povratak u zemlju porekla, a nije se nastanjivala u mestu službe, što je jedno od opšte prihvaćenih uverenja. Ovo je posebno karakteristično za vojnike tračkog porekla; povratak u rodni kraj nakon penzionisanja i sklapanje brakova sa ženama tračkog porekla oslikavaju jak osećaj solidarnosti u ovoj društvenoj grupi.¹⁰⁹⁷ Podaci sa gornjomezijskih diploma, iako oskudni, otkrivaju poreklo dve supruge veterana. Obojica veterana su bila stranog porekla, najverovatnije maloazijskog, a regrutovani su van Gornje Mezije. Supruga veterana sa diplome iz Viminacijuma je takođe maloazijskog porekla, dok je supruga veterana sa diplome iz Ritopeka lokalnog tračkog porekla, iz Trihornijuma. S obzirom na mesto pronalaska diploma zaključuje se da ni jedan od zabeleženih veterana nije odlučio da se vrati u zavičaj po završetku vojnog roka, već se naselio u mestu službe ili rodnom kraju supruge.

Navedene informacije sugerišu da su vojničke porodice u Gornjoj Meziji formirane na više načina. U nekoliko slučajeva su brakovi sklapani pre vojne službe, pa su supruge pratile svoje muževe iz drugih krajeva provincije ili Carstva u mesto službe. Većina vojnika rimskog porekla se ženila Rimljankama ili romanizovanim stanovnicama provincije, dok su se u manjem broju slučajeva vojnici ženili ženama autohtonog porekla, ili svojim oslobođenicama.

¹⁰⁸⁹ Dana 2013, 227; Greene 2015, 128, 143.

¹⁰⁹⁰ Greene 2015, 143.

¹⁰⁹¹ Greene 2015, 144 i napomena 103 na istoj strani.

¹⁰⁹² Mirković 1976, 40.

¹⁰⁹³ Mirković 1986, 46.

¹⁰⁹⁴ Petrović 1995, 47–48.

¹⁰⁹⁵ Mirković 1986, 58; Petrović 1995, 48.

¹⁰⁹⁶ Greene 2015, 144.

¹⁰⁹⁷ Dana 2013, 232.

5.7. Domaćinstvo i porodica u Rimu

Proučavanje rimske stambene arhitekture je intenzivirano u poslednjih par decenija. Iako je najveći akcenat na samim građevinama, društveni aspekt se polako probija kao jedna od podjednako važnih tema. Pojedina novija istraživanja koriste računarske modele u cilju poređenja strukture i funkcionisanja različitih tipova rimskih kuća sa društvenim praksama njihovih vlasnika. Jedan od njih je međunarodni projekat *Tetrastylon*,¹⁰⁹⁸ koji je skoncentrisan na oblast Magna Grecije i Sicilije. Osnovno istraživanje poredi tri različita tipa kuća i analizira razlike između grčke i rimske stambene arhitekture na ovom području. Utvrđeno je da su različiti tipovi stambenih objekata bili prilagođeni drugačijim društvenim praksama, javnim i političkim funkcijama njihovih stanovnika, što je u direktnoj vezi sa različitim kulturnim uticajima.¹⁰⁹⁹ Uočene promene se objašnjavaju postepenom modifikacijom običaja grčkih porodica tokom rimskog perioda. Helenistička kuća sa peristilom je prilagođena grčkim tradicijama, a republikanski domus sa atrijumom odgovara rimskim običajima i aktivnostima *paterfamiliasa*.¹¹⁰⁰

Iako su rimske kuće primarno služile za stanovanje i aktivnosti poput spavanja, pripreme hrane, skladištenja, obrednih radnji itd, često su bile poprišta dešavanja koja se ne vezuju isključivo za porodični život. Određeni elementi dekoracije i arhitekture su mogli da upućuju na zanimanje, društveni i ekonomski status njenih stanovnika.¹¹⁰¹ Unutrašnja organizacija prostora i arhitektonske odlike kuće su oslikavale posebne zahteve i društvene potrebe vlasnika, pa je u pojedinim slučajevima moguće mapiranje različitih aktivnosti unutar kuće. Dnevne aktivnosti koje su se odvijale u domu zabeležene su i kroz pisane izvore i arheološke tragove. Iako retko očuvani u savršnim uslovima, dekoracija prostorije, raspored i vrsta artefakata koji se u njoj nalaze pružaju naznake o njenoj funkciji.¹¹⁰² Rimske kuće su oslikavale društveni status svojih vlasnika. Domus je reflektovao društveni položaj, obezbeđujući patronima potreban prostor za sistem klijentele. U okviru većih kuća su se obično nalazili i prostori namenjeni proizvodnim i komercijalnim aktivnostima. Kuća je odražavala društvenu hijerarhiju, kako stanovnika, tako i posetilaca.¹¹⁰³

Endru Valas-Hadril (Andrew Wallace-Hadrill) je bio jedan od prvih istraživača koji je antička staništa posmatrao kao prostor korišćen za različite porodične aktivnosti, a ne samo kao arhitektonske komplekse.¹¹⁰⁴ Obimna studija Penelopi Alison je imala za cilj da utvrdi svrhu u koju su korišćene određene prostorije u pompejanskim kućama. Poseban značaj ovog rada je u tome što je pored arhitektonskih i dekorativnih elemenata u istraživanje uključila i obrazac distribucije različitih vrsta pokretnih nalaza.¹¹⁰⁵ Iako nije uvek moguće odrediti specifičnu namenu namenu pojedinačnih prostorija, dobro očuvani arheološki konteksti, poput Ostije, Pompeja i Herkulaneuma, predstavljaju idealne studije slučaja za istraživanje aspekata porodice i domaćinstva, koji se ne mogu dokučiti na većini drugih lokaliteta.¹¹⁰⁶

Najbolje istraženi tip rimske stambene arhitekture je kuća sa atrijumom – *domus*, na čijem primeru se jasno vidi kako su društveni obrasci diktirali strukturu i dekoraciju objekta.¹¹⁰⁷ Pisani izvori nas neretko obaveštavaju o izgledu kuća bogatijeg stanovništva. Ovi podaci su najčešće uopšteni i odnose se na organizaciju i raspored prostorija. Iako ovaj predviđeni raspored u praksi nije uvek poštovan, pa nema identičnih kuća, određeni princip u organizaciji prostora je ipak postojao.¹¹⁰⁸ Naglašavanje identiteta stanovnika različitim simboličkim elementima, adaptibilnost

¹⁰⁹⁸ <https://web.uniroma1.it/tetrastylon/objectives>

¹⁰⁹⁹ Cortes, de Soto 2022, 2.

¹¹⁰⁰ Cortes, de Soto 2022, 13.

¹¹⁰¹ Nevett 2010, 7–9.

¹¹⁰² George 1999, 302; Nevett 2010, 17.

¹¹⁰³ George 1999, 299.

¹¹⁰⁴ Wallace-Hadrill 1988.

¹¹⁰⁵ Allison 2004.

¹¹⁰⁶ Nevett 1999, 281.

¹¹⁰⁷ Nevett 1999, 283.

¹¹⁰⁸ Nevett 1999, 287.

prostora prema promenljivim potrebama vlasnika, kao i prilagodljivost vremenskim uslovima, bile su osnovne odlike rimskih kuća.¹¹⁰⁹ Najbolje istraženi i najbitniji deo kuće je skoro uvek atrijum, koji su koristili i stanovnici i posetioци. U ovom javno-privatnom prostoru su se odvijale različite aktivnosti vezane za porodičnu tradiciju – poštovanje porodičnih kultova, obredi prelaza, itd, ali i javni društveni događaji – svečana poseta klijenata, salutatio, obedovanje, itd.¹¹¹⁰ Analizom pokretnih nalaza i obrazaca njihove distribucije unutar objekta, ali i analizom određenih elemenata arhitekture, moglo bi se zaključiti nešto više o stanovnicima pojedinačnih kuća i njihovoj svakodnevnici.¹¹¹¹ Ovakav pristup ne bi omogućio utvrđivanje tačnog sastava dotičnog domaćinstva, ali bi ukazao na moguću socijalnu hijerarhiju i interakciju stanovnika, kao i raznovrsnost aktivnosti koje su se odvijale unutar kuće.

Ovakav vid analize stambenih objekata sa teritorije Gornje Mezije je na sadašnjem stanju istraženosti skoro nemoguć. Sistematsko istraživanje većeg broja rimskih naselja je neophodno kako upotpunila saznanja o ovom aspektu porodičnog života. Na već istraženim lokalitetima i upotpunila ova praznina u znanju. Mapiranje pokretnih nalaza i analiza obrazaca njihove distribucije na već istraženim lokalitetima bi svakako doprinele znanjima. O aktivnostima i porodičnim zajedničkim aktivnostima se ne zna skoro ništa. Ono što je za sada moguće zaključiti jeste da su pojedini stanovnici Gornje Mezije učestvovali u rimskim verskim praksama koje podrazumevaju porodičnu religiju. O tome svedoči nekolicina spomenika sa Viminacijuma – žrtvenik domaćim larima,¹¹¹² kao i posvete domaćem Silvanu,¹¹¹³ koji se smatrao zaštitnikom kuće. Nažalost osim ovih oskudnih podataka, koji potiču samo sa jednog lokaliteta, nema mnogo drugih informacija vezanih za ovu provinciju. Za sada nisu pronađene bronzane figure Lara, koje su bile zastupljene na teritoriji čitavog Carstva. Na teritoriji Gornje Mezije se može očekivati i postojanje kućnih svetilišta, ali, zbog slabe istraženosti rimskih naselja i prilično lošeg stanja očuvanosti oslikanih lararijuma, kao što je situacija u mnogim drugim provincijama,¹¹¹⁴ oni za sada nisu konstatovani.

¹¹⁰⁹ Nevett 1999, 287.

¹¹¹⁰ George 1999, 303, 305.

¹¹¹¹ George 1999, 319.

¹¹¹² IMS II, 024.

¹¹¹³ IMS II, 300, 310; Јовичић, Богдановић 2022, 109, 155, кат. 50.

¹¹¹⁴ Kaufmann-Heinimann 2007, 200–201.

6. Zaključak

Ova doktorska disertacija je bila usmerena na razumevanje porodice u rimskoj provinciji Gornjoj Meziji. Analizirane su tri vrste podataka, koje su se pokazale najznačajnijim za datu temu – ikonografska, epigrafska i arheološka svedočantva. Istraživanje je obuhvatilo 79 ikonografskih predstava, 440 epitafa, 4 vojničke dipome i 129 grupnih grobnica sa teritorije Gornje Mezije, to jest kasnoantičkih provincija koje su nastale na njenoj teritoriji. Materijal se datuje između I i IV veka, uz nekoliko izuzetaka koji su datovani okvirno u period IV – VI veka, pa mogu biti i kasniji.

Ikonografska analiza je obuhvatila sve likovne prikaze dve ili više individua, koje se najčešće na osnovu natpisa ili ikonografskih karakteristika opredeljuju kao porodične. Sve zabeležene predstave porodica potiču iz funerarnog konteksta; u pitanju su skoro isključivo reljefi na nadgrobniim spomenicima (stelama, medaljonima i sarkofagu) i samo jedan primerak „zlatnog dna“ kasnoantičke staklene posude. Najbrojnije su predstave u oblasti Kosova i Metohije, zatim Timakum Minusa, a nešto manji broj je zabeležen u kolonijama Singidunum, Viminacium i Skupi. Porodične predstave su malobrojne u ostalim delovima limesa (uključujući oblast Raciarije) i u južnoj Srbiji, dok sa prostora centralne Srbije ne potiče ni jedna. Broj predstavljenih individua varira između dve i devet, a najbrojniji su prikazi dve i tri osobe. Porodični portreti su izuzetno retki u I veku, najučestaliji su u periodu II – III veka, dok njihov broj drastično opada tokom kasne antike.

Najzastupljeniji su prikazi članova nuklearne zajednice, koji su znatno brojniji od ostalih. Najučestalije su predstave supružnika, samih ili sa potomstvom; prikazi jednog od roditelja sa decom su dosta ređi, dok samostalna predstava brata i sestre nije zabeležena ni jednom. Ono što karakteriše porodične portrete Gornje Mezije jeste da su skoro isključivo smešteni u gornjem delu nadgrobnog spomenika, u reljefnom polju u okviru zabata. Figure su najčešće prikazivane u vidu bisti ili gornje polovine tela, uglavnom u istom polju. Supružnici su obično predstavljeni jedno pored drugog, u istoj ravni, a figure su približno istih dimenzija. Osim bračnog para, koji je činio osnovu nuklearne zajednice, tradicionalna predstava porodice je podrazumevala roditelje sa decom, što je ujedno i najbrojniji tip porodičnih prikaza u Gornjoj Meziji. Prikazane porodice broje između jednog i sedmoro dece, a najčešći su prikazi roditelja sa jednim detetom. Dečaci/mladići su brojniji od devojčica/devojaka, mada je izvestan broj dečjih figura neprepoznatljiv zbog oštećenja. Na ovom standardizovanom tipu predstave deca su uglavnom u prvom redu, dok su roditelja iza njih; dečje figure se sporadično pojavljuju između roditelja, ili u istoj ravni sa njima. Veličinom figure je naglašavana razlika u godinama roditelja i njihovog potomstva, ali i između dece različite starosti, pa su tako figure male dece obično znatno manjih dimenzija od svojih roditelja, kao i od starije dece i adolescenata. Odrasla deca su prikazivana u istoj ravni sa roditeljima, bez značajnije razlike u veličini figure. Umetnici-klesari su se trudili da naglase sličnost dece i roditelja time što su ih predstavljali u istoj garderobi, sa istim nakitom, frizurama, stavom i izrazom lica. Prikazi nuklearne porodice su bili standardizovani i u skladu sa rimskom tradicijom uočenom na širem prostoru Carstva.

Relacije proširene porodice na teritoriji Gornje Mezije nisu često prikazivane, a prateći natpisi otkrivaju da je varijetet vizuelno zastupljenih veza iz ove kategorije siromašan. U pitanju su četiri spomenika, svaki sa različitim setom porodičnih odnosa. Oni prikazuju strica i nećake, bračni par sa bratom supruge (koji je i jedini prikaz brata i sestre), čoveka sa ćerkom i unukom i ženu sa dvojicom sinova i zetom. S obzirom da se svaka od navedenih kombinacija pojavljuje samo jednom, može se zaključiti da se ne radi o standardnim prikazima.

Samo jedna relacija van srodničke strukture je prikazana ikonografski i to je jedini prikaz osoba koje nisu ni u kakvom srodstvu. Ovaj na svaki način neuobičajen spomenik predstavlja dve ženske osobe koje, sudeći po epitafu, nisu u srodstvu ni međusobno, ni sa svojim dedikantima.

Muškarci su obično prikazivani u rimskoj odeći, sa frizurama i bradama koje odgovaraju ikonografiji šireg područja Carstva. Ponekad su prikazani sa određenim atributima u rukama, najčešće sa svitkom, koji je verovatno označavao da su punopravni građani, ili da obavljaju neku javnu funkciju. Žene su prikazane u duhu rimske sepulkralne umetnosti, kao rimske matrone, ali često u autohtonoj nošnji ili sa karakterističnim nakitom, što je posebno izraženo u južnim i jugoistočnim delovima provincije. Očigledno je bilo značajnije predstaviti muškarce, mladiće i dečake kao rimske građane, jer su oni često zauzimali vojne ili civilne funkcije, ili pretendovali na njih. Sa druge strane, žene, devojke, pa čak i devojčice su neretko nošnjom i nakitom otkrivale lokalno poreklo. Njima je bilo omogućeno da čuvaju određene autohtone tradicije, jer nisu obavljale javne funkcije, pa nije ni bilo potrebe da ostanu zapamćene kao rimske građanke.

Zbog lošeg kvaliteta kamena na kome je izrađena većina gornjomezijskih porodičnih portreta mnogi detalji prikaza nisu vidljivi. Pored toga, mnoge od ovih prikaza odlikuje izrazita šematizacija – crte lica i frizura su svedene, nakit nije prikazan, a odeća je predstavljena samo kao draperija. Predstave atributa u rukama ili pored portreta, prikazi gestova i fizičkog kontakta su znatno ređi nego u drugim krajevima Carstva i ne mogu se smatrati prepoznatljivom karakteristikom gornjomezijskih prikaza. Uprkos tome, porodični portreti sa teritorije Gornje Mezije se uklapaju u širu ikonografsku šemu rimske sepulkralne umetnosti. Iako je primetan izvestan konzervativizam na porodičnim predstavama, frontalni prikaz figura u vidu bisti, odabir prikazanih individua, kao i njihove dimenzije i promišljeni raspored na kompoziciji, odgovaraju standardnom predstavljanju porodice u većem delu Carstva. Sama činjenica da je porodični motiv bio znatno zastupljeniji od svih ostalih zajedno (mitološke scene, okupacioni reljefi, itd.) ukazuje na to da je stanovnicima Gornje Mezije bilo bitno da ostanu upamćeni kao tradicionalni porodični ljudi, rimski građani koji su ispunili očekivane društvene uloge – sklapanje braka i rađanje legitimnog potomstva.

Epigrafska analiza je obuhvatila epitafe koji sadrže pojmove porodične terminologije. Među obrađenim materijalom najveći broj porodičnih epitafa potiče iz kolonija Skupi, Viminacium, Singidunum, zatim iz oblasti Timakum Minusa i Kosova i Metohije, dok sa ostatka limesa, oblasti Raciarije, južne i centralne Srbije potiče relativno mali broj porodičnih posveta. Brojnost porodičnih epitafa prati generalni razvoj i opadanje epigrafske prakse u provinciji i u skladu je sa ukupnim brojem svih natpisa. Oni se pojavljuju u I veku u manjem broju, najzastupljeniji su u periodu II – III veka, dok njihov broj u kasnoj antici značajno opada.

Prebrojavanjem natpisa prema kategoriji zastupljenih odnosa dobijen je približno isti rezultat kao i prebrojavanjem pojedinačnih relacija na natpisima. Natpisi posvećeni članovima nuklearne porodice, kao i nuklearne relacije na natpisima, znatno su brojnije od druge dve kategorije. Približno je isti broj posveta članovima proširene porodice i ljudima izvan kruga srodnika, dok prebrojavanje pojedinačnih relacija pokazuje da su nesrodničke nešto brojnije od onih između članova proširene porodice. Porodice od tri generacije su konstatovane na svega 18 spomenika, dok su na jednom prepoznati pripadnici četiri različite generacije. Nije uočeno grupisanje višegeneracijskih porodica u određenom regionu, niti njihova učestalost u određenom periodu. Dvogeneracijske porodice u Gornjoj Meziji su bile mnogo češća porodična konfiguracija od višegeneracijskih, koje čine zanemarljiv procenat. Rezultat se poklapa sa situacijom u većem delu Carstva; kasniji uzrast stupanja u brak i visoka stopa smrtnosti svakako su uticali na to da se smanji broj odrasle dece koja su još uvek *in potestate* svojih očeva, pa je i očekivano da većinu domaćinstava čine roditelji sa malom ili odraslom decom.

U okviru nuklearnih relacija su najbrojnije posvete supružnicima; nešto su češće posvete žena muževima, nego obrnuto. Razlog tome može biti duži životni vek žena, kao i razlika u godinama partnera u trenutku stupanja u prvi brak. Najmlađa udata devojka je imala 15 godina, dok su najmlađi oženjeni mladići bili stari 20 godina. Ipak, najčešći uzrast udaje su bile srednje, ili čak kasne 20-te godine, dok se većina muškaraca ženila u ranim ili srednjim 30-tim godinama, što je nešto kasnije od uzrasta stupanja u brak potvrđenom u Rimu i zapadnim provincijama. Starosna

razlika između žena i muškaraca pri sklapanju prvog braka je najverovatnije bila između 5 i 10 godina, što svrstava gornjomezijske brakove u „mediteranski“ tip, prema istoriji evropske porodice.¹¹¹⁵ Dužina braka je zabeležena na pet gornjomezijskih epitafa i iznosi 13, 25, 30 i 50 godina.

Nakon supružničkih, najbrojnije su posvete između roditelja i dece, pri čemu je njihov udeo uzlaznom i silaznom linijom približno isti. Na spomenicima koje roditelji posvećuju deci podjednako često su dedikanti oba roditelja zajedno, samo majke ili samo očevi. Sinovi su dobijali znatno veći broj posveta od ćerki, moguće jer su bili brojniji od ćerki (ako se uzme u obzir praksa napuštanja novorođenčadi u kojoj su češće stradale devojčice), a možda i zbog toga što su muška deca u rimskom društvu bila cenjenija nego ženska. Takođe, devojke su ranije stupale u brak od mladića, pa je bila veća šansa da im nadgrobni spomenik podigne partner, a ne roditelji. Epitafi beleže najčešće jedno ili dvoje dece u porodici, nešto ređe troje, dok su porodice sa četvoro i petoro dece izuzetno retke na gornjomezijskim natpisima. Među spomenicima koji beleže uzlazne veze, najbrojniji su oni koje deca posvećuju očevima, zatim uopšteno roditeljima (oboje, ili samo jedan od roditelja, ali nejasno ko), dok su posvete majkama najslabije zastupljene. Sinovi su mnogo češće dedikanti od ćerki, a posebno je upadljiva brojnost posveta sinova očevima. Pored veće brojnosti i značaja muške dece u rimskom društvu, moguće je da postoje i drugi razlozi za ovakvu statistiku. Sinovi su, verovatno zbog prenosa porodičnog imena, češće bila naslednici, možda određeni i testamentom, što je uključivalo i obavezu podizanja spomenika preminulim roditeljima. Takođe, postoji velika verovatnoća da su ćerke nakon udaje zvanično prelazile u muževljevu porodicu, pa u određenim slučajevima nisu imale obavezu komemoracije prema svojim roditeljima.

Lateralne veze, to jest posvete između braće i sestara, najređe su u kategoriji nuklearnih relacija. Znatno je veći broj posveta braći nego sestrama, a uglavnom se javljaju kao dedikanti zajedno sa roditeljima, dok su individualne posvete izuzetno retke. Ova kategorija relacija nuklearne porodice je verovatno najslabije zastupljena, jer su obično roditelji preuzimali obavezu komemoracije, a nakon osnivanja sekundarnih porodica supružnici.

Relacije između članova proširene porodice su najslabije zastupljene na gornjomezijskim epitafima. Približno je isti broj posveta između unuka i baba i deda u oba smera. Posvete dedama su brojnije od posveta babama, a unuci su češći dedikanti nego unuke. Posvete unucima su znatno brojnije od posveta unukama, a babe su malo češće navedene kao dedikanti nego dede. Još nekoliko spomenika beleži drugi stepen srodstva, to jest vezu sa decom braće i sestara. Jedan epitaf je posvećen između ostalog i bratancu, dva puta je zabeležena posveta sestrića ujaku, a jednom posveta ujaka sestrićima. Tazbinsko srodstvo je malo zastupljenije, a skoro isključivo se radi o vezama između zetova i tasta/tašte; izuzetak predstavlja jedna posveta snaje svekru. Zetovi su možda bili cenjeniji nego snaje zbog uobičajenog višeg statusa muškaraca u rimskom društvu, ili zbog položaja, pošto su zabeleženi slučajevi uglavnom bili vojna lica ili avgustali. Neki od njih su bili poslovno povezani sa porodicom svoje žene i verovatno i pre braka bili saborci, kolege ili sluge/svojih tastova. Neodređeni rođaci se pominju na dva natpisa; osim što su uz njih dodate odrednice „svoj“ i „naš“, nije naznačeno na koje tačno rođake se misli. Zabeleženo je nekoliko epitafa posvećenih alumnima, dok je samo na jednom *alumnus* naveden kao dedikant.

Nesrodničke relacije su znatno slabije zastupljene od nuklearnih, ali nešto brojnije od veza unutar proširene porodice. Među njima su najčešće posvete između patrona i oslobođenika; višestruko su brojnije posvete oslobođenika patronima nego obrnuto. To je verovatno rezultat poštovanja i zahvalnosti, a moguće i obaveza koje oslobođenici ostaju nakon manumisije. Brojne su i posvete neodređenih naslednika ostaviocima. Veze između sluga/robova i gospodara, kao i one između štićenika i dojilja su znatno ređe, dok su veze gosta i domaćice, kao i staratelja i štićenice, zastupljene sa po jednim primerom.

Specifičan vid naklonosti i osećanja na epitafima predstavljaju pohvalni termini – epiteti. Obično su izražavani upotrebom prideva (najčešće u superlativu) ili ređe fraza koje idealizuju

¹¹¹⁵ Saller 1987, 34.

pokojnika ističući njegove pozitivne osobine, ili oslikavaju privrženost i ožalošćenost dedikanta. Analiza pokazuje da zastupljenost epiteta na epitafima, kao i njihov varijetet, nisu u direktnoj vezi sa stepenom urbanizacije u Gornjoj Meziji, već da su rezultat raznolikih epigrafskih praksi i načina na koji su poimane kategorije određenih porodičnih odnosa. Prisustvo epiteta na brojnim spomenicima (skoro trećina uzorka) sugerise da su oni u lokalnoj zajednici korišćeni za naglašavanje značaja različitih porodičnih relacija u javnosti. Upotrebom odgovarajućih epiteta naručioci spomenika su saopštavali svojim sugrađanima da je pokojnik ispunio očekivanu društvenu ulogu, a da su oni sami prikladnom komemoracijom svojih najbližih ispoštovali podrazumevanu moralnu obavezu. Repertoar upotrebljenih epiteta ukazuje na vrline koje su se u lokalnoj zajednici cenile, to jest koje su smatrane prikladnim za određene porodične kategorije. Kvaliteti kojima su veličani pokojnici nisu bili vezani za bogatstvo, položaj, niti poreklo, već su epitetima najčešće naglašavani međusobno poštovanje, naklonost, ljubav, dostojanstvo, čestitost, ali se javljaju i izrazi kojima se ističu posebne vrline. Dedikanti u svim kategorijama su najčešće isticali *pietas*, vrlinu koja je očigledno na nivou provincije prepoznata kao okosnica porodičnih odnosa svih ljudi koji žele da žive rimskim načinom života. Zbog toga su pridevom *pius/pietissimus/piissimus* najčešće označavali najbliže – supružnike, roditelje, decu, braću, a samo izuzetno članove proširene porodice. Upotreba specifičnih epiteta je zavisila od sklonosti u okviru određenih srodničkih kategorija, pre svega unutar nuklearne porodice, pa je tako pridev *dulcissimus* najčešće vezan za decu, dok *virginus* prati isključivo muževe. Primetno je da je u kategoriji supružnika zastupljen najveći broj, kao i najveći varijetet epiteta, što može sugerisati da su upravo to bili odnosi koje je bilo najbitnije istaći. Suprugama je bio posvećen najveći broj epiteta, među kojima su česti oni koji ističu izvrsnost i posebnost. Primećeno je da su brojniji epiteti u posvetama roditelja deci, nego obrnuto. Među posvetama lateralnom linijom epiteti su veoma retki i upućeni su isključivo braći, dok sestre nisu označavane na ovaj način. Jedina relacija iz proširene porodice koja je zaslužila epitet bio je zet, a u svim slučajevima je upotrebljen epitet koji naglašava vrlinu *pietas*. Među nesrodničkim relacijama epiteti su zabeleženi na svega nekoliko spomenika sa posvetama patrona i oslobođenika. Epiteti su na gornjomezijskim spomenicima pretežno korišćeni za izražavanje osobina pokojnika, a izuzetno retko da opišu dedikanta, to jest njegov odnos ili osećanja prema pokojniku. Višestruki epiteti se na gornjomezijskim spomenicima javljaju od II veka, a primetno je da su bili namenjeni isključivo članovima nuklearne porodice – supružnicima, braći, ćerki i majci. Iako ne možemo sa sigurnošću utvrditi da li su osobine pokojnika i emocije dedikanata izražene na ovaj način bile istinite, izražavanje određenih epiteta nagoveštava kolektivno shvatanje zajednice o tome kako brak ili porodični odnosi treba da funkcionišu u rimskom društvu. Upotrebljeni epiteti nam približavaju predstavu o tome šta je na datom prostoru činilo moralni okvir porodičnih odnosa.¹¹¹⁶

Analiza vojničkih diploma je dala skromne rezultate, pre svega zbog malog broja dobro očuvanih primeraka. Informacije koje se tiču etničke pripadnosti vlasnika diplome ili njegove supruge, njihovog porekla i broj dece očuvane su na svega četiri gornjomezijske diplome. Sva četvorica veterana sa ovih diploma su stranog porekla, a verovatno su regrutovani van Gornje Mezije. Zabeležene su samo dve supruge, od kojih je jedna maloazijskog porekla, a druga lokalnog porekla, iz Trihornijuma. Deca navedena na tri diplome – četiri dečaka i dve devojčice, nose tipična rimska imena. Bar jedan od roditelja pomenute dece je bio nerimskog porekla, pa se može pretpostaviti da su ovi novi građani želeli da na taj način izraze svoju pripadnost rimskoj zajednici i težnju da se uklope u sloj provincijskog stanovništva. Mesto pronalaska diploma sugerise da ni jedan od zabeleženih veterana nije odlučio da se vrati u zavičaj po završetku vojnog roka. Viminacijum i Ritopek, to jest njihova okolina, bili su mesta u kojima su se ovi veterani najverovatnije naselili nakon penzionisanja. Moguće je da su tu bili stacionirani tokom službe, ili prosto bili privučeni mogućnostima koje su nudila naselja na limesu, naročito u slučaju Viminacijuma. Diploma iz Ritopeka otkriva još jednu mogućnost, da je dotični veteran odlučio da se nastani u rodnom kraju svoje supruge.

¹¹¹⁶ Edmondson 2009, 275.

Grupne sahrane na nekropolama sa tla Gornje Mezije i kasnoantičkih provincija formiranih na istom prostoru ne predstavljaju dominantan oblik sahranjivanja i znatno su ređe od individualnih ukopa. Broj individua u grupnim sahranama varira između 2 i 21. Najbrojnije su sahrane dvoje pokojnika, nešto ređe troje i četvoro, dok je pet i više individua u istom grobu zabeleženo sa po jednim ili dva slučaja. Na osnovu dostupnih podataka o polu i uzrastu sahranjenih individua, utvrđeno je da su najbrojnije sahrane jedne odrasle osobe (u približno istom broju muškarci i žene) sa detetom, a zatim žene i muškarca. Relativno su česte i sahrane dvoje dece i dvoje odraslih sa detetom, dok su sve ostale sahrane slabije zastupljene, uglavnom sa po jednim ili dva slučaja. Ova specifična polna i starosna struktura sahranjenih individua ukazuje na najverovatniju nuklearnu porodičnu konfiguraciju kao najbrojniju – jednog ili dvoje roditelja sa detetom, bračni par, dvoje dece. Iako se bez sigurne potvrde (epitaform ili DNK analizom) ne može potvrditi srodstvo sahranjenih individua, može se samo pretpostaviti da su u grobovima sa dve ili tri individue sahranjeni članovi nuklearne porodice. Malobrojne sahrane četiri i više osoba mogu značiti da se proširena porodica tokom principata nije izdvajala kao dominantni oblik društvene organizacije ni u jednom regionu Gornje Mezije. Takođe, grupne sahrane ni u jednom periodu nisu bile dominantne u odnosu na individualne. U kasnoj antici su primetne određene promene vezane za porodične sahrane, od kojih je najupečatljivija brojnost grupnih grobnica, posebno onih sa 4 ili više pokojnika. Javljaju se i novi tipovi grobnica namenjenih većem broju pokojnika, u kojima su verovatno sahranjivani pripadnici više generacija na istom mestu. Ova činjenica može ukazivati na veći značaj proširene porodice u kasnoj antici, ili biti znak da je porodična sahrana opet postala značajan medijum iskazivanja zajedništva i pripadnosti porodičnoj grupi. Ne treba isključiti mogućnost da su pojedine grupne grobnice u ovom periodu mogle pripadale članovima iste verske zajednice – hrišćanima, koji nisu nužno bili srodnici. Ove nedoumice bi se mogle razrešiti analizama drevne DNK pokojnika iz grupnih grobnica.

Na većini lokaliteta nije moguće uočiti pravilnost u rasporedu porodičnih grobnica i grobnih parcela, niti njihovu koncentraciju u određenom delu nekropole. Izuzetak predstavljaju nekropole Viminacijuma, Remezijane i Skupa, na kojima je uočen pravilan raspored i grupisanje pojedinih grupnih grobnica u odnosu na pravce grobljanskih ulica. Pretpostavljeno je da su u pitanju porodične grobnice bogatijeg stanovništva, koje su zauzimale istaknuto mesto na gradskoj nekropoli, ili grobne aleje sa porodičnim grobnicama. Moguće je da su pripadale retkim istaknutim pojedincima, koji su odlučili da porodično jedinstvo i kontinuitet naglase kroz pogrebnu arhitekturu.

Objavljene grupne grobnice sa teritorije Gornje Mezije obično su u publikacijama opredeljene kao porodične. Pošto se ovakve tvrdnje na trenutnom stepenu istraženosti ne mogu sa sigurnošću potvrditi niti opovrgnuti, jedino se može sa rezervom pretpostaviti da su grupne grobnice Gornje Mezije pripadale osobama koje su u krvnom ili tazbinskom srodstvu, ili koje su povezane usvajanjem. Postoji i manje verovatna mogućnost da su u nekima od njih sahranjene individue povezane prijateljstvom, verom, poslovnim vezama ili statusom. Bez obzira na to da li se radi o nuklearnoj, proširenoj porodici ili nesrodničkim relacijama, sam čin sahranjivanja na istom mestu ukazuje na kontinuitet jedne kohezivne društvene jedinice i nastavak zajedništva i nakon smrti, u „večnoj kući“. Iz toga se ne zaključuje da veze proširene porodice u Gornjoj Meziji nisu bile značajne, već samo da višegeneracijska grobnica nije bila bitan medijum porodične propagande, osim u retkim slučajevima nekolicine mauzoleja i većih kasnoantičkih grobnica.

Sinteza različitih vrsta podataka je omogućila delimično prevazilaženje metodoloških ograničenja unutar različitih disciplina i celovitije sagledavanje obrađene teme. Sve tri grupe podataka analizirane u ovoj disertaciji nedvosmisleno ukazuju na značaj najužih porodičnih grupa u Gornjoj Meziji, koje su ostavile najviše traga u materijalnoj kulturi. U svim regionima provincije i u svim periodima, nuklearna porodica se pokazala kao dominantan oblik socijalne organizacije. U osnovi porodične zajednice su bile veze između supružnika, kao i veze roditelja i dece, dok su veze između braće i sestara verovatno slabile nakon odrastanja i osnivanja sekundarnih porodica.

Zakoniti brak je bio oznaka statusa i pripadnosti rimskom društvu, pa su stanovnici Gornje Mezije kroz ikonografiju i epitafe koristili ovaj motiv kako bi se prikazali kao rimski građani, koji poseduju *conubium* i time imaju pravo na *matrimonium iustum* i legitimno potomstvo. Iako su članovi proširene porodice i osobe van kruga srodnika znatno slabije zastupljeni, ne treba zanemariti značaj koji su imali među gornjomezijskim stanovništvom. Širok spektar zabeleženih aktera i veza iz ove dve kategorije ilustruje složenu mrežu rodbinskih i društvenih odnosa i dokazuje prisustvo pojedinih karakterističnih rimskih tradicija u ovoj provinciji. Babe, dede, ujaci i tetke su evidentno preuzimali brigu o deci u slučaju smrti ili odsustva roditelja; sa druge strane, unuci i nećaci su ponekad birani kao njihovi jedini naslednici, koji su imali i obavezu sahrane i komemoracije. Veliki broj posveta između zetova i tasta/tašte pokazuje značaj ovih veza u društvu i bliskost bračnog para sa porodicom supruge. Zabeleženo je više različitih relacija osoba van porodične strukture, među kojima su najbrojnije one između patrona i oslobođenika, kao i ostavioca i neodređenih naslednika. Pored ovih veza, koje su najverovatnije bile uslovljene zakonskim obavezama, na gornjomezijskim spomenicima su zabeleženi i robovi, sluge, dojilje, kao i jedna posveta gosta domaćici i tutora šticićenici.

Analiza je pokazala da se većinsko stanovništvo Gornje Mezije zabeleženo na nadgrobnim spomenicima pretežno priklanjalo rimskim običajima. Epigrafski i ikonografski podaci svedoče o prisustvu određenih elemenata rimskog porodičnog prava, a usvajanje latinskog jezika, porodične terminologije, ikonografije i epigrafskih navika upućuje na prihvatanje rimskih normi i institucija, ne samo među elitom, već i u širim slojevima društva. Iako prihvatanje rimskih normi u određenom delu autohtone populacije može značiti da je porodična struktura lokalnog stanovništva pretežno odgovarala rimskoj, verovatnije je da su porodice koje su prihvatile taj način komemoracije pokušale da ostanu upamćene kao Rimljani. Stanovnici Gornje Mezije su, nezavisno od etničke pripadnosti, porekla, društvene grupe ili pravnog statusa, želeli da budu ovekovečeni na spomenicima kao „porodični ljudi“, koji neguju tradicionalne vrednosti rimske porodice.

Društveno uređenje Gornje Mezije je bilo izrazito patrijarhalno, sa izraženom patrilinearnošću; izuzetak predstavlja jedan spomenik osoba epihorskog porekla, na kome je zabeležen matrilinearni sistem određivanja srodstva. Pretpostavlja se da je neolokalni obrazac naseljavanja bio najrasprostranjeniji, to jest da je bilo uobičajeno da mladi parovi osnivaju nova domaćinstva. Specifičnost ove provincije je mogući matrilokalni obrazac naseljavanja zabeležen u nekoliko slučajeva; izvestan broj spomenika ukazuje na zajedničku sahranu i bliske veze zetova sa tastom/taštom i generalno mladih parova sa porodicom supruge. Može se pretpostaviti da su bračno i porodično pravo u Gornjoj Meziji delimično bili regulisani rimskim zakonima; na jednom spomeniku je zabeležena primena zakona *ius trium liberorum*, dok brojni spomenici ukazuju na praktikovanje zaveštanja pisanim testamentom ili običajnim pravom. Na prostoru cele provincije egzogamni brakovi su bili norma; izuzetak predstavljaju dva spomenika neromanizovanih starosedelaca ilirskog porekla iz oblasti Kosova i Metohije, na kojima se može pretpostaviti praksa endogamije.

Brojnost ikonografskih predstava, natpisa i grupnih grobnica iz različitih regiona provincije ne dozvoljava zaključke o regionalnim karakteristikama porodice. Prepoznati specifični elementi najčešće nisu grupisani u određenom delu Gornje Mezije, već predstavljaju usamljene slučajeve, ili pojave koje se bez posebne pravilnosti javljaju u različitim krajevima provincije. Hronološki pregled materijala takođe ne pokazuje značajne razlike tokom prva tri veka Carstva; ni u jednom periodu ne postoji drastično odstupanje od standarda. Primetno je da se porodične predstave i epitafi sporadično javljaju u I veku, najbrojniji su tokom II i III veka, a njihov broj već krajem III veka opada. Zabeležena hronološka zastupljenost materijala je u skladu sa razvojnim tokom epigrafske prakse na ovom prostoru.

Značajnije promene su primetne u periodu kasne antike, nakon podele Gornje Mezije na nove provincije. Ikonografske predstave porodice u kasnoj antici su znatno ređe, a drugačiji stil i tip predstava ukazuju na provincijalizaciju prikaza i usvajanje novih ikonografskih šema. Takođe, u

ovom periodu se javlja jedina predstava porodice koja nije na nadgrobnom spomeniku. Epitafi i dalje beleže najviše nuklearnih relacija, a karakteristika ovog perioda je znatno veći procenat lateralnih posveta u okviru ove kategorije. Porodične predstave i natpisi su u IV veku znatno ređi, nego tokom principata, nakon čega skoro u potpunosti izlaze iz upotrebe. Iako tokom principata ima primera grupnog sahranjivanja, grupne grobnice sa većim brojem pokojnika su tada bile izuzetno retke. Višegeneracijske porodične grobnice očigledno nisu bile korišćene za samopromociju i proslavljanje dugovečnosti porodice, već su društveni status i svi željeni aspekti grupnog identiteta izražavani preko nadgrobničkih spomenika. Na istom prostoru u kasnoj antici dolazi do povećanja broja grupnih grobnica, posebno onih sa četiri i više pokojnika. Podizanje monumentalnih grupnih grobnica je u kasnoj antici postao jedan od načina isticanja statusa određenih porodica, ali i obeležavanja zajedništva i nakon smrti. Moguće je da u ovom periodu epitafi i nadgrobni reljefi gube značaj kao medijumi porodične propagande, pa tu ulogu preuzimaju grupne sahrane, preko kojih se šalje poruka o snazi, ugledu i višegeneracijskom trajanju pojedinih porodica. Navedene promene, koje se jasno primećuju u funerarnoj sferi, možda su povezane sa širenjem nove religije. Hrišćanstvo, koje je u ovom periodu propagiralo posvećenost veri, asketizam, jedinstvo ne samo unutar porodice, već i u zajednici vernika, brak kao svetu tajnu, svakako je imalo uticaj na transformaciju porodičnog diskursa, ili barem na način na koji se porodica prikazivala u javnosti.

Ova doktorska disertacija predstavlja prvi pokušaj sveobuhvatnog istraživanja porodice u Gornjoj Meziji. Njen primarni cilj je bio da započne istraživanje ove značajne teme i definiše neka od bitnijih pitanja za buduće analize. Disertacijom su obuhvaćeni mnogi elementi porodičnog života koji su ostavili traga u materijalnoj kulturi. Svi raspoloživi podaci korišćeni u radu su vezani za funerarnu sferu, u kojoj je na više načina izražavana pripadnost porodici i rimskom društvu uopšte. Iako su rezultati analize značajno obogatili saznanja o porodici u Gornjoj Meziji, ostaje još dosta neistraženih aspekata ove veoma značajne teme.

S obzirom da porodične predstave Gornje Mezijske pretežno potiču sa nadgrobničkih spomenika, neophodno je izvršiti detaljniju analizu pojedinih elemenata prikaza (sastav prikazanih individua, tip predstave, detalji poput frizure i nošnje, itd.) u odnosu na raspoložive podatke sa pratećih epitafa. Takav pristup bi omogućio utvrđivanje eventualnih regionalnih specifičnosti i razlika u prikazima vojničkih i civilnih porodica, rimskih građana i starosedelaca, slobodnog stanovništva i robova/oslobođenika, itd.

Detaljnija epigrafska i onomastička istraživanja epitafa koji sadrže srodničku terminologiju bi trebalo da odgovore na brojna važna pitanja koja nisu obuhvaćena ovim radom – koje kategorije stanovnika provincije su između sebe sklapale brakove, da li izdvojene karakteristike braka mogu da se vežu određenu grupu stanovništva (rimski građani, peregrini, starosedelci) ili određeni stalež (avgustali, vojnici, veterani), kao i mnoga druga pitanja.

Nažalost arheološki segment ovog rada je dao najskromnije rezultate, što je delimično uslovljeno stepenom istraženosti i samom prirodom dostupnih podataka. Znanja o porodičnim sahranama bi bila značajno proširena brojnijim uzorkovanjem i analizom drevne DNK iz grupnih grobnica. Na taj način bi bilo moguće utvrditi eventualne veze sahranjenih individua i odrediti stepen srodstva unutar jedne celine i odgovoriti na pitanja ko je sahranjen u grupnim grobnicama, da li su češće sahrane članova nuklearne ili proširene porodice, koliko generacija je korišćena porodična grobnica, itd.

Pored detaljnijih analiza već obrađenih grupa podataka, neophodno je sakupiti informacije iz konteksta koji nisu vezani isključivo za sahranu i komemoraciju. Kao što je već dokazano, arheologija domaćinstva i stanovanja otvara brojne mogućnosti za istraživanje mnogih aspekata porodičnog života, dinamike i ekonomije domaćinstva, društvenih i poslovnih uloga pojedinačnih članova porodice, kao i rekonstrukciju pojedinih porodičnih aktivnosti (porodični kultovi, obredi prelaza). Na teritoriji Srbije su naselja rimskog perioda veoma slabo istražena, pa ostajemo uskraćeni za mnoge podatke koji bi bili od interesa za temu porodice. Sistematska istraživanja većeg

broja rimskih naselja i stambenih objekata u budućnosti bi rasvetlila pojedine aspekte svakodnevnog života različitih slojeva provincijalnog stanovništva i značajno obogatila saznanja o porodicama u Gornjoj Meziji.

7. Bibliografija

Skraćenice:

- **AE** = *L'Année épigraphique*
- **CIL** = *Corpus Inscriptionum Latinarum*
- **IMS** = *Inscriptions de la Mésie supérieure*
- **IL 1** = *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*
- **IL 2** = *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*

Istorijski izvori:

- **Cic. De** - Ciceron, *De officiis*
M. Tullius Cicero. *De Officiis*. With An English Translation by Walter Miller. Harvard University Press, Cambridge Mass, Cambridge, London 1913.
- **Cic. Top.** - Ciceron, *Topica*
M. Tullius Cicero. *Rhetorica*, Tomus II. A. S. Wilkins. Oxonii. e Typographeo Clarendoniano. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis 1911.
- **J. Inst.** - Justinianus, *Institutiones*
Caesar Flavius Justinian. *The Institutes of Justinian*. 5th ed; Translated into English by J. B. Moyle, Oxford 1913.
- **Liv.** - Tit Livije, *Ab urbe condita*
Titus Livius. *Ab urbe condita*. W. Weissenborn. H. J. Müller. Teubner, Leipzig 1898.
- **Mod. Dig.** - Modestinus, *Digesta Iustiniani*
The digest of Justinian, vol. 2, translation edited by Alan Watson. University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1985.
- **Plin. Nat.** - Plinius, *Naturalis historia*
Pliny the Elder. *The Natural History*. John Bostock, M.D, F.R.S. H.T. Riley, Esq, B.A. Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street, London 1855.
- **Plut. Quaes. Rom.** - Plutarh, *Quaestiones Romanae*
Plutarch, *Moralia*, Volume IV. With an English Translation by Frank Cole Babbitt. Harvard University Press, William Heinemann Ltd, Cambridge, London 1962.
- **Ulp. Dig.** - Ulpianus, *Digesta Iustiniani*
The digest of Justinian, vol. 4, translation edited by Alan Watson. University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1985.

Literatura:

A

- **Akar, P.** 2016. La concordia du pater familias et de ses dépendants dans les sources de la fin de la République romaine. *Revue des Études Anciennes* 118, no. 2 (2016); 469–491.
- **Allason-Jones, L.** 2003. The family in Roman Britain. In: Todd, M. (ed.) *A Companion to Roman Britain*; Blackwell publishing; 273–287.
- **Allison, P.** 1995. House Contents in Pompeii: data collection and interpretative procedures for a reappraisal of Roman domestic life and site formation processes. *Journal of European Archaeology*, Volume 3, Issue 1; 145–176.

- **Allison, P.** 1999a *The Archaeology of Household Activities*. London, New York: Routledge.
- **Allison, P.** 1999b Artefact distribution and spatial function in Pompeian houses. In: Rawson, B., Weaver, P. (eds.) *The Roman family in Italy. Status, sentiment, space*. Canberra and Oxford: Humanities Research Centre; 321–354.
- **Allison, P.** 2004. *Pompeian Households: An Analysis of the Material Culture*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology Press.
- **Allison, P.** 2007. Engendering Roman domestic space. In: Westgate, R, Edmund Fisher, N. R, Whitley, J. (eds.) *Building communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*; British School at Athens Studies, Vol. 15; 343–350.
- **Alston, R.** 2005. Searching for the Romano-Egyptian Family. In: George, M. (ed.) *The Roman Family in the Empire. Rome, Italy, and Beyond*; Oxford: Oxford University Press; 129–157.
- **Amable, A.** 1965. Le droit des tombeaux romains. *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 43, fasc. 1; 79–87.
- **Amunátegui, P. C.** 2005. El concepto de familia en Roma arcaica. *Ars Boni et Aequi*, Núm. 1; 117–126.
- **Anđelković Grašar, J.** 2020. *Femina Antica Balcanica*. Beograd: Arheološki institut, Evoluta.
- **Aparaschivei, D.** 2016. Considerations concerning the child's place in the Roman society between the Danube and the Black Sea. In: Panaite, A, Cîrjan, R, Căpiță, C. (eds.) *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*; Brăila: Muzeul Brăilei „Carol I”; 75–83.
- **Arena, V.** 2014. Informal Norms, Values, and Social Control in the Roman Participatory Context. Valentina Arena. In: Hammer, D. (ed.) *A Companion to Greek Democracy and the Roman Republic*. John Wiley & Sons, Ltd; 217–238.
- **Armani, S.** 2012. Nieces and Nephews: An Epigraphic Approach. Sabine Children in the Roman Family and Beyond. In: Harlow, M, Larsson Lovén, L. (eds) *Families in the Roman and Late Antique World*; London and New York: Continuum; 85–110.
- **Arjava, A.** 1988. Divorce in Later Roman Law. *Arctos – Acta Philologica Fennica*, Vol. 22; 5–21.
- **Arjava, A.** 1998. Paternal Power in Late Antiquity. *The Journal of Roman Studies*, Vol. 88; 147–165.
- **Атанасова, Й.** 1978. Гробни съоразения от некропола на Рациария. *Известия На Музеите В Северозападна България*, Том 2; 43–57.
- **Атанасова, Й, Герасимова – Томова, В.** 1978. Нови латински надписи от Рациария. *Известия на българското историческо дружество XXXII*; 19–32.
- **Атанасова-Георгиева, Й, Митова-Джонова, Д.** 1985. *Антична пластика от Видинския музей*. София: ДИ „Септември“.

B

- **Basotova, M.** 2007. A new veteran of the legion VII Claudia from the colonia Flavia Scupi. *Arheoloski Vestnik*, 58; 405–409.
- **Басотова, М.** 2019. Римска војничка диплома од Скупи. *Macedoniae acta archaeologica*, Број 21, 2008-2010; 359–369.
- **Bardis, P.** 1963. Main Features of the Ancient Roman Family. *Social Science*, Vol. 38, No. 4; 225–240.
- **Baroin, C.** 2010. Remembering one's Ancestors, Following in their Footsteps, being like them. The Role and Forms of Family Memory in the Building of Identity. In: Dasen, V,

- Späth, T. (eds.) *Children, Memory, and Family Identity in Roman Culture*. Oxford: Oxford University Press; 19–48.
- **Becker, H.** 2016. Roman women in the urban economy. Occupations, social connections and gendered exclusions. In: J. Turfa and S. Budin (eds.) *Women in Antiquity: Real Women Across the Ancient World*; London: Routledge; 915–931.
 - **Bellemore, J., Rawson, B.** 1990. "Alumni": The Italian Evidence. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Band 83; 1–19.
 - **Benac, A.** 1987. O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji. U: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka istraživanja; 737–802.
 - **Bettini, M.** 2011. *The Ears of Hermes: Communication, Images, and Identity in the Classical World*. Columbus: The Ohio State University Press.
 - **Boatwright, M.** 2005. Children and Parents on the Tombstones of Pannonia. In: George, M. (ed.) *The Roman Family in the Empire. Rome, Italy, and Beyond*; Oxford: Oxford University Press 287–318.
 - **Bodel, J.** 2008. Cicero's Minerva, Penates, and the Mother of the Lares: An Outline of Roman Domestic Religion. In: Bodel, J., Olyan S. M. (eds.) *Household and Family Religion in Antiquity*. Blackwell Publishing Ltd; 248–275.
 - **Bodel, J.** 2008a From Columbaria to Catacombs: Collective Burial in Pagan and Christian Rome. In: Brink, L., Green, D. (eds.) *Commemorating the Dead. Texts and Artifacts in Context. Studies of Roman, Jewish and Christian Burials*. Berlin-New York: De Gruyter; 177–242.
 - **Богуновић, М.** 2012. Жена у Риму - субјект или објект права? *Зборник радова Правног факултета Нови Сад*, 46, бр. 2; 539–550.
 - **Bojović, D.** 1975. Grocka - rimska grobnica. *Arheološki pregled* 17; 114–117.
 - **Bojović, D.** 1979. Grocka, Bulevar Revolucije br. 97 - rimska grobnica. *Arheološki pregled* 20; 93–96.
 - **Borg, B.** 2018. Roman cemeteries and tombs. In: Holleran, C. and Claridge, A. (eds.) *Blackwell Companion to the City of Rome*. Malden, MA: Wiley-Blackwell; 403–424.
 - **Borg, B.** 2019. *Roman Tombs and the Art of Commemoration. Contextual Approaches to Funerary Customs in the Second Century CE*. Cambridge: Cambridge University Press
 - **Botsford, G. W.** 1907. Some Problems Connected with the Roman Gens. *Political Science Quarterly*, Vol. 22, No. 4; 663–692.
 - **Bradley, K.** 1991. *Discovering the Roman Family: Studies in Roman Social History*. Oxford: Oxford University Press.
 - **Бранковић, Т.** 2022. *Конзервирани споменици из лапидаријума античке збирке Народног музеја Пожаревац*. Пожаревац: Народни музеј.
 - **Brunet, L.** 2022. *Grandparents in the Roman Empire: The Evidence of the Latin West*. PhD thesis, University of Manchester, School of Arts, Languages and Cultures.
 - **Buccheri, A.** 2016. The Metaphorical Structuring of Kinship in Latin. In: Short, W. M. (ed.) *Embodiment in Latin Semantics*. John Benjamins Publishing Company; 141–176.
 - **Burns, J.** 2007. *Great Women of Imperial Rome: Mothers and Wives of the Caesars*. London - New York: Routledge.

C

- **Campbell, B.** 1978. The Marriage of Soldiers under the Empire. *The Journal of Roman Studies*, Vol. 68; 153–166.
- **Carlson, K.** 2014. *Household Religion in Rome: An Examination of Domestic Ritual and its Role in Shaping the Roman Family*. Unpublished thesis. Baylor University, Waco, Texas.

- **Carroll, M.** 2013. Ethnicity and Gender in Roman Funerary Commemoration: Case Studies from the Empire's Frontiers. In: Nilsson Stutz L, Tarlow, S. (Eds.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford: Oxford University Press; 559–580.
- **Carroll, M.** 2015. Commemorating Military and Civilian Families on the Danube Limes. In: *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September 2012*; Sofia: National Archaeological Institute with Museum Bulgarian Academy of Sciences; 501–509.
- **Carroll, M.** 2018. *Infancy and Earliest Childhood in the Roman World: "A Fragment of Time"*. Oxford: Oxford University Press.
- **Ceka, N, Muçaj, S.** 2009. Mbishkrime antike të pabotuara nga Bylisi, Elbasani, Tirana, Tetova dhe Gostivari/Inscriptions antiques inédites de Byllis, Elbasan, Tetovo et Gostivar. *Iliria* 34 ; 111–129.
- **Cermanović-Kuzmanović, A.** 1990. Grobnica jedne ugledne porodice u Kolovratu kod Prijepolja. *Arheološki vestnik* 41: 227–234.
- **Цермановић-Кузмановић, А, Велимировић-Жижић, О. и Срејовић, Д.** 1975. *Античка Дукља, некрополе*. Цетиње: Обод.
- **Cherry, D.** 1997. Marriage and Acculturation in Roman Algeria. *Classical Philology*, Vol. 92, No. 1 (Jan., 1997); 71–83.
- **Clark, G.** 1981. Roman Women. *Greece & Rome*, Second Series, Vol. 28, No. 2, Jubilee Year (Oct., 1981); 193–212.
- **Cokayne, K.** 2003. *Experiencing old age in ancient Rome*. London and New York: Routledge.
- **Corbier, M.** 2005. Family and Kinship in Roman Africa. In: George, M. (ed.) *The Roman Family in the Empire. Rome, Italy, and Beyond*; Oxford: Oxford University Press; 255–285.
- **Corbier, M.** 2007. Painting and familial and genealogical memory (Pliny, Natural History 35, 1-14). In: Bispham, E, Rowe, G, Matthews, E. (eds.) *Vita Vigilia Est: Essays in Honour of Barbara Levick*. London: Institute of Classical Studies, School of Advanced Study, University of London; 69–84.
- **Cornell, T. J.** 1995. *The Beginnings of Rome, Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c.1000- 264 BC)*. London – New York: Routledge.
- **Cortes, A, de Soto, P.** 2022. Who lived in that Roman house? Computational analysis on the domestic space to identify a new hybrid house in the Roman Empire. *Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage* 25; 1–14.
- **Crook, J.** 1967. Patria Potestas. *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 17, No. 1; 113–122.
- **Crook, J.** 1986. Women in Roman Succession. In: Rawson, B. (ed.) *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*. Ithaca, New York: Cornell University Press. 58–82.
- **Цвијетић, Ј.** 2017. Касноантичка некропола на локалитету Латинско гробиште. У: Продановић Ранковић, И. (ур.) *Археолошка истраживања на аутопуту Е80*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе; 255–271.
- **Цвјетићанин, Т.** 2022. Римски домови и домаћинства: жена у домаћинству. У: Поповић, И, Ратковић, Д, Борић- Брешковић, Б. (ур.) *Femina Balcanica. Mater/Matrona/Augusta/Dea. Жена на Балкану у античком добу*. Београд: Народни музеј Србије; 171–184.
- **Curchin, L. A.** 1982. Familial Epithets in the Epigraphy of Roman Spain. *Mélanges Étienne Gareau, Cahiers d'Études Anciennes* 14; 179–182.
- **Curchin, L. A.** 2001. The Roman Family: Recent Interpretations. *Zephyrus* 53-54 (2000-2001); 535–550.
- **Curchin, L. A.** 2022. Family Relations in Mauretania Tingitana: An Analysis of the Epigraphic Evidence. *Gerión*, 40 (1) 2022; 195–220.

Ѓ

- **Ѓerškov, E.** 1958. Antička bista žene iz Klokota. *Glasnik muzeja Kosova i Metohije* III; 187 – 193.
- **Ѓerškov, E.** 1970. *Municipium DD kod Sočanice*. Priština-Beograd: Muzej Kosova-Arheološko društvo Jugoslavije.
- **Чершков, Т, Алексић, А.** 2008. Заштитна истраживања ранохришћанске гробнице у улици Ратка Павловића 55, СО Пантелеј, град Ниш. *Археолошки преглед 4 (нова серија)*; 102–104.
- **Чершков, Т, Јеремић, Г, Вуловић, Д.** 2014. О једној занимљивој гробној целини из Јагодин мале, Ниш (Naissus). *Зборник Народног музеја Ниш* 23; 35–64.

Д

- **Dana, D.** 2014. Conubium cum uxoribus: mariages thraces dans les diplômes militaires. *Cahiers du Centre G. Glotz: Revue d'histoire ancienne*, No. 24; 217–240.
- **Danković, I.** 2020. *Inventar grobova ženske populacije kao odraz životnog doba. Studija slučaja viminacijumskih nekropola od I do IV veka*. Neobjavljena doktorska disertacija: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za arheologiju.
- **Данковић, И, Марјановић, М.** 2022. Жена, супруга, мајка: Свакодневница становница Виминацијума. У: Војвода, М, Данковић, И, Миловановић, Б. (ур.) *Vivere in vrbe Viminacium*, Том 1; Београд: Археолошки институт; 203–282.
- **Данковић, И, Миловановић, Б, Марјановић, М.** 2018. Од девојчице до matronae: животни ток жена на Лимесу. У: Кораћ, М, Поп-Лазић, С. (ур.) *Римски лимес и градови на тлу Србије*; Београд: Српска академија наука и уметности; 72–80.
- **Danković, I, Milovanović, B, Mikić, I.** 2018. Zaštitna arheološka iskopavanja na lokalitetu Pirivoj (Viminacijum) 2016. godine. U: I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović (ur.) *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2016. godini*; Beograd: Arheološki institut; 35–42.
- **Dautova-Ruševljan, V.** 1983. *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Novi Sad.
- **Davies, G.** 1985. The Significance of the Handshake Motif in Classical Funerary Art. *American Journal of Archaeology* 89, no. 4; 627–640.
- **Dickmann, J-A.** 2011. Space and Social Relations in the Roman West. In: Rawson, B. (ed.) *A Companion to Families in Greek and Roman World*, Chichester: Wiley-Blackwell; 53–72.
- **Димитровъ, Д. П.** 1942. *Надгробнитъ плочи отъ римско време въ Северна България*. София: Държавна печатница.
- **Dimitrov, Z.** 2019. Colonia Ulpia Traiana Ratiaria – Data from Sarcophagi Owners, Tomb Complexes, Decoration. In: Porod, B. und Scherrer, P. (Hrsg.) *Akten des 15. Internationalen Kolloquiums zum Provinzialrömischen Kunstschaffen*, 14. bis 20. Juni 2017, Graz/ Austria; 112–127.
- **Dinchev, V.** 2015. Ratiaria. From Colonia Ulpia Traiana Ratiaria to Anastasiana Ratiaria. In: Ivanov, R. (ed.) *Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria*. Sofia; 173–196.
- **Dixon, S.** 1988. *The Roman mother*. London: Croom Helm Ltd.
- **Dixon, S.** 1992. *The Roman Family*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- **Dixon, S.** 2011. From Ceremonial to Sexualities: A Survey of Scholarship on Roman Marriage. In: Rawson, B. (ed.) *A Companion to Families in Greek and Roman World*. Chichester: Wiley-Blackwell; 245–261.

- **Dobruna-Saliu, E.** 1982. Tipologjia e monumenteve sepulkrale të periudhës romake në Kosovë / La typologie des monuments sépulcraux de la période romaine en Kosove. *Iliria*, vol. 12, n°2; 197–232;
- **Dobruna-Saliu, E.** 2009. O jugozapadnoj granici Dardanije u rimsko doba na temelju nadgrobnih spomenika. *Histria Antiqua*, 18 (2009); 333–344.
- **Dobruna-Saliu, E.** 2020. Dy monumente nga koha romake të zbuluara rishtas në Kosovë/Two monuments from the Roman time discovered lately in Kosovo. *Kosova*, 45; 9–18.
- **Dolansky, F.** 2011. Celebrating the Saturnalia: Religious Ritual and Roman Domestic Life. In: Rawson, B. (ed.) *A Companion to Families in Greek and Roman World*. Chichester: Wiley-Blackwell; 488–503.
- **Dragojević Josifovska, B.** 1982. *Inscriptions de la Mésie supérieure VI. Scupi et la Région de Kumanovo*. Beograd: Centre d'Études Épigraphiques et Numismatiques = **IMS VI**
- **Дрча, С, Јеремић, Г, Црноглавац, В.** 2014. *Јагодин мала, касноантичка некропола. Каталог изложбе*. Ниш: Народни музеј.
- **Drummond, A.** 2012. Gens. In: Hornblower, S, Spawforth, A. (eds.) *The Oxford classical dictionary*, 4th edition; 610.
- **Duday, H, Van Andringa, W.** 2017. Archaeology of Memory: About the Forms and the Time of Memory in a Necropolis of Pompeii. In: *Supplements to the Memoirs of the American Academy in Rome. Ritual Matters: Material Remains and Ancient Religion*; University of Michigan Press; 73–85.
- **Duinker, H.** 2015. *Buried in collectivity: the social context of the early Imperial Roman columbaria*. Master thesis, Ancient History, University of Groningen.
- **Durand, A, Van Andringa, W.** 2021. To Live or not to Live. The Lares and the Transfer of the Domicilium in a Roman Town. In: Ria Berg et al. (ed.), *Tangible Religion. Materiality of Domestic Cult Practices from Antiquity to Early Modern Era*; Acta Instituti Romani Finlandiae vol. 49. Roma: Institutum Romanum Finlandiae; 85–100.
- **Dušanić, S.** 1982. The Award of the Military Diploma. *Arheološki vestnik* 33; 197–232.
- **Dušanić, S.** 1997. Three Diploma Fragments from Viminacium. *Старинар* XLVIII (1997); 63–71.
- **Душанић, С.** 2006. Просопографске белешке о рударству у Горњој Мезији: породице имућних досељеника на рудничком тлу. *Старинар* LVI/2006; 85–102.
- **Dušanić, S, Petrović, P.** 1963. Epigraphic contributions from the National Museum of Niš. *Živa Antika* 12; 365–385.
- **Dušanić, S, Vasić, M.** 1974. Fragment of a Military Diploma from Moesia Superior. *Germania* 52, Halbband 2, Berlin; 408–425.
- **Dušanić, S, Vasić, M.** 1977. An Upper Moesian Diploma of AD 96. *Chiron* 7; 291–304.
- **Dyson, S. L.** 2011. The Family and the Roman Countryside. In: Rawson, B. (ed.) *A Companion to Families in Greek and Roman World*. Chichester: Wiley-Blackwell; 431–444.

E

- **Edmondson, J.** 2004. Los monumentos funerarios como espejo de la sociedad emeritense: secretos y problemas socio-familiares a la luz de la epigrafía. In: Nogales Basarrate, T. (ed.) *Augusta Emerita: Territorios, espacios, imágenes y gentes en la Lusitania Romana*. Mérida/Madrid: Ministerio de Cultura; 341–372.
- **Edmondson, J.** 2005. Family Relations in Roman Lusitania: Social Change in a Roman Province? In: George, M. (ed.) *The Roman Family in the Empire. Rome, Italy, and Beyond*; Oxford: Oxford University Press; 183–229.
- **Edmondson, J.** 2009. The virginity of the soldier Zosimus and other family myths: Terms of affection within and beyond the family at Augusta Emerita. In: Gorges, J-G,

d'Encarnação, J, Nogales Basarrate, T, Carvalho, A. (coord. por) *Lusitânia romana: entre o mito e a realidade*; Cascais: Camera Municipal; 249–279.

- **Edmondson, J.** 2015. Roman Family History. In: Bruun, C, Edmonson, J. (eds.) *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*; Oxford — New York: Oxford University Press; 559–581.
- **Evans-Grubbs, J.** 1993. "Marriage More Shameful Than Adultery": Slave-Mistress Relationships, "Mixed Marriages", and Late Roman Law. *Phoenix*, Vol. 47, No. 2 (Summer, 1993); 125–154.
- **Evans Grubbs, J.** 2011. Promoting pietas through Roman Law. In: Rawson, B. (ed.) *A Companion to Families in Greek and Roman World*. Chichester: Wiley-Blackwell; 377–392.

F

- **Facsădy, A.** 2014. Les traits iconographiques des stèles funéraires familiales à Aquincum. In: I. Koncani Uhač (ed.) *Akti XII. međunarodnog kolokvija o rimskoj provincijalnoj umjetnosti. Datiranje kamenih spomenika i kriteriji za određivanje kronologije*, Pula, 23-28 V. 2011; Pula: Arheološki muzej Istre; 194 – 202.
- **Fejfer, J.** 2008. *Roman Portraits in Context*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- **Ферјанчић, С.** 2002. Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама: I-III век наше ере. Београд : САНУ, Балканолошки институт.
- **Ferjančić, S.** 2012. Beleške o naseljavanju auxilijarnih veterana u Gornjoj Meziji. U: Марицки-Гађански, К. (ур.) *Антика, савремени свет и рецепција античке културе*. Београд: Друштво за античке студије Србије; 445–454.
- **Ферјанчић, С.** 2013. Историја римских провинција на тлу Србије у доба принципата. У: Поповић, И, Борић – Брешковић, Б. (ур.) *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*. Археолошке монографије 22; Београд: Народни музеј; 16 – 25.
- **Ферјанчић, С.** 2013а. Историја римских провинција на тлу Србије у доба тетрархије и других Флавијеваца (284 – 363. године). У: Поповић, И, Борић – Брешковић, Б. (ур.) *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*. Археолошке монографије 22; Београд: Народни музеј; 26 – 35.
- **Ferjančić, S, Korać, M, Riel, M.** 2017. New Greek and Latin Inscriptions from Viminacium. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 203 (2017); 235–249.
- **Ferri, N.** 1984. Karakteristike antičkih nadgrobnih spomenika sa područja Peći. *Živa antika* 34, 213–218.
- **Фидановски, С, Цвјетићанин, Т.** 2005. Римска вила и некропола на локалитету Каменица – Моравиште у Малој Копашници код Грделице. У: Брмболић, М. (ур.) *Археолошка истраживања Е- 75, свеска 1*; Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Београд; 49–123.
- **Finley, M. I.** 1981. The Elderly in Classical Antiquity. *Greece & Rome*, Vol. 28, No. 2; 156–171.
- **Flower, H.** 1996. *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*. New York: Clarendon Press of Oxford University Press.

G

- **Gardner, J.** 1986. *Women in Roman Law and Society*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- **Gardner, J.** 1998. *Family and Familia in Roman Law and Life*. Oxford: Clarendon Press.

- **George, M.** 1999. Repopulating the Roman House. In: Rawson, B, Weaver, P. (eds.) *The Roman family in Italy: status, sentiment, space*. Canberra and Oxford: Clarendon Press and Humanities research centre; 281-298.
- **George, M.** (ed.) 2005. *The Roman Family in the Empire. Rome, Italy, and Beyond*; Oxford: Oxford University Press.
- **George, M.** 2005. Family Imagery and Family Values in Roman Italy. In: George, M. (ed.) *The Roman Family in the Empire. Rome, Italy, and Beyond*; Oxford: Oxford University Press; 37–66.
- **Глумац, М.** 2014. *Римска некропола Губеревац - Гомилице на Космају. Социјална структура становништва од I до III века н. е.* Докторска дисертација, Одељење за археологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- **Глумац, М.** 2019. Антички објекти – гробнице са локалитета Река на Космају. *Зборник Народног музеја XXIV–1*; 143–167.
- **Golden, M.** 1988. Did the Ancients Care When their Children Died? *Greece & Rome*, Vol. 35, No. 2 (Oct., 1988); 152–163.
- **Golden, M.** 2011. Other People's Children. In: Rawson, B. (ed.) *A Companion to Families in Greek and Roman World*. Chichester: Wiley-Blackwell; 262–275.
- **Golubović, S.** 2008. Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma. Beograd: Arheološki institut.
- **Golubović, S, Korać, M.** 2015. Eastern Necropolis of Viminacium – Latest Excavation, in: L. Vagalinski, N. Sharankov (eds.) *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September 2012*. Sofia: National Archaeological Institute with Museum; 681–686.
- **Golubović, S, Mikić, Ž.** 2012. Results of the Archaeological-Anthropological Study of the Mass Burial at Viminacium — Grave G 2158 — The Pećine Necropolis. *Arheologija i prirodne nauke*, 7; 173–184.
- **Golubović, S, Mikić, Ž.** 2014. Results of the Archaeological-Anthropological Studies of Mass Burials in Viminacium – Grave in the Shape of a Well in the Handicraft Centre / the Pećine Necropolis. *Arheologija i prirodne nauke* 10; 163–184.
- **Golubović, S, Mikić, Ž.** 2016. Results of Archaeological-Anthropological Studies of Mass Burials in Viminacium — Grave G-769 / The Pećine Necropolis. *Arheologija i prirodne nauke*, 11 (2015); 155–165.
- **Golubović, S, Mrdić, N, Speal, S.** 2009. Killed by the Arrow: grave no. 152 from Viminacium. In: Busch, A, Schalles, H-J. (Hrsg.) *Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECC) Xanten, 13.-16. Juni 2007*; Mainz am Rhein; 55–63.
- **Golubović, S, Milovanović, B, Redžić, S.** 2022. *Viminacium-lokalitet Pećine, nekropola oko južne gradske komunikacije*. Beograd: Arheološki institut.
- **González Anaya, A. S.** 2016. *Virtus omnia domuerat. The Role of Virtus in the Construction of the Roman Ideals*. Unpublished master thesis. Hamburg: University of Hamburg.
- **González-Ruibal, A.** 2010. Colonialism and Archaeology in Europe. In: Lydon, J, Rizvi, U. (eds.): *Handbook of Postcolonial Archaeology*. Walnut Creek: Left Coast Press; 39–50.
- **Goode, W. M.** 2014. Theoretical Importance of the Family. In: Skolnick, A. S. (ed.) *Family in Transition*; Boston : Pearson/Allyn and Bacon Publishers; 15–26
- **Goody, J.** 1990. *The oriental, the ancient and the primitive Systems of marriage and the family in the pre-industrial societies of Eurasia*. Cambridge: Cambridge University Press
- **Gorostidi Pi, D.** 2019. 'Too Young to Die': Grief and Mourning in Ancient Rome. *Thersites* 9/2019; 71–88.
- **Graham, E-J.** 2006. *The Burial of the Urban Poor in Italy in the Late Roman Republic and Early Empire*. BAR International Series 1565. Oxford: Archaeopress.

- **Грбић, Д.** 2014. О изворима за проучавање племенских заједница у Горњој Мезији. *Наша Прошлост* 15; 41–47.
- **Greene, E. M.** 2011. *Women and Families in the Auxiliary Military Communities of the Roman West in the First and Second Centuries AD*; Unpublished doctoral dissertation, University of North Carolina, Department of Classics (Classical Archaeology).
- **Greene, E. M.** 2015. Conubium cum uxoribus: wives and children in the Roman military diplomas. *Journal of Roman Archaeology* 28; 125–159.
- **Guijarro, S.** 1997. The Family in First-Century Galilee. In: Moxnes, H. (ed.) *Constructing Early Christian families*; London–New York: Routledge; 42–65.

H

- **Hallett, J.** 2013. Materfamilias. In: Bagnall, R. S, Brodersen, K, Champion, C. B, Erskine A, Huebner, S. (eds.) *The Encyclopedia of Ancient History, First Edition*. Blackwell Publishing Ltd.; 4345–4346.
- **Hänninen, M-L.** 2013. Domestic Cult and the Construction of an Ideal Roman Peasant Family. In: Katajala-Peltoma, S, Vuolanto, V. (eds.) *Religious Participation in Ancient and Medieval Societies. Rituals, Interaction and Identity*; Roma: Institutum Romanum Finlandiae; 39–49.
- **Harders, A-C.** 2013. Agnatio, Cognatio, Consanguinitas. Kinship and Blood in Ancient Rome. In: Johnson, C. H. et al. (eds.) *Blood & Kinship, Matter for Metaphor from Ancient Rome to the Present*. New York • Oxford: Berghahn Books; 18 – 39.
- **Harders, A-C.** 2013a. Matrona. In: Bagnall, R. S., Brodersen, K., Champion, C. B., Erskine A. and Huebner, S. (eds.) *The Encyclopedia of Ancient History, First Edition*. Blackwell Publishing Ltd.; 4353–4354.
- **Harders, A-C.** 2020. Kinship terms, used metaphorically. In: Erskine, A., Hollander, D. and Papaconstantinou, A. (eds.) *The Encyclopedia of Ancient History, Online Edition*. John Wiley & Sons, Ltd. (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781444338386.wbeah22176.pub2> - poslednji put stranici pristupljeno 23.04.2021.)
- **Harlow, M, Larsson Lovén, L.** (eds.) 2012. *Families in the Roman and Late Antique World*. New York: Continuum International Publishing Group.
- **Harlow, M, Laurence, R.** 2002. *Growing Up and Growing Old in Ancient Rome: A Life Course Approach*. London/New York: Routledge.
- **Harlow, M, Laurence, R.** 2011. Viewing the Old: Recording and Respecting the Elderly at Rome and in the Empire. In: C. Krötzel, K. Mustakallio (eds.) *On Old Age. Approaching Death in Antiquity and the Middle Ages*. Turnhout: Brepols; 3–23.
- **Harper, K.** 2012. Marriage and Family. In: Fitzgerald Johnson, S. (ed.) *The Oxford Handbook of Late Antiquity*. Oxford: Oxford University Press; 667–714.
- **Harrod, S. G.** 1909. *Latin Terms of Endearment and of Family Relationship: A Lexicographical Study Based on Volume VI of the Corpus Inscriptionum Latinarum*. Princeton, New Jersey: Falcon Press.
- **Hemelrijk, E. A.** 2012. Fictive Motherhood and Female Authority in Roman Cities. *EuGeStA*, N°2; 1–20.
- **Hersch, K. K.** 2010. *The Roman Wedding. Ritual and Meaning in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- **Hingley, R.** 2000. *Roman Officers and English Gentlemen: The Imperial Origins of Roman Archaeology*. Taylor & Francis e-Library.
- **Hope, V.** 1997. A Roof over the Dead: Communal Tombs and Family Structure. In: Laurence, R, Wallace-Hadrill A. (eds.) *Domestic Space in the Roman World: Pompeii and*

- Beyond*. Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series Number 2; Portsmouth; 69–88.
- **Hopkins, K.** 1965. The Age of Roman Girls at Marriage. *Population Studies*, 18(3). 309–327.
 - **Hopkins, K.** 1983. *Death and Renewal. Sociological Studies in Roman History*. Cambridge: Cambridge University Press.
 - **Huebner, S.** 2011. Household Composition in the Ancient Mediterranean – What Do We Really Know? In: Rawson, B. (ed.) *A Companion to Families in the Greek and Roman World*. Chichester: Wiley-Blackwell. 73–91.
 - **Huebner, S.** 2013. *The Family in Roman Egypt - A Comparative Approach to Intergenerational Solidarity and Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.
 - **Huebner, S.** 2017a A Mediterranean Family? A Comparative Approach to the Ancient World. In: Huebner, S, Nathan, G. (eds.) *Mediterranean Families in Antiquity. Households, Extended Families, and Domestic Space*. Oxford: Wiley-Blackwell; 3–26.
 - **Huebner, S.** 2017b Egypt as Part of the Mediterranean? Domestic Space and Household Structures in Roman Egypt. In: Huebner, S, Nathan, G. (eds.) *Mediterranean Families in Antiquity. Households, Extended Families, and Domestic Space*. Oxford: Wiley-Blackwell; 154–173.
 - **Huskinson, J.** 2011. Picturing the Roman Family. In: Rawson, B. (ed.) *A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*. Chichester: Wiley-Blackwell Publishing Ltd; 521–541.

I

- **Ignjatović, M.** 2011. Da li rimski svadbeni običaji žive i danas? *Godišnjak fakulteta pravnih nauka*, godina 1, broj 1; 201–207.

J

- **Jackson, J. T.C.B.** 2015. The Institution of the Family, Marriage, Kinship and Descent. In: Abasi-Ekong Edet (ed.) *Selected Topics in Nigeria Peoples and Culture*. Benin City, Dimaf Publishers.
- **Јанковић, М, Михајловић, В, Бандовић, А.** 2021. Прелиминарни резултати истраживања источне некрополе Ремезијане 2018–2020. *Гласник Српског археолошког друштва* 37; 217–251.
- **Јанковић, М, Михајловић, В, Бандовић, А.** 2023. Источна некропола Ремезијане: Прелиминарни резултати истраживања (2021–2022). *Зборник Народног музеја Србије* XXVI-1; 279–309.
- **Johnston, H. W.** 1903. *Private Life of the Romans*. Chicago: Scott, Foresman and company.
- **Jovanova, L.** 2005. Scupi from the 1st to the 3rd century according to new archeological and epigraphic evidence. In: M. Mirković (Hrsg.) *Römische Städte und Festungen an der Donau, Akten der Regionalen Konferenz* (Beograd 2003); Beograd: Filozofski fakultet Beograd; 153–166.
- **Jovanova, L.** 2012. Roman Military Diploma from the Reign of Vespasian found at the Territory of Scupi. *Folia archaeologica Balkanica (Stephanos Archaeologicos in Honorem Professoris Ivani Mikulčić)*, vol. II; Skopje: Faculty of Philosophy, Department of Art History and Archaeology; 383–398.
- **Jovanova, L.** 2016. Colonia Flavia Scupinorum – The world of the dead. *Acta Musei Tiberiopolitani*, Vol. 1; 54–73.

- **Јованова et al. 2017** – Јованова, Л, Вељановска, Ф, Велова Граорковска, М, Станков, А. 2017. *Една слика за темната страна на римската историја, Скупи – Гробница со масовно погребување*. Музеј на град Скопје.
- **Јовановић, А.** 1985. Римски надгробни споменик из Новопазарске бање. *Новопазарски зборник* 9; 33–38.
- **Јовановић, А.** 2003. Белешке уз римске надгробне споменике са дарданског простора. *Новопазарски зборник* 27; 49–58.
- **Јовановић, А, Цуњак, М.** 1987. Нови налази касноантичких гробова у Смедереву. *Саопштења XIX*; 139–146.
- **Јовановић, А, Цуњак, М.** 1994. Археолошка истраживања у Дубравици (античком Маргуму) током 1989. и 1990. године. *Саопштења XXVI*; 107–122.
- **Јовановић, V.** 1967. Banjica kod Peći u Metohiji – funerarna gradevina. *Arheološki pregled* 9; 121–125.
- **Јовић, М, Danković, I, Mitić, M.** 2017. Zaštitna arheološka iskopavanja kasnoantičke nekropole na lokalitetu Pećine (Viminacijum) 2015. godine. U: I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović (ur.) *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*; Beograd: Arheološki institut; 57–61.
- **Јовичић, М, Богдановић, И.** 2022. Римска религија, разни култови и хришћанство у Виминацијуму. У: Војвода, М, Данковић, И, Миловановић, Б. (ур.) *Vivere in vrbe Viminacium*, Том 1; Београд: Археолошки институт; 99–200.
- **Juntunen, K.** 2018. “Married with Children” – The Marital Patterns of Roman Auxiliary Soldiers in the Diplomata Militaria. In: Sommer, C. S, Matešić, S. (Hrsg.) *Limes XXIII, Proceedings of the 23rd International Congress of Roman Frontier Studies Ingolstadt 2015*. Mainz: Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege · Deutsche Limeskommission; 1039–1045.

К

- **Kampen, N. B.** 2008. The Family in late Antique Art. In: Lovén, L, Strömberg, A. (eds.) *Public Roles and Personal Status: Men and Women In antiquity: Proceedings of the Third Nordic Symposium on Gender and Women's History in Antiquity, Copenhagen, 3-5 October 2003*. Sweden: Paul Forlag Astroms; 123–142.
- **Карадимитрова, К.** 2007. *Contra votum* или за почетокот на христијанската лексика. *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика* 3, 2; 103–115.
- **Карадимитрова, К.** 2009. Нови данни за земеделието в района на Рациарија. *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика* 5; 293–300.
- **Карадимитрова, К.** 2010. *Flamen primus municipii Aeliani* или за муниципиите основани от Хадриан. *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика* 6; 179–189.
- **Kaufmann-Heinimann, A.** 2007. Religion in the House. In: Rüpke, J. (ed.) *A Companion to Roman Religion*. Blackwell Publishing Ltd; 188–201.
- **Keegan, P.** 2017. Traces of the Unfamiliar. Epigraphic Evidence for Extended Families on the Margins in Roman Italy. In: Nathan, G. (eds.) *Mediterranean Families in Antiquity. Households, Extended Families, and Domestic Space*. Oxford: Wiley-Blackwell; 95–120;
- **Keesing, R. M.** 1975. *Kin groups and social structure*. Holt, Rinehart and Winston
- **Keppie, L.** 1991. *Understanding Roman inscriptions*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- **King, M.** 2000. Commemoration of Infants on Roman Funerary Inscriptions. In: Oliver, G. J. (ed.) *The epigraphy of Death: Studies in the History and Society of Greece and Rome*; Liverpool: Liverpool University Press ; 117–154.
- **Kleiner, D.** 1987. Women and Family Life on Roman Imperial Funerary Altars. *Latomus*, T. 46, Fasc. 3; 545–554.

- **Korać, M.** 2007. *Slikarstvo Viminacijuma*. Centar za nove tehnologije: Viminacium-Beograd.
- **Korać, M.** 2019. *Viminacium-urbs et castra legionis: research, protection, presentation and valorization*. Belgrade: Institute of Archaeology.
- **Korać, M, Golubović, S.** 2009. *Viminacium Više grobalja 281–530 (kremacija), 268–550 (Inhumacija) Tom 2*. Beograd: Arheološki institut.
- **Kondić, V.** 1965. *Sepulkralni spomenici sa teritorije rimske provincije Gornje Mezije*. Doktorska disertacija, Odeljenje za arheologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- **Krause, J-U.** 2011. Children in the Roman Family and Beyond. In: Peachin, M. (ed.) *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*. Oxford University Press; 623–642.
- **Крунић, С.** 1995. Римска некропола из Косовске улице у Сингидунуму. *Гласник Српског археолошког друштва* 10; 192–201.
- **Kurilić, A.** 1995. Obitelj u ranorimskoj Liburniji. *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zagrebu* 34 (21) (1994–95); 47–83.

L

- **Lacey, W. K.** 1986. Patria potestas. In: Rawson, B. (ed.) *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*. Ithaca, New York: Cornell University Press. 121–144.
- **Lacombe, P.** 1889. *La famille dans la société romaine: étude de moralité comparée*. Lyon: Lecrosnier et Babé.
- **Laes, C.** 2007. Grandmothers in Roman Antiquity: A Note on Avia Nutrix (AE 2007, 298). *Melita Classica: Journal of the Malta Classics Association*, Vol. 2; 99–113.
- **Laes, C.** 2013. Male Virgins in Latin Inscriptions from Rome. In: Katajala-Peltomaa, S, Vuolanto, V. (eds.) *Religious Participation in Ancient and Medieval Societies: Rituals, Interaction and Identity*; Institutum Romanum Finlandiae; 105–119.
- **Laes, C.** 2023. Aunts and the Roman Family: *Materterae* and *Amitae* in Latin Inscriptions. *Arctos* 57; 103–155.
- **Laes, C, Vuolanto, V.** 2017. Household and Family Dynamics in Late Antique Southern Gaul: Households, Extended Families, and Domestic Space. In: Huebner, S, Nathan, G. (eds.) *Mediterranean Families in Antiquity. Households, Extended Families, and Domestic Space*. Oxford: Wiley-Blackwell; 258 – 282.
- **LaFosse, T. M.** 2017. Age Hierarchy and Social Networks among Urban Women in the Roman East. In: Nathan, G. (ed) *Mediterranean Families in Antiquity. Households, Extended Families, and Domestic Space*. Oxford: Wiley-Blackwell; 204 – 220;
- **Лаловић, А, Јовановић, С.** 1981. Рготина, античко налазиште. *Старинар* XXXI (1980); 81–86.
- **Larsson Lovén, L.** 2003. Funerary art, gender and social class. Some aspects from Roman Gaul. In: *Gender, Cult and Culture in the Ancient World from Mycenae to Byzantium: Proceedings of the Second Nordic Symposium on Gender and Women's History in Antiquity, Helsinki 20–22 October 2000*; Sävedalen; 54–70.
- **Larsson Loven, L.** 2010. Coniugal Concordia: Marriage and Marital Ideals on Roman Funerary Monuments. In: Larsson Lovén, L, Strömberg, A. (eds.) *Ancient Marriage in Myth and Reality*; Newcastle: Cambridge Scholars Publishing; 204–220.
- **Larsson Lovén, L.** 2012. Roman Family Reliefs and the Commemoration of Work: Text, Images and Ideals. In: Harlow, M, Larsson Lovén, L. (eds.) *Families in the Roman and Late Antique World*; New York: Continuum International Publishing Group; 141–156.
- **Larsson Lovén, L.** 2013. Children and Childhood in Roman Commemorative Art. In: J. Evans Grubbs and T. Parkin with R. Bell (eds.) *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*. Oxford: Oxford University Press, 302–321.

- **Larsson Lovén, L.** 2020. "... and left his parents in mourning". Grief and commemoration of children on Roman memorials. In: Prusac Lindhagen, M, von Ehrenheim, H. (eds.) *Reading Roman Emotions. Visual and textual interpretations*. Stockholm: Publikationsnämnden över de Svenska Instituterna vid Rom och Athen; 149–162.
- **Lassen, E. M.** 1997. The Roman Family: Ideal and Metaphor. In: Moxnes, H. (ed.) *Constructing Early Christian Families. Family as Social Reality and Metaphor*. London and New York: Routledge. 103–120.
- **Lattimore, R.** 1962. *Themes In Greek And Latin Epitaphs*. Illinois: University of Illinois Press.
- **Laurence, R, Strömberg, A.** (eds.) 2012. *Families in the Greco-Roman World*. Continuum International Publishing Group.
- **Layne, J. M.** 2008. *The Enculturative Function of Toys and Games in Ancient Greece and Rome*. Master thesis, Faculty of the Graduate School of the University of Maryland, College Park.
- **Lekić, M.** 1963. Carina, Kladovo - antička nekropola. *Arheološki pregled* 5; 115–116.
- **Lelis, A, Percy, W, Verstraete, B.** 2003. *The Age of Marriage in Ancient Rome*. Lewiston, N. Y: Edwin Mellen Press.
- **Lentano, M.** 2018. Kinship. In: Bettini, M, Short, W. (eds.) *The World through Roman Eyes. Anthropological Approaches to Ancient Culture*. Cambridge: Cambridge University Press; 171–190.
- **Lindsay, H.** 2011. Adoption and Heirship in Greece and Rome. In: Rawson, B. (ed.) *A Companion to Families in Greek and Roman World*. Chichester: Wiley-Blackwell; 346–360.
- **Lloris, F. B.** 2015a Latin Epigraphy: The Main Types of Inscriptions. In: Bruun, Ch, Edmonson, J. (eds.) *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*; Oxford — New York: Oxford University Press; 89–110.
- **Lloris, F. B.** 2015b The "Epigraphic Habit" in the Roman World. In: Bruun, Ch, Edmonson, J. (eds.) *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*; Oxford – New York: Oxford University Press; 131–148.
- **Лома, С.** 2010. Домородачко становништво Косова и Метохије у римско доба у антропонији. У: Атлагић, М. (ур.) *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима: међународни тематски зборник. Књ. 3, Историја, Историја уметности*; 19–40.

LJ

- **Љубомировић, И.** 2015. Допринос Николе Вулића прикупљању и тумачењу античких натписа. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 45/2; 173–190

M

- **Mander, J.** 2012. The Representation of Physical Contact on Roman Tombstones. In: Harlow, M. and Larsson Lovén, L. (eds.) *Families in the Roman and Late Antique World*; New York: Continuum International Publishing Group; 64–84.
- **Manson, M.** 1983. The emergence of the small child in Rome (Third century BC-First century AD). *History of Education: Journal of the History of Education Society, Volume 12*, 1983 - Issue 3; 149–159.
- **Mantzilas, D.** 2017. Laudationes Mulierum: Lives and Virtues of Five Exceptional Women. *Carpe Diem*, Vol. 2, Issue 2; 297–338.
- **Marjanović, M.** 2018. Contribution to the study of the funerary iconography in Upper Moesia – representations of physical contact on Roman sepulchral monuments. *Archaeology and Science* 13 (2017); 77–88.

- **Marjanović-Vujović, M.** 1968. Dubočaj, Grocka, rimska grobnica. *Arheološki pregled* 10; 131–132
- **Martin, D. B.** 1996. The Construction of the Ancient Family: Methodological Considerations. *The Journal of Roman Studies*, Vol. 86; Society for the Promotion of Roman Studies; 40–60.
- **Matei-Popescu, F, Țentea, O.** 2018. *Auxilia Moesiae Superioris*. Mega Publishing House
- **Mattingly, D. J.** 1996. From one colonialism to another: imperialism and the Maghreb. In: Webster, J, Cooper, N. (eds.) *Roman imperialism: post-colonial perspectives*. Leicester Archaeology Monograph 3. Leicester: School of Archaeological Studies, University of Leicester; 49–69.
- **McWilliam, J.** 2001. Children among the Dead: The Influence of Urban Life on the Commemoration of Children on Tombstone Inscriptions. In: Dixon, S. (ed.) *Childhood, Class and Kin in the Roman world*. London: Routledge; 74–98.
- **Meyer, E.** 1990. Explaining the epigraphic habit in the Roman Empire: the evidence of epitaphs. *The Journal of Roman Studies* Vol. 80; 74–96.
- **Meyer, E.** 2011. Epigraphy and Communication. In: Peachin, M. (ed.) *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*. Oxford: Oxford University Press; 192–226.
- **Mihajlović, V. D.** 2012. Rimska spomeničko-epigrafska praksa: antropološki pristup. *Istraživanja* 23; Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju; 33–50.
- **Mikić, I.** 2007. Antropološki osvrt na pagansku grobnicu G-2624 antičkog Viminacijuma. *Arheologija i prirodne nauke*, 3; 37–43.
- **Mikić, Ž.** 1988. Rezultati epigenetske obrade masovnog groba 4924 sa antičkog Viminacijuma. *Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije* 25; 19–34.
- **Микић, Ж.** 1993. Виминацијум – антрополошки преглед групних гробова римског периода. *Саопштења* XXV; 197–207.
- **Микулчић, И.** 1975. Раноримски скелетни гробови из Скупа. *Старинар* XXIV–XXV; 89–102.
- **Milić, A.** 2007. *Sociologija porodice (kritika i izazovi)*. Beograd: Čigoja štampa.
- **Милин, М.** 2002. Новооткривени римски епиграфски споменици из Сочанице (Косово). *Старинар* 52; 163–174.
- **Milošević, G.** 2005. Funerary Structures on Private Estates in the Later Roman Empire: Case Study Viminacium. In: Mirković, M. (ed.) *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der Regionalen Konferenz Beograd 16–19 Oktober 2003*; 177–184.
- **Милошевић, Г.** 2017. Породични маузолеј у селу Брестовик код Београда. *Саопштења* XLIX; 7–23.
- **Milošević-Jevtić, G.** 2014. Architecture of ‘the family mausoleums’ on Danube limes between Singidunum and Pontes. In: *International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM2014, Conference Proceedings, September 1-9, 2014, Book 3*, Vol. 1; Wien: SGEM World Science; 323–330.
- **Миловановић, Б.** 2001. Вегетабилни мотиви на надгробним споменицима из Виминацијума. *Viminacium* 12 (Пожаревац); 109–134.
- **Milovanović, B, Mrdić, N.** 2008. The She-Wolf Motif with Romulus and Remus on a Tomb Stela of an Augustal from Viminacium, In: *Bollettino di Archeologia online, Volume Speciale (The XVII International Congress of Classical Archaeology meetings between Cultures in the Ancient Mediterranean, 22–23 Sept. 2008 in Roma)*; Roma: Ministero per I Beni e le Attività Culturali; 90–94.
- **Milovanović, B, Kosanović, I, Mrdić, N.** 2018. Arheološka istraživanja na lokalitetu Rit (Viminacijum) u 2016. godini. U: I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović (ur.) *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2016. godini*; Beograd: Arheološki institut; 43–53.

- **Milovanović, B, Mrđić, N, Danković, I.** 2021. Arheološka istraživanja na lokalitetu Rit (Viminacium) u 2018. godini. U: S. Vitezović, M. Radišić, Đ. Obradović (ur.) *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2018. godini*; Beograd: Arheološki institut; 101–114.
- **Mirdita, Z.** 1980. Novitates epigraphicae e Dardania Collectae. *Arheološki vestnik* 31; 186–198.
- **Mirković, M.** 1968. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- **Mirković, M.** 1976. Premiere partie: Singidunum et son territoire. En: *Inscriptions de la Mésie supérieure I. Singidunum et le Nord-Ouest de la province*. Beograd: Filozofski fakultet, Centar za antičku epigrafiku i numizmatiku = **IMS I**
- **Мирковић, М.** 1981. Централне балканске области у доба позног Царства. У: *Историја српског народа, књ. I. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*; Београд: Српска књижевна задруга; 89–105.
- **Mirković, M.** 1986. *Inscriptions de la Mésie supérieure II. Viminacium et Margum*. Beograd: Filozofski fakultet, Centar za antičku epigrafiku i numizmatiku = **IMS II**
- **Mirković, M.** 1987. Neues Militärdiplom aus der Umgebung von Viminacium. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 70 (1987); 189–194.
- **Мирковић, М.** 1988. Римско село Бубе код Сингидунума. *Старинар* 39; 99–104.
- **Mirković, M.** 1997. Tri nova natpisa iz Singidunuma. *Singidunum* 1; 57–63.
- **Mirković, M.** 1999. New Fragments of Military Diplomas from Viminacium. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 126; 249–254.
- **Mirković, M.** 2003. Neue Inschriften aus Viminacium. *Viminacium* 13–14; 97–107.
- **Мирковић, М.** 2006. Један латински натпис из Сеона (Aureus Mons). *Смедеревски зборник* 1; 13–20.
- **Mirković, M.** 2007. Married and Settled: The Origo, Privileges and Settlement of Auxiliary Soldiers. In: Speidel, M, Lieb, H. (eds.) *Militärdiplome. Die Forschungsbeiträge der Berner Gespräche von 2004*; Stuttgart: Franz Steiner Verlag; 327–343.
- **Mirković, M.** 2008. *Rea Silvija i sedam rimskih kraljeva. Srodstvo i vlast u ranom Rimu*. Beograd: Pravni fakultet univerziteta u Beogradu.
- **Mirković, M.** 2015. Patria potestas or murder in the family. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, vol. 63, br. 3; 5–17.
- **Mirković, M.** 2015a *Rimljani na Đerdapu - Istorija i natpisi*. Zaječar: Narodni muzej Zaječar, Muzej Krajine Negotin
- **Mirković, M.** 2018. Onomastique dardannienne dans le contexte de famille. In: Maksimović, Lj, Ricl, M. (eds.) *Students and Colleagues for Professor Fanoula Papazoglou. International Conference in Honour of Professor Fanoula Papazoglou*, Belgrade October 17-18, 2017; Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts; 79–90.
- **Митић, М.** 2014. *Жене и лимес: накит у римским утврђењима на Ђердапу*. Мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- **Mócsy, A.** 1974. *Pannonia and Upper Moesia, A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London and Boston: Routledge.
- **Moreau, P.** 2013. The Bilineal Transmission of Blood in Ancient Rome. In: Johnson, C. H. et al. (eds.) *Blood & Kinship, Matter for Metaphor from Ancient Rome to the Present*. New York • Oxford: Berghahn Books; 40–60.
- **Morris, J, Roxan, M.** 1977. The Witnesses to Roman Military Diplomata. *Arheološki vestnik* 28; 299–333.
- **Mouritsen, H.** 2011. The Families of Roman Slaves and Freedmen. In: Rawson, B. (ed.) *A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*. Blackwell publishing; 129–144.

- **Nevett, L.** 1999. Perception of Domestic Space in Roman Italy. In: Rawson, B, Weaver, P. (eds.) *The Roman family in Italy: status, sentiment, space*. Canberra and Oxford: Clarendon Press and Humanities research centre; 281–298.
- **Nevett, L.** 2010. *Domestic Space in Classical Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- **Nicols, J.** 2011. Hospitality among the Romans. In: Peachin, M. (ed.) *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*. Oxford: Oxford University Press; 422–437.
- **Nikolić, S, Marjanović, M. and Stojić, G.** 2021. The Necropolis Along The North-Western Corner Of The Legionary Fortress In Viminacium. In: *Archaeology and Science* 17 (2021). 15–40.
- **Николовски, З.** 2006. Некрополата Дрезга С. Лопате – кумановско, истражувања 1998-2000. *Macedoniae acta archaeologica* 17 (2006); 231–260.
- **Нинковић, В.** 2015. Римски камени саркофази из Народног музеја у Београду. *Зборник Народног Музеја* XXII/1; 145–170.
- **Нинковић, В.** 2022а Супруге римских војника. У: Поповић, И, Ратковић, Д, Борић-Брешковић, Б. (ур.) *Femina Balcanica. Mater/Matrona/Augusta/Dea. Жена на Балкану у античком добу*. Београд: Народни музеј Србије; 135–139.
- **Нинковић, В.** 2022б Брига два мушкарца за сахрану две жене изван породичне структуре. У: Поповић, И, Ратковић, Д, Борић-Брешковић, Б. (ур.) *Femina Balcanica. Mater/Matrona/Augusta/Dea. Жена на Балкану у античком добу*. Београд: Народни музеј Србије; 144–147.
- **Noy, D.** 2011. Foreign Families in Roman Italy. In: Rawson, B. (ed.) *A Companion to Families in Greek and Roman World*. Chichester: Wiley-Blackwell; 145–160.

O

- **Orr, D.** 1978. Roman Domestic Religion: The Evidence of the Household Shrines. In: Haase, W. (ed.) *Band 16/2. Teilband Religion (Heidentum: Römische Religion, Allgemeines [Forts.])*. Berlin, Boston: De Gruyter; 1557–1591.
- **Osgood, J.** 2011. Making Romans in the Family. In: Peachin, M. (ed.) *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*. Oxford University Press; 69–83.

P

- **Papazoglu, F.** 1969. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- **Paprenica, J.** 1986. Vajuga – Pesak, Necropole I. У: *Ђерданске свеске* III; Београд: Археолошки институт • Народни музеј • Одељење за археологију Филозофског факултета; 223–227.
- **Paškvalin, V.** 2008. Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska nekropola. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 35/37; 101–179.
- **Parkin, T.** 1997. Out of sight, out of mind: elderly members of the Roman family. In: Rawson, B, Weaver, P. (eds) *The Roman Family in Italy: Status, Sentiment and Space*; Canberra and Oxford, 123–148.
- **Parkin, T.** 1998. Ageing in antiquity: status and participation. In: Johnson, P, Thane, P. (eds.) *Old Age from Antiquity to Post-Modernity*. London-New York: Routledge; 19–42.
- **Patt, R. C.** 2024. “Probably Alexandria”: Gold-Glass Portraiture and the Allure of Egypt. *American Journal of Archaeology* Vol. 128, No. 2; 221–242.

- **Patterson, J. R.** 2000. Living and Dying in the City of Rome: Houses and Tombs. In: Hazel, D, Coulson, J. (eds.) *Ancient Rome: The Archaeology of the Eternal City*; Oxford: Oxford University School of Archaeology; 259–289.
- **Pázsint, A-I.** 2019. Notes on the family links from Lower Moesia. *Journal of Ancient History and Archeology*, No.6.4/2019; 110–117.
- **Pelcer, O.** 2009. *Dojilje u rimskom Egiptu*. Beograd: Utopija.
- **Pérez Maestro, C.** 2007. El puticuli de Emerita Augusta. In: Faber, A. et al. (Hrsg.) *Körpergräber des 1–3. Jahrhunderts in der römischen Welt: internationales Kolloquium Frankfurt am Main, 19–20.11.2004*; Frankfurt: Archäologisches Museum; 291–304.
- **Petković, S.** 2017. Roman Necropolis with Cremation in Davidovac near Vranje – Contribution to Study of Mala Kopašnica – Sase Type Graves. In: Vujović, M. (ed) *Ante portam auream. Studia in honorem professoris Aleksandar Jovanović*. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of philosophy; 151–176.
- **Petković, S, Ružić, M.** 2005. Roman necropolis. In: Petković et al. *Roman and Medieval necropolis in Ravna near Knjaževac*. Belgrade: Archaeological institute; 23–176.
- **Petković, S, Ilijić, B.** 2013. Votive altar of Lucius Petronius Timachus. *Starinar* LXIII; 53–72.
- **Petković, Ž.** 2006. The Municipium D(robeta?) and an Inscription found at Aquae (Prahovo). In: D. Benea (Ed.) *Daci și Romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman (Timișoara 24-26 martie 2006). Simpozionul internațional*. Timișoara: Universitatea de Vest din Timișoara; 234–235.
- **Петровић, Н.** 2020. Иконографија представа на надгробној стели из Горњег Међурова код Ниша. *Саопштења* LII–2020; 203–214.
- **Петровић, П.** 1975. *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*. Посебна издања 14. Београд: Археолошки институт.
- **Petrović, P.** 1979. *Inscriptions de la Mésie supérieure IV. Naissus — Remesia — Horreum Margi*. Beograd: Centre d'Études Épigraphiques et Numismatiques = **IMS IV**
- **Petrović, P.** 1995. *Inscriptions de la Mésie supérieure III/2. Timacum minus et la Vallée du Timok*. Beograd: Centre d'Études Épigraphiques et Numismatiques = **IMS III/2**
- **Phang, S. E.** 2001. *The Marriage of Roman soldiers (13 BC – AD 235). Law and Family in the Imperial Army*. Leiden-Boston-Cologne.
- **Пилиповић, С.** 2007. *Мит и љубав. Представе на надгробним споменицима римске провинције Горње Мезије*. Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт.
- **Pilipović, S.** 2012. Free-Standing Medallions with Portraits in Upper Moesia. *Revue des études anciennes, Annales de l'Université Michel de Montaigne - Bordeaux 3*, Tome 114, n°1; Bordeaux; 101–116.
- **Пилиповић, С.** 2019. Свитака као атрибут покојника: надгробне стеле са портретима из Сингидунума. *Зборник народног музеја XXIV-1/2019 Археологија*; 169–188.
- **Pilipović, S.** 2022. *Nadgrobne stele Viminacijuma*. Beograd: Arheološki institut.
- **Pine, F.** 2002. Family. In: Barnard, A., Spencer, J. (eds.) *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London & New York: Routledge.
- **Pollini, J.** 2008. A New Bronze Lar and the Role of the Lares in the Domestic and Civic Religion of the Romans. *Latomus*, T. 67, Fasc. 2; 391–398.
- **Pomeroy, S. B.** 1975. *Goddesses, Whores, Wives, & Slaves. Women in Classical Antiquity*. New York: Schocken Books.
- **Поп-Лазич, П, Јовановић, А, Мркобрад, Д.** 1992. Нови археолошки налази на јужним обронцима Космаја. *Гласник Српског археолошког друштва* 8: 135–143.
- **Pop-Lazić, S.** 2002. Nekropole rimskog Singidunuma. *Singidunum* 3, 7–100.
- **Поповић, М.** 1979. Прилог проучавању некрополе античког Сингидунума. *Старинар* XXX; 109–112.

- **Поповић, И.** 2012. Породични надгробни споменик са Космаја и Симплиције, прокуратор рудника на Авали, Космају и Руднику. *Гласник Српског археолошког друштва* 28; 31–46.
- **Поповић, И.** 2022. Породични надгробни споменик у облику шкољке са Космаја. У: Поповић, И, Ратковић, Д, Борић-Брешковић, Б. (ур.) *Femina Balcanica. Mater/Matrona/Augusta/Dea. Жена на Балкану у античком добу*. Београд: Народни музеј Србије; 148–153.

R

- **Radin, M.** 1914. Gens, Familia, Stirps. *Classical Philology*, Vol. 9, No. 3; 235–247.
- **Ранков, Ј.** 1983. Касноантичко стаклено дно рађено у техници *fondi d'oro*. *Зборник Народног музеја* 11/1, Београд; 85–89.
- **Рашковић, Д.** 2017. Прилози познавању римских путних станица у Поморављу. *Караџић, часопис за историју, археологију, етнологију и уметност*, 9; 59–74.
- **Ратковић, Д.** 2022. Свет жене у римској породици. У: Поповић, И, Ратковић, Д, Борић-Брешковић, Б. (ур.) *Femina Balcanica. Mater/Matrona/Augusta/Dea. Жена на Балкану у античком добу*. Београд: Народни музеј Србије; 123–133.
- **Rawson, B.** 1966. Family Life among the Lower Classes at Rome in the First Two Centuries of the Empire. *Classical Philology*, Vol. 61, No. 2; 71–83.
- **Rawson, B.** 1974. Roman Concubinage and Other De Facto Marriages. *Transactions of the American Philological Association*, Vol. 104; 279–305.
- **Rawson, B. (ed.)** 1986. *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- **Rawson, B.** 1986. The Roman Family. In: Rawson, B. (ed.) *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*. Ithaca, New York: Cornell University Press. 1–57.
- **Rawson, B.** 1986a Children in the Roman Familia. In: Rawson, B. (ed.) *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*. Ithaca, New York: Cornell University Press. 170–200.
- **Rawson, B.** 1989. Spuria and the Roman View of Illegitimacy. *Antichthon*, 23; 10–41.
- **Rawson, B. (ed.)** 1991. *Marriage, Divorce, and Children in Ancient Rome*. Oxford: Oxford University Press.
- **Rawson, B.** 1991. Adult- child relationships in Roman society. In: Rawson, B. (ed.) *Marriage, Divorce, and Children in Ancient Rome*. Oxford: Oxford University Press; 7–30.
- **Rawson, B.** 1997. Representations of Roman Children and Childhood. *Antichthon* 31; 74–95.
- **Rawson, B.** 2003. *Children and Childhood in Roman Italy*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- **Rawson, B. (ed.)** 2011. *A Companion to Families in Greek and Roman World*, Chichester: Wiley-Blackwell.
- **Rawson, B, Weaver, P. (eds.)** 1999. *The Roman family in Italy: status, sentiment, space*. Canberra and Oxford: Clarendon Press and Humanities research centre.
- **Rawson, B, Weaver, P.** 1999. Introduction. In: Rawson, B, Weaver, P. (eds.) *The Roman family in Italy: status, sentiment, space*. Canberra and Oxford: Clarendon Press and Humanities research centre; 1–5.
- **Redžić, S, Danković, I.** 2012. Истраžивања funerарних celina на локацији Над Klepečkom. У: I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović (ur.) *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*; Beograd: Arheološki institut; 55–56.
- **Redžić, S, Jovičić, M, Danković, I.** 2017. Arheološka истраžивања на локалитету Rit (Viminacijum) u 2014. godini. У: I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović (ur.) *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*; Beograd: Arheološki institut; 77–86.

- **Redžić et al. 2018** – Redžić, S, Jovičić, M, Mrđić, N, Rogić, D. 2018. Zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Pećine (Viminacium) 2016. godine. U: I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović (ur.) *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2016. godini*; Beograd: Arheološki institut; 79–90.
- **Redžić et al. 2022.** – Redžić, S, Golubović, S, Vojvoda, M, Raičković-Savić, A, Mikić, I. 2022. *Viminacium: lokalitet kod Koraba: istočna nekropola*. Beograd: Arheološki institut.
- **Rustoiu, A.** 2022. The archaeology of female mobility and identity in southern Carpathian Basin. In: Dizdar, M. (ed.) *Iron Age Female Identities in the Southern Carpathian Basin. Serta Instituti Archaeologici 19*; Zagreb; 44–61.
- **Ружић, М.** 2017. Локалитет Гладно поље код Беле Паланке (Remesiana). У: Продановић Ранковић, И. (ур.) *Археолошка истраживања на аутопуту Е80*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе; 209–254.
- **Ружић, М, Јањић, Г.** 2011. Анепиграфске надгробне стеле. *Зборник Народног музеја XX-1/2011*; 217–230.
- **Ружић, М, Сладић, М.** 2013. Касноантичка гробница у Бандолу, Бела Паланка (Remesiana). *Зборник Народног музеја XXI-1/2013* археологија; 225–235.

S

- **Saller, R.** 1984. Familia, Domus, and the Roman Conception of the Family. *Phoenix* 38; 336–355.
- **Saller, R.** 1986. Patria potestas and the stereotype of the Roman family. *Continuity and Change*, Volume 1, Issue 1; 7–22.
- **Saller, R.** 1987. Men's Age at Marriage and Its Consequences in the Roman Family. *Classical Philology*, Vol. 82, No. 1; 21–34.
- **Saller, R.** 1994. *Patriarchy, Property and Death in the Roman Family*. Cambridge: Cambridge University Press.
- **Saller, R.** 1998. Symbols of gender and status hierarchies in the Roman household. In: Joshel, S. R, Murnaghan, S. (eds.) *Women and Slaves in Greco-Roman Culture: Differential Equations*. London and New York: Routledge; 85–91.
- **Saller, R.** 1999. Pater Familias, Mater Familias, and the Gendered Semantics of the Roman Household. *Classical Philology*, Vol. 94, No. 2 (Apr., 1999); Chicago: The University of Chicago Press; 182–197.
- **Saller, R.** 2011. The Roman Family as Productive Unit. In: Rawson, B. (ed.) *A Companion to Families in Greek and Roman World*, Chichester: Wiley-Blackwell; 116–128.
- **Saller R, Shaw, B.** 1984. Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves; *The Journal of Roman Studies* Vol. 74; 124–156 .
- **Salway, B.** 1994. What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700. *The Journal of Roman Studies* Vol. 84; 124–145.
- **Santoro L'Hoir, F.** 1992. *The Rhetoric of Gender Terms: 'Man', 'Woman', and the Portrayal of Character in Latin Prose*. Leiden: Brill.
- **Sánchez-Moreno Ellart, C.** 2013. Tabulae nuptiales. In: Bagnall, R. S, Brodersen, K, Champion, C. B, Erskine A, Huebner, S. (eds.) *The Encyclopedia of Ancient History, First Edition*. Blackwell Publishing Ltd; 6509–6510.
- **Scarfo, B. N.** 2012. *A Life Unlived: The Roman Funerary Commemoration of Children From the First Century BC to the Mid-Second Century AD*. Unpublished Master Thesis. Hamilton: McMaster University.
- **Scheidel, W.** 2005. Marriage, families, and survival in the Roman imperial army: demographic aspects. In: Erdkamp, P. (ed.), *The Blackwell Companion to the Roman army*; Malden, USA • Oxford, UK • Carlton, Victoria, Australia: Blackwell Publishing; 417 – 434.

- **Scheidel, W.** 2007. Roman Funerary Commemoration and the Age at First Marriage. *Classical Philology* 102, No. 4; 389–402.
- **Scheidel, W.** 2011. Monogamy and Polygyny. In: Rawson, B. (ed.) *A Companion to Families in Greek and Roman World*, Chichester: Wiley-Blackwell; 108–115.
- **Scott, M.** 2012. *Space and Society in the Greek and Roman Worlds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- **Scullard, H. H.** 1981. *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*. London: Thames and Hudson.
- **Sebesta, J.** 2001. Symbolism in the Costume of the Roman Woman. In: Sebesta, J, Bonfante, L. (eds.) *The World of Roman Costume*. Wisconsin: University of Wisconsin Press; 46–53.
- **Shala, E, Dana, D.** 2022. Nouveautés épigraphiques de Dardanie (I): inscriptions de Dresnik. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 221; 279–292.
- **Shaw, B.** 1984. Latin Funerary Epigraphy and Family Relationships in the Later Empire. *Historia, Zeitschrift für Alte Geschichte* 33; 457–497.
- **Shaw, B.** 1987. The Age of Roman Girls at Marriage: Some Reconsiderations. *Journal of Roman Studies*, 77; 30–46.
- **Shaw, B.** 1991. The Cultural Meaning of Death: Age and Gender in the Roman Family. In: Kertzer, D, Saller, R. (eds.) *The Family in Italy from antiquity to the present*. New Haven: Yale University Press; 66–90.
- **Shaw, B.** 1992. Explaining Incest: Brother-Sister Marriage in Graeco-Roman Egypt. *Man*, Vol. 27; 267–299.
- **Shaw, B, Saller, R.** 1984. Close-Kin Marriage in Roman Society? *Man*, Vol. 19; 432–444.
- **Sigismund Nielsen, H.** 1999. Interpreting Epithets in Roman Epitaphs. In: Rawson, B, Weaver, P. (eds.) *The Roman Family in Italy: Status, Sentiment, Space*; Oxford: Oxford University Press; 169–204.
- **Sigismund Nielsen, H.** 2001. The value of epithets in pagan and Christian epitaphs from Rome. In: Dixon, S. (ed.) *Childhood, Class and Kin in the Roman World*. London and New York: Routledge; 165–173.
- **Simić, Z.** 1997. Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja na prostoru jugoistočne nekropole Singidunuma. *Singidunum* 1; 21–56.
- **Smith, C.** 2006. *The Roman Clan: The Gens from Ancient Ideology to Modern Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- **Sokolowski, Ł.** 2017. Portrait as a Medium? Interpreting Funerary Portrait Reliefs from Palmyra as a Means of Communication. In: Cascino, R, De Stefano, F, Lepone, A, Marchetti, C.M. (eds) *TRAC 2016 Proceedings of the Twenty-Sixth Theoretical Roman Archaeology Conference*. Rome: Edizioni Quasar; 17–35.
- **Southon, E.** 2012. Fatherhood in Late Antique Gaul. In: Harlow, M. and Larsson Lovén, L. (eds) *Families in the Roman and Late Antique World*; London - New York: Continuum; 238–253.
- **Срејовић, Д.** 1975. Гробнице Аурелије Максимине и Паконије Монтане у Коминима (Муниципијум S.). *Зборник Народног музеја* (Београд) 8/1; 177–189.
- **Стаменковић, С, Иванишевић, В, Пешић, Ј.** 2016. Римска некропола у Малој Копашници. У: Перић, С, Булатовић, А. (ур.) Археолошка истраживања на аутопуту Е75 (2011–2014). Београд: Археолошки институт; 17–45.
- **Stănescu, A.** 2006. Castitas, innocentia, pietas. Epithets and stoic virtues on sepulchral inscriptions of women in roman Dacia. In: Gaiu, C, Găzdac, C. (eds.) *Fontes historiae studia in honorem Demetrii Protase*. Cluj-Napoca Bistrița: Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud; 613–620.
- **Станимировић, В.** 2006. Најстарији римски брак. У: Табороши, С. (ур.) *Развој правног система Србије и хармонизација са правом ЕУ-Прилози пројекту*, Књига I;

Београд: Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Београду; 460–486.

- **Станимировић, В.** 2009. Схватања о миразу у антици и њихов утицај на поимање мираза код Срба. У: Марицки Гађански, К. (ур.) *Антички свет, европска и српска наука*. Београд: Друштво за античке студије Србије.
- **Станковић, Е, Владетић, С.** 2018. Августова реформа брака и породице. *Српска политичка мисао*, број 4/2018. год. 25. vol. 62; 353–369.
- **Stankovska, M.** 2004. Les nouvelles inscriptions provenant de la Mésie Supérieure. *Živa antika* 54; 159–171.
- **Стефановић, Н.** 2020. Patria potestas у римском праву. *Култура полиса*, год. XVII, бр. 41; 235–244.
- **Stefanović, N, Zarubica, S.** 2020. Koncept braka u rimskom pravu i položaj žene u njemu. *Pravo - teorija i praksa* 2020, vol. 37, br. 2; 35–47.
- **Стефановић, С.** 2006. Физичко-антрополошка анализа скелетних остатака из касноантичке гробнице у Ремесијани. *Гласник Српског археолошког друштва* 22; 391–408.
- **Стоев, К.** 2015. L. Flaminus Crispus, ornatus ornamentis decurionalibus (в надгробен надпис от Рациария). *Национален исторически музей – София Известия*, том XXVII; 65–88.
- **Стоев, К, Христов, И.** 2014. Епиграфски паметници от Рациария. *Национален исторически музей – София Известия*, том XXVI; 65–88.
- **Стојић, И.** 2004. Скелети из касноантичке гробнице у Дрaжњу. *Годишњак града Београда* 51; 31–39.
- **Strong, A. K.** 2016. *Prostitutes and matrons in the Roman world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- **Szabó, M.** 2009. Tutela mulierum: The Institution of Guardianship over full Aged Women in the Late Roman Republic and Early Principate. *Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, №. 44; 57–78.

Š

- **Šašel, A, Šašel, J.** 1978. *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*. Ljubljana: Narodni muzej = **IL 1**
- **Šašel, A, Šašel, J.** 1986. *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*. Ljubljana: Narodni muzej = **IL 2**
- **Шпехар, П, Миладиновић-Радмиловић, Н, Стаменковић, С.** 2013. Касноантичка некропола на локалитету Давидовац-Црквиште. *Старинар* LXIII; 269–286.

T

- **Tasić, N.** 1992. Predkeltsko stanovništvo srpskog podunavlja i severnog Balkana. У: Tasić, N. (ur.) *Skordisci i starosedeoци u Podunavlju*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut; 75–82.
- **Terrenato, N.** 2019. *The Early Roman Expansion into Italy. Elite Negotiation and Family Agendas*. Cambridge: Cambridge University Press.
- **Tomović, M.** 1993. *Roman Sculpture in Upper Moesia*. Monographies No. 24. Belgrade: Institute of Archaeology.
- **Toynbee J. M. C.** 1971. *Death and burial in the Roman World*. London.
- **Treggiari, S.** 1991. *Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*. Oxford: Oxford University Press.

- **Treggiari, S.** 2007. *Terentia, Tullia and Publilia. The Women of Cicero's Family*. London and New York: Routledge.
- **Tschen-Emmons, J.** 2014. *Artifacts from Ancient Rome. Daily Life through Artifacts*. Santa Barbara: Greenwood.
- **Turner, B. S.** 1999. *Classical Sociology*. London: Sage publications

V

- **Varga et al.** 2018. – Varga, R, Pázsint, A.-I, Boda, I, Deac, D. 2018. Romans 1 by 1: Overview of a Research Project. *Digital Classics Online* 4.2; 37–63.
- **Vasić, M.** 1909. Le premier feuillet d'un diplôme militaire. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 53e année, N. 2; 130–134.
- **Васић Деримановић, Ј, Адамовић, Н, Николић, Е.** 2016. Двојни гроб и случајни налази античког периода из Ритопека. *Гласник Српског археолошког друштва* 32/2016; 155–181.
- **Величковић, М.** 1964. Надгробна статуа Амора из Губеревца. *Зборник Народног музеја* 4; 129–138.
- **Велков, В, Атанасова, Ј.** 1967. Латински надписи от Рациария. *Известия на Археологическия институт*, XXX; 143–156.
- **Војвода, М.** 2013. Мотив *Mater Castrorum* као тема реверсних представа на новцу и медаљонима Принципата. *Museum* 14 (2013); 27–36.
- **von Hesberg, H.** 2008. The Image of the Family on Sepulchral Monuments in the Northwest Provinces. In: *Memoirs of the American Academy in Rome. Supplementary Volumes, Vol. 7, Role Models in the Roman World. Identity and Assimilation*; Ann Arbor: University of Michigan Press; 257–272.
- **Вујовић, М.** 2021. Жене у римским провинцијама на тлу Србије. У: С. Јанковић-Пивљанин (ур.) *Жене на тлу Србије – од праисторије до савременог доба*. Београд: HERAedu; 31–72.
- **Вучковић-Тодоровић, Д.** 1957. Римски двојни гроб из Доброг дола код Скопља. *Старинар* VII-VIII; 289–297.
- **Vulović, D, Mikić, I, Miladinović-Radmilović, N.** 2021. Metodologija antropoloških istraživanja grupnih i masovnih sahrana. U: S. Vitezović, M. Radišić, Đ. Obradović (ur.) *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2018. godini*; Beograd: Arheološki institut; 221–229.
- **Vuolanto, V.** 2017. Grandmothers in Roman Egypt. In: *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol. 57; 372–402.

W

- **Walde, E.** 2005. Bemerkungen zu freistehenden Grabmedaillons in Noricum. In: Sanader, M. (Hrsg.): *Akten des VIII. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*. Zagreb, 5–8.V.2003. Zagreb: Golden Marketing; 131–139.
- **Wallace-Hadrill, A.** 1994. *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*. Princeton: Princeton University Press.
- **Wallace-Hadrill, A.** 1997. Rethinking the Roman Atrium House. In: Laurence, R, Wallace-Hadrill, A. (eds.) *Domestic Space in the Roman World: Pompeii and Beyond*. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology Supplementary Series, 22; 219–240.
- **Wallace-Hadrill, A.** 2003. Domus and Insulae in Rome: Families and Housefuls. In: Balch D. L, Osiek C. (eds.) *Early Christian Families in Context: An Interdisciplinary Dialogue*; Ann Arbor: Wm. B. Eerdmans Publishing; 3–18.

- **Wallace-Hadrill, A.** 2008. Housing the dead: the tomb as house in Roman Italy. In: Brink, L, Green, D. A. (eds.) *Commemorating the Dead. Texts and Artifacts in Context*; Berlin, New York: de Gruyter; 39–77.
- **Wallace-Hadrill, A.** 2015. What makes a Roman House a "Roman House"? In: Tuori, K, Nissin, L. (eds.) *Public and Private in the Roman House and Society*. Portsmouth, Rhode Island, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series) 102, 177–186.
- **Watts, D.** 2005. *Boudicca's Heirs, Women in Early Britain*. London-New York: Routledge.
- **Webb, L.** 2017. Gendering the Roman imago. *EuGeStA* n°7; 140–183.
- **Weber-Dellacroce, B.** 2015. *Kleinformale Bilder der römischen 'Kernfamilie': Untersuchungen zu Typen, Ikonographie und Bedeutungen*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät. Universität Trier.
- **Webster, J.** 2001. Creolizing the Roman provinces. *American Journal of Archaeology* Vol. 105, No. 2; 209–225.
- **Williams, M.** 2005. The Jewish Family in Judea from Pompey to Hadrian - the Limits of Romanization. In: George, M. (ed.) *The Roman Family in the Empire. Rome, Italy, and Beyond*; Oxford: Oxford University Press; 159–182.
- **Woolf, G.** 2005. Family History in the Roman North-West In: George, M. (ed.) *The Roman Family in the Empire. Rome, Italy, and Beyond*; Oxford: Oxford University Press; pp. 231–254.

Y

- **Yazlik, B.** 2022. Columbarium Tombs of the Koramaz Valley. *Speleology and Speleostology*, № 1; 126–140.

Z

- **Зотовић, Р.** 1995. *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*. Ужице.
- **Зотовић, Р.** 2006. Осврт на питање социјалне структуре становништва римског Сингидунума на основу епиграфских споменика. *Гласник САД*, 22; Београд; 281–293.
- **Зотовић, Љ, Јордовић, Ч.** 1990. *Viminacium I* некропола „Више Гробаља“. Београд: Археолошки институт, Републички завод за заштиту споменика културе.

Ž

- **Живановић, С.** 1979. Остаци људских скелета из римске гробне конструкције са Дорћола. *Старинар* XXX; 113–116.
- **Живановић, С.** 1984. Остаци људских костура из гробнице у Караташу код Кладова. *Бердапске свеске* II, Београд, 1984, 15–18.
- **Живић, М.** 2015. *Камена пластика на територији провинције Dacia Ripensis у раздобљу III-IV века*. Докторска дисертација, Одељење за археологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

PRILOZI

Katalog ikonografskih predstava

kat. br.	lokacija	vrsta predmeta/tip spomenika	opis	broj prikazanih individua	tip relacije prikazanih individua	prikazane individue	odnos prikazanih individua	bibliografija	datovanje	veza sa katalogom epitafa
1	Singidunum	stela	Nadgrobnna stela od krečnjaka sa lučnim zabatom i uokvirenim natpisnim poljem. U ugaonim poljima su rozete, a u zabatu su prikazane tri biste – odrasli muškarac i dvoje dece. Prema natpisu su deca verovatno starija devojčica i mlađi dečak, mada se detalji frizure, lica i odeće ne vide dobro usled oštećenja kamena, pa je teško odrediti pol dece. Muškarac nosi tuniku i sagum, koji je pričvršćen na desnom ramenu. Obema rukama grli decu, koja izgledaju starije nego što je navedeno u epitafu. Deca na sebi imaju neku vrstu ogrtača, od koga se raspoznaje samo drapirana tkanina.	3	PP	muškarac i dvoje dece (devojčica i dečak)	dvoje dece i stric	IMS I, 028	kraj II-početak III veka	kat. br. 3
2	Singidunum	stela	Nadgrobnna stela od krečnjaka, sa trougaonim zabatom i pravougaonom reljefnom nišom. U zabatu je trolisna ruža, a u ugaonim poljima vinova loza sa grožđem. U niši ispod zabata su biste žene i muškarca flankirane sa dva stuba sa korintskim kapitelima; istim stubovima je flankirano i natpisno polje. Žena ima tuniku dugih rukava i ogrtač, a kosa joj je skupljena u visoku punđu na vrhu glave; leva ruka joj je položena na desno rame muškarca. Muškarac ima bradu i bujnu kosu, obučen je u tuniku i ogrtač, a u levoj ruci drži svitak. Supružnici se rukuju desnom rukom (<i>dextrarum iunctio</i>).	2	NP	žena i muškarac	supružnici	IMS I, 035	druga polovina II veka	kat. br. 8
3	Singidunum	stela	Nadgrobnna stela od peščara sa lučnim zabatom i uokvirenim natpisnim poljem. U ugaonim poljima su delfini, a između zabata i natpisnog polja je girlanda sa glavama bikova. U niši su prikazane četiri biste – dve odrasle osobe i dvoje dece (prema natpisu bi trebalo da budu dva dečaka, ali se likovi i frizure se ne vide jasno usled oštećenja). Žena i muškarac su u gornjem redu, dok su deca, prikazana istog uzrasta, u donjem redu. Žena ima ogrtač i tuniku, kosa joj je razdeljena po sredini. Muškarac ima ogrtač i tuniku, kao i deca.	4	NP	žena, muškarac i dvoje dece (dva dečaka)	roditelji sa decom	IMS I, 041	kraj III – početak IV veka	kat. br. 14
4	Singidunum	stela	Nadgrobnna stela od peščara sa trougaonim zabatom i uokvirenim natpisnim poljem. U zabatu je rozeta sa dva lista, a u ugaonim poljima je lišće akantusa. U niši sa reljefom je u dva reda prikazano šest bisti koje uokviruju dva stuba sa korintskim kapitelima. U gornjem redu su prikazane dve žene i jedan muškarac, a u donjem redu troje dece približno istog uzrasta (dve devojčice i jedan dečak). Žena prikazana	6	/	dve žene, muškarac i troje dece (dve devojčice i jedan dečak)		IMS I, 045	druga polovina III veka	kat. br. 17

			sa leve strane ima kosu začesljenu i razdeljenu po sredini, najverovatnije sakupljenu u nisku punđu. Preko slojevite drapirane garderobe ima ogrtač, oko vrata se razaznaje ogrlica, a u desnoj ruci drži kružni predmet. Ženska osoba u sredini ima približno istu frizuru i garderobu, a oko vrata se nalazi ogrlica od kružnih perli ili bisera. Njena desna ruka je položena na rame deteta prikazanog ispred nje. Muška osoba nosi tuniku dugih rukava i sagum pričvršćen (kružnom) fibulom na desnom ramenu. Desna ruka mu je položena na rame devojčice koja je prikazana ispred njega, a u levoj drži predmet, verovatno svitak. Dve devojčice su prikazane sa leve i desne strane, a dečak u sredini. Svo troje nose neku vrstu ogrtača, predstavljenu drapiranim naborima. Devojčice imaju iste frizure kao odrasle žene, a devojčica prikazana levo oko vrata ima ogrlicu od kružnih perli ili bisera. Usled oštećenja kamena nisu vidljivi svi detalji lica, frizura, nakita i odeće prikazanih figura.							
5	Singidunum	stela	Nadgrobna stela od peščara sa lučnim zabatom; u ugaonim poljima su prikazani delfini. Niša sa reljefom je flankirana stubovima sa korintskim kapitelom, a iznad reljefa su kanelure koje formiraju motiv školjke. Natpisno polje je vertikalno podeljeno na dva dela i flankirano tordiranim stubovima. U niši su prikazane biste dve odrasle ženske osobe. Žena sa desne strane ima tuniku i ogrtač (<i>palla</i>) kojom joj je pokrivena glava. U levoj ruci drži duguljasti predmet koji se najčešće interpretira kao svitak, a desnom pridržava palu (gest poznat kao <i>pudicitia</i>). Žena sa leve strane ima kosu sakupljenu u punđu na vrhu glave, masivnu ogrlicu oko vrata, a odevena je najverovatnije u tuniku i ogrtač. U levoj ruci drži svitak, a u desnoj nejasan predmet koji podseća na uljanu lampu.	2	NR	dve žene	nisu u srodstvu	IMS I, 052; Пилиповић 2019, 173-175; Нинковић 20226.	druga polovina II – prva polovina III veka	kat. br. 20
6	Singidunum	stela	Fragment gornjeg dela stele od krečnjaka sa trougaonim zabatom. Očuvana je niša sa reljefom, koju flankiraju dva stuba, ukrasni friz ispod nje, i početni red natpisa – (D(is) M(anibus). U niši su prikazane biste žene i muškarca. Žena je sa leve strane, ima kosu razdeljenu po sredini i visoko podignutu, možda u pletenicama. Desnu ruku drži na grudima. Muškarac je sa desne strane, drži svitak u levoj ruci. Zbog loše očuvanosti nisu vidljivi svi detalji lica, frizure i kostima predstavljenih individua.	2	NP ?	žena i muškarac	supružnici?	IMS I, 062; Пилиповић 2019, 176-177.	I-II vek	
7	Sopot	stela	Nadgrobna stela od peščara sa trougaonim zabatom i uokvirenim natpisnim poljem. U zabatu je rozeta sa tri lista, a u ugaonim poljima su hipokampi. Nišu sa reljefom i natpisno polje flankiraju stubovi sa korintskim kapitelima, a na frizu ispod niše su prikazane rozeta i dve girlande. U reljefnoj niši su prikazane biste žene i dvoje dece. Žena je prikazana između dece koju grli obema rukama. Njena kosa je	3	NP	žena i dvoje dece	majka sa decom	IMS I, 119	druga polovina II – prve decenije III veka	kat. br. 33

			razdeljena po sredini i sakupljena na potiljku (verovatno u formi pletenica), a možda i prekrivena nekom vrstom mrežice. Dete prikazano sa leve strane je malo veće od onog prikazanog na desnoj. Mnogi detalji usled oštećenja kamena nisu jasni, kao ni pol i uzrast prikazane dece.							
8	Sopot	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka sa trougaonim zabatom i uokvirenim natpisnim poljem. U zabatu je stilizovana palmeta, a u gornjim uglovima stele su delfini. Iznad zabata je reljef sa prikazom dva simetrično postavljena naga dečaka (geniji/Erosi). Nišu sa reljefom flankiraju stubovi sa korintskim kapitelima, a natpisno polje uokviruje stilizovana girlanda sa motivom vinove loze, latica i rozeta. U niši su dve biste; žena je prikazana sa leve, a muškarac sa desne strane. Žena ima skupljenu kosu, tuniku i ogrtač koji drži obema rukama na prsima. Njena kosa je začešljana unazad, a minduše i ogrlica se ne vide jasno. Muškarac je prikazan sa bradom, u tunici i sagumu, sa kružnom fibulom na desnom ramenu i nejasnim oredmetom u rukama (možda razvijeni svitak).	2	NP	žena i muškarac	supružnici	IMS I, 122	kraj II – III vek	kat. br. 34
9	Stojnik	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka sa trougaonim zabatom i uokvirenim natpisnim poljem. U zabatu je stilizovana palmeta, a u gornjim uglovima stele su delfini. Niša sa reljefom i natpisno polje uokviruju stubovi sa korintskim kapitelima. U niši sa reljefom su prikazane biste tri skoro identično prikazana muškarca. Sva trojica imaju kratku kosu začešljanu unazad, kratku bradu, tuniku preko koje je sagum pričvršćen diskoidnom fibulom na desnom ramenu; u desnoj ruci drže kružni predmet ili voće.	3	NP	tri muškarca	otac i dvojica sinova/ trojica sinova?	IMS I, 125	II-III vek	kat. br. 32
10	Kosmaj	nadgrobni medaljon	Nadgrobni medaljon od mermera, u obliku školjke, sa postoljem. U udubljenoj niši medaljona su prikazane tri biste – žena, muškarac i dete. Žena ima tuniku ili haljinu, preko koje je ogrtač širokog ruba. Kosa joj je blago talasasta, razdeljena po sredini i začešljana iza ušiju; ispletana je u pletenicu, povijena i pričvršćena na temenu, verovatno trakom. Nosi kružne minduše sa dva priveska i S karikom, kao i ogrlicu sa loptastim perlama, možda od poludragog kamena ili bisera. Muškarac ima naglašene crte lica, bore na čelu, i brižljivo modelovanu kratku kosu začešljanu unazad, bradu i brkove. Otac i sin nose tunike, preko kojih su sagumi pričvršćeni diskoidnim fibulama na desnom ramenu. Ivce očeovog ogrtača su ornamentisane, verovatno vezom. Dečak je prikazan sa veoma sličnim crtama i izrazom lica kao otac.	3	NP ?	žena, muškarac i dete (dečak)	roditelji sa sinom?	Pilipović 2012, 103-104, cat. 2; Поповић 2012; 2022.	druga polovina III veka	
11	Smederevo	stela	Gornji deo stele od krečnjaka sa trougaonim zabatom. U zabatu je rozeta, a u ugaonim poljima su delfini. Nišu sa reljefom flankiraju dva tordirana stuba sa korintskim kapitelima, a ispod nje je prvi red natpisa – (D(is) M(anibus). U niši je prikazano sedam bisti, dva muškarca,	7	/	dva muškarca, žena i četvoro		IMS II, 190	druga polovina II – III vek	

			žena i četvoro dece. Muškarci su sa leve i desne strane, prikazani sa kovrdžavom kosom i bradom; muškarac prikazan levo ima ogrtač (sagum?) i kopču na desnom ramenu. U sredini je prikazana žena. Kosa joj je razdeljena po sredini, začesljana unazad i verovatno sakupljena u nisku punđu, a na ušima se uočavaju sumarno izvedene minduše. U donjem redu je prikazano četvoro dece, najverovatnije dve devojčice i dva dečaka (lice jednog od njih je oštećeno). Dečak prikazan levo ima sagum pričvršćen diskoidnom fibulom na desnom ramenu. Dve devojčice su prikazane u sredini; imaju istu frizuru – talasasta kosa im je razdeljena po sredini i sakupljena na potiljku. Jedna od njih je prikazana nešto veće od ostale dece i delimično između dva reda poprsja. Moguće je da se radi o starijem detetu, ili nekome ko se po nečemu (npr. statusu) razlikuje od ostalih. Svi odrasli drže ruku na ramenu deteta ispred sebe. Nije moguće odrediti precizno kostim, raspoznaje se samo drapirana tkanina.			dece/mladih (dve devojčice i dva dečaka)				
12	Smederevo	stela	Fragmentovana stela od krečnjaka, sa očuvanim reljefnim poljem i natpisnim poljem koje je bilo flankirano tordiranim stubovima. U niši je prikazano šest bisti, troje odraslih u gornjem redu i troje dece u donjem. Figure su prilično oštećene, posebno lica, a biste koje se nalaze sa desne strane su očuvane samo u obrisima.	6	/	troje odraslih i troje dece		IMS II, 188; Pilipović 2022, 123, kat. 52, T. XXXVIII/52	druga polovina II veka	
13	Smederevo	stela	Centralni deo nadgrobne stele od krečnjaka. Očuvan je deo reljefne niše ispod koje je friz sa vegetabilnim ornamentom, kao i natpisno polje flankirano oštećenim stubovima. U reljefnoj niši su prikazane tri biste, žena između dva muškarca. Njihove glave su u potpunosti oštećene. Odeveni su u drapiranu odeću (tuniku?) sa ogrtačima koji im padaju niz ramena.	3	NP	žena i dva muškarca	roditelji sa sinom	IMS II, 311; Pilipović 2022, 123-124, kat. 53, T. XXXVIII/53	II-III vek	kat. br. 61
14	Smederevo	nadgrobni medaljon	Nadgrobni medaljon od krečnjaka, u obliku školjke sa postoljem. U niši je prikazano šest bisti, troje odraslih u gornjem, i troje dece u donjem redu. Muškarac je prikazan u sredini, a sa obe strane je po jedna ženska osoba. Muškarac je obučen u tuniku, preko koje ima prebačen sagum pričvršćen fibulom na desnom ramenu. Njegova desna šaka je položena na desno rame žene sa njegove desne strane. Obe ženske osobe imaju istu frizuru; kosa je razdeljena po sredini i pada preko ušiju. Obe preko drapirane odore (tunike?) imaju neobičan ukras, ali je ženska figura prikazana desno dosta oštećena. Žena prikazana levo ima preko grudi dva komada tkanine koji se ukrštaju preko grudi; jedan od njih je tordiran. Dečja bista u sredini je dosta oštećena, ali su druge dve relativno očuvane. U pitanju su dečaci koji imaju ogrtače pričvršćene (diskoidnom?) fibulom na levom ramenu. Usled oštećenja kamena nije nisu vidljivi svi detalji lica, frizure i kostima predstavljenih individua.	6	/	dve žene, muškarac, troje dece (dva dečaka, treća bista je oštećena)		Pilipović 2012, 105, cat. 4, Fig. 4	sredina – druga polovina III veka	

15	Smederevo	nadgrobni medaljon	Nadgrobni medaljon od krečnjaka, kružnog oblika, sa postoljem. U uokvirenoj niši je prikazano sedam bisti, troje odraslih u gornjem, i i četiri biste mladih osoba/dece u donjem redu. Žena je prikazana sa leve strane, njena kosa se u kovrdžama spušta preko ušiju. Lice središnje figure je potpuno oštećeno, a sa leve strane je prikazan muškarac kraće kose i brade. Četiri mlađe osobe u donjem redu su verovatno muškog pola, jer su prikazane sa ogrtačem koji je fibulom pričvršćen na levom ramenu. Figure levo i desno su verovatno deca, dok dve središnje figure izgledaju starije i imaju naglašenu bradu. Nisu vidljivi svi detalji lica, frizure i kostima predstavljenih individua.	7	/	troje odraslih, četvero dece/mladih (dečaci)		Pilipović 2012, 105-106, cat. 5, Fig. 5	III vek	
16	Viminacium	sarkofag	Prednja strana sarkofaga od krečnjaka; podeljena je na tri polja, šire natpisno polje u sredini i dva uža na bočnim stranama. Natpisno polje je uokvireno noričko-panonskom volutom na bočnim stranama. Bočna polja su pri vrhu ukrašena sedlastom volutom i u svakom je po jedan par – u levoj niši žena i muškarac, a u desnoj Amor i Psiha u zagrljaju. Žena u levoj niši je obučena u dugačku tuniku dugih rukava i ogrtač (palla), a u rukama drži nejasan predmet (preslicu?). Muškarac pored nje je u kratkoj tunici dugih rukava, nosi sagum, cingulum i štit.	2	NP	žena i muškarac	supružnici	IMS II, 163; Пилиповић 2007, 68-74	druga polovina II- III vek	kat. br. 111
17	Viminacium	stela	Nadgrobna stela sa trougaonim zabatom, reljefnom nišom, i reljefno uokvirenim natpisnim poljem. U reljefnoj niši flankiranoj stubovima sa korintskim kapitelima su prikazane tri biste – žena, muškarac i devojčica. Žena je prikazana sa desne strane, sa kosom razdeljenom po sredini i skupljenom u punđu na vrhu glave. U sredini je bista devojčice (?prema natpisu bi se očekivalo da bude dečak?). Muškarac je sa leve strane, ima bujnu kosu začešljanu unazad, bradu i brkove. Sve tri figure su odevene drapiranom odećom čiji su detalji neprepoznatljivi. Stela je danas izgubljena, poznata je samo preko crteža iz literature.	3	NP	muškarac, žena i dete (devojčica?)	roditelji sa detetom	IMS II, 132; Pilipović 2022, 123-124, kat. 7, T. VI/7	II-III vek	kat. br. 98
18	Viminacium	stela	Nadgrobna stela od mermera, podeljena na četiri segmenta –reljefno polje, lovački friz sa životinjama, natpisno polje flankirano tordiranim stubovima sa korintskim kapitelima, kao i sokl sa reljefom kapitolske vučice sa Romulom i Remom. Stela je dosta oštećena i razbijena na nekoliko delova. U pravougaonoj reljefnoj niši, koju flankiraju stubovi prekriveni listovima, prikazane su biste supružnika, avgustala i njegove žene. Žena je sa leve strane, prikazana u tunici i ogrtaču (palla). Kosa joj je talasasta, razdeljena po sredini i skupljena na potiljku. Oko vrata ima torkves, a na desnoj ruci narukvicu omega-tipa, koji ukazuju na keltsko poreklo. Levu šaku je položila na desno rame supruge, a u desnoj drži cvet. Muškarac je prikazan sa desne strane, u tunici i togi. Ima gustu kratku kosu, sa pramenovima koji	2	NP	žena i muškarac	supružnici	Milovanović, Mrđić 2008, 90 – 92; Pilipović 2022, 111, kat. 29, T. XXII-XXIII	II-prva polovina III veka	kat. br. 122

			padaju ka licu, bradu i brkove. Desnom rukom pridržava togu, a u levoj drži svitak.							
19	Viminacium	stela	Gornji deo stele od krečnjaka sa očuvanim reljefnim poljem i frizom sa vegetabilnim motivom. Reljefno polje je flankirano sa dva stuba, a na njemu su prikazane četiri biste. Sa leve strane je prikazana žena, sa desne muškarac, a između njih dvoje dece. Muškarac ima bradu i obučen je u sagum sa fibulom na desnom ramenu. Pored žene je prikazan dečak u sagumu, sa fibulom na desnom ramenu, a pored muškarca je neprepoznatljiva figura, najverovatnije devojčica. Stela je dosta oštećena, pa nisu vidljivi svi detalji lica, frizure i kostima predstavljenih individua.	4	NP ?	žena, muškarac i dvoje dece (dečak i devojčica)	roditelji sa decom?	Милованов ић 2001, 121, kat. 17, sl. 13; Pilipović 2022, 103-104, kat. 17, T. XII/17	II-III vek	
20	Viminacium	stela	Fragmenti stele od krečnjaka sa očuvanim reljefnim poljem i delom natpisnog polja. U ugaonim poljima su reljefi erosa/ krilatih genija, koji drže venac. Reljefna niša je polukružna, u formi školjke sa plastično naznačenim rebrima. U njoj su biste žene i muškarca, veoma loše očuvane. Žena je prikazana sa leve strane, prepoznaju se samo ostaci reljefa ogrtača i desne ruke, koju pruža ka muškarcu (moguće je da su u pozi <i>dextrarum iunctio</i>). Figura muškarca je desno, veoma oštećena, ali su vidljivi tragovi ogrtača pričvršćenog fibulom na levom ramenu.	2	NP	žena i muškarac	supružnici	Pilipović 2022, 106, kat. 22, T. XV/22	II-III vek	kat. br. 127
21	Viminacium	stela (?)	Gornji deo nadgrobnog spomenika od krečnjaka sa reljefom na prednjoj i na bočnim stranama. Na prednjoj strani se nalazi reljefno polje koje flankiraju stubovi sa korintskim kapitelom. U njemu je prikaz funerarnog banketa. Na klini (<i>klinē</i>), ležaju sa reljefno dekorisanim nogarama i zakrivljenim uzglavljem (<i>fulcra</i>) prikazane su tri biste. Iako su lica potpuno oštećena, prepoznaje se da su prikazana dva muškarca između kojih je žena. Na ženskoj figuri se prepoznaju samo bogati nabori ogrtača (<i>palla</i>), i desna ruka položena na grudi. Sa leve i desne strane su prikazani muškarci sa sagumom pričvršćenim fibulom na desnom ramenu. Muškarac prikazan sa leve strane drži nejasan predmet u levoj ruci. Ispred kline je prikazan tronožac (<i>tripus</i>) na postamentu; na njemu su tri nejasna predmeta (dva su prepoznata kao posuda i panis quadratus). Levo od tripusa je manja figura žene koja je obučena u dugačku tunuku dugih rukava opasanu u struku. Ona je okrenuta nadesno i podignutim rukama prinosi stolu nejasan predmet. Na bočnim stranama spomenika se nalazi po jedna pravougaona niša sa arkadom koja se oslanja na stubove. Prostor iznad arkada je ukrašen biljnim ornamentom, a ispod njih je po jedna figura. U niši na levoj bočnoj strani spomenika je prikazana stojeća figura mladića (<i>camillus</i>) u kratkoj tunici, koji u podignutoj desnoj ruci drži posudu. U niši na desnoj bočnoj strani	3	/	dva muškarca i žena		Pilipović 2022, 115-116, kat. 36, T. XXX	II – III vek	

			spomenika je stojeća figura devojke (<i>camilla</i>) u dugačkoj tunici. Ona u desnoj ruci drži krčag, a preko levog ramena joj je prebačena tkanina za brisanje ruku, maramica (<i>mappa</i>), čiji kraj drži levom rukom.							
22	Kalište, Gradac	spomenik	Spomenik od krečnjaka sa reljefom na tri strane. Na prednjoj strani je lučna niša sa sedam bisti raspoređenih u dva reda. U gornjem redu su prikazane tri biste odraslih, dok su u donjem četiri biste manjih dimenzija, verovatno dečje. Usled jakog oštećenja kamena se ne vide detalji lica, frizure i odeće figura; prepoznaju se samo nabori draperije. Iznad luka edikule i u akroterijama je neprepoznatljiva reljefna dekoracija. Na bočnim stranama je po jedna stojeća muška figura obučena u kratki hiton, a iznad njih je floralni ornament.	7	/	troje odraslih, četvoro dece		Бранковић 2022, 42, кат. 16	II-III vek	
23	Aquae	staklena posuda	Na dnu staklene posude sa prstenastom stopom je u tehnici <i>fondi d'oro</i> izrađen porodični portret. U kružnom medaljonu na dnu posude su urezivanjem na zlatnoj foliji predstavljena poprsja tri osobe – žene, muškarca i deteta, iznad kojih je natpis „ <i>VIVAS IN DEO</i> “. Okvir ovog medaljona čini uska kružna traka od srebrne folije. Žena i muškarac su prikazani sa dosta detalja na licu, frizuri i odeći; oboje imaju naglašene crte lica i pogled usmeren na gore. Žena ima kosu razdeljenu po sredini, koja prekriva uši; od lica je odvojena ukrasom nalik dijadi. Obučena je u dugu tuniku (?) sa dekorativnom kragom, na koju je našiven ukras nalik dragom kamenju. Preko nje ima palu sa raskošnom bordurom na ivici, koju čini stilizovani spiralni ornament između dve trake. Muškarac ima kratku kovrdžavu kosu. Obučen je u tuniku kratkih rukava preko koje je prebačen sagum pričvršćen krstastom fibulom na desnom ramenu. Dečak prikazan ispred muškarca ima bujnu kovrdžavu kosu i obučen je u sagum koji je najverovatnije fibulom pričvršćen na desnom ramenu (taj detalj je nedovoljno jasan).	3	NP ?	muškarac, žena, dete (dečak)	roditelji sa detetom?	Ранков 1983; Анђелковић Грашар 2020, 61-62.	IV vek	
24	Ćetaće, Negotin	stela	Nadgrobna stela od mermera sa trougaonim zabatom i uokvirenim natpisnim poljem bez natpisa. U zabatu je prikazana rozeta, a u ugaonim poljima delfini sa ribom u ustima. Reljefno polje je izvedeno u vidu profilisanog kružnog medaljona koji delimično preklapa zabat; levo i desno od njega su povijeni čempresi. U kružnom medaljonu su biste žene i muškarca. Žena je sa leve strane, obučena u tuniku i ogrtač (<i>palla</i>), a u desnoj ruci drži krin. Iznad njene šake se uočava jako profilisana fibula. Kosa joj je talasasta, razdeljena po sredini i upletena u pletenicu koja joj je omotana oko glave. Muškarac ima kratku kovrdžavu kosu i bradu, obučen je u tuniku i togu, a desnu ruku drži u stavu <i>benedictio latina</i> .	2	NP ?	muškarac i žena	supružnici?	Ружић, Јањић 2011, 219-221, сл. 1; Живић 2015, 357-360, кат. I. 3. 2; Т. XI/ 2	druga polovina II veka	

25	Bononia	stela	Gornji deo nadgrobne stele od krečnjaka sa lučnim zabatom i lišćem u ugaonim poljima. U niši su prikazane dve biste. Levo je prikazan dečak, a desno devojčica ili žena. Njena talasasta kosa je razdeljena po sredini i sakupljena u pletenicu koja joj je sa potiljka prebačena ka čelu. Preko tunike ima dve ukrštene trake. Detalji lica, odeće i frizure su slabo vidljivi zbog oštećenja kamena.	2	NP ?	dečak i žena	majka i sin?	Димитровъ 1942, 34, br. 45, T.VI, 24/45	prva polovina IV veka	
26	Gramada	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka sa lučnim zabatom, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. U ugaonim poljima su stilizovane baklje, a na soklu je reljefno prikazan krater iz koga se sa obe strane grana vreža bršljana koja uokviruje čitavo natpisno i reljefno polje. U polukružnoj niši su četiri biste, dvoje odraslih i dvoje dece, tj. adolescenata. U gornjem redu levo je prikazana žena sa bogato drapiranom odećom i ogrlicom; kosa joj je blago talasasta, razdeljena na pola i sakupljena na potiljku. Desno je prikazan muškarac sa kovrdžavom kosom i bradom, u sagumu pričvršćenom diskoidnom fibulom na desnom ramenu. U donjem redu levo je prikazan mladić sa istom frizurom i odećom kao muškarac (možda čak ima i bradu, ne vidi se jasno zbog oštećenja) dok je desno prikazana devojka sa istom frizurom i odećom kao žena. Lica prikazanih figura su dosta oštećena.	4	NP	žena, muškarac i dvoje adolescenata (mladić i devojka)	roditelji sa decom	Велков, Атанасова 1967, 151- 154, br. 7; Атанасова- Георгиева, Митова- Джонова 1985, 36, 38.	druga polovina II veka	kat. br. 169
27	Makreš	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka sa lučnim zabatom, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. U ugaonim poljima su stilizovane rozete (?), a na soklu je reljefno prikazan krater iz koga se sa obe strane grana vinova loza sa lišćem i grozdovima, koja uokviruje profilisano natpisno polje. U polukružnoj niši je levo prikazan konjanik u skoku, a desno od njega bista žene. Stela je dosta oštećena, pa se može prepoznati samo da žena nosi odeću preko koje su dve ukrštene draperije platna na grudima.	2	NP	muškarac (konjanik) i žena	supružnici	Димитровъ 1942, 32, br. 40, T.VI, 22/40	prva polovina IV veka	kat. br. 171
28	Makreš	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima, uokvirenim natpisnim poljem i soklom na kome je reljefno prikazan delfin. Sa obe strane natpisnog polja je vitica bršljana. Lučni zabat počiva na niskim stubovima. U reljefnoj niši je prikazano više figura. Levo je prikazan konjanik, iznad koga su biste dvojice muškaraca (u sagumu?). Pored njih je bista žene sa haljinom ukrašenom ukrštenim platnenim trakama na grudima; frizura joj je nalik na šlem (?). Ispod nje su bista vojnika sa okruglim štitom i jednog civila. Stela je dosta oštećena, pa nisu vidljivi svi detalji lica, frizure i kostima predstavljenih individua.	6	/	petorica muškaraca (jedan konjanik) i jedna žena		Димитровъ 1942, 33, br. 41, T.V, 20/41	prva polovina IV veka	kat. br. 172
29	Makreš	stela	Gornja polovina stele od krečnjaka sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima. U ugaonim poljima su rozete sa listovima, a profilisani okvir natpisnog polja okružuju vitice bršljana. U reljefnoj	3	NP	tri muškarca (dva konjanika)	otac i sin	Димитровъ 1942, 33, br. 42, T.VI 23/42	prva polovina IV veka	kat. br. 173

			niši se nalaze figure dva konjanika između kojih je bista. Reljef je vrlo nejasan zbog jakog oštećenja kamena.							
30	Makreš	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima i uokvirenim natpisnim poljem. U ugaonim poljima je akantusovo lišće, a figure su prikazane u reljefnoj niši i dva reda friza ispod nje. U lučnoj niši su prikazane biste žene i muškarca. Žena je prikazana levo, sa talasastom kosom razdeljenom po sredini, sakupljenom na potiljku. Na ušima ima grozdolike minduše, a oko vrata ogrlicu od loptastih perli i ili bisera. Obučena je u tuniku (?) sa ukrasom od dve ukrštene trake tkanine. Desno je prikazana bista muškarca sa bradom, u sagumu pričvršćenom fibulom na desnom ramenu. U srednjem frizu je ispod ženske biste prikazana mala stojeća muška figura sa okruglim štitom. U donjem frizu je sa leve strane prikazan konjanik sa kopljem, a sa desne strane su biste dve žene sa istom frizurom, nakitom i odećom kao ona prikazana u zabatu.	6	NP	tri žene i tri muškarca (jedan konjanik)	roditelji sa decom	Димитровъ 1942, 33, br. 43, T.V, 19/43; Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 43-44.	prva polovina IV veka	kat. br. 174
31	Romuliana	stela	Fragmentovana stela sa lučnim zabatom i uokvirenim natpisnim poljem. Zabat počiva na niskim kanelovanim stubovima sa korintskim kapitelima. Oko natpisnog polja je vinova loza sa grozdovima i lišćem, koja izrasta iz kantarosa prikazanog na dnu stele. U reljefnoj niši je prikazano nekoliko figura. Levo je prikazan konjanik obučen u kratku tuniku i sagum, koji nosi dvojnu sekiru. Desno su prikazane tri figure, muškarac i žena koji sede i jedna manja stojeća figura ispred njih. Muškarac koji sedi u desnoj ruci drži svitak, pa se pretpostavlja da se radi o profanoj predstavi, verovatno roditelja pokojnika i neke mlađe osobe u vezi sa njim (brat, rođak).	4	NP	žena i tri muškarca (jedan konjanik)	roditelji sa decom?	IMS III/2, 112; Живић 2015, 322-329, кат. I. 1. 2; T. II	druga polovina III- početak IV veka	kat. br. 184
32	Timacum Minus	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima i uokvirenim natpisnim poljem. U ugaonim poljima je lišće akantusa, a sa obe strane natpisnog polja je prikazana vreža bršljana. Ispod natpisnog polja je uokvireni sokl sa reljefom kratera iz koga izlazi vinova loza sa lišćem i grozdovima. U reljefnoj niši je prikazano pet bisti – u gornjem redu su žena i muškarac, a u donjem troje dece. Žena je prikazana levo, sa kosom razdeljenom po sredini i skupljenom na potiljku. Muškarac je prikazan desno; ima kratku kosu sa pramenom koji pada ka sredini čela i bradu. U donjem redu su prikazani devojčica (levo) i dva mladića (u sredini i desno). Deca imaju iste frizure kao odrasli, a mladići imaju i bradu. Svima su lica obla, sa jako naglašenim očima. Prikaz je vrlo sveden i ne otkriva detalje odeće.	5	NP	žena, muškarac, troje mladih (jedna devojčica i dva mladića)	roditelji sa decom	IMS III/2, 028	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 188
33	Timacum Minus	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima i uokvirenim natpisnim poljem. U ugaonim poljima su prikazani hipokampi. U niši su prikazane četiri biste – muškarac i	4	NP ?	muškarac, žena i dvoje dece	roditelji sa decom?	IMS III/2, 035; Живић 2015, 347–	druga polovina II- prva	kat. br. 194

			žena u gornjem i dvoje dece u donjem redu.. Muškarac je prikazan sa leve strane, ima kratku kosu, brkove i bradu. Sagum je pričvršćen diskoidnom fibulom na desnom ramenu. Žena ima kosu razdeljenu po sredini koja pada do ramena. U donjem redu je sa leve strane devojčica, sa istom frizurom kao majka, a desno je dečak, prikazan veoma slično kao muškarac (izuzev brade). Detalji su nevešto izvedeni, ali su crte lica, kose i brade jasno naglašeni, kao i linije nabora na odeći.			(devojčica i dečak)		349, кат. I.1.11, T.VIII/2	polovina III veka	
34	Timacum Minus	stela	Fragmentovana nadgrobna stela od krečnjaka, sa očuvanom reljefnom nišom i natpisnim poljem; nedostaju gornji deo stele (trougaoni ili lučni zabat) i sokl. Pravougaona reljefna niša je oivičena vinovom lozom sa grozdovima, a natpisno polje je flankirano kanelovanim stubovima sa korintskim kapitelima. U niši su figure prikazane u dva reda. U gornjem redu su tri biste – dve žene i muškarac. Muškarac je sa desne strane, sa kratkom kosom i bradom, u sagumu (?). Levo i u sredini su dve slično prikazane ženske osobe, sa kosom razdeljenom po sredini i sakupljenom na potiljku. Muškarac je desnu ruku položio na desno rame ženske osobe prikazane u sredini. U donjem redu su dva simetrično prikazana konjanika u sagumu; konjanik prikazan desno ima kratku bradu. Između njih je muškarac u kratkoj tunici sa pojasom i vencem na glavi, koji drži konje za uzde. Prema natpisu se može pretpostaviti da su konjanici pokojnici, a figure u gornjem redu njihovi roditelji i sestra.	6	NP	dve žene, četiri muškarca (dva konjanika)	roditelji sa decom	IMS III/2, 042; Petković, Ilijić 2013, 59-60.	druga polovina III – početak IV veka	kat. br. 198
35	Timacum Minus	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima i uokvirenim natpisnim poljem. U ugaonim poljima je prikazana stilizovana palmeta, a na soklu kantaros iz koga izvire vinova loza sa groždem. U niši su prikazane tri biste, ženska osoba u sredini i dve muške sa njene leve i desne strane. Sve tri osobe su odevene u drapiranu odeću, a oba muškarca imaju sagum koji pridržava fibula na desnom ramenu. Detalji frizura, lica i odeće su nejasni zbog oštećenja kamena.	3	PP	žena i dva muškarca	supružnici, ženin brat	IMS III/2, 044	druga polovina III veka	kat. br. 200
36	Timacum Minus	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima i uokvirenim natpisnim poljem. U ugaonim poljima su prikazane stilizovane palmete, a na soklu kantaros iz koga izvire vinova loza sa groždem. U niši su prikazane biste dvojice muškaraca. Obojica su prikazana sa kratkom kosom i bradom, u sagumu koji pridržava diskoidna fibula na desnom ramenu. Muškarac prikazan levo je neznatno veći od desne figure i ima naznačene bore na čelu, na osnovu čega se zaključuje da je levo prikazan otac a desno sin.	2	NP	dva muškarca	otac i sin	IMS III/2, 045	III vek	kat. br. 201

37	Timacum Minus	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa lučnim zabatom, koji počiva na niskim stubovima, i uokvirenim natpisnim poljem. U ugaonim poljima su prikazane stilizovane palmete, a na soklu kantaros iz koga izvire vinova loza sa grožđem. U niši je prikazano sedam bisti, dvoje odraslih i petoro dece. U gornjem redu su prikazani žena i muškarac, u donjem četvoro dece, a između ova dva reda, u sredini, još jedna dečja bista. Žena je prikazana levo, sa kosom razdeljenom po sredini i sakupljenom na potiljku, a muškarac desno, sa kratkom kosom i bradom. U donjem redu su najverovatnije prikazani jedna devojčica (figura levo, sa kosom razdeljenom po sredini) i tri dečaka, dok se pol deteta prikazanog između dva reda figura ne može odrediti zbog oštećenja kamena (mada je veća verovatnoća da je dečak). Reljef je izveden jednostavno, bez naglašenih detalja frizura, odeće i nakita.	7	NP	žena, muškarac i petoro dece (jedna devojčica i četiri dečaka?)	roditelji sa decom	IMS III/2, 056; 089	druga polovina II- III vek	kat. br. 210
38	Timacum Minus	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa krunom u vidu profilisanog kapitela, lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. U ugaonim poljima su prikazane stilizovane palmete, a na soklu kantaros iz koga izvire vinova loza sa grožđem. U niši su prikazane dve biste, žena i muškarac. Žena ima kosu razdeljenu po sredini i sakupljenu na potiljku. Muškarac ima kratku kosu i bradu, obučen je verovatno u tuniku i sagum. Reljef je vrlo sumarno izveden; osim očiju koje imaju naglašene zenice, svim ostalim elementima prikaza nedostaju detalji. Odeća je prikazana samo kao drapirana tkanina, pa je nemoguće odrediti odevni predmet.	2	NP	žena i muškarac	supružnici	IMS III/2, 057	prva polovina III veka	kat. br. 211
39	Timacum Minus	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. U ugaonim poljima su prikazani stilizovani krinovi, natpisno polje je uokvireno motivom bršljanove lozice, a na soklu je prikazan kantaros iz koga izvire vinova loza sa grožđem. U niši su prikazane tri biste, muškarac, žena i dete. Muškarac je prikazan levo, sa kosom uredno začešljanom ka čelu. Žena je prikazana desno, sa talasastom kosom razdeljenom po sredini i sakupljenom na potiljku. Ženska figura je neznatno većih dimenzija od muške. Između njih je u prvom redu dečak sa sličnom frizurom kao muškarac. Sve tri figure su obučene u drapiranu odoru, sa ogrtačem.	33	NNP	muškarac, žena i dete (dečak)	roditelji sa detetom	IMS III/2, 066	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 217
40	Timacum Minus	stela	Gornji deo nadgrobne stele od krečnjaka, sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima i uokvirenim natpisnim poljem. U ugaonim poljima je stilizovana palmeta. U niši je prikazano pet bisti, tri odrasle osobe i dvoje dece. U gornjem redu su jedna žena i dva muškarca. Muškarci imaju nabranu tuniku i ogrtač pričvršćen diskoidnom fibulom sa privescima. U donjem redu su dve dečije biste. Detalji reljefa su izvedeni pažljivo, sa veoma izraženim elementima	5	/	žena, dva muškarca i dvoje dece		IMS III/2, 069	II – prva polovina III veka	

			odeće. Spomenik je, na žalost, izgubljen, a fotografija u literaturi veoma loše rezolucije, pa se o ovom reljefu ne može ništa više zaključiti.							
41	Timacum Minus	stela	Gornji deo nadgrobne stele od krečnjaka, sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima, i uokvirenim natpisnim poljem. U ugaonim poljima je stilizovana palmeta, a natpisno polje je uokvireno motivom bršljanove lozice. U niši su prikazane četiri biste, dvoje odraslih i dvoje dece. U gornjem redu su biste žene i muškarca. Žena ima kosu razdeljenu po sredini i sakupljenu na potiljku, a muškarac ima kratku kosu i bradu. Ispred njih su najverovatnije prikazani devojčica i dečak. Reljef je vrlo sumarno izveden; svim elementima prikaza nedostaju detalji.	4	NP	žena, muškarac i dvoje dece (devojčica i dečak)	roditelji sa decom	IMS III/2, 071	druga polovina II – III vek	kat. br. 220
42	Timacum Minus	stela	Fragmentovana nadgrobna stela od krečnjaka, sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima, i uokvirenim natpisnim poljem. U ugaonim poljima je stilizovana palmeta. Reljefna predstava u niši je oštećena; vidljive su dve biste, muškarca i devojčice, dok je treća (verovatno žena) samo delimično očuvana. Muškarac ima kratku kosu, bradu i brkove. Obučen je u tuniku i togu prebačenu preko levog ramena. Devojčica ima kosu razdeljenu po sredini i skupljenu na potiljku; odeća je predstavljena naboranom tkaninom. Reljef je sumarno izveden; svim elementima prikaza nedostaju detalji.	3	NP	žena? muškarac i dete (devojčica)	roditelji sa detetom	IMS III/2, 096	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 235
43	Timacum Minus	nadgrobni medaljon	Nadgrobni medaljon kružnog oblika sa usadnikom; izrađen je od belog mermera. U kružnom reljefno uokvirenom medaljonu prikazano je sedam bisti pokojnika u dva reda. U gornjem redu su prikazani žena i muškarac (verovatno supružnici), između kojih je bista mlađeg muškarca. U donjem redu je četvoro dece; po jedna muška bista je sa leve i desne strane, a između njih su dve ženske. Lica svih figura su oštećena, ali se ipak naziru individualne karakteristike. Sve ženske osobe imaju identične frizure, vrlo brižljivo modelovane. Kosa im je talasasta, začešljana unazad i prikupljena u punđu na potiljku; ova frizura podseća na frizure karakteristične za period dinastije Severa. Odrasla žena je prikazana levo; odevena je u tuniku, koja izgleda kao da je izrađena od punijeg materijala (vuna). Preko nje ima ogrtač (palla), koji pada preko desne ruke. Oko vrata ima ogrlicu od loptastih perli ili bisera, a na ušima minduše. Odrastao muškarac je prikazan desno. Ima kratku kosu, bradu i brkove, a odeven je u tuniku i sagum. Sagum je pričvršćenim diskoidnom fibulom na desnom ramenu i delimično prebačen preko levog ramena. Figuri prikazanoj između njih je lice jako oštećeno; verovarno je u pitanju mlađi muškarac, koji nosi neku vrstu ogrtača. U donjem redu su četiri biste manjih dimenzija, verovatno deca gore prikazanog para. Prva figura levo je	7	/	troje odraslih (dva muškarca i žena) i četvoro dece/ mladih (dva mladića i dve devojke)		Pilipović 2012, 106–107, cat. 6, Fig. 6; Живић, 2015: 356, кат. I.3.1, T.XI/1	II-III vek	

			muškarac sa kovrdžavom kosom i bradom, odeven u tuniku i sagum. Sagum je pričvršćen diskoidnom fibulom na desnom ramenu i delimično prebačen preko levog ramena. U sredini su dve ženske figure, prikazane veoma slično kao ženska osoba u gornjem redu. Imaju istu frizuru, ogrlicu i minduše, odevene su u tuniku i palu. Pala im prekriva desnu ruku, a vidljive su im samo šake u kojima drže nejasan predmet, možda cvet ili voće. Figura prikazana na desnoj strani donjeg reda je mladić ili dečak, odeven u sagum pričvršćen diskoidnom fibulom na desnom ramenu.							
44	Rutevac	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. U ugaonim poljima su prikazani krinovi, natpisno polje je uokvireno vinovom lozom sa groždem, a na soklu je prikazan kantaros iz koga izvire vinova loza. U niši su prikazane tri biste, žena, muškarac i dete. Žena je prikazana levo; talasasta kosa sa naglašenim pramenovima je razdeljena po sredini i sakupljena na potiljku. Obučena je u tuniku i togu, desna ruka joj je na desnom ramenu muškarca. Muškarac je prikazan desno, a lice mu se ne vidi usled oštećenja nastalog sekundarnom upotrebom stele. Obučen je u togu i ogrtač pričvršćen kružnom fibulom na desnom ramenu; njegova leva ruka je na ramenu deteta. Ispred njih, u sredini je dečak sa kratkom kosom, obučen isto kao muškarac.	33	NP	žena, muškarac i dečak	roditelji sa detetom	IMS IV, 095	II vek	kat. br. 238
45	Rutevac	stela	Fragment nadgrobne stele od krečnjaka, sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima i uokvirenim natpisnim poljem. U reljefnoj niši su prikazane tri biste, muškarac, žena i dete. Muškarac ima kratku kosu, bradu i brkove. Žena ima kosu pokrivenu maramom i neku vrstu trake za kosu ili dijademe. Odevena je u haljinu sa visokim pojasom i ima ogrtač koji pada preko ramena. Dete je prikazano ispred njih, u sredini; verovatno je devojčica. Spomenik je, na žalost, izgubljen, a fotografija u literaturi veoma loše rezolucije, pa se o ovom reljefu ne može ništa više zaključiti.	3	NP ?	muškarac, žena i dete (devojčica?)	roditelji sa detetom?	IMS IV, 099	druga polovina I-prva polovina II veka	
46	Gadžin Han, Niš	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa lučnim zabatom koji počiva na niskim stubovima, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. U ugaonim poljima su prikazane stilizovane palmete, natpisno polje je uokvireno vinovom lozom sa groždem, a na soklu je prikazan kantaros iz koga izvire vinova loza sa groždem. U niši su prikazane tri biste u istom redu, žena, dete i muškarac. Žena je prikazana levo, kosa joj je potpuno prekrivena maramom, a odevena je u lokalnu nošnju. Ima haljinu sa visokim pojasom i ukrase pričvršćene kružnim fibulama, koji vise sa oba ramena (?). Muškarac ima kratku kosu i bradu, odeven je u drapiranu odoru, najverovatnije togu koja je prebačena preko	3	NP ?	žena, muškarac i dete (dečak?)	roditelji sa detetom?	IMS IV, 081	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 255

			desnog ramena. Dete koje je između njih (najverovatije dečak) ima kratku kosu i drapiranu odeću. Detalji lica, nakita i odeće nisu jasni zbog oštećenja kamena.							
47	Gornje Međurovo, Niš	stela	Gornji deo nadgrobne stele od krečnjaka sa lučnim zabatom i kruništem u vidu dva lava između kojih je akroterija. U niši su prikazane tri biste, muškarac, žena i dete. Muškarac je prikazan levo; ima bradu, a odeven je u tuniku dugih rukava, preko koje je sagum pričvršćen diskoidnom fibulom na desnom ramenu. Ženska figura je prikazana desno. Odevena je u tuniku dugih rukava, sa jasno naglašenim pojasom ispod grudi; moguće je da ima ogrlicu, ili karakteristični deo autohtone nošnje sa dve kružne fibule na oba ramena. Kosa joj je pokrivena maramom koja pada do ramena. U sredini, iza njih, prikazana je devojčica. Njena odeća je ista kao majčina, sa naglašenim pojasom ispod grudi. Kosa joj je razdeljena po sredini i pada do ušiju, uvijena u kratke uvojke. Detalji lica, nakita i odeće nisu potpuno jasni zbog oštećenja kamena.	3	NP ?	muškarac, žena i dete (devojčica)	roditelji sa detetom?	Петровић 2020	druga polovina II – III vek	
48	Nepoznato mesto nalaza ¹	stela	Gornji deo nadgrobne stele od krečnjaka sa lučnim zabatom, koji počiva na niskim stubovima. U ugaonim poljima je vegetabilni ornament (verovatno stilizovana palmeta), a ispod reljefne niše je spiralna vitica. U niši su tri biste, muškarac i dvoje dece. Muškarac je prikazan u sredini; ima kratku kosu i bradu, a obučen je u sagum, koji pokriva šaku desne ruke savijene u laktu. Desno je prikazana devojčica, sa kosom koja je razdeljena po sredini i pada do ušiju. Obučena je u tuniku/haljinu sa visoko postavljenim pojasom; moguće je da ima ogrlicu ili neki ukras na obodu odeće. Levo je prikazan dečak sa kratkom kosom, odeven u sagum, koji pokriva šaku desne ruke savijene u laktu. Detalji lica, nakita i odeće nisu potpuno jasni zbog oštećenja kamena.	3	NP ?	čovек i dvoje dece (dečak i devojčica)	otac sa decom?	neobjavljeno ?	II-III vek	
49	Nepoznato mesto nalaza	stela	Fragment nadgrobne stele od krečnjaka sa lučnim zabatom; u ugaonim poljima je vegetabilni ornament (verovatno stilizovana palmeta). U niši je očuvano pet bisti u dva reda, žena, muškarac i troje dece. Žena je prikazana levo, u autohtonoj nošnji; odevena je u haljinu sa visoko postavljenim pojasom i ogrtač koji na ramenima drže dve diskoidne fibule. Kosa joj je u potpunosti prekrivena maramom koja pada do ramena, a na ušima su minduše. Muškarac je prikazan desno. Ima kratku kosu i bradu, odeven je u tuniku i sagum pričvršćen na desnom ramenu, a desna ruka mu je položena na desno rame deteta prikazanog između njega i ženske osobe. U sredini je prikazano dete,	5	NP ?	žena, muškarac, troje dece	roditelji sa decom?	neobjavljeno ?	II-III vek	

¹ Stele br. 48-51 se nalaze u niškom lapidarijumu; nisu objavljene, pa nije poznato tačno mesto nalaza. U tabeli su navedene na ovom mestu jer se u niškom lapidarijumu nalaze samo spomenici iz nišavskog okruga ili oblasti Timacuma Minus.

			čiji se pol e može odrediti zbog oštećenja kamena. Odeveno je u drapiranu odeću, a svojom levom rukom dodiruje očevu desnu šaku. U donjem redu su dve manje figure (verovatno deca), od kojih su očuvana samo dosta oštećena lica; moguće je da je pored njih bila prikazana još jedna bista, koja nije očuvana. Pojedini detalji lica, nakita i odeće nisu potpuno jasni zbog oštećenja kamena.							
50	Nepoznato mesto nalaza	stela	Fragment nadgrobne stele od krečnjaka, naverovatnije sa lučnim zabatom. Očuvane su biste dvojice muškaraca sa kovrdžavom kosom i bradom, odevene u sagum pričvršćen na desnom ramenu.	2	/	dva muškarca		neobjavljeno ?	II-III vek	
51	Nepoznato mesto nalaza	stela	Fragment nadgrobne stele od krečnjaka sa trougaonim zabatom koji počiva na niskim stubovima. Na očuvanom uglu je deo figure sa kruništa (lav?), a ispod niše je friz sa viticom bršljana. U niši su prikazane dve biste, žena i muškarac. Žena je prikazana levo, sa svedenom frizurou ili maramom. Odevena je u autohtonu nošnju, haljinu sa visoko postavljenim pojasom i ogrtač koji na ramenima drže dve diskoidne fibule. Oštećena figura desno je muškarac sa kratkom kosom i bradom, odeven u sagum.	2	NP ?	žena i muškarac	supružnici?	neobjavljeno ?	II-III vek	
52	Novopazarska Banja	stela	Nadgrobna stela sa trougaonim zabatom, dve niše sa reljefnim predstavama, natpisnim poljem i dekorativnim panelom na soklu. Figuralne predstave, natpisno polje i panel sa dekoracijom su flankirani stubovima oko kojih je uvijena vitica. U središnjem delu zabata je rozeta, a na njegovim krajevima su dve male akroterije. Na dnu stele je dekorativni panel na kome su u romboidnim i trougaonim poljima izvedene stilizovane rozete i ukras sa motivom pelte. Ispod zabata je pravougaona niša u kojoj su predstavljene biste dvojice muškaraca. Obojica su obučena u tunike dugih rukava i sagum koji je diskoidnom fibulom pričvršćen na desnom ramenu. Figura levo je mlađi muškarac sa kovrdžavom kosom; u desnoj ruci drži svitak, dva prsta su mu ispružena, a dva savijena (stav <i>benedictio latina</i>). Figura desno je stariji proćelavi muškarac sa kovrdžavom kosom; u desnoj ruci drži kupasti predmet, moguće pehar. Ispod portreta pokojnika je scena redukovanoog funerarnog banketa. U sredini je sto, pored koga su dve sluškinje odevene u haljine sa visoko vezanim pojasem. Sluškinja levo drži krčag i pateru. Na stolu su tronožni modijusi i dve posude, protumačene kao kameni mortarijumi.	2	NP	dva muškarca	otac i sin	Јовановић 1985	prva polovina III veka	kat. br. 261
53	Vučitrn	stela	Fragmentovana nadgrobna stela od mermera, sa trougaonim zabatom i naglašenim akroterijama. Okvir natpisnog polja i bočne strane reljefne niše su dekorisane viticom, a u zabatu se nalazi glava Meduze. U reljefnoj niši su prikazane tri biste, jedna žena i dva muškarca. Žena je prikazana levo; kosa joj je talasasta, razdeljena po sredini i sakupljena na potiljku. Odevena je u tuniku i palu; jedan kraj pale	3	/	žena i dva muškarca		Dobruna-Saliu 1982, 207, cat. 13, fig. 13	II vek	

			pridržiava desnom rukom. U sredini i desno su muške figure sa kratkom kosom i bradom, ogrnuti sagumom, koji je pričvršćen diskoidnom fibulom na desnom ramenu.							
54	Peć	stela	Fragmentovana nadgrobna stela od krečnjaka, sa lučnim zabatom, reljefnom nišom i natpisnim poljem. Natpisno polje i reljefna niša su uokvireni viticama bršljana. U reljefnoj niši su prikazane dve biste, levo muškarac, desno žena. Muškarac nosi ogrtač pričvršćen diskoidnom fibulom na oba ramena. Žena je odevena u stolu i palu, na glavi ima maramu i veo, a oko vrata ogrlicu sa velikim kružnim medaljonom u sredini. Dostupna fotografija spomenika je loše rezolucije, pa mnogi detalji reljefa ostaju nejasni.	2	NP	muškarac i žena	supružnici	Dobruna-Saliu 1982, 202-203, cat. 6, fig. 6	druga polovina II- III vek	kat. br. 280
55	Peć	stela	Gornji deo nadgrobne stele sa lučnim zabatom i akroterijama. Reljefnu nišu uokviruje bršljanova loza. U njoj su dve biste, žena i muškarac, između kojih je prikazana šišarka. Žena je prikazana levo, sa kosom začešljanom unazad, minđušama i ogrlicom od loptastih perli ili bisera. Muškarac je prikazan desno, sa kratkom kosom i bradom, ogrnut sagumom koji je pričvršćen diskoidnom fibulom na desnom ramenu.	2	NP ?	žena i muškarac	supružnici?	Ferri 1984, T.II/6	sredina II- druga polovina III veka	
56	Peć	stela	Fragmentovana nadgrobna stela od mermera, sa reljefnom nišom, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. Na soklu je prikazan kantaros iz koga izvire vinova loza sa grozdovima, koja ukviruje natpisno polje i reljefnu nišu. U niši su dve oštećene biste, žena i muškarac. Žena je prikazana levo, sa karakterističnom ogrlicom sa kružnim medaljonom i dve diskoidne fibule na ramenima, koje pridržavaju ogrtač. Muškarac je prikazan desno, odeven je u tuniku i sagum, koji je diskoidnom fibulom pričvršćen na desnom ramenu.	2	NP	žena i muškarac	supružnici	Ferri 1984, T.II/7	sredina II- druga polovina III veka	kat. br. 281
57	Peć	stela	Nadgrobna stela od mermera sa kruništem, pravougaonom edikulom, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. Na kruništu iznad edikule se u sredini nalazi šišarka, a na krajevima ukrasi u vidu palmete. Na soklu je prikazan pehar iz koga izvire vinova loza sa grozdovima, koja uokviruje čitavo natpisno polje i završava se spiralama ispod reljefnog polja. Pored pehara je prikazana polegnuta amfora. Reljefno polje je uokvireno profilisanim okvirom, koji je sa tri strane dekorisan člankovitim astragaloidnim ukrasom, a sa četvrte tordiranom trakom. U niši su prikazane tri biste, dve žene, između kojih je muškarac. Obe žene su odevene identično; žena prikazana levo je mlađa, dok je žena prikazana desno starija. Na glavi imaju maramu i veo, obučen su u neku vrstu haljine/ogrtača, a oko vrata imaju masivnu tordiranu ogrlicu. Muškarac ima kovrdžavu kosu i bradu. Dostupna fotografija spomenika je loše rezolucije, pa su brojni detalji reljefa nejasni.	3	NP	dve žene i muškarac	supružnici i?	Mirdita 1980, 187-188, br. 3	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 282

58	Peć	stela	Fragmentovana nadgrobna stela od mermera, sa lučnim zabatom koji počiva na jonskim stubovima, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. Luk niše je dekorisan grančicama masline i astragaloidnim ukrasom, a na uglovima su se nalazile akroterije u vidu palmete. Na soklu je predstavljen kantaros iz koga sa obe strane izvire vinova loza sa lišćem i grozdovima. Natpisno polje je uokvireno viticama bršljana, koje se ispod niše završavaju spiralom. U niši su predstavljene biste troje pokojnika, muškarca, žene i mladića/deteta. Na levoj strani je muškarac sa kratkom kovrdžavom kosom i bradom. Odeven je u tuniku i hlamidu, koja je na desnom ramenu pričvršćena diskoidnom fibulom. Desno je prikazana žena sa kraćom talasastom kosom, razdeljenom po sredini i u visini ušiju uvijenom u krupnu kovrdžu. Odevena je u stolu ili hiton, a oko ramena ima prebačen ogrtač, čiji se krajevi ukrštaju na grudima. Između njih je umanjena bista dečaka, koji je predstavljen kao nagi mladić naglašene muskulature.	3	PP	muškarac, žena i mladić	otac sa ćerkom i unukom	Dobruna-Salihu 1982, 203-204, br. 7; Јовановић 2003, 49 – 51	III vek	kat. br. 283
59	Peć	stela	Gornji deo nadgrobne stele od krečnjaka sa lučnim zabatom. Očuvani deo stele je uokviren viticom bršljana. U reljefnoj niši su prikazane dve biste, žena i muškarac. Žena je prikazana u tipičnoj autohtonoj nošnji, sa maramom i velom na glavi, u hitonu i himationu, sa ogrlicom koja ima tri medaljona. Nadgrudni lanac koji drže dve diskoidne fibule, sa elipsoidnim ili kružnim medaljonom u sredini. Muškarac prikazan desno ima kratku kosu i bradu, odeven je u drapiranu togu. Kažiprstom leve ruke pokazuje ka ženskoj figuri.	2	NP ?	žena i muškarac	supružnici?	Dobruna-Salihu 1982, 202, br. 5; Јовановић 2003, 51 – 53	sredina II- druga polovina III veka	
60	Klina	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka sa lučnim zabatom, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. Na soklu je prikazan kantaros iz koga izvire bršljanova lozica, koja uokviruje natpisno polje sa sve četiri strane, kao i zabat. Na vrhu kantarosa se nalazi pinija, a levo i desno od nje, iznad lozice, prikazane su dve ptice. U reljefnoj niši su prikazane dve ženske biste, prema natpisu majka i ćerka. Ženska figura levo je odevena u tuniku i ogrnuta palom, a na glavi ima maramu i traku. Ženska figura desno je odevena u tuniku i palu, na glavi ima maramu i traku, a oko vrata karakteristični dardanski nakit, ogrlicu sa tri kružna medaljona.	2	NP	dve žene	majka i ćerka	Shala, Dana 2022, 283, cat. 1	II vek	kat. br. 286
61	Klina	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka sa lučnim zabatom, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. U ugaonim poljima su stilizovane palmete, a na soklu je prikazan kantaros iz koga izvire bršljanova lozica, koja flankira natpisno polje sa dve strane; na vrhu kantarosa se nalazi pinija. Zabat i reljefna niša su uokvireni vinovom lozom sa lišćem i grožđem. U niši su prikazane tri biste, žena, devojčica i muškarac. Žena je prikazana levo, odevena u stolu i ogrtač, sa karakterističnom dardanskom ogrlicom sa tri medaljona oko vrata. U	3	NP	žena, muškarac i dete (devojčica)	roditelji sa detetom	Shala, Dana 2022, 284-285, cat. 2	II vek	kat. br. 287

			sredini je devojčica sa talasastom kosom razdeljenom po sredini, koja pada do ušiju. Ona je odevena isto kao žena, sa karakterističnom ogrlicom sa tri medaljona. Muškarac je prikazan levo, ima kratku kosu i bradu, a odeven je u sagum pričvršćen diskoidnom fibulom na desnom ramenu.							
62	Đakovica	stela	Nadgrobna stela od mermera sa lučnim zabatom sa akroterijama, profilisanim natpisnim poljem i soklom. Na soklu je prikazan kantaros iz koga izvire bršljanova lozica, koja uokviruje čitavo natpisno i reljefno polje. U reljefnoj niši su prikazane tri biste muškaraca. Sva trojica su odevena isto, imaju kalotaste kape i odeću koja se ne može odrediti. Reljef je sveden, sa veoma malo detalja.	3	NP	tri muškarca	otac, sin i?	Dobruna-Salihi 1982, 200, br. 1	II vek	kat. br. 289
63	Orahovac, Zrze	stela	Nadgrobna stela od mermera sa trougaonim zabatom, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. U zabatu se nalazi rozeta, a na njegovim krajevima su blago naglašene akroterije. Na soklu je predstavljen pehar, iz koga izvire bršljanova loza koja uokviruje natpisno i reljefno polje do akroterija. U reljefnom polju, koje je spojeno sa zabatom, nalaze se biste muškarca i žene. Žena je prikazana levo, sa maramom i velom, odevena u neku vrstu lokalne nošnje sa naglašenim okovratnikom (ogrlicom) i trougaonim ukrasima na ramenima. Muškarac je prikazan desno, sa kratkom kosom i bradom, odeven najverovatnije u sagum koji je pričvršćen na desnom ramenu.	2	NP	žena i muškarac	supružnici	Mirdita 1980, 188, br. 4	kraj II- početak III veka	kat. br. 291
64	Orahovac, Zrze	stela	Nadgrobna stela od mermera, sa kruništem, pravougaonim reljefnim poljem, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. Na kruništu je u sredini prikazana rozeta, a na ivicama dve palmete u funkciji akroterija. Na soklu je prikazan kantaros, iz koga izvire bršljanova loza, koja uokviruje natpisno polje. U niši su prikazane dve biste, muškarac i žena. Muškarac je prikazan levo, a žena desno. Muškarac ima kratku kosu i bradu, a žena na glavi ima maramu i veo. Odeća im je predstavljena samo naboranom tkaninom.	2	NP	muškarac i žena	supružnici	Dobruna-Salihi 1982, 206-207, br. 12	II vek	kat. br. 294
65	Ulpiana	stela	Nadgrobna stela od mermera, sa lučnim zabatom, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. Na soklu je predstavljen pehar, iz koga izvire loza, koja uokviruje natpisno i reljefno polje. U niši su prikazane tri biste, muškarac, žena i dečak.	3	NP	muškarac, žena i dete (dečak)	roditelji sa detetom	Mirdita 1980, 191-192, br. 10	prva polovina III veka	kat. br. 301
66	Ulpiana	stela	Nadgrobna stela od mermera, sa lučnim zabatom, uokvirenim natpisnim poljem. Bršljanova loza uokviruje natpisno i reljefno polje. Na spomeniku je prikazano devet bisti, sedam u reljefnoj niši, dok su dve prikazane na traci između reljefnog i natpisnog polja. U gornjem redu niše su prikazane tri biste, žena i dva muškarca. Žena je prikazana levo, sa maramom i velom na glavi. U sredini je prikazan mlađi muškarac, a desno stariji, sa bradom. U donjem redu su prikazane	9	NP	dve žene, muškarac i šestoro dece/ mladih	roditelji sa decom i ?	Mirdita 1980, 192-193, br. 11	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 302

			četiri biste, dva dečaka i dve devojčice. Dve minijaturne biste koje se nalaze ispod reljefne niše predstavljaju decu.							
67	Pećane, Suva Reka	stela	Nadgrobna stela sa lučnim zabatom, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. Na soklu je prikazan kantaros iz koga izvire loza, koja okružuje natpisno polje i završava se u frizu ispod reljefne niše. U niši su prikazane dve biste, odrasla žena, koja zauzima celo polje, i devojčica ispred njenih grudi. Žena je odevena u široku haljinu dugih rukava, moguće dalmatiku, sa polukružnim izrezom; oko vrata ima ogrlicu od lopastih perli ili bisera. Talasasta kosa joj je razdeljena po sredini, začesljana unazad i sakupljena na potiljku. Devojčica je znatno manjih dimenzija od žene. Ima kraću talasastu kosu razdeljenu po sredini, i prikazana je u sličnoj odeći kao majka.	2	NP	žena i dete (devojčica)	majka i ćerka	Dobruna- Salihu 2020, 13-15	kraj II – početak III veka	kat. br. 311
68	Gostivar	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa gornjim delom u vidu polukružne edikule. U reljefnoj niši su četiri biste. U središtu kompozicije je ženska figura sa palom prebačenom preko glave. Levo i desno od nje su muškarci obučeni u toge, dok je ispred nje, u donjem redu, ženska figura, koja takođe ima palu preko glave.	4	NP	žena, dva muškarca i dete (devojka?)	majka sa troje dece	Ceka, Mučaj 2009, 126- 127, br. 12	III vek	kat.. br. 315
69	Gnjilane	stela	Nadgrobna stela od belog mermera, sa lučnim zabatom, uokvirenim natpisnim poljem i soklom. Na soklu je prikazan kantaros iz koga izvire loza, koja uokviruje natpisno i reljefno polje. U reljefnoj niši su prikazane tri biste, muškarac i dve žene. Muškarac je prikazan levo, starija žena u sredini, a mlađa desno. Ženska figura u sredini drži desnu ruku preko grudi; uočljiva je široka narukvica. Mlađa ženska osoba takođe drži desnu ruku preko grudi, na kojima je kružni medaljon.	3	NP	muškarac i dve žene	roditelji sa detetom	Mirdita 1980, 189- 190, br. 7	prva polovina III veka	kat. br. 306
70	Scupi	stela	Nadgrobna stela od mermera, sa trougaonim zabatom sa akroterijama i profilisanim natpisnim poljem. Ispod zabata je lučna reljefna niša u kojoj su prikazane četiri biste, jedna žena i tri muškarca. Levo je prikazan muškarac u hitonu i himationu pričvršćenom na desnom ramenu. Pored njega je žena sa ogrtačem koji prekriva i glavu, a do nje je takođe muškarac koji nosi hiton i himation. Desno je prikazan muškarac u togi. Svi muškarci imaju kratke kose i brade, različito modelovane. Kako bi se naglasila individualnost.	4	PP	žena i tri muškarca	žena sa dva sina i zetom	IMS VI, 034; Вучковић- Тодоровић 1957, 294- 295	III vek	kat. br. 320
71	Scupi	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa trougaonim zabatom i profilisanim natpisnim poljem. Na vrhu zabata je predstavljena šišarka, a u petougaonoj niši dve biste, muškarac i žena. Uočljivi su obrisi frizura i naglašeni nabori odeće. Pokojnici su prikazani veoma šematizovano, a predstava je dosta oštećena.	2	NP	muškarac i žena	supružnici	IMS VI, 073	I vek	kat. br. 349
72	Scupi	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa trougaonim zabatom sa akroterijama i profilisanim natpisnim poljem. U petougaonoj niši su predstavljeni ogledalo, češalj i dve biste, žena i dete. Levo je prikazana dečja bista	2	NP	žena i dete	majka i dete?	IMS VI, 092	druga polovina I-II vek	kat. br. 365

			oštećenog lica. Ženska figura je prikazana u središnjem delu kompozicije, sa kosom razdeljenom po sredini i skupljenom na potiljku. Crte lica su svedene. Nabori odeće žene i deteta su predstavljeni kosim linijama. Ceo reljef je izveden dosta sumarno.							
73	Scupi	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa (najverovatnije) trougaonim zabatom sa akroterijama i profilisanim natpisnim poljem. U lučnoj reljefnoj niši su predstavljene dve ženske biste u formi spomenika na loptastom postolju. Žena prikazana levo ima kosu razdeljenu po sredini i upletenu u pletenice koje padaju do ramena. Žena prikazana desno ima talasastu kosu razdeljenu po sredini i skupljenu na potiljku. Obe su odevene u tuniku i palu.	2	NP	dve žene	majka i ćerka	IMS VI, 101	II vek	kat. br. 372
74	Scupi	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa lučnim zabatom sa neukrašenim akroterijama i profilisanim natpisnim poljem. U lučnoj niši su dve biste, muškarac i žena. Muškarac je prikazan levo. Ima kovrdžavu kosu i bradu, a odeven je najverovatnije u sagum pričvršćen na levom ramenu. Žena je prikazana desno. Ima talasastu kosu sakupljenu na potiljku, a odeća se ne može razaznati. Reljef je rustično izveden, a kovrdže i crte lica su posebno naglašene.	2	NP	muškarac i žena	supružnici	IMS VI, 109	druga polovina II veka	kat. br. 379
75	Scupi	stela	Nadgrobna stela od mermerske, sa trougaonim zabatom i profilisanim natpisnim poljem, koje je vertikalnom trakom podeljeno na dva dela. U petougaonoj reljefnoj niši su prikazane dve biste, žena i muškarac; pored žene su prikazane sandale i češalj, a pored muškarca kofa i ekser. Na okviru stele pored muškarca su predstavljeni srpasti alat i ascija. Žena je prikazana levo. Kosa joj je upletena u pletenice i sakupljena na potiljku, a čelo uokviruju dva takna pramena talasaste kose. Muškarac je prikazan desno, sa kovrdžavom kosom i bradom. Odeća je prikazana kao drapirana tkanina.	2	NP	žena i muškarac	supružnici	IMS VI, 110	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 380
76	Scupi	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa trougaonim zabatom, profilisanim natpisnim poljem, koje je vertikalnom trakom podeljeno na dva dela, i soklom. Na ivicama zabata su upisane akroterije u formi polupalmeta, a na vrhu zabata je pinija. Na soklu je predstavljen kantaros iz koga raste vitica bršljana, koja uokviruje natpisno polje i bočne strane reljefne niše. U petougaonoj reljefnoj niši su predstavljene četiri biste, žena i troje dece. U gornjem redu je žena sa velom preko glave. U donjem redu je troje dece; levo je prikazan mladić, u sredini malo dete, a desno nešto stariji dečak. Dostupna fotografija spomenika je loše rezolucije, pa su brojni detalji reljefa nejasni	4	NP	žena i troje dece/ mladih	majka sa decom	IMS VI, 139	I-III vek	kat. br. 399

77	Scupi	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa lučnim zabatom i profilisanim natpisnim poljem. Na ivicama zabata su akroterije u vidu polupalmete, a na vrhu se nalazi odlomljena pinija. U lučnoj niši su prikazane dve biste, muškarac (?) i žena. Levo je prikazan muškarac sa kratkom bradom. Desno je prikazana žena sa kosom upletenom u pletenice, koje u potpunosti prekrivaju uši i vezane su na potiljku („melon“ frizura) Dostupna fotografija spomenika je loše rezolucije, pa su pojedini detalji reljefa nejasni.	2	NP	muškarac i žena	supružnici	IMS VI, 140	druga polovina II- III vek	kat. br. 400
78	Scupi	stela	Fragment nadgrobne stele. Očuvana je samo reljefna niša, ispod koje su početna slova epitafa – (D(is) M(anibus). U niši su prikazane tri biste, žena, dete i muškarac. Spomenik je, na žalost, izgubljen, a u literaturi je priložen samo crtež, pa se o ovom reljefu ne može ništa više zaključiti.	3	NP ?	žena, muškarac i dete	roditelji sa detetom?	IMS VI, 171	I-III vek	
79	Scupi	stela	Nadgrobna stela od krečnjaka, sa trougaonim zabatom i profilisanim natpisnim poljem. U trougaonoj niši su četiri biste, dvoje odraslih i dvoje dece. U gornjem redu su prikazani žena sa talasastom kosom sakupljenom na potiljku (levo) i muškarac (desno), a u donjem dvoje dece (dečaka). Zbog oštećenja kamena su brojni detalji spomenika nejasni.	4	NP ?	žena, muškarac i dvoje dece (dečaci)	roditelji sa decom?	IMS VI, 179	I-II vek	kat. br. 419

Katalog epitafa

kat. br.	lokacija	tip spomenika	tekst natpisa	epitet	tip relacije	bibliografija	datovanje	veza sa katalogom ikonografskih predstava
1	Singidunum	stela	D(is) [M(anibus)] T. [F]l(avio) T. f(ilio) Quirina Vict[orino d]onis donatum (!) hastis fa[leris! corona] m[u]rali et T. Fl(avio) Victori[ano fili]o eius et Flaviae Victori[nae optim]ae pu[ellae Spedia Mate[rna]ata fe[mina marito kar[issimo et] filiis dulcissimis vi[va fecit]	<i>optimae puellae</i> <i>marito karissimo</i> <i>filiis dulcissimis</i>	NP	IMS I, 026	II vek	
2	Singidunum	sarkofag	D(is) M(anibus) Iul(io) Victorino eq(uiti) R(omano) vixit ann(is) V diem uno (!) Iul(ius) Fl[or]ianus (centurio) leg(ionis) IIII Fl(aviae) e[st Vic]torina filio [karissi]mo	<i>filio karissimo</i>	NP	IMS I, 027	kraj III-početak IV veka	
3	Singidunum	stela	D(is) M(anibus) Aur(eliae) Diogeniae vix(it) ann(is) IIII et Aur(elio) Diogeniano vix(it) [an]n(um) I Aur(elius) Demetrius str(ator) co(n)s(ularis) leg(ionis) IIII Fl(aviae) et Val(eria) Marcella f(i)liis kariss(imis) et Aur(elio) Eumeneti str(atori) leg(ati) leg(ionis) eiusd(em) vix(it) a(nnis) XL contirunc(ulo) fratri b(ene) m(erenti) p(osuerunt)	<i>filiis karissimis</i>	PP	IMS I, 028	kraj II-početak III veka	kat. br. 1 T. I/1
4	Singidunum	stela	D(is) [M(anibus)] M. Aure[l(io)] Papiae vet(erano) leg(ionis) IIII Fl(aviae) ex b(ene)f(iciario) leg(ati) vix(it) a(nnis) LXX Ael(ia) Iusta con[iux] et Aur(elia) Iustina fi[l(ia)] A[el]el(ius) Herculanu[s] c(ustos) a(rmorum) leg(ionis) eiusd[em] gener b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		PP	IMS I, 029	III vek	

5	Singidunum	stela	[D(is) M(anibus) pe]rpe[tuae] securita[ti] M. Ulp(io) Manliano vet(erano) leg(ionis) IIII Fl(aviae) ex b(ene)f(iciario) trib(uni) vixit ann(is) XLIIII [A]el(ia) Flora co[n]iugi b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS I, 030	II-III vek	
6	Singidunum	sarkofag	D(is) M(anibus) Ulpi(o) Valentin[o] vix(it) an(nis) III P. Ael(ius) Valens b(ene)f(iciarius) pr(aefecti) filio carissimo	<i>filio carissimo</i>	NP	IMS I, 031	kraj III- početak IV veka	
7	Singidunum	stela	Sempr[o]nio(?) principi vixit ann(is) VI Cl(audiae?) Bubae et Do[tus] (?) Daizinis uxori eius et filiis eo[rum] P. A[el(ius)] Valens b(ene)f(iciarius) prae[f(ecti)] EV IA [Singidu]niensi(?)		NP	IMS I, 032	I-III vek	
8	Singidunum	stela	D(is) M(anibus) Larsinia In genua vixit annis XXXX P. Ae(lius) Dionysius ve(teranus) le(gionis) IIII F(laviae) f(elicis) ex si(gnifero) co[n]iugi bene merenti pos(uit)		NP	IMS I, 035	druga polovina II veka	kat. br. 2 T. I/2
9	Singidunum	stela	D(is) M(anibus) Aur(elius) Fau stinianus sig(ni)f(er) leg(ionis) IIII Fl(aviae) vix(it) ann(is) XXXII mil(itavit) ann(is) XII Fausti na fil(ia) vix(it) ann(um) I m(ensem) I Ael(ia) Maxim[a] co(n)iug(i) et fil(iae) b(ene) m(erentibus) p(osuit) s(ibi) ipsa heres		NP	IMS I, 036	I-III vek	
10	Singidunum	stela	D(is) M(anibus) [...] Cres[cens] Scup(is) [vet(eranus?)] leg(ionis) [IIII F(laviae) f(elicis) e]x eq(uite) [milit]av(it) an[nis] XXVI vix(it) [a]nn(is) XLV Pe tronia Secun(da) her(es) coniug(i) b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS I, 037	II-III vek	
11	Singidunum	stela	D(is) M(anibus) Cassio Ingenuo mil(iti) leg(ionis) IIII Fl(aviae) qui vix(it) ann(is) XL Cass(ia) Atta fratri b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS I, 038	II vek	
12	Singidunum	stela	D(is) M(anibus) Ulp(iae) Pi[a]e dom[o] Vindo[bona] vixit an(nis) XXI[...] Aur(elius) Maxi[mus] vet(eranus) leg(ionis) IIII [F]l(aviae) [co]niugi pientiss[imae] et U[l]p(iae) Gaiae so[c]r[a]e et matri eius et sibi viv(u)s	<i>coniugi pientissimae</i>	PP	IMS I, 039	druga polovina II - prva polovina III veka	

13	Singidunum	stela	D(is) M(anibus) Valeri a Victo ria vi xit ann(is) L Aurel(ius) Merca tor vet(eranus) leg(ionis) IIII Fl(aviae) Ant(oniniana)e coniu(gi) b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS I, 040	prva polovina III veka	
14	Singidunum	stela	D(is) I(nferis) M(anibus) s(acrum) Aur(elius) Victor vet(eranus) et Aur(elia) Victoria coniuges vivi sibi posuerunt titulo suo(!) et Aure[lio] Alpino patri genetiv[o] qui vixit ann(is) XC et P. Aure(lio) a[lu]mn(o) qui vix[it] an(nis) [...] et Au[r]el(io) [A]pro v(ixit) an(nis) [...] [...] CE[.]FIA ET ICVS annuario posuit		PP	IMS I, 041	kraj III-IV vek	kat. br. 3 T. I/3
15	Singidunum	stela	D(is) M(anibus) Valeria Apphion vixit ann(is) II m(ensibus) VIII C. Val(erius) Valens vet(eranus) leg(ionis) IIII [F]l(aviae) et Vale(ria) Elpis parentes filiae carissima[e]	<i>filiae carissimae</i>	NP	IMS I, 042	II-III vek	
16	Singidunum	stela	] [...]rior dec(urio) mun(icipii) Sin(giduni) vix(it) ann(is) XXV et C(ais) Ca[s]siis Verae vixit annis XIII et Firmio vixit annis IIII filiis eorum Cassia Firma filia helres parentibus b(ene) m(erentibus) p(osuit)		NP	IMS I, 044	II vek	
17	Singidunum	stela	Dibus Manibus Infernis Nun nio Prisciano dec(urioni) col(oniae) Sing(iduni) qui vix(it) ann(is) XXXVI non dignus cilerius (!) inf <r>a decessit Aur(elius) Priscillianus et Sept(imia) Lupercilla		NP	IMS I, 045	druga polovina III veka	kat. br. 4 T. I/4
18	Singidunum	sarkofag	[D(is) M(anibus)] M. Ulp(io) Ploto [vix(it) a]nn(is) V dies LVII M. Ulp(ius) Trophim[us] aug(ustalis) et o(rnatus) o(rnamentis) dec(urionalibus) m(unicipii) Sing(iduni) [et] Claudia Valentina filio		NP	IMS I, 047	II vek	
19	Singidunum	tabla	D(is) [M(anibus)] quisqu[is iter carpis] haec ques[o (!) disce via] tor ora pue[lli sparsa ge]l nas lanugin[e barbae] prime (!) cuillula(!) cu[m tri] eteride qui<n>ta sur[pit et] rapuit mise<r>o sola[men] patri hic situs est fl[os ut] moli teluris (!) aratro sic [patri] oq(ue) ab amplexu vulsus [fuit at] (t)at flosculus arvi[s crescet] [d]ulcis perexin (!) te pusum (?)	<i>misero patri</i>	NP	IMS I, 049	III vek	
20	Singidunum	stela	(a) D(is) M(anibus) Domitia Ursa vixit ann(is) XXV Al banus Sep timinus hos pita e b(ene) m(erenti) p(osuit) h(ic) s(ita) e(st) s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)		NR	IMS I, 052	druga polovina II – prva	kat. br. 5 T. II/5

			(b) D(is) M(anibus) Sereni ae Quartae interfec te (!) ab hoste vixit ann(is) L Coc(ceius) Montanus tutor Titianus scribendum curavit				polovina III veka	
21	Singidunum	stela	D(is) M(anibus) Q. Pos(tumio) Cornuto et Pos(tumiae) Caleni Q. Pos(tumio) Felici [...]TI Crescen[tioni?] IA(?) qui(?) [.....] parentibus		NP	IMS I, 055	druga polovina II - III vek	
22	Singidunum	stela	D(is) M(anibus) Ulpia Licinia con(iunx) Ulpi Adiutoris vixit ann(is) LXXXX Ulp(i) Equester et Decimus matri b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		NP	IMS I, 056	II vek	
23	Singidunum	stela	] [±10]Jori[nae] coniugi eius quae vix(it) ann(is) LXXXX Ulp(ia) Primi tiva patronis bene merenti(bu)s posuit		NR	IMS I, 057	II vek	
24	Singidunum	stela	D(is) M(anibus) G. Val(erius) Ma ximianus vix(it) an(nis) XIII Val(erius) Longi nus pa(ter) fi(lio) b ene merit[o]		NP	IMS I, 058	I-II vek	
25	Singidunum	stela	Εὐτόχῳ Σωτήριχος ὁ ἀδελ φὸς μνήμης χάριν. Ταῦτα		NP	IMS I, 071		
26	Singidunum	sarkofag	D(is) M(anibus) Cl(audius) Valentinia nus eq(ues) R(omanus) d(ecurio) IIII MAP Aur(eliae) Probille(!) c(oniugi) c(arissimae) q(uae) vixit annos XVIII b(ene) m(erenti) p(osuit)	<i>coniugi carissimae</i>	NP	IMS I, 076	druga polovina III veka	
27	Singidunum	stela	D(is) M(anibus) M. Aur(elio) Bito mil(iti) le[g(ionis) I]III Fl(aviae) sip(endiorum) XV(?)III titulu(m) fecit T. Val(erius) Valentinus c(ustos) a(rmorum) leg(ionis) eius(dem) aeres(!) fecit Bito s(upra) s(cripto) vixit anos(!) XXXVIII b(ene) m(erenti) pos(uit)		NR	Mirković 1997, 59-60, br. 2.	III vek	
28	Singidunum	sarkofag	D(is) M(anibus) M. Aur(elio) Glyconiano (centurioni) leg(ionis) Clau(diae) ex decimpilo leg(ionis) IIII F(laviae) stip(endiorum) LII vix(it) ann(is) LXX Ael(ia) Severina coniux cum filio sibi et coniugi amantissimo p(osuit)	<i>coniugi amantissimo</i>	NP	Mirković 1997, 60-62, br. 3.	druga polovina II-prva polovina III veka	
29	Kumodraž	pogrebni oltar	D(is) M(anibus) Aurel(ius) Valent 4 [v]ixi[t] ann(is) L 8 vixit ann(is) LX 11-16 [..]ius b(ene) m(erenti) p(osuit) [....] Lucilla liberorum III coiux(!) Aureli [....] vixit annis XXX		NP	IMS I, 077	druga polovina II - III vek	

30	Stojnik	stela	D(is) M(anibus) Publius Aelius Victorinus vet(eranus) coh(ortis) II Aurel(iae) nove (!) vixit ann(is) LX Au<r>el(ia) Ru fina coniugi (!) b(ene) m(erenti) et P. Ael(ius) Acutianus et P. Ael(ius) Victorinus patri et sibi vivi posuerunt		NP	IMS I, 120	druga polovina II veka	
31	Stojnik	stela	D(is) M(anibus) Aeliae Luciae vix it annis XLV Aurel(ius) Bardibalus dec(urio) coll(egii) cent(onariorum) coniugi et Aurel(ius) Lucilius ma tri b(ene) m(erenti) et sibi vi vi posuerunt		PP	IMS I, 121	II-III vek	
32	Stojnik	stela	D(is) M(anibus) Aur(elii) Vitalis vixit an n(is) XXVII et Firmus vixit ann(is) XXV {et} M. Aur(elius) Res pectus et Aur(elia) Vene ria filis b(ene) m(erentibus) {p(osuerunt)} et sibi vivis posuerunt cum M. Aur(elii) Respectiano et Hilerione (!) fil(iis) p(ientissimis)	<i>filii pientissimis</i>	NP	IMS I, 125	II-III vek	kat. br. 9 T. III/9
33	Sopot	stela	D(is) M(anibus) Aur(elia) Procla vixit ann(is) XXXIII tit(ulum) p(osuit) Aur<e>l(ius) Victor mil(es) c(ohortis) II Aur(eliae) n(ovae) SA COR c(oniugi) b(ene) m(erenti)		NP	IMS I, 119	druga polovina II-prva polovina III veka	kat. br. 7 T. II/7
34	Sopot	stela	D(is) M(anibus) Attius Victo ris vixit anni s LXX Aia Atti filia vixit an(nis) XXX Pro pingus (!) Atti filius vixit an(nis) XXV Gresa Dasantis vixit an(nis) LXXX titulum posuit Zaca Vaenti coniugi fil(i)s et matri et sibi vive (!) b(ene) m(erentibus)		PP	IMS I, 122	II-III vek	kat. br. 8 T. II/8
35	Sopot	stela	] M. Au[r(elius) P]robus [v]ix(it) an(nis) LXXX M. Aur(elius) Prisgianus(!) vix(it) an(nis) XX Aur(elia) Maxima con(iugi) k(arissimo) et fil(io) pien(tissimo) et sisi (!) viva pos(uit) M. Aur(elius) Ca<p>eric(us?) et Aur(elia) M<a>ximi na p(atri) et fr(atr)i b(ene) m(erentibus) p(osuerunt)	<i>coniugi karissimo et filio pientissimo</i>	NP	IMS I, 124	II-III vek	
36	Sopot	ploča	D(is) M(anibus) Chrysophoro et Primitivae Adi utoris (!) [s]er(vis) [±3] tus fratris (!) b(ene) m(erentibus) p(osuit)		NP	IMS I, 125bis	druga polovina I veka	

37	Sopot	stela	Demoste[nes](!) [F]ilippu (!) vi[x(it) an(nis)] LXXXV Ge[±3] a Quarti c[oni]l[ugi] pientis[simo] [e]t Marcel[lus (?) fi] l[us] (?) patri [p]osuer[unt]	<i>coniugi pientissimo</i>	NP	IMS I, 127	II-III vek	
38	Sopot	stela	D(is) M(anibus) Marcus Telest(ae?) vixit an(nis) XXXX Tittha mater he(res) bene me(renti) fe(cit)		NP	IMS I, 131	II vek	
39	Guberevac	stela	Aurel(ius) De mas vix(it) ann(is) LXXX Aurel(ius) Lucidus et Aurelia Aqu<i>l lina et Aurel(ius) Vitalis nepo tes et here des avio be ne merenti posuerunt		PP	IMS I, 123	II-III vek	
40	Guberevac	stela	D(is) M(anibus) Claudia Casta vixit ann(is) XXXII et Aurelia Flora vixit ann(is) L Aurel(ius) Acutio mil(es) coh(ortis) II Aurel liae n(ovae) coniugi et matri bene me rentis(!) et sibi vi vus fecit		PP	IMS I, 118	III vek	
41	Guberevac	stela	D(is) M(anibus) C. Iul(io) Q. f(ilio) Serg(ia) [R]ufo Libur(no) Fl(avia) [Ma]rulla con lug[i] pi entiss(imo) vix(it) an(nis) [?L]XI h(ic) s(itus) e(st)	<i>coniugi pientissimo</i>	NP	IMS I, 129	I vek	
42	Guberevac	stela	] [±5]I[.] [C]or(nelio) M. f(ilio) [±5]IV [1-2]O Iulia Secunda coniugi pientissimo et [fi]<l>io (?) [	<i>coniugi pientissimo</i>	NP	IMS I, 136	II-III vek	
43	Guberevac	stela	] [] [] [±6 a]nn III [±4] [.]CO[±4] SABC [±4] con lugi e t fili[is] be ne me[re]nti[bus] ---]		NP	IMS I, 142	druga polovina II-III vek	
44	Guberevac	stela	Νυνφιδία (!) Ουάλεντι πάτρωνι ἀνέθηκα μνίας (!) χά ριν		NR	IMS I, 148		
45	Guberevac	stela	Θ(εοῖς) Δ(αίμοσιν) / Χρήστη Ξενοφί/λου Ἀρισταινέτω / Ἀρχελάου ιερεί<φ> / καὶ ἀθίκτ<φ> ζ(ήσαντι) ἔτη [-]μ / ἀνδρῖ γλυκυτάτω μετὰ τέκνου μνήμης χάριν / ἐποίησεν. Χαῖρ' ἀναγ<ι>νώσκων / [---]		NP	IMS I, 149		
46	Lisović	stela	D(is) M(anibus) Iul(ius) Ascius vix(it) ann(is) C et Iul(ia) Pro culina vix(it) ann(is) XL Licinia Bonosa coniugi et fil[i]e(!) cariss(imis) et Iul(io) Iuli ano gener(o) vetra(no) (!) alae Itureor(um) (!) qui vix(it) ann(is) LX et sibi viva p(osuit)	<i>coniugi et filiae carissimis</i>	PP	IMS I, 115	II vek	

47	Lisović	stela	Iulius [] nio posuit s[ibi] et co(n)iugi Pusia e pientissime (!) et filie (!) Primitive (!) k(arissimae) et Diopaneti Dionisi(!) genero pio vixit (?) anno(s) XX	<i>coniugi pientissimae filiae karissimae genero pio</i>	PP	IMS I, 130	II-III vek	
48	Mladenovac	stela	P(ublio) Covirio Gentili Trevero P. Covirius Optatus frater fecit		NP	IMS I, 126	I-III vek	
49	Bačevac	pogrebni oltar	D(is) M(anibus) Soianus Paterionis vixsit (!) ann[is] LXXX Po[±3] coiu(gi) (!) r[ari]ssim(o) e[t s(ibi) (?) et (?)] M. Aur(elio) Pat[±2 f(ilio) (ene) m(erentibus) [p(osuit)?]	<i>coniugi rarissimo</i>	NP	IMS I, 132	II-III vek	
50	Barajevo	stela	[D(is)] M(anibus) [A]nn[iae] [A]pollo[n]iae [...F]laviu[s] [...]oliu[s] [c]loniugi in[f(elici)]	<i>coniugi infelici</i>	NP	IMS I, 139	II-III vek	
51	Velika Moštanica	stela	D(is) [M(anibus)] Emb[a]sia Antoni filia vicsit (!) anis (!) XX posuit Anto nius Germani f[i]llie (!) bene mer[en]t[i]		NP	IMS I, 128	II-III vek	
52	Velika Moštanica	stela	Is Dinicen[t]i vix(it) ann(is) LX Ro dope Valentis coniugi et sibi vi va et Valerius Vales (!) socro b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		PP	IMS I, 134	II vek	
53	Aureus Mons	sarkofag	D(is) M(anibus) Iulia Cres centilla vix(it) ann(is) XXVII Aur(elius) [Va]les (!) vet(eranus) [e]x b(ene)f(iciario) [c]o(n)s(ularis) coni(ugi) bene merent[i]		NP	Мирковић 2006	III vek	
54	Smederevo		D(is) M(anibus) L. Quesidio C. filio Praesenti dec(urioni) et q(uin)q(uennali) pri mo mun(icipii) P... Ael(ii) Dru(betarum) [et] dec(urioni) [m(unicipii)] Ael(i) Vim(inacii) vixit an(nis) LXIII L. Quesid(ius) Pr[ae]senti fil(io) II vir(o) [q(uin)q(uennali)] mu[n(icipii)] et Au rel(io) Fl[o]ro q(uin)q(uennalis) mu[n]i(cipii) Vim(inacii) s(uis) [q(ue)] / s(ribendum) c(uraverunt) h(ic) s(itus) e(st)		NP	IMS II, 075	II-III vek	
55	Smederevo		D(is) M(anibus) Genis Domiti vix(it) ann(is) LX et Affu ti Aristonis con iugi eius vivo Ael(ius) Domitianus im munis lib(rarius) leg(ionis) IIII Fl(aviae) parentibus pi issimis [po]suit	<i>parentibus piissimis</i>	NP	IMS II, 094	druga polovina II-III vek	

56	Smederevo		[D(is)] M(anibus) L. Paternio T. f(ilio) Ianuar[i]o vet(erano) leg(ionis) IIII [Fl(aviae)] et Iunia [Ianu]a[r]iae [Pa]ternia [Ian]uaria [fil(ia) e]t here[is] --- II V ? [---]		NP	IMS II, 095	druga polovina II-III vek	
57	Smederevo		[---] Iuliae [.] BITE vix(it) ann(is) XIII Iuli[u]s Ia[nu]ari]us b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) lib(ertae) b(ene) m(erenti) p(osuit) h(ic) s(ita) e(st)		NR	IMS II, 108	druga polovina II veka	
58	Smederevo	stela	D(is) M(anibus) Aur(elius) Marcia[us(!)] sta(tor) leg(ati) leg(ionis) VII Cl(audiae) st(ependiorum) XXVI Cutius an(norum) XIII Aprilis an(norum) XII IV ? [.] LISRISCRANI? APRIA? st(ependiorum) X Aurelia Cutia coniug(i) et filis et nepot(i) et Hel(vius?) Oc[tavianus nepos her[es] auncul(o) (!) et con[t]ub(ernalibus) pos(uerunt) Antiochano (!) et Orfito co(n)s(ulibus)		PP	IMS II, 115	druga polovina III veka	
59	Smederevo	stela	] [C. Domitio?] C. [f...]RICVLO? [..] c(ustodi?) a(rmorum?) leg(ionis) VII [C]l(audiae) vixit annis XXXXII et Neriae(?) Claudiae(?) vi xit annis [X]XVII coniugi eius Domitia Anthusa mater et Domitii Digna Poltentinus Ingenua Potentina Surren[tus [fil]ii et Domit(ius) Iuli]us ne[pos] bene meren[ti]bus) posuerunt		PP	IMS II, 124	prva polovina II veka	
60	Smederevo	stela	[D(is) M(anibus)] e[t p]erpe[tu]a[e] sec[ur]i[tat]i Cocceius Cocceianu(s) vix(it) ann(is) L et Cocc(eia) Sa[bi]na [v]ix(it) ann(is) V Aemilia M[.]a coniux [et] Coc() [---]		NP	IMS II, 165	druga polovina II - III vek	
61	Smederevo	stela	Θ(εοῖς) Δ(αίμοσιν) Ἐπίκτησις Θυο δότου ζήσασα ἔτη λβ Νικία viϙ ἐτῶν ι Θυόδο τος Νίκωνος συνβίῳ ἐποίησ[ε]		NP	IMS II, 311		kat. br. 13 T. IV/13
62	Smederevo	stela	Θ(εοῖς) Δ(αίμοσιν) [---]H[-]NIITOY [ζή]σασα ἔτη μ [---]σιμος [μη]τρί γλυκ[υτάτη]		NP	IMS II, 312		
63	Smederevo	olovni sarkofag	Aureli(a)e S[al]leli(ae) f(iliae) c(arissimae)	<i>filiae carissimae</i>	NP	Jovanović, Cunjak 1987, 139-143.	poslednja četvrtina III veka	

64	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) Albinae quae vix(it) annis XV d(iebus) XXXVI Albinus Iu liorum ser(vus) vil(icus) et Irene parent(es) fil(iae) carissim(ae) p(osuerunt)	<i>filiae carissimae</i>	NP	IMS II, 070	II vek	
65	Viminacium		D(is) M(anibus) Baebiae Am oenianae vixit annis XXXIX C. Cassius Niger dec(urio) mun(icipii) Ael(i) Vim(inacii) coniugi b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS II, 072	II-prva polovina III veka	
66	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) C. Cornelius Rufus dec(urio) augur mun(icipii) Ael(ii) Vim(inacii) vixit ann(is) LXX Ulpia Rufina uxor et C. Corn(elius) Pacatus dec(urio) fl(amen) mun(icipii) eiusdem et Corneliae Rufina et Bassa fili(ae) et hered(es) b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uraverunt)		NP	IMS II, 073	II-prva polovina III veka	
67	Viminacium	sarkofag	D(is) M(anibus) L. Lucil(ius) ETEIL Hercula nus dec(urio) aedil(is) mun(icipii) Ae l(ii) Vim(inacii) vix(it) ann(is) XXXIII Claudia Hygia marito b(ene) m(erenti)		NP	IMS II, 074	II-prva polovina III veka	
68	Viminacium	ploča	[D(is)] M(anibus) [±7]ATI Restituti de[c(urionis)] [et ponti]ficis mun(icipii) Ael(ii) Vim(inacii) [incom]parabilis fili qui [vixit ann(is)] XXVI men(sibus) II d(iebus) XXV et sibi [vividus±3] Telesphorus Aug(ustalis) mun(icipii) eius [dem pater] felix dictus per eum pa lru]m sine eo	<i>incomparabili s fili</i>	NP	IMS II, 076	II-prva polovina III veka	
69	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) Sex. Val(erio) Val(enti) dec(urioni) mun(icipii) Ael(ii) Vim(inacii) vix(it) an(nis) LXIII Valerii Primus Her clianus(!) Valenti nus heredes patri pientissimo b(ene) m(erenti) p(osuerunt)	<i>patri pientissimo</i>	NP	IMS II, 077	II-prva polovina III veka	
70	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) M. Servius Mani lib(ertus) Thall() Aug(ustalis) mun(icipii) Ael(ii) Vim(inacii) vixit ann(is) LXX Manius Ser(vius) S[i]lvanus fil(ius) et heres b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS II, 078	II-prva polovina III veka	
71	Viminacium	stela	[---] L. Sevio Rufo s(a)c(erdoti) mun(icipii) Ael(ii) Vim(inacii) vix(it) ann(is) XLV Saen(ia) Supe ra coniug(i)		NP	IMS II, 079	II-prva polovina III veka	

72	Viminacium	sarkofag	Valeriae Hilarae M. Aurel(ius) Timon (centurio) leg(ionis) III Gall(icae) S(everiana) A(lexandrianae) coniugi piissime(!) pos(uit)	<i>coniugi piissimae</i>	NP	IMS II, 085	prva polovina III veka	
73	Viminacium	pogrebni oltar	D(is) M(anibus) Calliope ancil le(!) L. P() Gaiani (centurionis) leg(ionis) III Fl(aviae) L. P() Vacinthus coniugi dul(cissimae) m(onumentum) p(osuit) v(ixit) a(nnos) XVIII	<i>coniugi dulcissimae</i>	NP	IMS II, 090	III vek	
74	Viminacium	sarkofag	Non(ius) SAI[...]GNVS qui et signo Dalmatis (!) b(ene)f(iciarius) con(sularis) leg(ionis) III Fl(aviae) vix(it) an(nis) XXXX me(n)s(ibus) III die(bus) XVIII stip(endiorum) XXIII Iulia Eraclia (!) coniugi (!) bene merenti posuit		NP	IMS II, 091	III-IV vek	
75	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) Ael(io) Victorino VE? infelicissimo iueni (!) qui vixit annos XXV m(enses) VIII dies VII Aelius Proculinus signif(er) leg(ionis) III Fl(aviae) fratri piissimo b(ene) m(erenti)	<i>infelicissimo iueni</i> <i>fratri piissimo</i>	NP	IMS II, 092	III vek	
76	Viminacium	ploča	D(is) M(anibus) M. Fabio Capreolo liberto optimo M. Fabius Pate[r]nus trib(unus) leg(ionis) VII Cl(audiae) patronus	<i>liberto optimo</i>	NR	IMS II, 098	druga polovina II-prva polovina III veka	
77	Viminacium	sarkofag	--- d[i]ebu[s ... dec(essit) ho]ra noc[t]urn(a) VII Aur(elius) Felicianus pr(inceps?) leg(ionis) VII Cl(audiae) coniugi dignissimae	<i>coniugi dignissimae</i>	NP	IMS II, 099	kraj III-prva polovina IV veka	

78	Viminacium	sarkofag	D(is) M(anibus) Tib. T[et]tius Euph[e]mianus p(rimus) p(ilus) leg(ionis) VII [C]l(audiae) hic sit[us e]st Fulvia C[hr]ysis mari to pien[ti]ssimo	<i>marito pientissimo</i>	NP	IMS II, 100	II vek	
79	Viminacium	ploča	D(is) M(anibus) Aurel(ius) Ale xander (centurio) leg(ionis) VII Cl(audiae) et Iu lia Onesime coni(unx) eius Au relianeni alumnae suae bene merenti po [suerunt]		PP	IMS II, 102	prva polovina III veka	
80	Viminacium	cipus	---] [±8]NOCI [±6]usto ex [±6] Carthag(iniensi) [(centurioni) leg(ionis) VII] C(laudiae) p(iae) f(idelis) pro [±2]O.I. [..so] rores heredes [ol]ptimo piis[simo amantissimo fra]tri fecerunt [P]ius vix(it) an(nis) LXV (centurio) mil(itavit) an(nis) XXXV h(ic) s(itus) e(st) Ex his agris monumento ex[ce]pti sunt in fro(n)te p(edes) XX introitus [p(edes)] XX et iter	<i>optimo piissimo amantissimo fratri</i>	NP	IMS II, 104	prva polovina II veka	
81	Viminacium	sarkofag	[D(is)] M(anibus) [±8]rinae ra[rissimi exem]pli femi[nae] quae vix(it) an(nis) ..] XVIII m(enibus) V [±6]anus (centurio) [leg(ionis) ±4 coniugi ka[rissimae ---]	<i>rarissimi exempli feminae coniugi karissimae</i>	NP	IMS II, 105	druga polovina II-III vek	
82	Viminacium	ploča	D(is) M(anibus) Aurel(ius) Sene cianus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) vix(it) ann(is) XLV Ulp(ia) Faustina coiux(!) et Aur[el(ia)] Firmina [fil(ia)] posu[er(unt)]		NP	IMS II, 107	druga polovina II-III vek	
83	Viminacium	stela?	D(is) M(anibus) C. Pomponi us Valerian us mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae) b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) vix(it) an(nis) XXVIII mil(itavit) an(nis) X[...] va Pomponia soror et [---		NP	IMS II, 109	druga polovina II-III vek	
84	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) M. Val(erius) Speratus vet(eranus) leg(ionis) VII Cl(audiae) ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis) dec(urio) m(unicipii) A(elii) V(iminacii) praef(ectus) coh(ortis) I Aquet(anorum)(!) v(ixit) a(nnis) LV o(biit) in Britt(annia) (!) Lucia Afrodisia (!) coniugi b(ene) m(erenti) et sibi vivae posuit		NP	IMS II, 110	kraj II – prva polovina III veka	

85	Viminacium	ploča	[---] [---mil(itavit)] an(nis) XXIII vix(it) an(nis) XLVIII Fl(avius) Palma b(ene)f(iciarius) leg(ati) her(es) b(ene) m(erenti) p(osuit)		NR	IMS II, 112	druga polovina II-III vek	
86	Viminacium	stela	Parvulus hic situs est Ulp(ius) Iovinus nomine qui vi xit ann(is) V m(ensibus) VI d(iebus) XXIII Hic solus pater hunc hu mav[i]t parvolum cuius de[s]iderio lumen intentus dolet Ulp(ius) Vale rianus b(ene)f(iciarius) leg(ati) pa ter a quo sibi sperab(at)	<i>parvulus</i>	NP	IMS II, 113	druga polovina II - III vek	
87	Viminacium		D(is) M(anibus) C. Iulio Valen ti mil(iti) leg(ionis) VII Cl(audiae) b(eneficiario) proc(uratoris) stip(endiorum) XXV vi xit ann(is) L L. Iulius Valens fil(ius) et heres facien dum curavit h(ic) s(itus) e(st)		NP	IMS II, 117	III vek	
88	Viminacium	sarkofag	D(is) M(anibus) vivite felices nostris que profundite Manis et memores sitis nobis cum vos esse futuros Seviae Aquilinae con iugi Aur(elius) Marinus b(ene)f(iciarius) b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS II, 118	druga polovina II-III vek	
89	Viminacium	ploča	D(is) M(anibus) M. Aurel(io) Dizzo ni aquilifero leg(ionis) VII Cl(audiae) vixit ann(is) XLVI Flavia Nata coniux et Flavia Viatorina filia heredes b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		NP	IMS II, 119	III vek	
90	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) L. Aur(elius) Andro nicus vet(eranus) ex signifero leg(ionis) VII Cl(audiae) vix(it) a(nnis) LIII L. Aur(elius) Salvia nus libr(arius) co(n)s(ularis) filius		NP	IMS II, 121	III vek	
91	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) M. Aurel(ius) Rufus tess(erarius) leg(ionis) VII Cl(audiae) vix(it) ann(is) XL milit(avit) ann(is) XX Aurel(ius) Longinus et Au rel(ius) Aulutral ijs milites leg(ionis) ei ustem(!) conh eredes b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		NR	IMS II, 123	III vek	
92	Viminacium	ploča	D(is) M(anibus) Aur(elius) Vitalis veter(anus) ex mensore tritici leg(ionis) VII Cl(audiae) et Aurel(ia) Macedonia coniux memoria(m) vivi fabrikabimus (!) et quod nescientes accepimus inviti reddidimus Ταῦτα		NP	IMS II, 126	druga polovina II - III vek	
93	Viminacium	ploča	D(is) M(anibus) P. Ael(ius) Priscus mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae) stip(endiorum) XXV v(ixit) a(nnis) L P. Ael(ius) Ursulus fil(ius) et		NP	IMS II, 127	II vek	

			P(ublius) Ael(ius) Calpito lib(ertus) heredes f(aciendum) c(uraverunt)			IMS I, 088		
94	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) L. Cassianus Potens mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae) p(iae) f(idelis) mil(itavit) annis XI vixit annis XXVIII Cassia(na?) Valentina b(ene) m(erenti) fratri posuit		NP	IMS II, 128	druga polovina II-III vek	
95	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) P. Ael(ius) Antio chus veter(anus) leg(ionis) VII Cl(audiae) v(ixit) a(nnis) LX et P. Aelius Donatus alm nus (!) eius v(ixit) a(nnis) VII P. Ael(ius) Agathan gelus et P. Ael(ius) Primitivos (!) lib(erti) et heredes f(aciendum) c(uraverunt)		NR	IMS II, 129	druga polovina II-III vek	
96	Viminacium	ploča	D(is) M(anibus) M. Aur(elius) Helio dor(us) vet(eranus) leg(ionis) VII Cl(audiae) vix(it) an(nis) XXXXVI milit(avit) ann(is) XXVI M. Calidi(us) Bass(us) et M. Ulp(ius) Maxim(us) her(edes) b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		NR	IMS II, 130	III vek	
97	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) Q. Helvius Probus vet(eranus) leg(ionis) VII Cl(audiae) vix(it) ann(is) LIII h(ic) s(itus) e(st) Pontia Optata coniugi suo p ent(issimo) ben(e) mer(enti) pos(uit) Q. Helvius Optatus [patr(i) s]uo [be(ne)] mer(enti) [posuit]	<i>coniugi pientissimo</i>	NP	IMS II, 131	druga polovina II-III vek	
98	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) Oppiae Aga then[i] matri v(ixit) a(nnis) LX et Iul(io) Quadrato pat(ri) ve[t(erano)] leg(ionis) VII Cl(audiae) v(ixit) a(nnis) LXV Hercula no frat(ri) v(ixit) a(nnis) VIII Iul(ius) Bassus m(iles) leg(ionis) I.II P (?) s() co(n)s(ularis) b(ene) m(erentibus) p(osuit)		NP	IMS II, 132	druga polovina II-prva polovina III veka	kat. br. 17 T. V/17
99	Viminacium	cipus	D(is) M(anibus) L. (?) Val(erio) Quin [t]ino vet(erano) leg(ionis) [VII] Cl(audiae) vix(it) ann(is) XLV et L. Val(erio) Cel so mil(iti) leg(ionis) VII Cl(audiae) vix(it) an(nis) XX m(ilitavit) an(nis) II Licinia Cel sina coniu gi karissi[mo] et fil(io) incom parabili b(ene) m(erentibus) p(osuit) H.S.M.E.	<i>coniugi karissimo filio incomparabili</i>	NP	IMS II, 133	druga polovina II-III vek	
100	Viminacium	ploča	D(is) M(anibus) / M(arcus) Val(erius) Va lens Fab(ia) / (H-----)eracl(ea) ve[t(eranus)] / leg(ionis) [VII Cl(audiae) p(iae) f(idelis)] /		NR	IMS II, 134	druga polovina II-III vek	

			vix(it) an(nos) LXX / Val(eria) Vener(ia?) / lib(erta) patro[no] / b(ene) m(erenti) et s[ibi] / [pos(uit)](?)					
101	Viminacium	ploča	-----] ni [±10] ETVI IR[....] leg(ionis) VII Cl(audiae) vix(it) ann(is) XXXVII Laricia quae et Meter coiulgi (!) piissimo b(ene) m(erenti) p(osuit)	<i>coniugi piissimo</i>	NP	IMS II, 136	druga polovina II-III vek	
102	Viminacium	stela	---] manus vet(eranus) legionis [±4] vixit an(nis) [±4] h(ic) s(itus) e(st) Titu[s] Flavius [...legi]o[nis] eiusdem he res bene m[e] renti po[suit]		NR	IMS II, 139	prva polovina II veka	
103	Viminacium	stela	] [..? Va]lerius [Is]auricus Coll(ina) Isauro (!) decurio ex singularibus mil(itavit) ann(is) XV vixit ann(is) XXXIII L. No[n]ius Marcelli nus fratri pien tissimo posuit	<i>fratri pientissimo</i>	NP	IMS II, 141	druga polovina II-prva polovina III veka	
104	Viminacium	ploča	D(is) M(anibus) Paridi alu mno v(ixit) a(nnis) XVII C. Reg() Callisti anus p(rae?)p(ositus?) fecit		PP	IMS II, 145	druga polovina II-prva polovina III veka	
105	Viminacium	ploča	D(is) M(anibus) Aurel(ius) Secun dinus vet(eranus) v(ixit) a(nnis) LX Aurelii Secundina Secun dio Iulia et Lidira patri b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		NP	IMS II, 147	druga polovina II- III vek	
106	Viminacium	stela	---] [.Petro]nius [±6]ETER [vix(it) an]n(is) LXV [±8]nia M[a]rcia con ugi et Petro nius Cogita tus Petronius Fuscus Marcia Marcellina P[e] tronus Amyni anus fili patri bene merenti posuerunt		NP	IMS II, 150	druga polovina II veka	
107	Viminacium	pogrebni oltar	Lupus anemola ic ave tat. Quot comidi mecum ave[o]. Ego Maurentia in hunc mo numentum [tit]ulu[m] p]osui Lupo virginio meo cum [q] uem quinquaginta an nis beni laboravi adqu[e] inculpatim covixi et A[r] genteo Samarconi (?) fr[a] tris vel subule<le> m[atri] s meae ipsum titul[um] feci(?)	<i>virginio</i>	PP	IMS II, 156	II-III vek	

108	Viminacium	baza spomenika	a)-- i)n terra quam pro[c]ul a patria Morib(us) et form(a) [p]ariter laudabilis ut quis Cernere non posset pulchrior an melior. Nunc [t]umulus super et superest Petronia nomen annos bis denos adq(ue) duos tetuli b) ... [m]ariti Qui caru[i]t vi[t]a quom caret hac anima. Nec carum cinerem at terram asportare paternam quivit et hic miserum ut discruciet stimulus		NP	IMS II, 157	kasna antika	
109	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) P. Aelius Agathopus vix(it) ann(is) XXXV Ael(ia) Valentina uxor b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS II, 158	II vek	
110	Viminacium	stela	---] Ael(ius) Meritus aunculus (!) o(rum) (!) E b(ene) m(erentibus) p(osuit)		PP	IMS II, 160	II vek	
111	Viminacium	sarkofag	D(is) M(anibus) Aureliae Theodote (!) rarissimae femine (!) quae vixit annis XXXI m(ensibus) IIII dies (!) XVII Aur(elius) Gallicus coniugi bene de se meritae	<i>rarissimae feminae</i>	NP	IMS II, 163	druga polovina II- III vek	kat. br. 16 T. IV/16
112	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) L. Barbio L. lib(erto) Nymphodoto vix(it) ann(is) XVII Barbius Delphicus et Quarta parentes fac(iendum) cur(averunt) H(ic) s(itus) e(st)		NP	IMS II, 164	druga polovina II- III vek	
113	Viminacium	pogrebni oltar	[D(is) M(anibus)] Comi[nio Maio]ri vixit ann(is) [XX] Cominia Sa[tur]nina mater [fi]lio carissim[o] memoriam fecit	<i>filio carissimo</i>	NP	IMS II, 166	druga polovina II- III vek	
114	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) Q. Cornelius Q. lib(ertus) Zosimus vix(it) an(nis) LX Cornelia Zosime fil(ia) et Cornelius Trophimus lib(ertus) et coher[edes] fecerun[t] h(ic) s(itus) e(st)		NP/NR	IMS II, 167	druga polovina II veka	
115	Viminacium	pogrebni oltar-baza statue	D(is) M(anibus) Domitia Pan thia vix(it) ann(is) XVIII men(sibus) IIII die(bus) XX quae sine data morte mortua est. Pater pien tissimus se vi vo memoriam posuit filie (!) pi entissime (!) f[ec(it)?]	<i>pater pientissimus filiae pientissimae</i>	NP	IMS II, 168	druga polovina II veka	

116	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) T. Fl(avius) Crhestos (!) T. Fl(avio) Iuliano filo (!) an(ni) I m(onumentum) p(osuit)		NP	IMS II, 170	druga polovina II- III vek	
117	Viminacium	stela?	--] M. Iul(ius) Plriscus fil(ius) et her(es) m(atri) p(ientissimae) b(ene) m(erenti) p(osuit)	<i>matri pientissimae</i>	NP	IMS II, 171	III-prva polovina IV veka	
118	Viminacium	ploča	D(is) M(anibus) Iuliae Procu[l]ae vix(it) an(nis) [X]I m(ensibus) III d(iebus) II[.] C. Iul(ius) Hercu[l]ius et Iu[lia] Longina filiae b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		NP	IMS II, 173	druga polovina II- III vek	
119	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) Rufina Valenti() vix(it) annis VIII Mir() Ruf(i) mat(er) et Val() Geti () p(ater) b(ene) m(erenti) f(ecerunt)		NP	IMS II, 181	druga polovina II- III vek	
120	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) Valeriae Felicula (!) vixit an[nis] XXXXV lib(ertae) et co[n]iugi L. Val(erius) Euty[chus] b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS II, 182	druga polovina II- III vek	
121	Viminacium	ploča	Marina honis ta (!) femina cultrix di (!) q(uae) vixit cum virgi nio suo an(nis) XXX P. <L>icin(io) Cosanciolo(!) sita es (!)	<i>honista femina virginio</i>	NP	IMS II, 217	IV vek - hrišćanski natpis	
122	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) T. Baeb(ius) Eutychi Aug(ustalis) mun(icipii) Ael(ii) Vim(inacii) qui v(ixit) a(nnis) LXV et Baebiae Marcel lae eius T. Baeb(ius) Abascan tus Aug(ustalis) eiusdem mun(icipii) patronis		NR	Milovanović, Mrđić, 2008	druga polovina II veka	kat. br. 18, T. V/18
123	Viminacium	ploča	D(is) M(anibus) T. Aurel(ius) Bassu s vet(eranus) leg(ionis) VII Cl(audiae) vixit annis LVI Vivia Eutyc(he) coiug(i) (!) b(ene) m(erenti) pos(uit)		NP	Mirković 2003, 101, cat. 9		
124	Viminacium	ploča	[] II [±5 leg(ionis)] VII Cl(audiae) patrono ? raro Aur(elius) Euti chus lib(ertus) fec(it) vixit annis LXX	<i>patrono raro</i>	NR	Mirković 2003, 101, cat. 10		

125	Viminacium	ploča	D(is) M(anibus) C. I(ulius) Longin(us) v(i)x(it) a ni(s) II di(ebus) XX Iul(ia) Kyrila vix(it) ani(s) V Iul(ia) Afro dis(ia) ma(ter) b(ene) m(erentibus) p(osuit) G. Iul(ius) Similes vix(it) a ni(s) II m(ensibus) III Iu(lia) Afr(odisia) a(v)ia (!) b(ene) m(erenti) pos(uit)		PP	Mirković 2003, 102, cat. 12		
126	Viminacium	sarkofag	Martilius Petrus Eusebius signo vixit ann(is) II mensibus XI diebus XXIII Petrus et Martilla filio dulcissimo	<i>filio dulcissimo</i>	NP	Mirković 2003, 103, cat. 13	IV-VI vek	
127	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) Valeriae Sertoriae [...] Valer(ius?) SERTVLLINION.. ex sign(ifero) leg(ionis) VII Cl(audiae) uxor(i) [...]		NP	Mirković 2003, 104, cat. 15		kat. br. 20, T.V/20
128	Viminacium	stela	D(is) M(anibus) C. Val(erius) Maxi mus vix(it) ann(is) XVII h(ic) s(itus) e(st) p[ater ? infelic]isimus (!)	<i>pater infelicisimus</i>	NP	Mirković 2003, 104, cat. 16		
129	Malo Crniće		---] vixit an(nis) LXXX M. Ul pius Surio matri pientis sime (!) pos(uit)	<i>matri pientissimae</i>	NP	IMS II, 303	druga polovina II- III vek	
130	Lederata		---] dec(urio) mun(icipii) [±3] [±3] frater et her[es] b(ene) m(erenti)		NP	IMS II, 294	druga polovina II- III vek	
131	Lederata Banatska Palanka		D(is) M(anibus) P. Ceionio Rufo ann(or)um VIII filio dulcissimo et Petissenae Magnae ann(or)um XXVIII men(sium) III coniugi karissimae P. Ceionius Eunus fecit	<i>filio dulcissimo coniugi karissimae</i>	NP	IMS II, 295	druga polovina II- III vek	
132	Cuppae	stela	D(is) M(anibus) Iulio Inge nuo vet(er)ano coh(ortis) III C amp(estr)is vixit an(nis) L Novia Cassia co niugi virgi(nio) pientissimo et [sibi f]ecit vol() [-	<i>coniugi virginio pientissimo</i>	NP	IL 2, 1372	II vek	
133	Cuppae		D(is) M(anibus) C. Val(erio) Mace do (centurio) leg(ionis) VII Cl(audiae) stip(endiorum) XXVI probatus Paul(o) et Apro nian(o) co(n)s(ulibus) vix(it) annis L socer eius b(ene) m(erenti) p(osuit)		PP	Mirković 2015a, 75, br. 19	druga polovina II veka	

134	Taliata	stela	D(is) M(anibus) M. Ulpio Cris po vet(erano) patri et Sallustiae Epic tuni matri et Ulpiis Caio et Hercliano fratribus hic siti sunt M. Ulpius Seru lenus b(ene) m(erentibus) pos(uit)		NP	Mirković 2015a, 86, br. 30	II vek	
135	Taliata	stela	---] vix(it) anni[s....] Fl(avius) Gra[...] sibi et f[il(io)] pienti[ssi] mo t[it(ulum) p(osuit)]	<i>filio pientissimo</i>	NP	Mirković 2015a, 86, br. 31		
136	Rtkovo-Glamija		M. Titius M. f(ilius) Quir(ina) Procu lus Fabia Roma praef(ectus) coh(ortis) I Al pinor(um) trib(unus) mil(itum) leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis) vixit an(nis) XXX mens(ibus) IIII dies XIII M. Titius Zosimus patrono b(ene) m(erenti) f(ecit) D(is) M(anibus)		NR	Mirković 2015a, 99, br. 51	kraj I-prva polovina II veka	
137	Aquae	stela	[---] Crispus d[ec(uro)] do(mo) Amin(icus) A qui(lae) f(ilius) Se(goviensis) vi si(t) (!) ann(is) XXX merui(t) anni(s) VI in coh(orte) I Cantabr orum he res fa(cendum) c(uravit)		NR	Mirković 2015a, 101, br. 53	kraj I veka	
138	Aquae	stela	D(is) M(anibus) Aurelio Ta rae vet(erano) coh(ortis) III Campestr(is) vexillar(io) vix(it) an(nis) LX Ulpia Marcia co niugi b(ene) m(erenti) [p(osuit)]		NP	Mirković 2015a, 101, br. 54	II-III vek	
139	Aquae	stela	--] mo vet(erano) v(ixit) a(nnis) LXXX Cl(audia) Herete coniulgi pientissimo et si bi faciendum et Iul(ius) Martinus fil(ius) dec(urio) sacerdotales(!) mun(icipii) D(robetae?) cur averunt	<i>coniugi pientissimo</i>	NP	Petković 2006, 234-235.	II vek	
140	Aquae		D(is) [M(anibus)] [P(ublius)?] Prus(ius) Ma ximu[s vix(it) a]n(nis) XLV [Iul(ius)?] Hiero nimus s(ecundus) her(es) [et] Ulp(ius) Ma x i mus(!) iuxta voluntate(m) testamenti p(onendum) [c(uraverunt)]		NR	IL 2, 1365	II vek	
141	Aquae		-an n[i]s LXV [...] [...] gen(er) socro et socr(a)e bene mer(entibus) memoria[m] ponit		PP	IL 2, 1366	I-III vek	
142	Aquae	ploča	(a) [Das]sianus senior et Galla posuer{eru}unt titulo (!) pueri (!) bimato Dassiani(!) iuni ori		NP	IL 2, 1367	IV vek	

			(b) Dassianus iun(ior) C(h)r(is)ti electus neofitus					
143	Novo Selo (Bugarska)	stela	D(is) M(anibus) Vettia Taurina vix(it) annis XXXXV Tib(erius) Cl(audius) Q coniugi pientissi mae posuit h(ic) s(ita) e(st)	<i>coniugi pientissimae</i>	NP	Димитровъ 1942, 30, br. 31	II vek	
144	Bononia	stela	D(is) M(anibus) Mercuri qui vixit ann(is) XXV L. Licinius Polycarp(us) et Epictesis filio piiss(imo) fec(erunt)	<i>filio piissimo</i>	NP	Димитровъ 1942, 25, br. 13	sredina II veka	
145	Bononia	stela	...e[t] Aur(elii) Longi ni v(ixit) a(nnis) VI et Aur(elii) Bessi v(ixit) a(nnis) V Au relia Mathae et Aur(elius) Ursus ducenar(ius) b(ene) m(erentibus) posuer(unt)		NP	Димитровъ 1942, 31, br. 35	prva polovina III veka	
146	Bononia	stela	D(is) M(anibus) Aur(elio) Pisto mi litavit annis XXVII b(ene)f(iciarius) vixit annis LXXIII Val(eria) Faventina coniux vix(it) annis LXXII Val(erius) Paulinus trib(unus) leg(ionis) Vincentius Exuperis et Pistus circit(or) fili(i) Sisia filia patri ben(e) me(renti) sepulchrum onorave runt (!)		NP	CIL III, 6292	III vek	
147	Ratiaria	stela	D(is) M(anibus) L. Flaminio L. f(ilio) Pap(iria) Crispo, or nato ornamen tis decurional(ibus) ab ordine splen didissimo Ratia riens(ium) vixit an(nis) XV H(ic) s(itus) e(st) L. Flaminius Mar tialis pater infel licissimus f(aciendum) c(uravit)	<i>pater infelicitissimus</i>	NP	Стоев 2015	prva polovina II veka	
148	Ratiaria	stela	D(is) M(anibus) Sex(to) Val(erio) Sex(ti) lib(erto) Pal(atina) Zo tici v(ixit) an(nis) XLII h(ic) s(itus) e(st) Sex(tus) Val(erius) Hilarus Aug(ustalis) col(oniae) Rat(iariae) h(eres) f(aciendum) c(uravit)		NR	Атанасова, Герасимова – Томова 1978, 21-24, br. 1	prva polovina II veka	
149	Ratiaria	stela	Divos testor D(is) M(anibus) Antoniae Antoni lib(ertae) Nicopoli vix(it) ann(is) XXX h(ic) s(ita) e(st) M. Antonius Glycon con iugi et libert(ae) b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	Атанасова, Герасимова – Томова 1978, 24-26, br. 2	sredina II – III vek	

150	Ratiaria	pogrebni oltar	D(is) M(anibus) L. Tetti Rufi dec(urionis) pontif(icis) col(oniae) Rat(iariae) Fonteia nus frat(er)		NP	AE 1911, 214	II vek	
151	Ratiaria	pogrebni oltar	D(is) M(anibus) C. Memmi Proculi Iunioris v(ixit) a(nnis) II m(ensibuss) IX d(iebus) X C. Mem(mius) Pro cul(us) dec(urio) col(oniae) Rat(iariae) et Cornelia E venta filio piissimo	<i>filio piissimo</i>	NP	AE 1938, 101; Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 31	druga polovina II- prva polovina III veka	
152	Ratiaria	sarkofag	C. Anton(ius) Euty ches Antoniae Claudiae patr(ona) vivae posuit		NR	Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 27; Dimitrov 2019, 121-123, No. 4, fig. 23-26	druga polovina II veka	
153	Ratiaria	sarkofag	D(is) M(anibus) M. Aurel(io) Chresto dec(urioni) aedilic(io) col(oniae) Ulp(iae) Rat(iariae) vixit ann(is) LX et M. Aurel(io) Iuliano dec(urioni) ae<d>ili col(oniae) Rat(iariae) data im(munitate) mun(erum) ordin(ariorum) ob instantia(m) aqu(a)educt(i) v(ixit) a(nnis) XL Flavia Iulia socro et marito b(ene) m(erentibus)		PP	Dimitrov 2019, 121-123, No. 3, fig. 20-22	II vek	
154	Ratiaria	stela	[] Coel[io ...] Ingen[uo leg] hastato [...] h(ic) s(itus) e(st) si[bi et - Coelio] Saturn[ino patri] et Lepidia[e Ingen]uae mat[ri] et Coe]lliae Satur[ninae] sorori tes[tamento] fieri ius[sit]		NP	CIL III, 6293	prva polovina II veka	
155	Ratiaria		D(is) M(anibus) C. Pont(i) Silvi ni dec(urionis) aedil(is) col(oniae) Rat(iariae) Iulia Marcia con(iugi) [...?]		NP	CIL III, 8090	druga polovina II – III vek	

156	Ratiaria		...] ? [S]erviliae Valeriae uxori Iul(i) Valentis IIvir(i) AL [...?		NP	CIL III, 8091	kraj II-III vek	
157	Ratiaria	stela	D(is) M(anibus) L. Valer(io) Vitali vix(it) ann(is) LXV h(ic) s(itus) e(st) et L(uciae) Valeriae filiae pientissimae vix(it) ann(is) XVIII h(ic) s(ita) e(st) Valeria Hedis te coniugi bene meren[ti] et fili ae dulcissimae se [viv]a posuit	<i>filiae pientissimae</i> <i>filiae dulcissimae</i>	NP	Димитровъ 1942, 30, br. 32	sredina II veka	
158	Ratiaria	stela	D(is) M(anibus) C. Cassi Felicis vix(it) an(nis) LXX et Cassiae Lacaenae coniugi e(ius) v(ixit) a(nnis) LX et Vet sidio Supe ro fil(io) piissi mo qui v(ixit) a(nnis) XXII h(ic) s(iti) s(unt) Cassia Cogi tata parentib(us) et filio f(aciendum) c(uravit)	<i>filio piissimo</i>	PP	Димитровъ 1942, 31. br. 34	II vek	
159	Ratiaria		D(is) M(anibus) G. Valerio Alexan dro q(ue) v(ixit) a(nnis) L Iulia Pol litta coiux (!) et Valerii Ma rcian(us) o(rnatus) o(rnamentis) dec(urionalibus) Marcus Phi lisc(us) Alexan dria Iulia fili(i) patri b(ene) m(erenti)		NP	Димитровъ 1942, 32, br. 37	II vek	
160	Ratiaria	ploča	D(is) M(anibus) C. Valerio C. fil(io) t(ribu) Pap(iria) Firmo vet(erano) leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) conscripto dec(urioni) Rat(iariae) vixit ann(is) LXXV C. Val(erius) Firmus dec(urioni) col(oniae) eiusd(em) patri pientissim(o) f(aciendum) c(uravit)	<i>patri pientissimo</i>	NP	Димитровъ 1942, 41, br. 67	II vek	
161	Ratiaria	stela	D(is) M(anibus) L. Aebutio L. fil(io) Pap(iria) Gra to v(ixit) a(nnis) LVI h(ic) s(itus) e(st) Aebutia Mar[cia?] coniu[gi] ...		NP	Димитровъ 1942, 42, br. 71	kraj I – II vek	
162	Ratiaria	stela	D(is) [M(anibus)] Aurel[io] Domi... vet(erano) ex (centurione) [leg(ionis)] XIII Gem(inae) v(ixit) [a(nnis)] LX Aur(elia) Sur[il]]la coniu[nx] [ma]rito		NP	Димитровъ 1942, 42, br. 72	III vek	
163	Ratiaria	stela	D(is) M(anibus) Aur(elius) Flavianu[s] dec(urio) col(oniae) Ra(tiariae) v(ixit) an(nis) L stat t itulus bene m eriti fili co luxque p[o[s]ueru[n]t		NP	Димитровъ 1942, 46, br. 89	kraj III veka	

164	Ratiaria	stela	D(is) M(anibus) Iuliani Daphni Thy atireni v(ixit) a(nnis) XXX h(ic) s(itus) e(st) Crispinus Daphni bu leuta Thy atir(enus) fratri f(aciendum) c(uravit)		NP	Димитровъ 1942, 50, br. 106	II vek	
165	Ratiaria	stela	-----] C. Plot(ius) Valens fil lio contra votum sibi et Ulpiae Dianillae con jugi et Ploti(i)s Plotiae Ploti nae Valentinae fili(i)s vivos(!) faciendum curavit		NP	Карадимитрова 2007	kraj II – početak III veka	
166	Ratiaria	ploča	D(is) M(anibus) M. Anatinio Marcian(o) v(ixit) a(nnis) XI et Herc(u)lano v(ixit) a(nnum) I et Ianuariae v(ixit) a(nnis) XVI M. Anatinus Herc(u)lanus et Cuintia (!) Mar cia parentes f(aciendum) c(uraverunt)		NP	Карадимитрова 2009	prva polovina - sredina II veka	
167	Ratiaria	stela	D(is) M(anibus) C. Iulio Tib(eri) [f(ilio)] Saturnin[o] Ilviral(i) col(oniae) Ra[t(iariae)] flmini prim[o] municip(ii) Aelian(i) item municip(ii) Ael(ii) Viminaci(i) vixit a(nnis) LXX M. Castricius Iuli anus q(uin)q(uennalis) col(oniae) Rat(iariae) avonculo (!) b(ene) d(e) s(e) m(erenti) p(onendum) c(uravit)		PP	Карадимитрова 2010	druga polovina II veka	
168	Ratiaria	stela	D (is) M(anibus) T. Iavenn(ii) Adiu toris et Alpiiae (!) Secundae paren tib(us) et Iavennior(um) [Adiu]tor[is ---] ---		NP	Стоев, Христов 2014, 65-68, br. 1.	druga polovina II veka	
169	Gramada	stela	D(is) M(anibus) Victorinus Victoris vix(it) ann(is) XX et Severina vix(it) ann(is) XVI Victor Meru zani et Severa filibus pos(uerunt) et sibi se vivo fecerunt		NP	Велков, Атанасова 1967, 151-154, br. 7; Атанасова- Георгиева, Митова-	druga polovina II veka	kat. br. 26 T. VII/26

						Джонова 1985, 36, 38		
170	Dimovo	stela	D(is) M(anibus) Iul(ia) Verin a vix(it) an(nis) XXX Grat(tius) Seve rus o(rnatus) o(rnamentis) d(ecurionalibus) coniugi (!) pientis(simae)	<i>coniugi pientissimae</i>	NP	Димитровъ 1942, 42, br. 69	druga polovina II-III vek	
171	Makreš	stela	D(is) M(anibus) Aur(elio) Mund(o) exarc(ho) n(umeri) D(almatarum) v(ixit) a(nnis) XXX et Au reliae Surae v(ixit) a(nnis) XX et Aureli ae Augustae v(ixit) a(nnis) VIII Aur(elius) Myrcianus parentib(u)s b(ene) m(erentibus) p(osuit)		NP	Димитровъ 1942, 32, br. 40	prva polovina IV veka	kat. br. 27 T. VII/27
172	Makreš	stela	D(is) M(anibus) Aur(elio) Titic(o) v(ixit) a(nnis) XL Aur(eliae) Sev(e)rae et Aur(elio) Apro niano b(ene) m(erenti) posu(e)r(unt) Aur(elius) Bili v(ixit) a(nnis) LX et Ronele v(ixit) a(nnis) III			Димитровъ 1942, 33, br. 41	prva polovina IV veka	kat. br. 28 T. VII/28
173	Makreš	stela	D(is) M(anibus) Aur(elii) Maximi niani ci(r)cito ri(s) vix(it) ann(is) LII Aur(elius) Maximus vet(eranus) ...		NP	Димитровъ 1942, 33, br. 42	prva polovina IV veka	kat. br. 29 T. VIII/29
174	Makreš	stela	D(is) M(anibus) Aur(elio) Faustin(o) v(ixit) a(nnis) LX et Iustae v(ixit) a(nnis) L et Aurel(io) Faori eq(uiti) n(umeri) D(almatarum) v(ixit) a(nnis) LXX et Aurel(iae) Romulae v(ixit) a(nnis) XV Aurelia Pa(u)li na patri be ne meritis posuerunt		NP	Димитровъ 1942, 33, br. 43	prva polovina IV veka	kat. br. 30 T. VIII/30
175	Brusarci		D(is) M(anibus) Anneus Saturninus q(ui) vix(it) an(nis) XXX Marcelina An(n)ei q(ui) vix(it) an(nis) VII Iusta An(n)ei q(ui) vix(it) an(nis) III titul(um) pos(uit) Marce la Verecun di p(ientissimo) marito et q(arissimo)? et sibi viva	<i>pientissimo marito</i>	NP	Димитровъ 1942, 30, br. 33	III vek	
176	Belogradčik		...a el() Sura fra tri b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	CIL III, 06296	druga polovina II-III vek	
177	Arandelovac	stela	D(is) M(anibus) Aur(elius) Pinnes Dasi vix(it) an(nis) L Ceuna con(iunx) v[i]x(it) an(nis) XL Sever(?) Prorad[i?] v(ixit) an(nis) L		NP	IMS I, 166	druga polovina	

			Aur(elii) Dasius Licinius Maxi ma parentib(us) p(ro) p(ietate) p(osuerunt) h(ic) s(itus) e(st!)				II- prva polovina III veka	
178	Kragujevac	stela	Aur(elius) Lucianus mil(es) [l(egionis)] IIII Fla(viae) vix(it) anis (!) XXXV Cemeia (?) mater et Ael(ia) [±3]ca coiux(!) carisima (!) et fratres [p]o[s(uerunt)] bene merenti D(is) M(anibus)	<i>coniux carissima</i>	PP	IMS I, 176	druga polovina II veka	
179	Horreum Margi	stela	] vix(it) an(nis) XX mi litavit meses (!) VIII P. Aur(elius) Ma rcianus mi<l>(es) leg(ionis) VII Marcian us v[et(eranus)] leg(ionis) VII pater et Aur(elia) Marcia mater se viva sibi et filis bene merentis (!) pos(uerunt) Aur(elia) Rufina brutes		PP	IMS IV, 084	druga polovina II- prva polovina III veka	
180	Horreum Margi	stela	D(is) M(anibus) Mal() Iulianu s miles leg(ionis) VII Cla(udiae) strator l eg(ati) vix(it) ann(is) LX A el(ia) Fabricia coi ux Mal() Iulia Mal() Ulpianus Mal() Iuliana Iul(ius) Vale(n)s fili aei(us!) super stantes sibi et coniugi bene meren ti posueru nt		NP	IMS IV, 085	II vek	
181	Horreum Margi	stela	D(is) M(anibus) Aur(elius) Nundinian[us] v(i)x(it) an(nis) LXXX Val(erius) M[a]r tinianus v(ixit) a(nnis) XX[.] Dalmana v(ixit) a(nnis) V[.] p(atri) m(arito) f(iliae) p(osuit) b(ene) m(erentibus) Vetiola v(ixit) an(nis) LX		PP	IMS IV, 089	druga polovina II- prva polovina III veka	
182	Horreum Margi		] L[.]O vixit ann(is) XXXVIII M. Aur(elius) Ru finianus fra tri e[t] Ulpia Na via coniunx eius et [A]ur(elius) Vi talis et V[.]A IA[.....]V [.]IIMRIVV[---		PP	IMS IV, 090	druga polovina II-III vek	
183	Vratarnica, Zaječar	ploča	D(is) M(anibus) Fl(avius) Martialis ex pro tectoribus vixit annos centu (!) ben[e] merito patrono suo posuit Ma xentius gener et serv[i]us suu[s]		PP	IMS III/2, 109	početak IV veka	
184	Romuliana	stela	D(is) M(anibus) Secu[r(itati)] perp(etuae) Aur(eli) [±2]NID vir[i q(ui)] vix(it) an(nis) L[.]V PER FIM an(nis) XX fil(ii) L[±2]NIK A vix(it) an(nis) XXX Zelia [I]ustin(a) coi[u]x ex i npe[n]dio eor um d[o]navit b(ene) m(erentibus)		NP	IMS III/2, 112	druga polovina III-	kat. br. 31 T. VIII/31

							početak IV veka	
185	Zaječar, Rgotina	stela	---] [±3 an]nis L(?) Vale[ri]ae Ser() coniugi pienti[ss]ime (!) bene meri[t]e (!) memo[r]iam po[s]uit	<i>coniugi pientissimae</i>	NP	IMS III/2, 130	III vek	
186	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) P. Aelio Aug(usti) lib(erto) Aprioni Aug(ustali) col(oniae) Rat(iariae) h(ic) s(itus) e(st) vix(it) an(nis) LXV Consia Valeria se viva sibi et coniugi suo cum P. Aelis Procu[lo] Avito dec(urionibus) col(oniae) Rat(iariae) et P. Ae[li]s Aproniano Valente Procu[lliano] filis b(ene) m(erentibus) p(osuit)		NP	IMS III/2, 024	prva polovina II veka	
187	Timacum Minus	stela	D(is) [M(anibus)] M. Aur(elius) Augustinus vet(eranus) ex coh(orte) pret(oria) (!) vix(it) an(nis) LXX Aur(elius) Candidus fratri et Aur(elius) Surus patr[i] et Maius CII[±5] [---		NP	IMS III/2, 027	druga polovina II- prva polovina III veka	
188	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Aur(elius) Aurelianus mil(es) leg(ionis) IIII Fl(aviae) vixit annis XXXV Aur(elius) Bithus vet(eranus) pater et Aelia Aide mater filio b(ene) m(erenti) et sibi se vi[vis] posuerunt		NP	IMS III/2, 028	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 32 T. VIII/32
189	Timacum Minus	stela	---] Aurel(ius) V[±5] imag(inifer) coh(ortis) II [Aur(eliae)] D(ar)d(anorum) mil(itavit) ann(is) XXII et Aurelia Pri[mi]tiva coniux eius vix(it) ann(is) L Aurel(ius) Valens sig(nifer) leg(ionis) VII Cl(audiae) patri et matri b(ene) m(erentibus) p(osuit)		NP	IMS III/2, 029	druga polovina II veka	
190	Timacum Minus	tabla	D(is) M(anibus) Iulia Charitine vix(it) an(nis) XLV T. Cl(audius) Valerianus mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae) stip(endiorum) IIII vix(it) an(nis) XXII T. Cl(audius) Valens vet(eranus) ex tess(erario) leg(ionis) s(upra)s(cryptae) coniugi et filio karissimis b(ene) m(erentibus) p(osuit) et se vivo et Iuliae Valentiae et Titis Claudiis Valentino Valenti et Valentioni filis fecit	<i>coniugi et filio karissimis</i>	NP	IMS III/2, 030	II vek	

191	Timacum Minus	oblik kvadera - cipus?	D(is) M(anibus) Ulp(ius) Aquilinus mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae) librarius officii PRAETE RIT vixit ann(is) XXII Aquileiensis et Ulpia Diotima filio dulcissimo b(ene) m(erenti) p(osuerunt)	<i>filio dulcissimo</i>	NP	IMS III/2, 031	druga polovina II- prva polovina III veka	
192	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) C. Iulius Her culanus vet(eranus) leg(ionis) VII Cl(audiae) p(iae) f(idelis) se vivo posuit et Antoniae Vi biae con(iugi) b(ene) m(erenti) vix(it) an(nis) L h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equitur)		NP	IMS III/2, 032	II vek	
193	Timacum Minus	stela	---? Ingenuu s [---leg(ionis) V]II Cl(audiae) qui vixit ann(is) XLV militavit ann(is) XVI interfec tus in expeditio ne Part(h)ica et Aur(elius) Va lentinus qui et Octa vius filius (h)eres et Clau dia Cocceia mater filio b(ene) m(erenti) p(osuit). Ave Ingenue be ne valeas viator		NP	IMS III/2, 033	III vek	
194	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Aur(elius) Mercurius m(iles) leg(ionis) XIII Gem(inae) vix(it) ann(is) L mil(itavit) ann(is) XVIII et Au[r(el)---		NP	IMS III/2, 035	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 33 T. IX/33
195	Timacum Minus		Ti. Cl(audio) Ti. f(ilio) Quir(ina) Mercuriali pr(aefecto) [coh(ortis)] I Mont(anorum) Cl(audia) Aristonice ma rito suo cum C[l]audi[.] Aristoni [co ---]LE [---]li [---]S [---		NP	IMS III/2, 036	I vek	
196	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Q. Serg(ius) Paul(us) vet(eranus) coh(ortis) I Thrac(um) Syr(iacae) ex eq(uite) h(ic) s(itus) [e(st)] v(ixit) an(nis) LXX vivo se si bi] et Pupae con(iugi) b(ene) m(erenti) pos(uit) Serv(ate) nep(otes)		NP	IMS III/2, 038	druga polovina II veka	
197	Timacum Minus	tabla	C. Cassius Lo[ngus?] vet(eranus) coh(ortis) I Thrac(um) Syriac(ae) vix(it) anis (!) C C. Cassius Alexan der T. Flavi[us] Feli culan(us) Flavia Pri ma heredes patro no bene merenti posuerunt h(ic) s(itus) e(st)		NR	IMS III/2, 039	II vek	

198	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Aurel(ius) Marcus eq(ues) Ro[m(anus)] vix(it) an(nis) X[.] et Aurelius Marcianu[s] vix(it) an(nis) VII[±2] Aurel(ius) Martian[us] vir egregiu[s] prep(ositus) (!) coh(ortis) II A(ureliae) D(ar)d(anorum) pater [et] Aurelia Donata mater et Aurel[i]a Severina soror se (!) su pervivent[es] fili(i)s b(ene) [m(erentibus)] p(osuerunt)		NP	IMS III/2, 042	druga polovina III-prva polovina IV veka	kat. br. 34 T. IX/34
199	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) M. Aur(elius) Salvi anus (centurio) coh(ortis) II Aur(eliae) vix(it) ann(is) XLI mil(itavit) ann(is) XXI et Aurelia Salvi ane (!) fil(ia) vix(it) ann(is) V mens(ibus) VIII Coc ceia Petilia co niugi et fil(iae) et sibi se viva b(ene) m(erentibus) p(osuit)		NP	IMS III/2, 043	II-III vek	
200	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Fl(avio) Bitho ad(iutori) coh(ortis) II Aur(eliae) Dar(danorum) marito et Aur(elio) Hermogeni dec(urioni) coh(ortis) s(upra)s(criptae) fratri Aurelia Cristina (!) pos(uit)		PP	IMS III/2, 044	druga polovina III veka	kat. br. 35 T. IX/35
201	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) T. Fl(avius) Maximus vet(eranus) ex dec(urione) coh(ortis) II Aur(eliae) Dar(danorum) vix(it) an(nis) LXX et Fl(avius) Ho noratus fil(ius) eiu[s] vix(it) an(nis) XXV Aur(elia) Cres[cen] tilla mar[ito] et Flavias (!) Maximilla Magnilla Quinta patri et fratri b(ene) m(erentibus) p(osuerunt)		NP	IMS III/2, 045	III vek	kat. br. 36 T. IX/36
202	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) T. Iul(ius) Satur nin(us) vet(eranus) ex dec(urione) coh(ortis) II Aur(eliae) Dar(danorum) sibi viv(o) et Ovi diae Pudentil lae coniugi ka rissimae cum qua conubio stabili quin quagint(a) an nos sine secessu dulciter egit	<i>coniugi karissimae</i>	NP	IMS III/2, 046	druga polovina II- prva polovina III veka	
203	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Valeria Furnia v(ixit) a(nnis) XXXVII Rusticianus Valeri anus Lucilla Faustus (!) matri et Ael(ius) Rusticus DD coh(ortis) II Aur(eliae) Dard(anorum) coniugi b(ene) m(erenti) et vivo se (!) sibi possuerunt (!)		NP	IMS III/2, 047	druga polovina II-prva polovina III veka	
204	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Sep(timius) Super vet(eranus) ex h(astiliario) c(ohortis) II A(ureliae) D(ardanorum) v(ixit) a(nnis) LX et Sep(timius) Longinus v(ixit) a(nnis) VII et Sep(timia) Firmina v(ixit)		NP	IMS III/2, 048	III vek	

			m(ense) et Sep(timius) Exuperatus (!) v(ixit) a(nno) I Fla(via) Maxi milla filis et marito b(ene) m(erentibus) p(osuit)					
205	Timacum Minus	ploča	D(is) M(anibus) T. Ae[l(io)] Mar tia[l(i)] med(ico) coh(ortis) II Aur(eliae) Dar(danorum) [s]tip(endiorum) XXII MATER et Ael(ia) [L?]atina [---		NP	IMS III/2, 049	druga polovina II-prva polovina III veka	
206	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Fl(avius) Vales (!) mil(es) coh(ortis) II Aur(eliae) Dar(danorum) vixit annis L milit(avit) annis XVII Rustia Respecta coniugi b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS III/2, 051	druga polovina II- prva polovina III veka	
207	Timacum Minus		---] mens c[± 2 co]h(ortis) II Aur(eliae) Dard(anorum) Anton(iniana) vix(it) an(nis) XXVIII mil(itavit) an(nis) X Fl(avius) Firmi nus heres iux ta volupt(ate) (!) INTR die XXX RENE [---		NR	IMS III/2, 052	druga polovina II-prva polovina III veka	
208	Timacum Minus	ploča	D(is) I(nferis) M(anibus) Valerius Iovinus e[x] ducenar(io) [de n(umero) ±3]ia(norum) promo tor(um) q(ui) vix(it) [ann(os) ±3]agin[ta] dos (!) patr[ono] impro miscuae fide (!) NE[±7] TEMP moribus bene cognito iu[sto] oficios(o) (!) opero so Vibia Sicca et Va(leria) Marcella et Fla via Iovina [±5]STEN[.]ENOBO facta memor[ia]m fec(erunt)		NR	IMS III/2, 053	kraj III- početak IV veka	
209	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Trebia Marce llina vixit an nis XLV Aur(elius) Au gustinus v(et(eranus) coniugi b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS III/2, 055	druga polovina II- prva polovina III veka	

210	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) M. Aur(elius) Severus vet(eranus) vix(it) ann(is) LX et Severianus vix(it) ann(is) XX et Crescentilla vix(it) ann(is) II Iulia Cassia con ugi et fili(i)s b(ene) m(erentibus) simul et sibi se vivo p(osuit)		NP	IMS III/2, 056; 089	druga polovina II- III vek	kat. br. 37 T. X/37
211	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Aur(elius) Tatius vet(eranus) vix(it) ann(is) LX Aure(lia) Longina con iux una cum filis suis simul et sibi se viva fecit		NP	IMS III/2, 057	prva polovina III veka	kat. br. 38 T. X/38
212	Timacum Minus	stela	±3] Dassius vet(eranus) v(ixit) a(nnis) LX b(ene) m(erenti) simul et vivae Aur(eliae) Severae con(iugi) eius siq (! = sicut) test(amento) suo Ael(io) Ennio pr(imo) h(eredi) interc(essione) Val(erii) Aquilini def(uncti) Doma [viae del]egav[it---		NP/NR	IMS III/2, 058	druga polovina II- III vek	
213	Timacum Minus	stela	D(is) [M(anibus)] Trebia Lucia v(ixit) a(nnis) XXXV Sall(ustius) Vales (!) vet(eranus) cum filis eius co niugi b(ene) m(erenti) et sibi vivo posuit		NP	IMS III/2, 059	II vek	
214	Timacum Minus	stela	---] co[h(ortis)....] vix(it) ann(is) L[...] filius eius et Petilia her(edes) Luciaq[u]e et Censo[r] p ient(issimi) ser[vi] secund[um] [voluntatem, testamentum]	<i>pientissimi servi</i>	NP/NR	IMS III/2, 061	II- III vek	
215	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Ael(ia) Crisp inilla vix(it) an(nis) VIII m(ensibus) III T. Ael(ius) Mucianus et Tullia Augus ta fil(iae) dulcis sime (!) simul et sibi se vivi (!) fecerunt et Ael(iae) Crispine (!) f(iliae) d ulc(issimae) q(uae) v(ixit) a(nnis) IIII mensib(us) VII	<i>filiae dulcissimae</i> <i>filiae dulcissimae</i>	NP	IMS III/2, 062	II- III vek	
216	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Aelia Gaia v(ixit) ann(is) XVIII Fl avia Longinilla mat(er) et Aelia Longi na filia et Aelius Vitalis vivo suo (!) coniugi carissimae b(ene) m(erenti) p(o)s(uerunt)	<i>coniugi carissimae</i>	PP	IMS III/2, 063	II vek	
217	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Attedie (!) Cres centille (!) vix(it) an(nis) XVII et At tedie (!) Cecilie (!) vix(it) an(nis) VI At tedius Cres ces pater et Val(eria) mater filiabus pos(uerunt)		NP	IMS III/2, 066	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 39 T. X/39

218	Timacum Minus	stela	[D(is) M(anibus)] M. Aur(elius) Exmaragdus (!) vix(it) ann(is) XXVII et Valeria Valentina vix(it) ann(is) XXVIII et Valeria Alexandria vix(it) ann(is) XIII Flavia Crispina mater fili(i)s carissimis simul et sibi se (!) viva pos(uit)	<i>filiis carissimis</i>	NP	IMS III/2, 068	druga polovina II- III vek	
219	Timacum Minus	stela	D(is) [M(anibus)] Cale vix(it) annis XXII Ael(ius) Fortu natus uxo ri bene me(renti) pos(uit) Locum [---		NP	IMS III/2, 070	II vek	
220	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Claudia Se vera sibi se vivo(!) simul et Aelis Secundi no et Ianua rio et Suro filis b(ene) m(erentibus) p(osuit)		NP	IMS III/2, 071	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 41 T. XI/41
221	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Cl(audius) Cassianus tegitur cum coniuge Flavia iuncta[ue] propinquis virgo his [Ca]ssia nata sex deno[s] annos vixit pater b[i]sque vicanos mater ter quinos vi xit hos usque puella fili et frat[re]s meritis sollemnina reddunt Cassius [e]t Rufus Marinius so rorque [---		NP	IMS III/2, 073	druga polovina II- prva polovina III veka	
222	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Flavia Here nia (!) sibi se viva fecit et Fla(viae) Maxi mille (!) fil(iae) que (!) vix(it) a[n]n(is) XL		NP	IMS III/2, 076	prva polovina II veka	
223	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Fl(avia) Marcia vix(it) ann(is) LXX ex quibus ann(is) XXV mecum dulciter vix(it) C. Val(erius) Aquilinus fil(ius) Val(eri) Viatoris coniugi dul(cissimae) b(ene) m(erenti) simul et sibi vivo pos(uit)	<i>coniugi dulcissimae</i>	NP	IMS III/2, 077	druga polovina II-prva polovina III veka	
224	Timacum Minus	stela	---] PI[---] T[---] vix(it) a[n...] Fl(avia) Clod(ia) coniugi b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS III/2, 079	II-III vek	
225	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) P. Flor(ius) Lib() v(ixit) an(nis) XXV et Aur(elia) Imat(ion) v(ixit) an(nis) XXX P. Floria Quar(ta) frat(ri) et matri b(ene) m(erentibus) pos(uit)		NP	IMS III/2, 081	prva polovina II veka	

226	Timacum Minus	stela	---] [vi]x(it) an[n(is).. ? Hera]clius vix(it) ann(is) V et Exsue[r]atus v(ixit) a(nnis) III Sept(imius) Herc[ul]anus pater et Au[r(elia)] Dinen tilla m[ate]r fili(i)s dulcis[s]imis et sibi se viventibus pos(uerunt)	<i>filiis dulcissimis</i>	NP	IMS III/2, 083	prva polovina III veka	
227	Timacum Minus	stela	Dis Man(ibus) Iulia Antonia v(ixit) a(nnis) XXIX et Calbo (!) alumn(us) v(ixit) a(nnis) V Achille us vil(icus) coniugi et alumno b(ene) m(erentibus) et Antoni Invic tianus Achillius Achillia m(atri) dulc(issimae) b(ene) m(erenti) p(osuerunt)	<i>matri dulcissimae</i>	PP	IMS III/2, 084	II vek	
228	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) L. Iu[l(ius)] Rufus vixit ann(is) XIX e[t] Iul(ia) Iulitt(a) vix(it) [an]n(is) V h(ic) s(iti) s(unt) L. [Iu]l(ius) Valens pater f[il(ius)] b(ene)] m(erentibus) et sibi [vividus] p[ro]suet		NP	IMS III/2, 085	druga polovina II veka	
229	Timacum Minus	stela	...] vix(it) a[n]nis ---] Marcia QV[±3] AESPTAE marito et f(i)lio b(ene) m(erentibus) p(osuit) et Aur(eliae) Vitaliae filiae [et] sibi se vivis p(osuit)		NP	IMS III/2, 086	druga polovina II- prva polovina III veka	
230	Timacum Minus	ploča	D(is) M(anibus) Salvia Ingenua vix(it) ann(is) VII h(ic) s(ita) e(st) Salvius Perpetuus et Valeria Musa filiae b(ene) m(erenti) fece runt		NP	IMS III/2, 087	II vek	
231	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) M. Ulp(ius) Secundus vix(it) ann(is) LV [Sep]timia Gallit[ta] coniu[gi] b(ene) m(erenti) [---]VA [---]		NP	IMS III/2, 090	II vek	
232	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Val(erius) Marcus vixit annis XVIII a la tronibus interfectus Val(erius) Eutych us et Sextilia Frontina filio b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		NP	IMS III/2, 093	druga polovina II- prva polovina III veka	
233	Timacum Minus	ploča	--- LL[.]GM [±2 V]alenti[nus] vix(it) a[n]nis ±2XX fili [±2] IV[±3] qui et her[es] pat[r]i optimo b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uraverunt)	<i>patri optimo</i>	NP	IMS III/2, 094	II-III vek	

234	Timacum Minus	stela	D(is) M(anibus) Val(erius) Valerian(us) v(ixit) a(nnis) LX Val(erius) Aqu[i]linus pare(nti) pient(issimo) una cum Cl(audio) Cae[cilio] ex de[legato] b(ene) m(erenti) posuerunt	<i>parenti pientissimo</i>	NP	IMS III/2, 095	III vek	
235	Timacum Minus	stela	[D(is)] M(anibus) [---]A MES[---]DAR [---] [---]IX [---]LMV [---]L et LVPI[---] PAREN [---]VS [---] P		NP	IMS III/2, 096	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 42 T. XI/42
236	Timacum Minus		---] [v]itam insi[diis] in sacra urbe finivit P. M[a]ius Cleme[n]tinus eq(ues) Roma[nus] filio dul[cissimo] b(ene) m(erenti) p(osuit)	<i>filio dulcissimo</i>	NP	IMS III/2, 106	druga polovina II veka	
237	Timacum Minus		--- qui] [v]ix(it) ann(is) [---in]terfectus a [?sta]tionaris cum Di[urpagisa(?)] filio suo qui vix(it) ann(is) XVIII b(ene) m(erentibus) p(osuit)		NP	IMS III/2, 108	III vek	
238	Rutevac	stela	D(is) M(anibus) P. Ael(ius) Vic[tor] vix(it) an(nis) XVIII tit(ulum) p(osuerunt) P. Ael(ius) Ius[tinus] et Ae[lia] Claudi[a] parent(es) fil(io) pient(issimo) et sibi sit t(ibi) t(erra) l(evis)	<i>filio pientissimo</i>	NP	IMS IV, 095	II vek	kat. br. 44 T. XI/44
239	Rutevac	stela	] v[i]x(it) an(nis) IIII [p]osi[tus] es(t) Au(relius) Bitus pat(er) et Au(relia) Candi[da] ma(ter) filio ca(rissimo) et nepo(ti) et sibi vii (!) p(osuerunt)	<i>filio carissimo</i>	PP	IMS IV, 096	druga polovina II- prva polovina III veka	
240	Rutevac	stela	]us Bas[si] frat(ri) b(ene) m(erenti) h(ic) s(itus) e(st)		NP	IMS IV, 097	druga polovina I- II vek	
241	Naissus	ploča	G. Iul(ius) Severus mil(es) coh(ortis) I Aur(eliae) Dard(anorum) vix(it) an(nis) XLVII Iul(ius) Var[anus] filio pi[entissimo]---	<i>filio pientissimo</i>	NP	IMS IV, 032	druga polovina II-III vek	

242	Naissus	spomenik u vidu stuba?	D(is) M(anibus) C. Aurelia Rufina vixit ann(is) XXX T. <C>l(audius) Valerianus c<o>rnicul(aris) trib(uni) coniugi pientissimae faciendum curavit	<i>coniugi pientissimae</i>	NP	IMS IV, 035	druga polovina II-III vek	
243	Naissus	stela	] et sibi viba (!) et Aur(elius) Valenti nus v(e)t(eranus) fili ae b(ene) m(erenti) p(o)s(uerunt)		NP	IMS IV, 036	druga polovina II-III vek	
244	Naissus		D(is) M(anibus) C. Iul(io) Vindici vet(erano) vix(it) ann(is) LX et Aeliae Sere nae eius vix(it) an(nis) XXX C. Iuli Her mocora (!) Nici [a] Florus Mestri us et Tzitzis liberti et Aelius Fecundus Cos mus b(ene) m(erentibus) f(aciendum) c(uraverunt)		NR	IMS IV, 037	II-III vek	
245	Naissus	stela	D(is) M(anibus) M. Cocceius Sextillianus dec(urio) municipi Margi vix(it) ann(is) XXVI me(n)s(ibus) V Valeria [L]icinia coiux (!) marito des(ideratissimo) et Cocceie (!) Colendae fil(iae) dulc(issimae) et sibi sequit re (!) viva faci(endum) cu ravit m(onumentum?)	<i>marito desideratissimo filiae dulcissimae</i>	NP	IMS IV, 038	kraj II-početak III veka	
246	Naissus		D(is) M(anibus) Aureliae Florentinae dulcissimae et Victorinae et Candidani (!) et Urbia[no e]t liber(to) Severo et sibi et suis posuit [---	<i>dulcissimae</i>	NR	IMS IV, 040	druga polovina II-III vek	
247	Naissus	pogrebni oltar	(a) D(is) M(anibus) C. Iul(ius) Ann us vix(it) an(nis) XX Plannius p(ater) f(ilio) b(ene) m(erenti) et sibi et Licinio f(ilio) Andie (!) b) Rufus An ni vix(it) an(nis) XXV Annus Dasi pa ter fil(io) pos(uit)		PP	IMS IV, 042	druga polovina I-prva polovina III veka	
248	Naissus	stela	p]osuit AL ...us Iuli [us] te Iuliu [s] Iulianu [s] patri bene merenti [et] matri viva [e]		NP	IMS IV, 043	II-III vek	
249	Naissus		D(is) M(anibus) Ulp(ius) Aelia nus vix(it) ann(is) XXV Atilia In genua coniugi b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS IV, 045	II vek	

250	Naissus	ploča	Fili meus dulcis Antonine qu em fata tulerunt cum octavo carperet anno disripuit mors invida vi tae fecit vero terminum vite (!) m(en)s(e) se pt(embri) ind(ictione) nona	<i>Filius dulcis</i>	NP	IMS IV, 050	IV-VI vek	
251	Naissus	ploča	Hic requiescit Petrus filiu{i}s Thomae vicario an nor{i}um XVI iuxta patre et sororis patri et duo germanos suos Anto nino et Gentione qui in uno mense simul vita finirunt et maximo luc to matris dereliquerunt mens(e) sept(embri) indict(ione) nona XIII (?)		PP	IMS IV, 051	IV-VI vek	
252	Naissus - okolina (Čukljenik)	stela	D(is) M(anibus) [Valer]ius Iulian[us] [mi]ll(es) leg(ionis) VII Cl(audiae) [be]nef(iciarius) co[(n)s(ularis)] [v]ix(it) ann(is) XXXX[1-2] [Va]l(eria) BR.AE[1-2] [si]bi et coniug[i] [Val]erius Iuliu[s] [et V]aleria Iulian[a] patri b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		NP	IMS IV, 067	prva polovina III veka	
253	Remesiana	stela	D(is) M(anibus) Val(erius) Vales (!) mil(es) leg(ionis) IIII Fl(aviae) vix(it) ann(is) XXXI mil(itavit) ann(is) VII Val(erius) Va lerianus et Valeria Can dida fratri carissimo et sivi (!) vivi p(osuerunt)	<i>fratri carissimo</i>	NP	IMS IV, 075	druga polovina II- prva polovina III veka	
254	Remesiana	stela	]VIC [---]RA [---]X [±10] milit(avit) ann(is) XIII Aurelia Faustina marito car(issimo) et generi (!) pi ent(issimo) et Aurelia filia patri bene mer(enti) et marit(o) dulc(issimo) et sibi viva s(ua) p(ecunia)	<i>marito carissimo genero pientissimo marito dulcissimo</i>	PP	IMS IV, 076	druga polovina II- III vek	
255	Gadžin Han	stela	D(is) M(anibus) Aur(elius) Tatto [1-2] vix(it) ann(is) LXXXVII et [.]ILIV[....]ius vixit [ann(is) [±4]IVI [±14] Severinus here des bene meriti s titulu (!) posueru nt VII[1-2]tina con iu x bene merita m {m}arito titulu (!) posuit		NP/NR	IMS IV, 081	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 46 T. XII/46

256	Leskovac, Mala Kopašnica	stela	] Luci(i) Flavii Proculus et Constans patri b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		NP	IMS IV, 116	I-II vek	
257	Bujanovac	ploča	D(is) M(anibus) Ulp(ius) Clemens vixit ann(is) [...]II h(ic) s(itus) e(st) sit ti[bi te]rra levis fui quod tu es eris quod ego sum Rufria Amabilis fratri karissim(o) s(uo) f(aciendum) c(uravit)	<i>fratri karissimo</i>	NP	IMS IV, 120	prva polovina II veka	
258	Bujanovac	ploča	D(is) M(anibus) Ulp(ia) Andia rarissima vixit annis LXV h(ic) s(ita) e(st) sit illi terra levis Rufria Amab ilis matri p<i> entissimae f(aciendum) c(uravit)	<i>rarissima matri pientissimae</i>	NP	IMS IV, 121	prva polovina II veka	
259	Bosilegrad	pogrebni oltar	... [vixit an]n(is) LX [±5]ice con(iux) [±3]elix et H<e>[r][cul]anus fili() [et] Zosimus [±3] et con<h>ere(s) m(onumentum) p(osuerunt) h(ic) s(itus) [e(st)]		NP	IMS IV, 122	II vek	
260	Raška	stela	D(is) M(anibus) Fl(aviae) Atalantes vix(it) annis L P. Aelius Aug(usti) l(ibertus) Menander 7(contrascriptor) officinar(um) coniug(i) pientis(simae) b(ene) m(erenti) h(ic) s(ita) e(st)	<i>coniugi pientissimae</i>	NP	IL 2, 1378	prva polovina II veka	
261	Novopazars ka Banja	stela	D(is) M(anibus) Aur(elius) Domitius v ixit ammis (!) LXXXI et M. Aur(elius) Laetus filius vi xit annis XLV Aureli a Sivlia et Annia maritis suis bene merentis posueru(n)t M(e)M(oria)M (ili m(onu)m(entu)m)		PP	Јовановић 1985, 33-38.	druga polovina III veka	kat. br. 52 T. XIII/52
262	Municipium DD	pogrebni oltar	-] ornatus or namentis dec(urionalibus) col(oniae) Fl(aviae) Scupino rum et mun(icipii) spl(endidissimi) Ulp(ianorum) filio p(i)ssimo l(oco) d(ato) d(ecreto) co(loniae)	<i>filio piissimo</i>	NP	IL 2, 1380.	sredina II veka	
263	Municipium DD	ploča	---] Herculano vix(it) ann(is) VIII h(ic) s(iti) s(unt) Aelia Hesperis mat(er) filiis piissim(is) f(aciendum) c(uravit)	<i>filiis piissimis</i>	NP	IL 2, 1382	II vek	
264	Municipium DD	pogrebni oltar	D(is) M(anibus) C. Annius C. lib(ertus) Ursio vixit annis XXXXV Annia Fortu nata coniugi bene merito fecit		NP	IL 2, 1384	II vek	

265	Municipium DD	ploča	-] h(ic) s(ita) e(st) et Aur(eliae) Na neae Aur(elius) Max iminus fili(a)e b(ene) m(erenti) et coniugi viv(a)e pos uit		NP	IL 2, 1385	prva polovina III veka	
266	Municipium DD	ploča	[D(is) M(anibus)] Cor[n(elia)? Secun?] da Vale[riana] alumn us Tes[.....] ca rissima fe mina haec vix(it) a(nnis) [---] m(ensibus) VIII d(iebus) XI[---] et Iuliae Valerian ae coniugi p iae bene mer enti	<i>coniugi piae</i> <i>carissima</i> <i>femina</i>	PP	IL 2, 1386; Čerškov 1970, 62, br. 2	II vek	
267	Municipium DD	stela	D(is) M(anibus) Iuliae II ... lae Iul(ius) Euty chus patro nus et con tubernalis f(aciendum) c(uravit)		NR	Милин 2002, 164, бр. 1	druga polovina II- prva polovina III veka	
268	Municipium DD	stela	---] C. Iul(io) I/[...] C. Iul(ius) Ingenu(us) patri et fratrib(us) b(ene) m(erentibus) f(ecit) et Iul(ia) Trite p(ientissima)e v(ixit) a(nnis) LX mater	<i>pientissimae</i> <i>mater</i>	NP	Милин 2002, 165, бр. 2	druga polovina II- III vek	
269	Municipium DD	ploča	D(is) [M(anibus)] Mart[...] IO[...] vern(ae) vix(it) a[n(nis)...] Aelia C. l(iberta) [...] marito p[---	<i>marito</i> <i>optimo</i>	NP	Милин 2002, 166, бр. 4	II vek	
270	Municipium DD	stela	D(is) M(anibus) Aurelia Marcia ipsa viva sibi et ca ro conu gi (!) Ravio del functo hanc memoriam posuit	<i>caro coniugi</i>	NP	Милин 2002, 166-167, бр. 5	III vek	
271	Municipium DD	stela	...] LDI [---] as qui s[---] vix(it) an(nis) [---] Aur(elius) Ep[---] coniu gi --- et sib i ---] suis [---] pient issimis -----	<i>pientissimis</i> <i>deca?</i>	NP	Милин 2002, 167, бр. 6	II vek	
272	Municipium DD	stela	---] Alexander fil(ius) matri b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uravit)		NP	Милин 2002, 168, бр. 8	druga polovina II- III vek	
273	Municipium DD	stela	[D(is)] M(anibus) [---] lis Augg(ustorum) [---] verna [---] L vixit [ann(is)] XXXV [---] Man [---] a con(iugi) b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	Милин 2002, 168, бр. 9	druga polovina II- III vek	

274	Municipium DD	sarkofag	Sta[---]la[---]fave vixit an(n)i(s) [---]VI[---] M. Aurel(ius) Felicianus dec(urio) mun(icipii) D.D. coniugi rarissime (!) b(ene) m(erenti) p(osuit)	<i>coniugi rarissimae</i>	NP	Čerškov 1970, 62, br. 1	druga polovina II- prva polovina III veka	
275	Leposavić	pogrebni oltar	D(is) M(anibus) Ael(ius) Iucun(dus) h(ic) s(itus) vix(it) ann(is) III d(iebus) VIII Ael(ius) Felix pat(er) et Co[...] Marcel[lin]a mate[r]		NP	IL 2, 1381	II vek	
276	Kačanik	stela	D(is) M(anibus) M. Cocc(eius) Via tor vix(it) ann(is) LV Ulpia An nia vix(it) ann(is) XXXV h(ic) s(iti) s(unt) Cocc(eius) Inge nuus paren tib(us) pient(issimis) p(osuit)	<i>parentibus pientissimis</i>	NP	Mirdita 1982, 79-83	prva polovina II veka	
277	Zvečan	stela	D(is) M(anibus) Voconia[e Epi] caris vix(it) annis XV [E]ros Mae(i?) si[bi et] coniugi pient[t]issimae	<i>coniugi pientissimae</i>	NP	CIL III, 08296; Čerškov 1970, 68, br. 29	druga polovina II-III vek	
278	Kosovska Mitrovica	cupus	D(is) M(anibus) Claudia Bulbita hic s(ita) e(st) io tr [...] con [iugi] b(ene) m(erenti) f(aciundum) c(uravit)		NP	IL 2, 1396	II vek	
279	Peć	stela	D(is) M(anibus) Aeli(us) Maurus Kandido karo filio suo et sibi et coiugi	<i>karo filio</i>	NP	IL 2, 1449	II-IV vek	
280	Peć	stela	Ael(ius) Nicefo rus lib(ertus) ip se sibi et Bae bie ... con(iugi)...		NP	IL 2, 1450; Dobruna-Salih 1982, 202-203, br. 6	druga polovina II- III vek	kat. br. 54 T. XIV/54
281	Peć	stela	D(is) M(anibus) Rufinus Dassi pr() et Andiae Das si coniugi memoriam sibi vivi po suerunt. Sta, dum venio, memoria su peris. Vixit ann(is) LX		NP	IL 2, 1451; Ferri 1984, T.II/7	druga polovina II- III vek	kat. br. 56 T.XIV/56
282	Peć	stela	D(is) M(anibus) Valens Sitae sibi coni[ugi] Daed(a)e Iunc tae idemq(ue) Aniae Dasi vivae vivus posuit		NP/NR	Mirdita 1980, 187-188, br. 3	druga polovina II- prva	kat. br. 57

							polovina III veka	T. XV/57
283	Peć	stela	D(is) M(anibus) Ulp(io) Attico et Ulp(iae) Ianu ariae et Ulp(io) Thalaso Pasades uxor marito et filiae et naepoti(!) bene meritis posuit		PP	Dobruna-Salihu 1982, 203-204, br. 7	III vek	kat. br. 58 T.XV/58
284	Klina	stela	D(is) M(anibus) Valens Tu reli vix(it) an(nis) LXXX P. Ael(ius) Tu rellius nepos et heres b(ene) m(erenti) p(osuit)		PP	IL 2, 1399 Dobruna-Salihu 1982, 202, br. 4	II vek	
285	Klina	stela	D(is) M(anibus) Fl(avio) Kapitoni liber to qui casu Vimi nacium Dasmini a latronibus atro cissima(m) mortem [per]pessus est Fl(avia) Va [lentina?] mater filio (po)s(uit) (?)		NP	Dobruna-Salihu 1982, 204, br. 8	druga polovina II- III vek	
286	Klina	stela	D(is) M(anibus) Fl(avia) Putides vixit ann(is) XXXV Fl(avia) Valeria mater fil(iae) pientissim(a)e et sibi viva posuit	<i>filiae pientissimae</i>	NP	Shala, Dana 2022, 283, cat. 1	II vek	kat. br. 60 T.XV/60
287	Klina	stela	D(is) M(anibus) Silvanus ful(lo?) vix(it) an(nis) XLV Suppa v(ixit) a(nnis) XXV Turtia fil(ia) v(ixit) a(nnis) XIII Ael(ia) Severa dom(ina) o(b) m(emoriam) eorum		NR	Shala, Dana 2022, 284-285, cat. 2	II vek	kat. br. 61 T.XVI/61
288	Klina	stela	] T(itus) Ael(ius) Lon ginus vix(it) an(nis) XXX T(itus) Ael(ius) Coeli us dec(urio) m(unicipii) Vlp(iani) fil(io) pientissimo p(osuit) h(ic) s(itus)	<i>filio pientissimo</i>	NP	Shala, Dana 2022, 285-287, cat. 3	druga polovina II veka	
289	Đakovica	stela	D(is) M(anibus) Ulp(ius) Cas sius Ulp(ii) Ael(ii) lib(ertus) vix(it) ann(is) XXVI et matri Cinna filio et uxori se vivo pos(uit)		PP	IL 2, 1445; Dobruna-Salihu 1982, 200, br. 1; Jloma 2010, 26- 27	II vek	kat. br. 62 T.XVI/62
290	Orahovac	stela	D(is) M(anibus) Aur(elia) Catul la vixit annis XX Popar f(iliae) b(ene) m(erenti)		NP	CIL III, 08241; Dobruna-Salihu	II vek	

						1982, 201-202, br. 3		
291	Orahovac, Zrze	stela	D(is) M(anibus) Possido nius Bit i vixit a nnis LXX [et] Iusta co iu x (!) et h eres mari to et sibi vi va b(ene) m(erentibus) posuit		NP	Mirdita 1980, 188, br. 4	kraj II- početak III veka	kat. br. 63 T.XVI/63
292	Orahovac, Zrze	stela	D(is) M(anibus) Ael(ius) Caea(nus?) mil(es) leg(ionis) VII vex(i)t (!) an(nis) XXV Desumena co[n(iu)x]		NP	Mirdita 1980, 189, br. 6	kraj II- početak III veka	
293	Orahovac, Zrze	stela	D(is) M(anibus) Nanea Prud entis filia posuit co niugi su o caro m iliti leg ionis qua rtae vixit annos XXX Ael(io) Paeto b(ene) m(erenti)	<i>coniugi caro</i>	NP	CIL III, 08239; Dobruna-Salihu 1982, 201, br. 2	druga polovina II veka	
294	Orahovac, Zrze	stela	D(is) M(anibus) Scerviae dus Sitaes vix(it) an(nis) XXX interfectus a latroni bus Sita Da si p(ater) f(ilio) p(ientissimo) et sibi et Caiae Da si coniu gi b(ene) m(erenti) vi (v)us f(aciendum) c(uravit)	<i>filio pientissimo</i>	NP	IL 2, 1434; Dobruna-Salihu 1982, 206-207, br. 12	II vek	kat. br. 64 T.XVI/64
295	Sibovac- Priština	stela	-] [... ni ...] [U]pia Procu liana?) vixit annis XXX[...] L. Avillius Pudens fili[us] parentibus pientissi[mis] faciendum curavit	<i>parentibus pientissimis</i>	NP	IL 2, 1407	II vek	
296	Ulpiana	stela	D(is) M(anibus) Septimius Dassius vetera(nus) co(h)ortis primae Montanorum et Aelia Na(n)ea coniux eius et Ael(iae) Celsinae qu(a)e vixit an(nis) XXX et Aeliae Rom(a)nae qu(a)e vixit annis XXV filiabus pientissimis et sibi vivi faciendum curarunt et Annio Timenti ad fini nostro	<i>filiabus pientissimis</i>	PP	IL 1, 534; Mirković 2018, 82-83	druga polovina II- III vek	
297	Ulpiana	stela	-] [cum qua felicem?] vix(it) v i]ta[m] annis XXX C. Avillius Pudens fili[us] parentibus pientissi[mis] faciendum curavit t[r..] [.....U]lpiano. H(oc) s(epulcrum) h(eredem) [n(on)] s(equetur)	<i>parentibus pientissimis</i>	NP	IL 2, 1411	druga polovina II- III vek	
298	Ulpiana	pogrebni oltar	Indolis egregiae et pi us. At morior. Iuvenilem eripuerit cito rumpentes stamina Parcae. Quem supremam artem docuit dulcis Cytherea. Fecerat is doctus rapidas tam naviter artes Pieridum Aonia manantes vertice Tymbrion Heu facinus! rapido ca ruisti		NR	IL 2, 1412	II vek	

			tramite lucem, Ter quinos uno crescens anno amplius annos Emensus senio accumu lato in membris imis M. Messius [---] et Tata [Maxi]ma heredes duo m(onumentum) m(emoriae)					
299	Ulpiana	stela	-] C. Ael[ius] Dasi f(ilius) vix(it) an(nis) CXX Aeli(i) Iustus et Van no patri pi[ent(issimo)] [?	<i>patri pientissimo</i>	NP	IL 2, 1421	II vek	
300	Ulpiana	stela	D(is) M(anibus) Aelia Clementilla vixit an(nis) XVII summae intergritatis feminae Aurel(ius) Maior ex pro tectoribus divini lateris coniugi obsequentissi mae posuit	<i>summae intergritatis feminae coniugi obsequentissi mae</i>	NP	Mirdita 1980, 190, br. 8	druga polovina III- prva polovina IV veka	
301	Ulpiana	stela	D(is) M(anibus) Aur(elius) Stilo Babo nis vix(it) an(nis) L h(ic) s(itus) e(st) Aurelia Ziza Me rulae marito et Aur(elius) Aquilinus patri piissimo et si bi vivi fac(iendum) cur(averunt)	<i>patri piissimo</i>	NP	Mirdita 1980, 191-192, br. 10	prva polovina III veka	kat. br. 65 T.XVII/65
302	Ulpiana	stela	D(is) M(anibus) Aurelia Iusta se vi va posuit Ulp(io) Casti no aedelicio (!) v[ixit] an nis VLV(?) fil(ii) Castus v iv(it) (!) [an]n(i)s XIII Iovius an(nis) XI Aurelianus an(nis) X Ninis an(nis) III Utinadi us an(nis) III Ulpia Castina coniugi bene merito o(pto) s(it) t(erra) l(evis)		PP	Mirdita 1980, 192-193, br. 11	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 66 T.XVII/66
303	Ulpiana		Ulp(iae) Ionice have bene valeas qui me salutas D(is) M(anibus) Claudia Rufina vixit annis XXX Ulp(ius) Ionicianus vixit annis XXV Ulp(ius) Rufinus vixit annis V h(ic) s(iti) s(unt) M. Ulp(ius) Ionicus co(n)iugi et fili(i)s b(ene) m(erentibus) et sibi vivus f(aciendum) c(uravit)		NP	CIL III, 08177	II vek	
304	Ulpiana	stela	D(is) M(anibus) Flavia Crheste vixit ann(is) XLII h(ic) s(ita) e(st) Velox Unicus ma ritus Iulianus Valentina Velo cianus fili(i) matri pientissime (!) b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uraverunt)	<i>matri pientissimae</i>	NP	CIL III, 08178	druga polovina II-III vek	

305	Ulpiana	pogrebni oltar, natpis na dve strane	D(is) M(anibus) M(arco) Ulp(io) Successo et Aeliae Agrippinae eius parentibus et Aur(elio) Asclepiadi gene ro eorum Aelii Ingenua et Successa e(t) Agrippa fi li(i) et M(arcus) Novant(ius) Ingenu(u)s gener et Aurel(ius) Aurelianus nepos b(ene) m(erentibus) fec(erunt) Havete transien tes		PP	CIL III, 01693, 01695, 08180, 08183	II vek	
306	Gnjilane	stela	D(is) M(anibus) Aur(elia) Petro nia vix(it) ann is XII Aurel(ius) Pap ilus et Aurel(ia) Ca ia vivi sibi et filie (!) b(ene) m(erenti) p(osuerunt) h(ic) s(ita) e(st)		NP	Mirdita 1980, 189-190, br. 7	prva polovina III veka	kat. br. 69 T.XVIII/69
307	Stari Kačanik	stela	D(is) M(anibus) Ulp(ius) Valentinus vixit annis XV Ulp(ius) Andinus et Aur(elia) Iulia parentes filio pientissimo et sibi vivis m(erentibus) p(osuerunt)	<i>filio pientissimo</i>	NP	IL 2, 1429	II vek	
308	Prizren	stela	D(is) M(anibus) Sept(imia) Pitta vix(it) ann(is) XL Dunnus pater filiae car(a)e pos(uit)	<i>filiae carae</i>	NP	IL 2, 1440	druga polovina II- III vek	
309	Prizren	stela	D(is) M(anibus) L. Silvio C. Praecepto[ris f.?] qui vixi[t...] et Andiae matri v(ivae) posuerun[t] L. Silviu[s] Italic[us] fil(ius) cum co heredibus		NP/NR	IL 2, 1441	III vek	
310	Prizren	stela	D(is) M(anibus) Anna Fu riae Caeci liae ser(va) vix(it) annis XXX Prisca so r(r)o r eius vix(it) ann(is) XX Firmus filiis piis simis pos(uit)	<i>filiis piissimis</i>	NP	CIL III, 08240	druga polovina II- prva polovina III veka	
311	Pećane, Suva Reka	stela	D(is) M(anibus) Ulp(ia) Mata qu(a)e vixit ann(is) XV Ael(ia) Andia filie (!) meae piissime (!) po sui(t)	<i>filiae piissimae</i>	NP	Dobruna-Salihu 2020, 13-15	kraj II – početak III veka	kat. br. 67 T.XVII/67
312	Tetovo		Cassandr a h(ic) s(ita) e(st) vixit an(nis) [...] Iul(ius) Sym machus Augusta[l(is)] col(oniae) Scup(inorum) matri et collegiu[m] Herculi[s] i dem matri b(ene) m(erenti)		NP/NR	AE 2009, 1190; Dobruna-Salihu 2009, 335-336, br. 1	kraj I – početak II veka	

313	Gostivar	stela	Ἀννία τῷ υἱῷ Ἐπικάδω μνήμης χάριν		NP	AE 2009, 1191; Dobruna-Salihu 2009, 337, br. 3	II vek	
314	Gostivar	stela	[---]α Εὐσεβοῦς καὶ Καλιτύχης θυ γατρι τελευ τησ[ά]ση ἐτῶν κ[-]' συνοικησά ση τῷ ἀνδρὶ ἔ[[τη -] Αἰλιανὸς Ἀνθίμου ὁ ἀνὴρ τῇ σεμνοτάτῃ συμβίῳ ἐκ τῶν συμβίῳ ἐκ τῶν χάριν		NP	AE 2009, 1192; Dobruna-Salihu 2009, 337-338, br. 4	kraj II – početak III veka	
315	Gostivar	stela	Πρόκλα τοῖς εἰδίοις τέ κνοις μνήμην ἀνέθη κεν Μα κροβίῳ καὶ Λυ κίῳνι καὶ Δ αία		NP	AE 2011, 1119; Ceka, Mučaj 2009, 126-127, br. 12	III vek	kat. br. 68 T.XVII/68
316	Scupi	baza (za urnu?)	D(is) M(anibus) Florentia serva vilica Furi Octavi ani c(larissimi) v(iri) vix(it) ann(is) XXII et Eutychius vix(it) an(nis) XI et Patamilla vix(it) an(nis) V h(ic) s(iti) s(unt) Anicetus pater f(aciendum) c(uravit)		NP	IMS VI, 028	II- prva polovina III veka	
317	Scupi	sarkofag	D(is) M(anibus) M. Val(erius) Marinus dec(urio) Scup(inorum) vixit annis LXVIII h(ic) s(itus) e(st) Marcil(lii) Vale<r>ii Vita lis eq(ues) R(omanus) et Marinus miles leg(ionis) VII Cl(audiae) patri inconparabili (!)	<i>patri incomparabili s</i>	NP	IMS VI, 030	II vek	
318	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Turannis vix(it) ann(is) LXX h(ic) s(ita) e(st) T. [...] Clementi anus E. Q. K. nutrici b(ene) m(erenti) p(osuit)		NR	IMS VI, 032	druga polovina I veka	
319	Scupi	stela	[---]tonius M. f(ilius) Maecia Pellagonia Marius vet(eranus) coh(ortis) II praet(oriae) (centuria) Val(eri) Crispini tes(tamento) fieri iussit Symphorus lib(ertus) f(aciendum) c(uravit). H(ic) s(itus) e(st)		NR	IMS VI, 033; Вучковић- Тодоровић 1957, 292	I vek	
320	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Iulia Victorina viva sibi et C. Val(erio) Pudinti vet(erano) ex praet(orio) et C. Iul(io) Celeri q(ui) mil(itat) praetor(ianus) filis b(ene) m(erentibus) et C. Val(erio) Maximo		PP	IMS VI, 034; Вучковић- Тодоровић 1957, 294-295	III vek	kat. br. 70 T.XVIII/70

			Aug(ustali) col(oniae) S<c>up(inorum) generi (!) b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uravit)					
321	Scupi	sarkofag	D(is) M(anibus) M. Ter() Terentiano (centurioni) legio num qui vixit annis LII h(ic) s(itus) e(st) Iulia Didyme coniugi b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uravit) curante Terente Macrino libert(o)		NP/NR	IMS VI, 035	II-prva polovina III veka	
322	Scupi	stela	---] Aniensis Fo ro Iulio mil(es) leg(ionis) I Italic(ae) h(ic) s(itus) e(st) annor(um) XVIII L. Octavius Pulcher (centurio) leg(ionis) I Italic(ae) cognato suo fecit		PP	IMS VI, 036	druga polovina I veka	
323	Scupi	stela	D(is) M(anibus) [s(acrum?)] Aurelius Mes trianus vet(eranus) leg(ionis) IIII Flavie (!) vixit annis L h(ic) s(itus) e(st) Aelia Respecta coniugi bene merenti posuit		NP	IMS VI, 038	druga polovina II-prva polovina III veka	
324	Scupi		---]n [--- le]g(ionis) IIII [---]arius [---] fabricae [--- le]g(ionis) eiusdem vixit annis LXV h(ic) s(itus) e(st) Obellia Prima uxor bene me rent(i) fac(iendum) curavit		NP	IMS VI, 040	druga polovina I-prva polovina II veka	
325	Scupi	stela	C. Iulius C. f(ilius) Volt(inia) Velox domo Luc(o) Voconti(orum) vet(eranus) leg(ionis) V Alaud(ae) mil(itavit) ann(is) XXXV vix(it) an(nis) LX C(aius) Iulius Valens [heres] f(aciendum) c(uravit) h(ic) s(itus) e(st)		NR	IMS VI, 041	I vek	
326	Scupi	stela	M. Octavius M. f(ilius) Aemil(ia) Valens Stobis mil(es) leg(ionis) V Macedo(nicae) decu(rio) pontif(ex) col(oniae) F(laviae) F(elicis) D(ardanorum) vivos (!) fecit sibi Octaviae Marcellinae filiae suae defunctae vixit annis XXVI et Catiae Secundae coniugi suae hic se vivo f(aciendum) c(uravit)		NP	IMS VI, 042	II vek	
327	Scupi	stela	L. Apuleius L. f(ilius) Scaptia Valens Berua vet(eranus) leg(ionis) V Mac(edonicae) vix(it) ann(is) L mil(itavit) ann(is) XXII h(ic) s(itus)		NP	IMS VI, 043	I vek	

			e(st) h(eredes) f(aciendum) c(uraverunt) Maxima f(ilia) et Hesperis lib(erta) itemque con(iunx)					
328	Scupi	ploča	D(is) M(anibus) T. Dindius Marce[l]lus cornicularius legati leg(ionis) VII Cl(audiae) vix(it) ann(is) XL h(ic) s(itus) e(st) quot (!) testa[me]nto fieri praeceper[at fam]ula Par[thenope n[---] eris (!) f(aciendum) c(uravit). Quod opu[s---] est idus Aug[---] Aeliano [co(n)s(ulibus)]		NR	IMS VI, 044	druga polovina II- prva polovina III veka	
329	Scupi	ploča	C. Cornelio C. f(ilio) Fa[bia Magno Be]ryto vixit annis LXXXV militavit annis XXI in leg(ione) VII C(laudia) p(ia) f(ideli) beneficiari[us et immunis (!) dec(urio) et Iivir col(oniae) Scupinorum h(ic) s(itus) e(st) Publicia Secunda uxor ex testamento f(aciendum) c(uravit) h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)		NP	IMS VI, 045	prva polovina II veka	
330	Scupi	stela	[L. Marcianus ---]ndus d[om]o Sa<l>onis ve[t(eranus)] leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) mil(itavit) annis [X]XII BMVE leg(ati) consula(ris) ques(tor) (!) II v<i>r col(oniae) F[l(aviae)] [f]e[l(icis)] D[...] vixit annis LX t(itulum) <f>(ieri) i(ussit) h(ic) s(itus) e(st) L. Marcianus Probatu[s] L. Marcianus Successus lie(rti) f(aciendum) c(uraverunt)		NR	IMS VI, 046	druga polovina II veka	
331	Scupi	stela	C. Vibius Arator mil(es) frum(entarius) leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) mil(itavit) ann(is) XVII vix(it) ann(is) XXXX h(ic) s(itus) e(st) Iulia Obulcia filio piissimo f(aciendum) c(uravit)	<i>filio piissimo</i>	NP	IMS VI, 047	II vek	
332	Scupi	stela	T. Abudius T. f(ilius) Vel(ina) Priscus A[quileia vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) vix(it) ann(is) LXXXV h(ic) s(itus) e(st) Felicula con(iunx) f(aciendum) c(uravit)		NP	IMS VI, 048	kraj I veka	
333	Scupi	stela	L. Aufidiu[s L.? f(ilius)] Celer vet(eranus) [leg(ionis) VII] C(laudiae) p(iae) f(idelis) dec(urio) c[ol(oniae) Scup(inorum)] vixit an(nis) [±5] Capito f[il(ius)] --- h(eres) [f(aciendum) c(uravit)]		NP	IMS VI, 049	druga polovina I-prva polovina II veka	

334	Scupi	pogrebni oltar	a) [---]VS [---]VS [---]NUS [---]VS [---] AEL? [---] LEG(ionis)? [--- v]ixit [h(ic)] s(itus) e(st) [---] [---]ANI [--- f ilio [---b(ene)] m(erenti) p(osuit) b) M. Aurelius Mestrius vet(eranus) leg(ionis) VII Cl(audiae) vi xit annis LXXX M. Aurel(ius) Mes trianus fil(ius) patri et fili o posuit		PP	IMS VI, 050	prva polovina III veka	
335	Scupi	stela	P. Caetenni us P. f(ilius) Clemens Salon(itanus) vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) milit(avit) annis XXI vixit annis LXX h(ic) s(itus) e(st) P. Caetennius Felici(anus) libert(us) et heres f(aciendum) c(uravit)		NR	IMS VI, 051 Вучковић- Тодоровић 1957, 293	II vek	
336	Scupi		G. Iul(ius) [L]on ginus [vet(eranus)] leg(ionis) VII [C(laudiae) p(iae) f(idelis)] mi[l(itavit) ann(is) ---] [deduc]t[us] [S]cup(os) h(on(esta)) missio[ne vix(it)] ann(is) LX Iuli[i] Dard[anus] Long[inus] et Lon[gus] fili[i]		NP	IMS VI, 052	druga polovina I-prva polovina II veka	
337	Scupi	stela	M. [Pe]troni us M. <f>(ilius) Vetu r[i]a Placen tia Severus vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) meruit annos XXVIII vixit annis LXXXX h(ic) s(itus) e(st) Petronius Teres patrono bene merenti de suo f(aciendum) c(uravit)		NR	IMS VI, 055		
338	Scupi	stela	[---] Cla(udia) Maxu mus (!) Curico veter(anus) leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) stip(endiorum) XX[] vixit ann(is) LX Fortunata et Rhoios liberti h(eredes) t(itulum) f(aciendum) c(uraverunt)		NR	IMS VI, 057	druga polovina I veka	
339	Scupi	stela	D(is) [M(anibus)] Val(eria) Valen tina Tib(erius) Cl(audius) Her(mes?) m aritus vivo se (!) Fl(avio) Turboni nepo(ti) mil(iti) co(ho)r(tis) sin gulari(um) b(ene) m(erenti) pos(uerunt). H(ic) s(itus) e(st)		PP	IMS VI, 058	prva polovina II veka	
340	Scupi	stela	Iulius Vanno missicius ex ala Flavia milit(avit) annis XXIII vixit annis XXXXV h(ic) s(itus) e(st) Flavius Antioocus (!) h(eres) f(aciundum) c(uravit)		NR	IMS VI, 059	poslednja četvrtina I veka	

						Вучковић-Тодоровић 1957, 290-291		
341	Scupi	stela	M' Epidius M' f(ilius) Vicetia Pude(n)s Menenia vix(it) ann(is) LX mil(itavit) ann(is) XXX Charitio Voconia coiux (!) coiugi (!) h(ic) s(itus) e(st)		NP	IMS VI, 060	druga polovina I- prva polovina II veka	
342	Scupi	ploča	...ΔΙ ...καὶ μῆνες πέντε καὶ Μάρ(κω) Φαβείω Ἰουλιανῶ προτοτόκω (!) τέκνω ΖΕ καὶ Μάρ(κω) Φαβείω Καλπουρνιανῶ στρατιώτῃ στρατευσαμένῳ ἔτη ἑνέα (!) καὶ ζήσαντι ἔτη τριάκοντα τέταρα (!) ἐκ τῶν [ἐκείνων] ΟΠΙΩΝ μνείας χάριν		NP	IMS VI, 061		
343	Scupi	cipus	C. Sempro nio C. f(ilio) Quir(ina) Lupo dec(urioni) q(uaestori) II viro col(oniae) Scupinor(um) et Terentiae Q. f(iliae) Quintae parentibus optimis C. Sempronius Taurus dec(urio) II vir col(oniae) Scup(inorum)	<i>parentibus optimis</i>	NP	IMS VI, 065	II- prva polovina III veka	
344	Scupi	stela	D(is) M(anibus) C. Vale rius Su estius aedilic(ius) vix(it) an(nis) XXXVIII C. Val(erius) Clau dius fil(ius) e ius vixit ann(is) IIII h(ic) s(iti) s(unt) Claudia Gallita		NP	IMS VI, 067	II-III vek	
345	Scupi	pogrebni oltar	D(is) M(anibus) Valeria Glauce vixit ann(is) XXVIII h(ic) s(ita) e(st) M. Ulp(ius) Ianu arius o(rnatus) o(rnamentis) dec(urionalibus) uxo ri raris simae f(aciendum) c(uravit)	<i>uxori rarissimae</i>	NP	IMS VI, 069	druga polovina II veka	
346	Scupi	stela	D(is) M(anibus) L. Atilius Hilarus se vir aug(ustalis) col(oniae) Scup(inorum) vix(it) ann(is) XXXV h(ic) s(itus) e(st) L. Atil(ius) Eucha ristus pater		NP	IMS VI, 070	druga polovina I- II vek	
347	Scupi		D(is) M(anibus) T. Iul(ius) Ser vand(us) se vir aug(ustalis) col(oniae) Scup(inorum) qui vixit ann(is) LXX h(ic) s(itus) d(efunctus) T. Iul(ius) Servan dus filius f(aciendum) c(uravit)		NP	IMS VI, 071	druga polovina I- prva polovina II veka	

348	Scupi	pogrebni oltar	D(is) M(anibus) C. Publici us Tertius sevir aug(ustalis) se vivo sibi et Statuleae Placidae col ugi (!) bene me renti posuit		NP	IMS VI, 072	druga polovina II- III vek	
349	Scupi	stela	D(is) M(anibus) [---] [---] IIIII[vir] august(alis) col(oniae) Scup(inorum) vix(it) ann(is) L h(ic) s(itus) e(st) Valeri a C(ai) f(ilia) A [s]clepio [do]te ann(or)um L viva se sibi et [in] felici marito f(aciendum) c(uravit)	<i>infelici marito</i>	NP	IMS VI, 073	I vek	kat. br. 71 T.XVIII/71
350	Scupi	stela	Marus Elliu[s M. l(ibertus?)] Phoe[bus] aug(ustalis) col(oniae) Scup(inorum) vix(it) an(nis) LXXV h(ic) s(itus) e[s]t her(edes) f(aciendum) [c(uraverunt)] Surus Ianuar(ius) N[...]eus		NR	IMS VI, 074	druga polovina I- prva polovina II veka	
351	Scupi	stela	--- Lib[....] Cresce[n] tilla v[ix(it)] an(nis) XV[---] h(ic) s(ita) e(st) C. Lib(.....) Cr[es] cens au[g()] filiae p(iae) f(aciendum) [c(uravit)]	<i>filiae piae</i>	NP	IMS VI, 075	druga polovina I- prva polovina II veka	
352	Scupi	stela	D(is) M(anibus) M. Ulpius Iu lius aug(ustalis) co lon(iae) Sc[up(inorum)] vix(it) an(nis) LXX[VI] [h(ic) s(itus) e(st)] SVI I... [F]ir m[ina] marito bene meren ti posuit		NP	IMS VI, 076	prva polovina II veka	
353	Scupi	stela	D(is) M(anibus) G. Acilius Cris(pus) vix(it) annis XXXV h(ic) s(itus) e(st) G. Acili(us) Dexter filio p(ientissimo) f(aciendum) c(uravit)	<i>filio pientissimo</i>	NP	IMS VI, 077	II vek	
354	Scupi	cipus	P. Aebutius Proclus vixit annis L et P. Aebutius Pro clianus vix(it) ann(is) II h(ic) s(iti) s(unt) Fabricia Lucilia con iunx et P. Aebutius Rufus et P. Aebutius Valens patri p(ientissimo) f(aciendum) c(uraverunt)	<i>patri pientissimo</i>	NP	IMS VI, 078	prva polovina II veka	
355	Scupi		P. Aebutius Rufus vixit annis XLV h(ic) s(itus) e(st) P. Aebutius Proclianus patri pientissi mo f(aciendum) c(uravit)	<i>patri pientissimo</i>	NP	IMS VI, 079	prva polovina II veka	

356	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Aelia Ma xima vix(it) ann(is) L h(ic) s(ita) e(st) [-- -] ius coiu gi (!) b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS VI, 080	II vek	
357	Scupi	stela	P. Aelius P. fil(ius) Posido nianus v ix(it) an(nos) XVI men(ses) VIII dies VIII h(ic) s(itus) e(st) Antonia Saturnina avia memor brevis pieta tis f(aciendum) c(uravit). Ὅν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν οὗτος ἀποθνή σκει νέος		PP	IMS VI, 081 Вучковић- Тодоровић 1957, 293-294	II vek	
358	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Afrodisia (!) vi x(it) ann(is) [X]XXXIII h(ic) s(ita) e(st) Numerius vixit ann(is) LX h(ic) s(itus) e(st) Sibi et coniugi posuit Nume rius [Ha]ec sunt		NP	IMS VI, 082	II vek	
359	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Ale[x]ander vi x(it) annis XVIII Cat[.] ies Alexan dri filio pientissi mo posuit	<i>filio pientissimo</i>	NP	IMS VI, 083	II vek	
360	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Ambia Longi nia q(u)i vixit a[n]n(is) LXXX h(ic) s(ita) e(st) Vivius (!) Va lenti (!) mari tus coniugi inconpa rabili (!) p(osuit)	<i>coniugi incomparabili</i>	NP	IMS VI, 084	II vek	
361	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Antonia Procula vi x(it) an(nis) XX h(ic) s(ita) e(st) L. Val(erius) Firmus coniugi (!) dul cissimae f(aciendum) c(uravit)	<i>coniugi dulcissimae</i>	NP	IMS VI, 087	druga polovina II- III vek	
362	Scupi	stela	D(is) M(anibus) C. Ateius Vi talís vix(it) an(nis) XVII h(ic) s(itus) e(st) Fabricia Iuli a filio caris simo f(aciendum) c(uravit)	<i>filio carissimo</i>	NP	IMS VI, 088	II vek	
363	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Atilius Eu charistus Atiliae Ve neriae uxo ri suae be ne meren ti posuit h(ic) s(ita) e(st)		NP	IMS VI, 090	druga polovina II- III vek	
364	Scupi	stela	D(is) M(anibus) [s(acrum?)] L. A(ttius) S(everus) vixit annis XXXX Valeri a Cornelia L. Attius [S]ev erus e[t] Lu cius Severi nus patri b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		NP	IMS VI, 091	druga polovina I-prva polovina II	

365	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Aufidia Victori a vixit an nis XXVIII h(ic) s(ita) e(st) C. Iul(ius) Iuli anus con iu gi b(ene) m(erenti) f(aciendum) [c(uravit)]		NP	IMS VI, 092	druga polovina I- II vek	kat. br. 72 T.XVIII/72
366	Scupi	stela	D(is) M(anibus) [s(acrum)?] Aur(elius) Val ens vix(it) ann(is) XX paren tes h(oc) m(onumentum) [.] C		NP	IMS VI, 093	druga polovina II- III vek	
367	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Sex(tus) Caecili us Bio vix(it) an(nis) XXX h(ic) s(itus) e(st) Caecil(ia) <Ia>nua ria patrono b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uravit)		NR	IMS VI, 096	II vek	
368	Scupi		D(is) M(anibus) Caelidia Se cunda vix(it) an(nis) L h(ic) s(ita) e(st) Cl(audius) Her culanus ma ritus b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS VI, 097	druga polovina I- II vek	
369	Scupi	stela	Catinia Catini l(iberta) Festa vix(it) ann(is) XX[.]X h(ic) s(ita) e(st) M. Catinius Crispus l(ibertae) et coniugi pientissim ae f(aciendum) c(uravit)	<i>libertae et coniugi pientissimae</i>	NP	IMS VI, 098	II vek	
370	Scupi	stela	Cesus Mes tri f(ilius) Mace do Apeunen ses (!) vix(it) annis LXX h(ic) s(itus) e(st) Delus coiux (!) et Bitus (!) f(ilius) Cesu nis (!) heres bene merit(o) f(aciendum) c(uraverunt)		NP	IMS VI, 099	druga polovina I- prva polovina II veka	
371	Scupi	stela	[---] [..]lia Clau dia coniug gi b(ene) m(erenti) p(osuit)		NP	IMS VI, 100	I-III vek	
372	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Claudia Firmina vix(it) an(nis) XX h(ic) s(ita) e(st) Claudia Valeria mater in felix pos(uit) b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uravit)	<i>mater infelix</i>	NP	IMS VI, 101	II vek	kat. br. 73 T.XIX/73
373	Scupi	stela	Claudia In genua Cl(audi) Seclaris (!) f(ilia) vixit an(nis) XXXX h(ic) s(ita) e(st) C. Iu<l>(ius) Val() coniugi bene merenti <f>(aciendum) c(uravit)		NP	IMS VI, 102	II vek	

374	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Claudia Lucilia [vixi]t annis LX [h(ic)] s(ita) e(st) [et T. Fl(avius) Fus]cus [maritus ei]us [se vivo ambis (!)] posuit		NP	IMS VI, 103	druga polovina I-prva polovina II veka	
375	Scupi	stela	Ti. Claudius Cl(audi) Crispi f(ilius) Quir(ina) Germanus vix(it) ann(is) LXV h(ic) s(itus) e(st) Cl(audia) Tuta uxor et Cl(audius) Crispus et Cl(audia) Vera fili f(aciendum) c(uraverunt)		NP	IMS VI, 104	I vek	
376	Scupi	stela	D(is) M(anibus) T. Claudius Ursio vix(it) ann(is) LV h(ic) s(itus) e(st) Valeria Lysima che marito b(ene) m(erenti) cum Urso fil(io) f(aciendum) c(uravit)		NP	IMS VI, 105	II vek	
377	Scupi	stela	(a) D(is) M(anibus) Cocce ia Mar celina (!) v ixit an(n)i(s) LX h(ic) s(ita) e(st) Cl(audia) Octavi a matri pi(entissimae) p(osuit) (b) D(is) M(anibus) Tib. Cl(audius) Aeli anus v ixit an(n)i(s) XXX h(ic) s(itus) e(st) mater co ld (!) petierat de (!) filia sua SVBIADETI NO Cl(audia) Oc tavia fra tri pi(entissimo) p(osuit)	<i>matri pientissimae</i> <i>fratri pientissimo</i>	NP	IMS VI, 106	druga polovina I-prva polovina II veka	
378	Scupi	stela	(a) --- [±5] [vix(it)] ann[i]s XXX Coce ia (!) Luci Lucili a mat er fili e (!) piissi me (!) f(aciendum) c(uravit) (b) --- [vix(it) an]n(is) XXX Corne lius Cre scenti o con iugi pi iissime (!) f(aciendum) c(uravit)	<i>filiae piissimae</i> <i>coniugi piissimae</i>	PP	IMS VI, 107	druga polovina II- III vek	
379	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Q. Cor(nelius, -o?) Felicio vixit annis LXXX h(ic) s(itus) e(st) Corneficie (!) Primitibe (!) vive (!) Q. Corn(elius) Felic ianus pare ntib(us) b(ene) m(erentibus) t(itulum) f(aciendum) c(uravit)		NP	IMS VI, 109	druga polovina II veka	kat. br. 74 T.XIX/74
380	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Cornifi cia Vale ria vix(it) an(nis) XXIII h(ic) s(ita) e(st) L. Cornifi cius Vita les (!) Iulia Valentina filiae p(iissimae) p(osuerunt). Hoc tu n obis face re debui sti filia cuam (!) nos tibi. L. Seius Matern us vix(it) an(nis) XXVIII h(ic) s(itus) e(st) L.	<i>filiae piissimae genero piissimo</i>	PP	IMS VI, 110	druga polovina II- prva polovina III veka	kat. br. 75 T.XIX/75

			Cornifi cius Vita les (!) Iulia Va lentina ge nero piis simo b(ene) m(erenti) p(osuerunt)					
381	Scupi	stela	[D(is) M(anibus)] [Flavia Par thenopes] li(berta) Tyche v(ixit) an(nis) LX Flavi a Parthe nope nu triculae et liberte (!) bone (!) b(ene) m(erenti) p(osuit)	<i>nutriculae et libertae bonae</i>	NR	IMS VI, 116	sredina III veka	
382	Scupi	stela	Flavia Pos tumina Fl. fil(ia) vix(it) an(nis) XXX P. Aelius Meno dotus con ugi pientis simae bene merenti f(aciendum) c(uravit)	<i>coniugi pientissimae</i>	NP	IMS VI, 117	druga polovina II-III vek	
383	Scupi	stela	Flavia Ur bana T(iti) f(ilia) vix(it) ann(is) XXX h(ic) s(ita) e(st) C(aius) Iulius Lu cretius coniugi b(ene) m(erenti) posuit		NP	IMS VI, 118	prva polovina II veka	
384	Scupi	stela	M(anibus) D(is) T. Fl(avius) Fyr mus h(?) s(?) FR · G · EVI VID · AMA · A Q · S · B · CO D C · B · N · v[i]l r v() an(nis) LXXV vivo si bi p(o)s(uit). Hic p[ie] tatis o nor (!) ec (!) [s] unt p[ia] d(o)n(a) m(ari)t(i) qui m(e) d(i)l(i)git. Val(eriae) co(n)i(u)g(i) vix(it) (a)n(nis) L Fl(avius) Fyrmus(?) [coniugi?] b(ene) m(erenti) p(o)s(uit)		NP	IMS VI, 119	prva polovina II veka	
385	Scupi	stela	D(is) M(anibus) T. Fl(avius) Satur ninus vix(it) an(nis) V mens(ibus) III Fl(avia) Corne lia mater f(aciendum) c(uravit)		NP	IMS VI, 120	II vek	
386	Scupi	pogrebni oltar	Fulcinio Evangelo marito et Sempronio Pino et Lupo filiis h(ic) s(iti) s(unt) Fulcinia Hedyle mater pietatis causa f(aciendum) c(uravit)		NP	IMS VI, 121	druga polovina II veka	
387	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Iulia Mar cellina vix(it) an(nis) XXX C. Iul(ius) Caianus et fil i(us) vix(it) an(nis) XVIII pa ter titu(lum) fa(ciendum) c(uravit)		NP	IMS VI, 124	druga polovina I- prva polovina II veka	

388	Scupi	stela	D(is) M(anibus) M. Iulius Clemes (!) vixit an nis LXX h(ic) s(itus) e(st) M. Iul(ii) Fuscus Valens Valentius patri pien tissimo b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uraverunt)	<i>patri pientissimo</i>	NP	IMS VI, 126	druga polovina I- prva polovina II veka	
389	Scupi	stela	D(is) M(anibus) C. Iul(ius) Rufus vix(it) ann(is) LXV h(ic) s(itus) e(st) Cl(audia) Licinia coniux et Iul(ii) Rufus et Rufinus patri b(ene) m(erenti) f(ecerunt)		NP	IMS VI, 128	prva polovina II veka	
390	Scupi	tabula	[.] Lucilia [vix]it annis XX[.] ex testam(ento) [fec]it matri Se[i]lus Procu[us] pientis[simae]	<i>matri pientissime</i>	NP	IMS VI, 129	II vek	
391	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Maria Maxi ma vix(it) an(nis) L M. Marius Blicities l(ibertus) e(x) t(estamento) e(ius) p(onendum) c(uravit) et Val(erii) Sa binianus et Maximianu[s] f(iliu) m(onumentum) p(arenti) b(ene) m(erenti) f(ecerunt)		NP	IMS VI, 131	II- prva polovina III veka	
392	Scupi	stela	Mesta Di dae Site (!) f(ilia) vixit anni(s) XX h(ic) s(ita) e(st) Lucius Dic conis f(ilius) con iunx et Dida Site (!) pater et Mes cena mater et Sita Mesti avius et Mania avia p(iae) f(aciendum) c(uraverunt)	<i>piae</i>	PP	IMS VI, 132	I vek	
393	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Mestylas Momonio (?) coniugi be ne merenti titulum posu(it)		NP	IMS VI, 133	I-III vek	
394	Scupi	stela	Muc[---] Neri lib(erta) vixit annis XX h(ic) s(ita) e(st). Q. Nerius Fortu natus libertae et coniugi bene merenti de suo t(itulum) f(aciendum) c(uravit)		NP	IMS VI, 134	druga polovina I- prva polovina II veka	
395	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Numerianus vixit ann(is) XXV h(ic) s(itus) e(st) Numeria vixit ann(is) XXXIII h(ic) s(ita) e(st) Afrodisia ma ter supervixit dies XXX Numeriu[s] f(iliu)liu(s) acerbos (!) posu it	<i>filios acerbos</i>	NP	IMS VI, 135	III vek	

396	Scupi	stela	D(is) M(anibus) L. Obellius Crescens vix(it) ann(is) LXX h(ic) s(itus) e(st) Iulia Euty chia et Obe lli Alexan der et Hercu lanus patri et con(iugi) b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uraverunt)		NP	IMS VI, 136	II vek	
397	Scupi	stela	-] Octa[vi]i f. vix(it) [an]n(is) L [h(ic) s() e(st)] [---] coniug[i] b(ene) m(erenti) f(ecit)		NP	IMS VI, 137	I vek	
398	Scupi	stela	D(is) M(anibus) L. Ostilius Vales (!) vixit an(n)is LXXX VII Maxima co(niunx) L. Ostili(us) Fron to et L.Ostili(us) Ma les L. Ostili(us) Clem(es) (!) b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		NP	IMS VI, 138	prva polovina II veka	
399	Scupi	stela	Petillia Clara vix(it) annis IIII D(is) M(anibus) L. Pet ilius Lupus vixit annis XXV h(ic) s(itus) e(st). Vesidia [Inge]nu a mat er [fili]o d[ul]cissi [m]o posuit	<i>filio dulcissimo</i>	NP	IMS VI, 139	I-III vek	kat. br. 76 T.XIX/76
400	Scupi	stela	D(is) M(anibus) L. Petr(onius) Val lens vix(it) an(nos) L et Aur(elia) Mar cia vix(it) an(nis) XXXX Petroni Luci a Valens Mar cus fili p(onendum) c(uraverunt)		NP	IMS VI, 140	druga polovina II- III vek	kat. br. 77 T.XX/77
401	Scupi	stela	---] h(ic) s() e(st) L. Petronius Vales (!) filius et Petroni a Marcia nepo tia pietatis causa posu erunt		PP	IMS VI, 141	druga polovina I- prva polovina II veka	
402	Scupi	stela	Q. Satrius Ferox vixit annis III h(ic) s(itus) e(st) Saturninus et Felicula f(aciendum) c(uraverunt)		NP	IMS VI, 143	II vek	
403	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Q. Sollius Primus vixit an(nis) XXIII h(ic) s(itus) e(st) Q. Sollius Sur us nepoti b(ene) m(erenti) f(ecit)		PP	IMS VI, 145	druga polovina II- prva polovina III veka	
404	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Teufia Ni ce Teufi Va leri lib(erta) vixit an(nis) LXXX h(ic) s(ita) e(st) Teufia Valeria quae et Inge nua filia fac(iendum) cur(avit)		NP	IMS VI, 146	druga polovina II- prva	

							polovina III veka	
405	Scupi	stela	[D(is)] M(anibus) Valer(ia) Seme le vixit an[nis] XL Epaphrodi tus coiugi (!) [		NP	IMS VI, 147	druga polovina II- III vek	
406	Scupi	sarkofag	Val(erius) Faut(us) vix(it) ann(is) II et ... Ael(ia) Crusis (!) fil(io) pient(issimo) f(aciendum) c(uravit)	<i>filio pientissimo</i>	NP	IMS VI, 148	II vek	
407	Scupi	stela	D(is) M(anibus) C. Val(erius) Hercu lanus vix(it) an(nis) LX h(ic) s(itus) e(st). Mar() Munatia f(aciendum) c(uravit). [Mar()] Munatia [vi]x(it) an(nis) LX viva sibi et marito f(aciendum) c(uravit) et Val(erius) For tunatus lib(ertus) comunes (!) f(ecit)		NP/NR	IMS VI, 149	kraj I-II vek	
408	Scupi	stela	D(is) M(anibus) [. Val(erius)] Maxi mus vixi[t] an(nis) L h(ic) s(itus) e(st) Val(erius) Eupor[.] q(ui) et Maxim[us] fil(ius) et L. Manl(ius) [Va]]lentinus c[±3] et Servie[.] vive (!) b(ene) [m(erenti)] f(aciendum) c(uraverunt)		NP	IMS VI, 150	II vek	
409	Scupi	stela	D(is) M(anibus) L. Valeri Pu dentis qui vix(it) ann(is) XXV et L. Valeri Aeliani qui vix(it) ann(is) VI L(ucius) Val(erius) Peculi aris et Vivia Sabina pa rent(es)		NP	IMS VI, 151	II vek	
410	Scupi	ploča	C. Val(erius) Valens vix(it) an(nis) XVII et C. Val(erius) Maximus vix(it) an(nis) XVIII h(ic) s(iti) s(unt). C. Val(erius) Lucius pater et Caelia Veneria mater filis (!) at (!) spem vitae studiis perductis ini qua fortuna et fato decep tis f(aciendum) c(uraverunt)		NP	IMS VI, 152	II vek	
411	Scupi		-] h(ic) s(itus) e(st) C. Val(erius) <Val>es et Iulia Valeria fratri faciend(um) curaverunt		NP	IMS VI, 153	druga polovina I- prva polovina II veka	

412	Scupi	ploča	-] [---] [±6] f(ilia) [v(ixit) an]nis XIII [h(ic) s(ita)] e(st) [V]alens [et ?] Gra[2-3] [f iliae [p i]ss]imae	<i>filiae piissimae</i>	NP	IMS VI, 154	prva polovina II veka	
413	Scupi	stela	(a) D(is) M(anibus) L. Var roni us Ur banus vixit a nnos XLVI Cor nelia Se cunda coniugi bene mer(enti) pos(uit) (b) D(is) M(anibus) s(acrum) Corne lia Secu nda vix it annos LX viva se pos uit P. Ae lius Fir mus et Va r roni M aximus et Vales (!) et Firmina fili m(atri) b(ene) m(erenti) [---]		NP	IMS VI, 155	druga polovina I- prva polovina II veka	
414	Scupi	stela	D(is) M(anibus) G. Venuleius Arator vix(it) ann(is) LV Val(eria) Restu ta vix(it) an(nis) XL h(ic) s(iti) s(unt). G(ai) Venulei Her culanus Persinus Silvanus fili parentibus pientissimis f(aciendum) c(uraverunt)	<i>parentibus pientissimis</i>	NP	IMS VI, 156	II vek	
415	Scupi	stela	D(is) M(anibus) V() Hype rephanus vix(it) an(nis) XXXI h(ic) s(itus) e(st) Tyche coniugi kar(issimo) (!) p[-	<i>coniugi karissimo</i>	NP	IMS VI, 157	II vek	
416	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Ulpiae Mamae vix(it) an(nis) XXXV C. Ulp[ius] Aphr(o)ditus coniulgi b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uravit)		NP	IMS VI, 158	prva polovina II veka	
417	Scupi	sarkofag	D(is) M(anibus) Ulpia Marcia vixit ann(is) XXXVII[I] C. Sentius Primus uxori benemerenti (!)		NP	IMS VI, 159	prva polovina II veka	
418	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Ούλπια [Δο]μιτία ΟΥΕΙ υἱεῖτ annic(!) XXX Αύρηλιο υς Διονύσιου ς κωειουγι βε νεμερεντι.		NP	IMS VI, 178	druga polovina II - III vek	
419	Scupi	stela	Ἀτία Κλερονείκη καὶ Μάρ κω Φαβεῖω Ἰουλιαν[ῶ] [---] συ[μ] βίω [--- ἔζησα] ἔτη γι´ καὶ [---		NP	IMS VI, 179		kat. br. 79 T. XX/79
420	Scupi	stela	Ἰουλία Ὀλυμπι ᾶς ἐαντῇ καὶ τέ κνοις μνείας χάριν		NP	IMS VI, 180	I-II vek	

421	Scupi	stela	Λούκιος Κρήσκεντος ζῆσα(ς) ἔτη μ Ἀττία Κάλη τῷ ἀνδρὶ κε κυρίῳ μνήμης χάριν ἔθετο παροδῖτα χαῖρε		NP	IMS VI, 181		
422	Scupi	stela	---] Ἀλ[έξα]ν[δρ]ος [τῷ] υἱῷ Γλ[αυ]κίῳ μνή[μης] χάριν Διο[---] [---		NP	IMS VI, 182		
423	Scupi	stela	D(is) M(anibus) L. Iul(ius) Argaeus Aug(ustalis) col(oniae) Scup(inorum) vix(it) an(nis) LXX Vitalles (!) coniux ei us vix(it) an(nis) LV Maxima filia eorum vix(it) an(nis) XXXVII Iul(ius) In genu(u)s mil(es) leg(ionis) IIII Fl(aviae) fil(ius) eorum parent(ibus) piis(simis) posuit	<i>parentibus piissimis</i>	NP	AE 2006, 1194	II vek	
424	Scupi	stela	D(is) [M(anibus)] Octavia Ingenu a vix(it) an n(is) XXV Oct(avius) Leu cianus pa ter et Iul(ius) Arg<a>eus coniugi carissi me (!) posu erunt	<i>coniugi carissimae</i>	PP	AE 2006, 1195	II vek	
425	Scupi	stela	L.Valerius L. f(ilius) Vel(ina) Dexter Aquileia vet(eranus) leg(ionis) VII aedil(is) et decur(io) col(oniae) vixit an(nis) XXXXV h(ic) s(itus) e(st). Venustus et Arescusa lib(erti) f(aciendum) c(uraverunt)		NR	AE 2010, 1403	kraj I- početak II veka	
426	Scupi	stela	D(is) M(anibus) Timoni Das si dec(urioni) coh(ortis) II Aur(eliae) Dard(anorum) interfec ti (!) a Costobocos (!) vix(it) annis L mili(tavit) annis XXIII Postumia Spes coniugi bene merenti posuit		NP	Jovanova 2005, 156; Fig. 2.	treća četvrtina II veka	
427	Scupi	stela	D(is) M(anibus) C. Iul(ius) Arteas vixit ann(is) XLV sodales a genio ma celii curan te gene(ro) For tunato		PP	Jovanova 2005, 159; Fig. 7.	II-prva polovina III veka	
428	Scupi	stela	Saeviae Basillae vix(it) ann(is) L h(ic) s(ita) e(st). M. Antoni us Fron to vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) con iugi b(ene) m(erenti) po suit		NP	Basotova 2007	I-početak II veka	
429	Kumanovo	stela	D(is) M(anibus) T. Flavius Augustalis vix(it) an(nis) LXXX h(ic) s(itus) e(st) [So]dales Pla tia e Sup(erae) per [2-3]stinum I(ibertus) [b(ene)] m(erenti) p(osuerunt)		NR	IMS VI, 221	II vek	

430	Kumanovo	stela	D(is) M(anibus) Iucunda Bithi fil(ia) vix(it) ann(is) L h(ic) s(ita) e(st) Abascantos lib(ertus) patro ne (!) b(ene) m(erenti) p(osuit) Abascantus Iucundae lib(ertus) vivo se		NR	IMS VI, 222	druga polovina I- prva polovina II veka	
431	Kumanovo	stela	D(is) M(anibus) Iul(ius) Caius vix(it) an(nis) L h(ic) s(itus) e(st). sodales Platiae Sup(erae) per Iul(ium) Castum fil(ium) b(ene) m(erenti) p(osuerunt)		NP	IMS VI, 223	II vek	
432	Kumanovo	stela	Publicia Callirho e vix(it) an(nis) L h(ic) s(ita) e(st) L. Viracius Fortis con iugi f(aciendum) c(uravit)		NP	IMS VI, 225	druga polovina I- prva polovina II veka	
433	Kumanovo	stela	D(is) M(anibus) L. Vira cius For tis vix(it) ann(is) LXX h(ic) s(itus) e(st). L. Viracius Fortis et Viracia Ingenua patri b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uraverunt)		NP	IMS VI, 228	druga polovina I- prva polovina II veka	
434	Kumanovo	stela	M. Iulius Bellus (centurio) c(o)ho(rtis) primae T<hr>acum vet(eranus) c(o)ho(rtis) eiusd[em] vixit annis LX h(ic) s(itus) e(st). [...] Iulius Ga[ll]us ? Lumia Andia Dasi f(ilia) fratres et heredes mei f(aciendum) c(uraverunt)		NP	IMS VI, 233	druga polovina I- prva polovina II veka	
435	Kumanovo	stela	D(is) M(anibus) Flavia Severa vix(it) an(nis) XXXV M. Ulpius Bas sus mil(es) leg(ionis) IIII Fl(aviae) Ant(oniniana) strat(or) leg(ati) coiugi (!) [pi]en tissime (!) po suit. Manu mea scribsi (!)	<i>coniugi pientissimae</i>	NP	IMS VI, 241	prva polovina III veka	
436	Kumanovo	stela	D(is) M(anibus) P. Ael(ius) Maximi anus vixit an(n)is LX Coc(ceia) Sabina vix(it) an(n)is XXX[] ma t(er) Maximina p(iuissimis) b(ene) m(erentibus) f(ecit)	<i>(filiis) piissimis</i>	NP	IMS VI, 242	druga polovina II- prva	

							polovina III veka	
437	Kumanovo		D(is) M(anibus) Valer(ia) Filete vix(it) an(nis) LX[-] et Serg(ius) Sul[ti]tus [I]unior vix(it) an(nis) XXV h(ic) s(iti) s(unt). Serg(ius) Sultitia nus mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae) p(iae) f(idelis) adiutor prior cornicu lar(iorum) co(n)s(ularis) matri et fratri b(ene) m(erentibus) f(aciendum) c(uravit)		NP	Stankovska 2004 159-163, br.1.	kraj II- prva polovina III veka	
438	Kumanovo	stela	D(is) M(anibus) Marcia vixit an(nis) LX Marcellina vix(it) an(nis) XXX Agricola v(ixit) a(nnis) XXI Ser(vius) Ael(ius) Valerian(us) vib[us! matri] et sor(ori) et fratri b(ene) m(erentibus) f(aciendum) c(uravit)		NP	Stankovska 2004, 164-166, br. 2.	prva polovina II	
439	Kumanovo	stela	D(is) M(anibus) Aur(elius) Gaianus vi xit ann(is) LX Aur(elia) Surisca patrono b(ene) m(erenti) et sibi vibe(!) posuit		NR	Stankovska 2004, 166-168, br. 3.	prva polovina III veka	
440	Mlado Nagoričane	ploča	Πολύξενος Εὐηθίδᾳ γονεύς		NP	IMS VI, 247		

Katalog porodičnih grobnica

kat. broj	lokalitet	oznaka groba u dokumentaciji/ literaturi	krenacija (K) /inhumacija (I)	tip grobne konstrukcije	broj pokojnika	pol i uzrast pokojnika	literatura	datovanje
1	Singidunum	G 1	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	odrasla osoba nepoznatog pola, dete	Крунић 1995, 193	prva polovina III veka
2	Singidunum	G 27	I	zidani grob od opeka sa poluobličastim svodom	2	/	Simić 1997, 35	prva polovina III veka
3	Singidunum	G 246	I	konstrukcija od opeka	3	/	Pop-Lazić 2002, 36	druga polovina III veka
4	Singidunum	G 253	I	kameni sarkofag	3	/	Pop-Lazić 2002, 37	druga polovina IV veka
5	Singidunum	G 255	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	dete, odrasla osoba	Pop-Lazić 2002, 37	prva polovina III veka
6	Singidunum		I	konstrukcija od kamenih ploča	3	žena, muškarac, mlađi muškarac	Поповић 1979, 111; Живановић 1979	III vek
7	Tricornium		I	zidana grobница	2	muškarac (35 godina), žena (50-55 godina)	Васић Деримановић, Адамовић, Николић 2016, 158, 160, 163	IV vek
8	Grocka		I	zidana grobница sa bačvastim svodom	2	/	Војовић 1979	III vek
9	Grocka- Dubočaj		I	zidana grobница	2	/	Marjanović- Vujić 1968	II-III vek
10	Grocka- Dražanj		I	zidana grobница sa bačvastim svodom	2	muškarac (50- 60 godina), dete (13-15 godina)	Стојић 2004, 37	/
11	Brestovik		I	zidana grobница složene osnove	3	/	Милошевић 2017	kraj III – početak IV veka
12	Reka- Kosmaj	objekat- grobница 1	I	zidana grobница	2	/	Глумац 2019, 146, 151	kraj II- početak III veka
13	Smederevo			zidana grobница	2	žena, dete	Јовановић, Џуњак 1987, 144	prva polovina III veka
14	Margum	G 14	I	grobna jama	2		Јовановић, Џуњак 1994, 115	sredina III veka
15	Margum	G 58	I	zidana grobnica sa poluobličastim svodom	2		Јовановић, Џуњак 1994, 118	kraj III – početak IV veka

16	Viminacium – Više Grobalja	G 47- 48	I	drveni kovčeg	2	žena (30 godina), dete (10-12 godina)	Зотовић, Јордовић 1990, 58	I-II vek
17	Viminacium – Više Grobalja	G 78-79	I	grobna jama	2	odrasla osoba nepoznatog pola	Зотовић, Јордовић 1990, 61	II vek
18	Viminacium – Više Grobalja	G 106	I		3	dve odrasle osobe, dete	Зотовић, Јордовић 1990, 63	II vek
19	Viminacium – Više Grobalja	G 107	K, I	grobna jama	2	muškarac (20 godina)	Зотовић, Јордовић 1990, 63	II vek
20	Viminacium – Više Grobalja	G 304	I	drveni kovčeg	2	žene (40 i 15- 19 godina)	Korać, Golubović 2009, 285	prva polovina II veka
21	Viminacium – Više Grobalja	G 450	I	drveni kovčeg	2	muškarac (oko 30 godina), žena	Korać, Golubović 2009, 369	prva polovina II veka
22	Viminacium – Više Grobalja	G 451	I	grobna jama	4	muškarci, (30- 40, do 60 godina) (verovatno sekundarna sahrana)	Korać, Golubović 2009, 370	sredina III veka
23	Viminacium – Više Grobalja	G1 16	K, I	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	odrasla osoba, inhumirano novorođenče	Зотовић, Јордовић 1990, 78	II vek
24	Viminacium – Više Grobalja	G1 43	K, I	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	odrasla osoba, inhumirana dečja lobanja	Зотовић, Јордовић 1990, 82	I-početak II veka
25	Viminacium – Više Grobalja	G1 60	K, I	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	odrasla osoba, inhumirana dečja lobanja	Зотовић, Јордовић 1990, 84	/
26	Viminacium – Više Grobalja	G1 83	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	odrasle osobe neutvrđenog pola	Зотовић, Јордовић 1990, 87	I-II vek
27	Viminacium – Više Grobalja	G1 126	K	grobna jama zapečenih zidova	2	odrasla osoba, dete (3-6 godina)	Зотовић, Јордовић 1990, 92	II vek
28	Viminacium – Više Grobalja	G1 169	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, žena	Зотовић, Јордовић 1990, 96	II vek
29	Viminacium – Više Grobalja	G1 172	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, žena	Зотовић, Јордовић 1990, 97	kraj I- početak II veka
30	Viminacium – Više Grobalja	G1 176	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, dete (u prvim mesecima života)	Зотовић, Јордовић 1990, 97	kraj I- II vek
31	Viminacium – Više Grobalja	G1 189	K	grobna jama	2	žena, dete (u prvoj godini života)	Зотовић, Јордовић 1990, 99	II vek
32	Viminacium – Više Grobalja	G1 191	K, I	etažna grobna jama zapečenih zidova	3	muškarac (20- 30 godina), dete (12-15 godina),	Зотовић, Јордовић 1990, 99	II vek

						inhumirano dete (u prvoj godini života)		
33	Viminacium – Više Goralja	G1 194	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	odrasle osobe, moguće muškarac i žena	Зотовић, Јордовић 1990, 99	II vek
34	Viminacium – Više Goralja	G1 195	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, žena	Зотовић, Јордовић 1990, 99	II vek
35	Viminacium – Više Goralja	G1 197	K	urna	2	muškarac, žena	Зотовић, Јордовић 1990, 100	početak III veka
36	Viminacium – Više Goralja	G1 201	K, I	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	odrasla osoba, inhumirano dete (4-6 godina)	Зотовић, Јордовић 1990, 100	II vek
37	Viminacium – Više Goralja	G1 206	K	urna	2	muškarac, žena	Зотовић, Јордовић 1990, 101	/
38	Viminacium – Više Goralja	G1 213	K, I	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	žena, inhumirano novorođenče	Зотовић, Јордовић 1990, 101-102	II vek
39	Viminacium – Više Goralja	G1 214	K, I	etažna grobna jama zapečenih zidova	3	muškarac, žena (20 godina), inhumirano novorođenče	Зотовић, Јордовић 1990, 102	II vek
40	Viminacium – Više Goralja	G1 217	K, I	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	žena, inhumirano novorođenče	Зотовић, Јордовић 1990, 102	II vek
41	Viminacium – Više Goralja	G1 228	K, I	grobna jama zapečenih zidova	2	žena, inhumirano novorođenče	Зотовић, Јордовић 1990, 103	II vek
42	Viminacium – Više Goralja	G1 248	K, I	grobna jama zapečenih zidova	2	žena, inhumirano novorođenče	Зотовић, Јордовић 1990, 105	/
43	Viminacium – Više Goralja	G1 249	K, I	grobna jama zapečenih zidova	2	kremirano dete (2 godine), inhumirano dete (u prvoj godini života)	Зотовић, Јордовић 1990, 105-106	sredina I-sredina II veka
44	Viminacium – Više Goralja	G1 261	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	odrasle osobe, moguće muškarac i žena	Зотовић, Јордовић 1990, 107	prva polovina II veka
45	Viminacium – Više Goralja	G1 291	K, I	etažna grobna jama zapečenih zidova	4	muškarac, žena, dvoje inhumirane dece (jedno od tri godine i jedno u prvim mesecim života)	Korać, Golubović 2009, 38-39	prva polovina II veka
46	Viminacium – Više Goralja	G1 317	K	urna	2	muškarac, dete (10-12 godina)	Korać, Golubović 2009, 58	II vek

47	Viminacium – Više Grobalja	G1 318	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, žena	Korać, Golubović 2009, 60	kraj I- početak II veka
48	Viminacium – Više Grobalja	G1 321	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, osoba nepoznatog pola (20 godina)	Korać, Golubović 2009, 64	II vek
49	Viminacium – Više Grobalja	G1 330	K	urna	2	žena ili odraslo dete, osoba nepoznatog pola (19 godina)	Korać, Golubović 2009, 70	druga polovina I veka
50	Viminacium – Više Grobalja	G1 362	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	odrasla osoba nepoznatog pola, dete (u prvim mjesecima života)	Korać, Golubović 2009, 103	II vek
51	Viminacium – Više Grobalja	G1 387	K	grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, žena	Korać, Golubović 2009, 127	prva polovina II veka
52	Viminacium – Više Grobalja	G1 397	K, I	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	odrasla osoba nepoznatog pola, inhumirano dete (do 1 godine)	Korać, Golubović 2009, 138	II vek
53	Viminacium – Više Grobalja	G1 407	K, I	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, inhumirano dete (u prvim mjesecima života)	Korać, Golubović 2009, 149	II vek
54	Viminacium – Više Grobalja	G1 421	K, I	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	žena, inhumirano dete (do 1 godine starosti)	Korać, Golubović 2009, 163	prva polovina II veka
55	Viminacium – Više Grobalja	G1 428	K, I		2	odrasla osoba, inhumirano novorođenče	Зотовић, Јордовић 1990, 109	II vek
56	Viminacium – Više Grobalja	G1 433	K, I	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, inhumirano dete (do 10 godina)	Korać, Golubović 2009, 172	II vek
57	Viminacium – Više Grobalja	G1 434	K	grobna jama zapečenih zidova, urna	2	žene	Korać, Golubović 2009, 173	II vek
58	Viminacium – Više Grobalja	G1 441	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, žena	Korać, Golubović 2009, 179	/
59	Viminacium – Više Grobalja	G1 442	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, žena	Korać, Golubović 2009, 180	sredina II veka
60	Viminacium – Više Grobalja	G1 486	K	grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, žena	Korać, Golubović 2009, 220	II vek

61	Viminacium – Više Grobalja	G1 502	K	grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, dete (oko 10 godina)	Korać, Golubović 2009, 235	prva polovina II veka
62	Viminacium – Više Grobalja	G1 518	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, žena	Korać, Golubović 2009, 251	II vek
63	Viminacium – Više Grobalja	G1 520	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	2	muškarac, žena	Korać, Golubović 2009, 252	druga polovina II veka
64	Viminacium – Pećine	G 146	I	grobna jama sa pokrivačem od opeka	2	deca	Golubović, Milovanović, Redžić 2022, 159-160	III vek
65	Viminacium – Pećine	G 294	I	grobna jama	2	muškarac (do 20 godina), žena (do 25 godina)	Golubović, Milovanović, Redžić 2022, 172	III vek
66	Viminacium – Pećine	G 348	I	drveni kovčeg	2	muškarac, odrasla osoba nepoznatog pola	Golubović, Milovanović, Redžić 2022, 185	I vek
67	Viminacium – Pećine		I	trikonhalna grobница	2	žena, dete (10 godina)	Milošević 2005, 178-179; Korać 2019, 277	IV vek
68	Viminacium – Pećine	G 2624	I	zidana grobница trapezoidnog preseka	2	muškarac (oko 60 godina), žena (do 20 godina)	Korać 2007, 247; Mikić 2007, 37	IV vek
69	Viminacium – Pećine	G 3186	I	zidana grobница trapezoidnog preseka	2	muškarac (oko 60 godina), žena neodređenih godina	Korać 2007, 247	sredina IV veka
70	Viminacium – Pećine	G 3238	I	zidana grobница trapezoidnog preseka	3	dete, starija i mlađa osoba	Korać 2007, 248	prva polovina IV veka
71	Viminacium – Pećine	G 3869	I	zidana grobница trapezoidnog preseka	2		Korać 2007, 249	prva polovina IV veka
72	Viminacium – Pećine	G 3904	I	zidana grobница sa poluoblčastim svodom	2		Korać 2007, 250	sredina IV veka
73	Viminacium – Pećine	G 3953	I	zidana grobница sa poluoblčastim svodom	2		Korać 2007, 251	sredina IV veka
74	Viminacium – Pećine	G 3971	I	pravougaona memorija sa poluoblčastim svodom; 2 sarkofaga i grobna jama	5		Korać 2007, 252	druga polovina IV veka
75	Viminacium – Pećine	G 4006	I	pravougaona grobница sa drvenim krovom;	2		Korać 2007, 252	sredina IV veka

				sarkofag i konstrukcija od opeka				
76	Viminacium – Pećine	G 4767	I	memorija složene osnove sa poluobličastim svodom	9		Korać 2007, 254	sredina IV veka
77	Viminacium – Pećine	G 4815	I	memorija krstoobrazne osnove	9		Korać 2007, 254-255	sredina IV veka
78	Viminacium – Pećine	G 4816	I	memorija krstoobrazne osnove	11		Korać 2007, 255	prva polovina IV veka
79	Viminacium – Pećine	G 5035	I	memorija krstoobrazne osnove	21		Korać 2007, 255-256	prva polovina IV veka
80	Viminacium – Pećine	G 5464	I	zidana grobnica trapezoidnog preseka	3		Korać 2007, 258	IV vek
81	Viminacium – Pećine	G 5517	I	zidana grobnica trapezoidnog preseka	4	3 muškaraca (30, 40 i 45 godina), žena (21 godina)	Korać 2007, 259	prva polovina IV veka
82	Viminacium – Pećine	G 5684	I	konstrukcija od opeka	3	dve odrasle osobe, jedno dete	Jovičić, Danković, Mitić 2017, 60	IV vek
83	Viminacium – Pećine	G 5868	I	memorija krstoobrazne osnove	7		Redžić et al. 2018, 83-84; Korać 2019, 272-276	IV-početak V veka
84	Viminacium – Pećine	G1 93	K	etažna grobna jama zapečenih zidova	3	mlađa osoba (12 do 15 godina) (mlađa sahrana), žena sa detetom do dve godine (starija sahrana)	Golubović, Milovanović, Redžić 2022, 134-135	sredina II veka
85	Viminacium – Pećine	G1 99	K	etažna grobna jama zapečenih zidova sa konstrukcijom od opeka	2	žena, dete	Golubović, Milovanović, Redžić 2022, 138	sredina II veka
86	Viminacium – Više Burdelja	G 55	I	zidana grobnica sa poluobličastim svodom	2		Korać 2007, 260	prva polovina IV veka
87	Viminacium – Pirivoj	G 160	I	zidana grobnica trapezoidnog preseka	2		Korać 2007, 261	kraj III-početak IV veka
88	Viminacium – Rit	mauzolej II	K, I	ogradaena grobna parcela; platforma	12		Korać 2019, 268; Milovanović, Mrdić, Danković 2021, 101-106	III vek

89	Viminacium – Rit		I	kameni sarkofag	2	muškarac (stariji od 45 godina), žena (u ranim 20-tim godinama)	Korać 2019, 278; Milovanović, Mrđić, Danković 2021, 110-111	kraj III-početak IV veka
90	Viminacium – Rit	G-74, G1-46.	K, I	etažni grob, drveni sanduk	2	odrasla osoba (17-23 godine) sa ostacima fetusa (minimalna starost 16 nedelja), inhumirano dete (2-2,5 godine)	Milovanović, Kosanović, Mrđić 2018, 45-46	druga polovina II veka
91	Viminacium – Kod Koraba	G-62A/B	I	grobna jama pokrivena opekama i kamenom, drveni sanduk	2	odrasla osoba nepoznatog pola (verovatno žena), dete	Redžić et al. 2022, 28	kraj III veka
92	Viminacium – Castrum	G 33	I	konstrukcija od opeka	3	deca (5-9, 8-13 i 7-11 godina)	Nikolić, Marjanović, Stojić 2021, 37	IV vek
93	Diana		I	monumentalna grobnica sa kriptom i nadzemnim objektom	19	3 muškarca, 6 žena, 6 dece, 4 odrasle osobe nepoznatog pola	Живановић 1984, 15; Milošević-Jevtić 2014, 328-329	IV vek
94	Kladovo-Carina		I	zidana grobnica pravougaone osnove	3	dvoje odraslih, jedno dete	Lekić 1963, 116	IV vek
95	Ratiaria		I	zidana grobnica pravougaone osnove sa prilazom	3	dvoje odraslih, jedno dete	Атанасова 1978, 45-48	kraj III – IV vek
96	Ratiaria		I	zidana grobnica pravougaone osnove	3 ⁺¹	dvoje odraslih, jedno dete	Атанасова 1978, 48-52	kraj III – IV vek
97	Rgotina		I	zidana grobnica pravougaone osnove	2	odrasla osoba, dete	Лаловић, Јовановић 1981, 82-83	druga polovina III-početak IV veka
98	Timacum Minus	G 23 i 32	I	grobna jama sa kamenom konstrukcijom	2	deca (6-7 godina)	Petković, Ružić 2005, 28, 30	kraj IV – početak V veka
99	Timacum Minus	G 30	I	grobna jama sa kamenom konstrukcijom	2	deca, jedno do godinu dana starosti	Petković, Ružić 2005, 30	druga polovina IV veka
100	Timacum Minus	G 31	I	grobna jama sa kamenom konstrukcijom	2	žena, dete (9-10 godina)	Petković, Ružić 2005, 30	kraj IV – početak V veka
101	Timacum Minus	grobna II	I	zidana grobnica pravougaone osnove	2	mlađa osoba nepoznatog pola (14-18)	Petković, Ružić 2005, 45	druga polovina IV veka

¹ U grobnici je najverovatnije bilo kostiju više pokojnika, ali su pouzdano prepoznati samo skeleti navedenih individua.

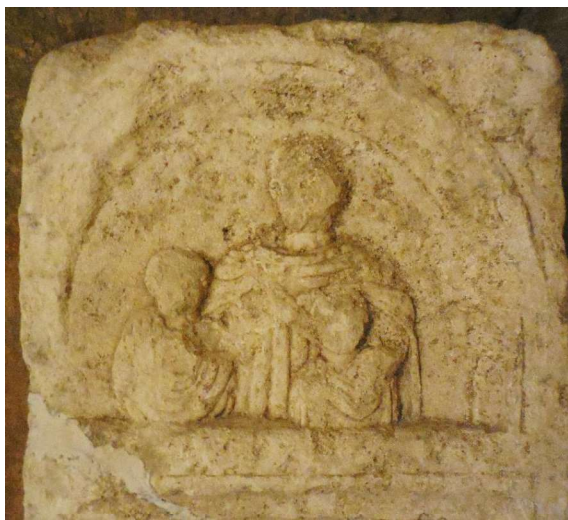
						godina), muškarac		
102	Naissus – Jagodin mala	grobница 1	I	zidana zasvedena grobница	12	6 odraslih i 6 dece	Vulović, Mikić, Miladinović- Radmilović 2021, 227	IV – V vek
103	Naissus – Jagodin mala	grobница sa Hristovim monogramom	I	zidana zasvedena grobница	3		Чершков, Алексић 2008, 104	kraj IV veka
104	Naissus – Jagodin mala	G 6	I	zidana grobница sa dvoslivnim krovom od opeka	5	muškarac (45- 55 godina), muškarac (25- 30 godina), žena (oko 20 godina), osoba nepoznatog pola (20-24 godine), devojčica (6-7 godina)	Чершков, Јеремић, Вуловић 2014	IV vek
105	Remesiana – Bandol		I	zidana grobница sa bačvastim svodom	7	žena (oko 50 godina), žena (30-40 godina), dve žene (50-60 godina), muškarac (50- 60 godina), dva muškarca (oko 50 godina)	Стефановић 2006; Ружић, Сладић 2013	druga polovina IV veka
106	Remesiana – Gladno polje	G 5	I	grobna jama	2	odrasla osoba (40-45 godina), dete	Ружић 2017, 214	IV vek
107	Remesiana – Gladno polje	G 11	I	grobna jama	2	muškarac (oko 45 godina), žena (30-50 godina)	Ружић 2017, 214	IV vek
108	Remesiana – Gladno polje	G 22	I	grobna jama	2	deca (2-3 i 11- 12 godina)	Ружић 2017, 214	IV vek
109	Remesiana – Gladno polje	G 33	I	grobna jama	2	dete (oko 7 god), muškarac (oko 40 godina)	Ружић 2017, 214	IV vek
110	Remesiana – Gladno polje	G 35	I	grobna jama sa vencem od kamena	2	dete (10 godina), mladić (17-18 godina)	Ружић 2017, 214-215	IV vek
111	Remesiana – Latinsko grobište	grobница 2	I	zidana grobница sa bačvastim svodom	2		Цвијетић 2017, 259-260	druga polovina IV veka
112	Remesiana – istočna nekropola	objekat 1 (G 9, G 16)	I	zidana grobница pravougaone osnove	4	G 9 - odrasla osoba, dete G 16 – dete, odrasla osoba	Јанковић, Михајловић, Бандовић 2021, 226-227	druga polovina IV veka
113	Remesiana – istočna nekropola	G 36	I	grobna jama sa konstrukcijom od opeka	2	deca	Јанковић, Михајловић, Бандовић 2023, 288-290	IV-V vek

114	Mala Kopašnica	memorija 1	K	zidana grobnica pravougaone osnove	3		Стаменковић, Иванишевић, Пешић 2016, 38-42	II-IV vek
115	Mala Kopašnica	memorija 2	K, I	zidana grobnica pravougaone osnove	10		Стаменковић, Иванишевић, Пешић 2016, 38-42	II-IV vek
116	Mala Kopašnica	memorija 3	K	zidana grobnica pravougaone osnove	4		Стаменковић, Иванишевић, Пешић 2016, 38-42	II-IV vek
117	Davidovac-Gradište	G 6	K	etažna jama zapečenih zidova	2	muškarac, dete	Petković 2017, 160	II-prva polovina III veka
118	Davidovac-Gradište	G 8	K	etažna jama zapečenih zidova	2	odrasla osoba, dete	Petković 2017, 160	II-prva polovina III veka
119	Davidovac-Gradište	G 17	K	etažna jama zapečenih zidova, urna	2	žena, dete	Petković 2017, 160	II-prva polovina III veka
120	Davidovac-Gradište	G 22	K	etažna jama zapečenih zidova, urna	2	odrasla osoba, dete	Petković 2017, 160	II-prva polovina III veka
121	Davidovac-Gradište	G 36	K	etažna jama zapečenih zidova	2	muškarac, dete	Petković 2017, 160	II-prva polovina III veka
122	Davidovac-Gradište	G 40	K	etažna jama zapečenih zidova	2	adolescent muškog pola, dete	Petković 2017, 160	II-prva polovina III veka
123	Davidovac-Crkvište	grobница 1	I	zidana grobnica sa bačvastim svodom	4	muškarac (35-45 godina), muškarac (60+ godina), žena (24-28 godina, trudnica), juvenilni muškarac (15-22 godine)	Шпехар, Миладиновић -Радмиловић, Стаменковић 2013, 274	IV-početak V veka
124	Davidovac-Crkvište	grobница 2	I	zidana grobnica sa bačvastim svodom	4	muškarac (oko 45 godina), juvenilni muškarac (16-20 godina), žena (35-45 godina), juvenilna/odrasla osoba, nepoznatog pola (18-24 godine)	Шпехар, Миладиновић -Радмиловић, Стаменковић 2013, 275	IV-početak V veka
125	Peć-Banjica		I	zidana grobnica složene osnove	3	muškarac, žena, dete	Jovanović 1967	druga polovina IV veka
126	Scupi – istočna nekropola	G 9	I	konstrukcija od opeka	2	deca	Микулчић 1975, 97-98	kraj III veka
127	Scupi – istočna nekropola	G 23	I	konstrukcija od opeka	2	žena, dete	Микулчић 1975, 98	kraj II-početak III veka

128	Scupi – Dobri Dol		I	zidana grobnica	2	muškarac, žena	Вучковић-Тодоровић 1957, 289-290, 297	prva polovina IV veka
129	Kumanovo – Drezga, S. Lopata	G 47/99	I	konstrukcija od kamenih ploča	3	muškarac, žena, dete	Николовски 2006, 246	IV vek

T A B L E

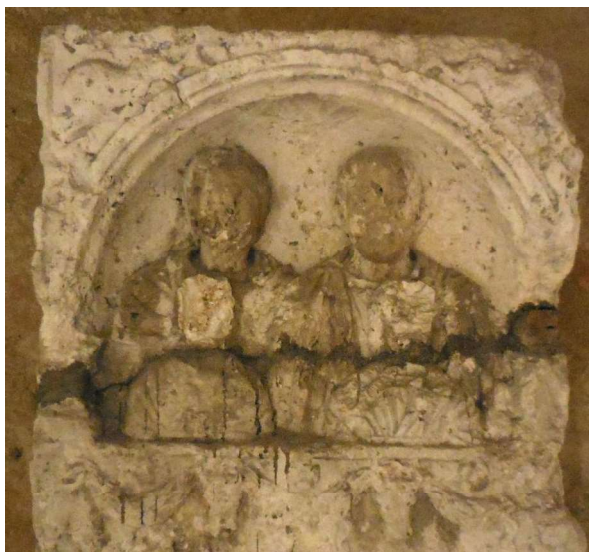
T. I

1

2

3

4

T.I 1-4. Nadgrobna stela iz Singidunuma (foto: I. Kosanović)

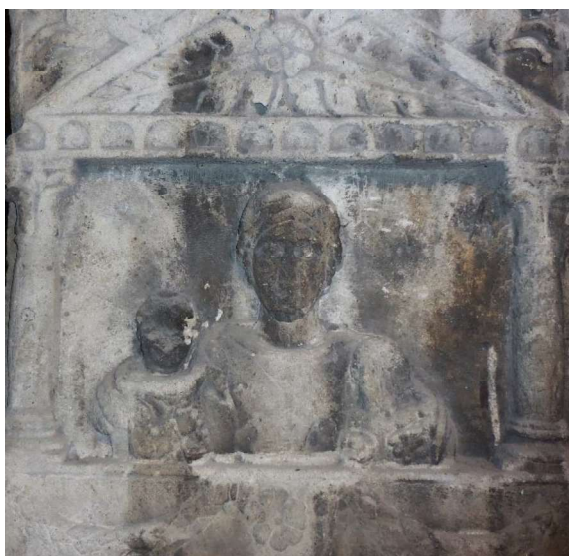
T. II

5

6

7

8

T. II 5. Nadgrobna stela iz Singidunuma (foto: I. Kosanović); 6. Nadgrobna stela iz Singidunuma (prema: Пилиповић 2019, 176, Сл. 3); 7. Nadgrobna stela iz Sopota (foto: I. Kosanović); 8. Nadgrobna stela iz Sopota (foto: I. Kosanović)

T. III

9

10

11

12

T. III 9. Nadgrobna stela iz Stojnika (foto: I. Kosanović); 10. Nadgrobni medaljon sa Kosmaja (prema: Pilipović 2012, 103, Figure 2); 11. Nadgrobna stela iz Smedereva (Lupa 28777);¹ 12. Nadgrobna stela iz Smedereva (Lupa 28819)

¹ Numeracija u onlajn bazi podataka *Ubi erat lupa* <https://lupa.at/>

T. IV

13

14

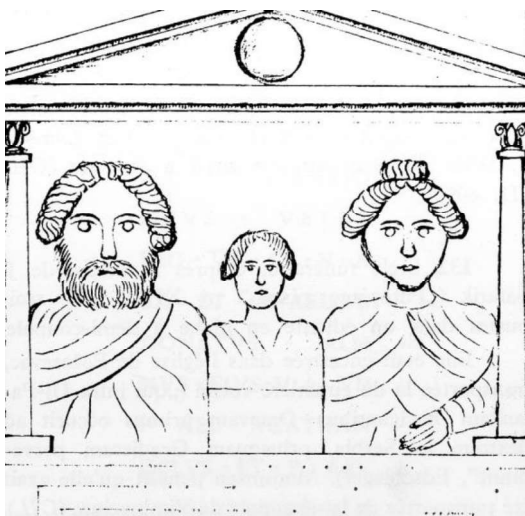
15

16

T. IV 13. Nadgrobna stela iz Smedereva (Lupa 28771); 14. Nadgrobni medaljon iz Smedereva (Lupa 28778); 15. Nadgrobni medaljon iz Smedereva (Lupa 28779); 16. Sarkofag iz Viminacijuma (Lupa 5432)

T. V

17

18

19

20

T. V 17. Nadgrobna stela iz Viminacijuma (IMS II, 132); 18. Nadgrobna stela iz Viminacijuma (Lupa 5431); 19. Nadgrobna stela iz Viminacijuma (prema: Pilipović 2022, T. VI/7); 20. Nadgrobna stela iz Viminacijuma (Lupa 5398)

T. VI

21

22

23

24

T. VI 21. Nadgrobni spomenik iz Viminacijuma (prema: Pilipović 2022, T. XXX); 22. Nadgrobni spomenik iz okoline Viminacijuma (Lupa 5409); 23. “Zlatno staklo”, dno staklene posude iz Akva (<https://www.narodnimuzej.rs/antika/zbirka-za-kasnu-antiku-i-ranovizantijski-period-sa-seobom-naroda/>); 24. Nadgrobna stela iz okoline Negotina (foto: M. Marjanović)

T. VII

25

26

27

28

T. VII 25. Nadgrobna stela iz Bononije (prema: Димитровъ 1942, Т.VI, 24/45); 26. Nadgrobna stela iz Gramade (prema: Живић 2015, Т. V/2); 27. Nadgrobna stela iz Makreša (prema: Димитровъ 1942, Т.VI, 22/40); 28. Nadgrobna stela iz Makreša (prema: Димитровъ 1942, Т.V, 20/41)

T. VIII

29

30

31

32

T. VIII 29. Nadgrobna stela iz Makreša (prema: Димитровъ 1942, T.VI 23/42); 30. Nadgrobna stela iz Makreša (prema: Димитровъ 1942, T.V, 19/43); 31. Nadgrobna stela iz Romulijane (Lupa 5484); 32. Nadgrobna stela iz Timakum Minusa (Lupa 5532)

T. IX

33

34

35

36

T. IX 33. Nadgrobna stela iz Timakum Minusa (Lupa 29825); 34. Nadgrobna stela iz Timakum Minusa (prema: Petković, Ilijić 2013, 61, Fig. 8); 35. Nadgrobna stela iz Timakum Minusa (Lupa 29837); 36. Nadgrobna stela iz Timakum Minusa (Lupa 5541)

T. X

37

38

39

40

T. X 37. Nadgrobna stela iz Timakum Minusa (Lupa 29845); 38. Nadgrobna stela iz Timakum Minusa (Lupa 5526); 39. Nadgrobna stela iz Timakum Minusa (foto: M. Marjanović); 40. Nadgrobna stela iz Timakum Minusa (IMS III/2, 069)

T. XI

41

42

43

44

T. XI 41. Nadgrobna stela iz Timakum Minusa (Lupa 29840); 42. Nadgrobna stela iz Timakum Minusa (Lupa 5540); 43. Nadgrobni medaljon iz Timakum Minusa (Lupa 5520); 44. Nadgrobna stela iz Rutevca (foto: M. Marjanović)

T. XII

45

46

47

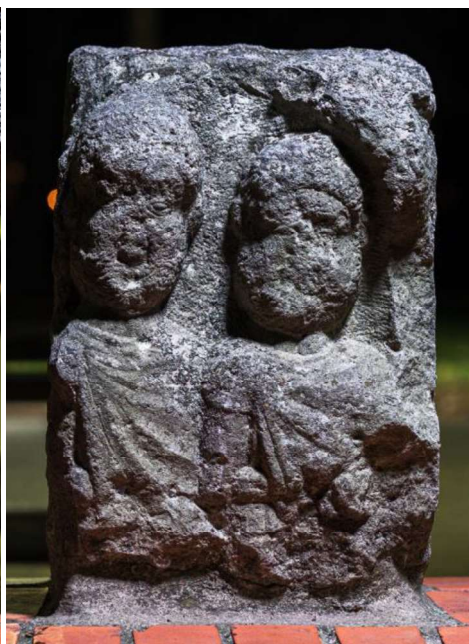
48

T. XII 45. Nadgrobna stela iz Rutevca (IMS IV, 099); 46. Nadgrobna stela iz Gadžinog Hana (foto: M. Marjanović); 47. Nadgrobna stela iz Gornjeg Međurova (prema: Петровић 2020, 205, sl. 2); 48. Nadgrobna stela iz lapidarijuma u Niškoj tvrđavi (Lupa 29859)

T. XIII

49

50

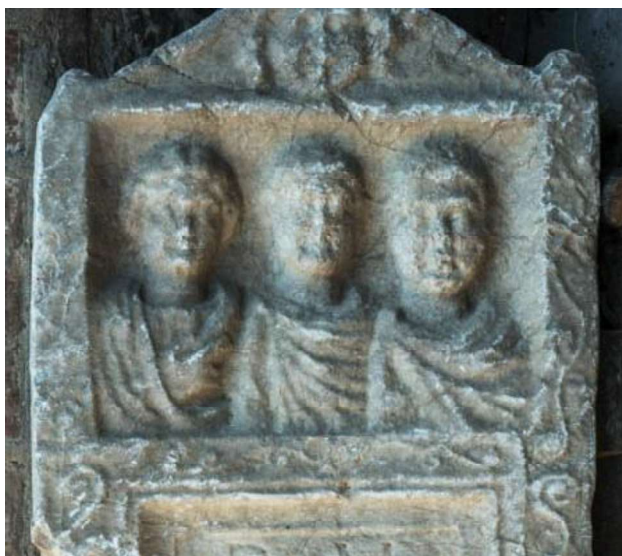
51

52

T. XIII 49. Nadgrobna stela iz lapidarijuma u Niškoj tvrđavi (Lupa 29860); 50. Nadgrobna stela iz lapidarijuma u Niškoj tvrđavi (Lupa 29861); 51. Nadgrobna stela iz lapidarijuma u Niškoj tvrđavi (Lupa 29862); 52. Nadgrobna stela iz Novopazarske Banje (<https://vm.muzejnp.rs/portfolio/novopazarska-banja/>)

T. XIV

53

54

55

56

T. XIV 53. Nadgrobna stela iz Vučitrna (Lupa 28425); 54. Nadgrobna stela iz Peći (prema: Dobruna-Salih 1982, 227, TAB.II, Fig. 6); 55. Nadgrobna stela iz Peći (prema: Ferri 1984, T.II/6); 56. Nadgrobna stela iz Peći (prema: Ferri 1984, T.II/7, Lupa 28466)

T. XV

57

58

59

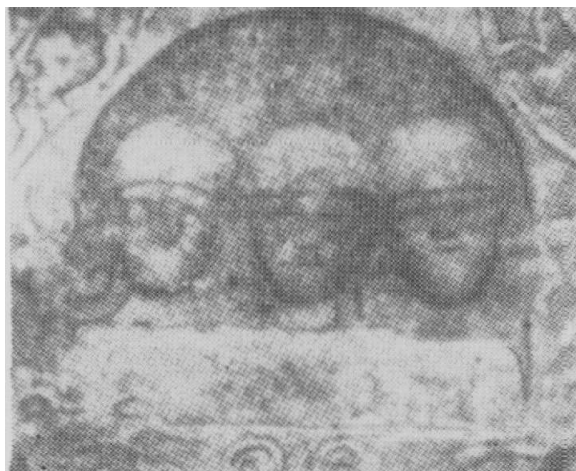
60

T. XV 57. Nadgrobna stela iz Peći (prema: Mirdita 1980, T. I/3); 58. Nadgrobna stela iz Peći (Lupa 28436); 59. Nadgrobna stela iz Peći (Lupa 28431); 60. Nadgrobna stela iz Kline (prema: Shala, Dana 2022, 283, Fig. 3)

T. XVI

61

62

63

64

T. XVI 61. Nadgrobna stela iz Kline (prema: Shala, Dana 2022, 284, Fig. 4); 62. Nadgrobna stela iz Đakovice (prema: Dobruna-Salihi 1982, 226, TAB.I, Fig. 1); 63. Nadgrobna stela iz Orahovca (<https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/foto/F029511>) ; 64. Nadgrobna stela iz Orahovca

T. XVII

65

66

67

68

T. XVII 65. Nadgrobna stela iz Ulpijane (prema: Mirdita 1980, T. 4/10); 66. Nadgrobna stela iz Ulpijane (prema: Mirdita 1980, T. 4/11); 67. Nadgrobna stela iz Pećana (prema: Dobruna-Salihu 2020, 13, Fig. 2); 68. Nadgrobna stela iz Gostivara (prema: Ceka, Mučaj 2009, 127, Fig. 12a)

T. XVIII

69

70

71

72

T. XVIII 69. Nadgrobna stela iz Gnjilana (prema: Mirdita 1980, T. 4/10); 70. Nadgrobna stela iz Skupa (Lupa 28157); 71. Nadgrobna stela iz Skupa (IMS VI, 073); 72. Nadgrobna stela iz Skupa (IMS VI, 092)

T. XIX

73

74

75

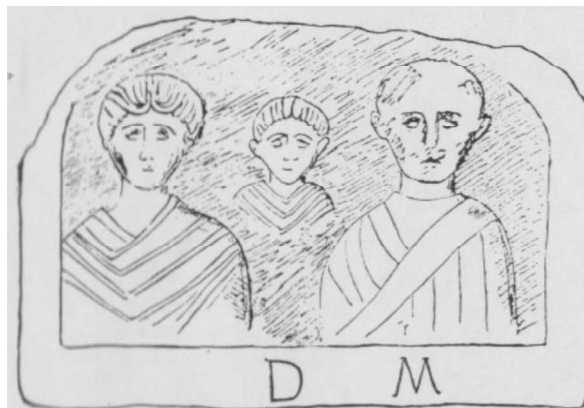
76

T. XIX 73. Nadgrobna stela iz Skupa (Lupa 28546); 74. Nadgrobna stela iz Skupa (IMS VI, 109);
75. Nadgrobna stela iz Skupa (Lupa 28150); 76. Nadgrobna stela iz Skupa (Lupa 28152)

T. XX

77

78

79

T. XX 77. Nadgrobna stela iz Skupa (IMS VI, 140); 78. Nadgrobna stela iz Skupa (IMS VI, 171);
79. Nadgrobna stela iz Skupa (Lupa 28144)

Biografija:

Milica Marjanović je rođena 1987. godine u Nišu, gde je završila osnovnu školu i gimnaziju. Osnovne studije na odeljenju Arheologije, Filozofskog Fakulteta Univerziteta u Beogradu upisala je 2006. godine. Diplomirala je 2012. godine sa temom „*Severoistočna kula rimskog utvrđenja na lokalitetu Horreum Margi*” (mentor doc. dr Miroslav Vujović). Master studije arheologije je na istom odeljenju upisala 2012, a završila 2014. godine, odbranivši master rad „*Žene i limes: nakit u rimskim utvrđenjima na Đerdapu*” (mentor doc. dr Miroslav Vujović). Doktorske studije je upisala 2015. godine na istom odeljenju, na kome je 2018. godine odbranila predlog teme pod nazivom „*Porodica u rimskoj provinciji Gornjoj Meziji – ikonografija, epigrafska i materijalna svedočanstva*“ (mentor doc. dr Miroslav Vujović).

Tokom studija je bila korisnik stipendije grada Niša za studente osnovnih (2009-2012. godine) i master akademskih studija (2013. godine).

Od 2007. je učestvovala na brojnim arheološkim iskopavanjima: Vinča, Bubanj, Timakum Minus, Davidovac-Gradište, Jagodin Mala, Medijana, Staničenje, Viminacijum.

Od 2015. godine je zaposlena na Arheološkom institutu u Beogradu kao istraživač-pripravnik, od 2018. godine kao istraživač saradnik, a od 2023. godine kao stručni saradnik. Angažovana je kao deo naučno-istraživačkog projekta Viminacijum. Od 2020. godine je učestvovala na nekoliko međunarodnih projekata (*Living Danube Limes*, *EuroWeb – Europe through textiles*, *Dancing Histor(y)ies*). Od 2015. godine je član Srpskog arheološkog društva i Evropske asocijacije arheologa, a od 2019. godine član radne grupe za izradu nominacionog dosijea „*Granice Rimskog Carstva – Dunavski limes u Srbiji*”, osnovane od Komisije Republike Srbije za saradnju sa UNESCO-om.

Njena primarna sfera interesovanja se odnosi na materijalnu i duhovnu kulturu rimskog perioda na tlu Srbije, a uže na socio-ekonomske aspekte, privatni život, žene i decu u antici, porodice i društvenu organizaciju. Rezultate svojih istraživanja je prezentovala na više nacionalnih i međunarodnih konferencija. Autor je 20 samostalnih i koautorskih stručnih radova u nacionalnim i međunarodnim časopisima i zbornicima radova.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Милица Марјановић

Број индекса 7А 14-0005

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Породица у римској провинцији Горњој Мезији – иконографија, епиграфска и материјална сведочанства

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора **Милица Марјановић**

Број индекса **7A 14-0005**

Студијски програм **Археологија**

Наслов рада **Породица у римској провинцији Горњој Мезији – иконографија,
епиграфска и материјална сведочанства**

Ментор **проф. др Мирослав Вујовић**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Породица у римској провинцији Горњој Мезији – иконографија, епиграфска и материјална сведочанства

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.